

Nezavisni magazin – BH. Dani

Broj: Sjećaš li se Sarajeva - 03.04.2008

Sadržaj

Broj: Sjećaš li se Sarajeva - 03.04.2008.....	1
Sadržaj.....	2
Izveštaj iz opsjednutog grada (Autor: Zbigniew Herbert)	5
Produženo djelovanje opsade (Autor: Ivan Lovrenović)	8
Hronologija opsade Sarajeva 1992-1996	11
Sarajevo u brojkama 1992-2002	22
Svijetu je potrebno iskustvo Sarajeva (Autor: Muharem Bazdulj)	24
Genocid je dozvoljen (Autor: Alija Isaković)	29
Priča o Sarajevu (Autor: Senad Pećanin)	31
Jedan dan života (Autor: Nerzuk Ćurak).....	40
1.335 Krugova pakla (Autor: Vildana Selimbegović)	43
Reporter iz beznađa (Autor: Allan Little)	50
Trči, Nora, trči! (Autor: Snježana Mulić).....	55
Jedna ruža za Jovana (Autor: Vildana Selimbegović).....	57
Tunel na kraju svjetla (Autor: Vildana Selimbegović).....	61
Hoću ih žive (Autor: Enver Kazaz).....	68
Godina opasnog življenja (Autor: Boris Dežulović).....	70
Drveće ubijaju kao i ljude (Autor: fra Ljubo Lucić)	75
Iz intervjuja Dana	78
Sarajevo na minus dvadeset (Autor: Mladen Sančanin)	87
Tromblon s pjenom (Autor: Emir Imamović)	90
Pekara dobra k'o hljeb (Autor: Snježana Mulić)	92
Borci protiv mraka (Autor: Ermin Čengić)	94
Za jedan krug trojkom (Autor: Emir Imamović).....	97
Do posljednje marke (Autor: Petar Finci)	99
Utjeha Sarajeva (Autor: Emir Imamović)	102
Misija čistoća (Autor: Snježana Mulić)	104
Ljudi sa dvadeset života (Autor: Saida Mustajbegović)	106
Nakon rata – glad (Autor: Kasim Begić).....	108
Nema smoga, al' se magla prodaje (Autor: Snježana Mulić)	110
Iz inata su zvonila zvona (Autor: Saida Mustajbegović)	114
Bijeg od smrti u grob (Autor: Ahmed Burić).....	117
Granata u operacionoj Sali (Autor: Vildana Selimbegović)	119

Bolnica na nišanu (Autor: Ermin Čengić).....	125
Metak u haljinici (Autor: Ermin Čengić)	127
I to je Sarajevo (Autor: Asja Hafner)	130
Aleja lipa (Autor: Irma Kolar)	133
Rječnik imamove samoće (Autor: Semezdin Mehmedinović).....	139
Između četnika i sebe (Autor: Senad Pećanin).....	142
Vazduh trepti kao da nebo gori (Autor: Edina Husić).....	146
Prekid zračnog mosta bio bi katastrofalan (Autor: Vedrana Božinović)	150
Casablanca pored snajperske raskrsnice (Autor: Ahmed Burić).....	156
Umijeće stvaranja (Autor: Jelena Mrkić)	158
Zemlja o kojoj sanjaju odbjegli mravi (Autor: Dubravko Brigić)	164
Pismo sa kraja svijeta (Autor: Emir Imamović).....	166
Otvoreno društvo u zatvorenom gradu (Autor: Snježana Mulić).....	168
Satelitska veza Sarajevo - Bern	170
Robert Cappa je lagao (Autor: Karim Zaimović).....	173
Berači hljeba (Autor: Jelena Mrkić).....	176
Kako smotati džoint i zašto	180
Sarajevo by night (Autor: Mladen Kristić)	181
Zaim Imamović: Imao sam lijepu mladost (Autori: I. Lovrenović, S. Pećanin i M. Jergović)	184
Odlazak velikog Bosanca (Autor: Hrvoje Ištuk).....	189
Das IST Šiba (Autor: Haris Prolić)	191
Slikar bosanske mirnoće (Autor: Karim Zaimović).....	193
Oproštaj s kraljem (Autor: Senad Pećanin).....	195
Priča o Mirzi (Autor: Semezdin Mehmedinović).....	197
Galebovi na Miljacki (Autor: Miljenko Jergović).....	200
Najebaćemo im se majke kadli tadli (Autor: Ozren Kebo).....	203
Šta se ne smije zaboraviti (Autor: Petar Luković)	207
Doktore! (Autor: Benjamin Isović).....	214
Nikoletina Berber (Autor: Senad Pećanin).....	216
Enigma zvana Pantelija S. Milisavljević (Autor: Abdullah Sidran)	218
Umjetnost je moja religija (Autor: Marko Vešović)	221
Glas za gruba vremena (Autor: Alma Lazarevska).....	226
Trijumf volje (Autor: Vedrana Seksan)	229

Za šta smo se borili (Autor: Haris Pašović)	240
Suze i smijeh (Autor: Ahmed Burić).....	243
Pismo iz Chicaga (Autor: Aleksandar Hemon).....	247
Kako upokojiti alcohol (Autor: Damir Hrasnica).....	249
Čovjek zijeva poslije rata (Autor: Nerzuk Ćurak).....	251
Mrtvi umiru brzo (Autor: Mile Stojić)	254
Pojmovnik opsjednutog grada (Autor: Semezdin Mehmedinović).....	257

Sarajevo 1993.

Izvještaj iz opsjednutoh grada (Autor: Zbigniew Herbert)

Previše sam star da bih nosio oružje kao drugi - određena mi je milost posljednja uloga hroničara zapisujem - ne zna se za koga - historiju opsade

treba da budem tačan ali ne znam kad je počela najezda

prije dvjesta godina u decembru septembru možda jučer u osvit svi odveć boluju od gubitka osjećanja vremena

ostalo nam je samo mjesto vezanost za mjesto još držimo ruševine hramova priviđenja vrtova i kuća

ako izgubimo ruševine neće preostati ništa

pišem onako kako mogu u ritmu beskrajnih sedmica
ponedjeljak: prodavnice prazne prometna jedinica postao je pacov
utorak: gradonačelnika ubili neznani izazivači
srijeda: razgovori o primirju neprijatelj internirao poslanike
ne znamo njihova mjesta boravka to znači mjesta pogubljenja
četvrtak: poslije burnog sastanka odbačen većinom glasova
prijedlog trgovaca začinima za безусловnu kapitulaciju
petak: početak kuge
subota: izvršio samoubistvo N.N. nesalomljivi branitelj
nedjelja: nema vode
odbili smo
napad na istočnu kapiju zvanu Kapija Saveza

znam monotono je sve to nikog neće moći da uzbudi

izbjegavam komentare osjećanja držim na uzdi
pišem o činjenicama
kažu da samo njih cijene na stranim tržištima
ali s izvjesnim ponosom želim da javim svijetu
da smo zahvaljujući ratu odgajili novu vrstu djece
naša djeca ne vole bajke igraju se ubijanja
na javi i u snu sanjaju o supi hljebu i kosti
baš kao psi i mačke

uvečer volim da lutam po krajnjim dijelovima
Grada

duž granica naše nesigurne slobode
gledam odozgo na bezbrojnu vojsku na njene
vatre
slušam hučno bubnjanje i barbarsku vrisku
zaista je neshvatljivo što se Grad još brani

opsada traje dugo neprijatelji moraju da se
smjenjuju
ništa ih ne vezuje sem želje da nas unište
Goti Tatari Švedi Carevi odredi pukovi
Preobraženja Gospodnjeg
ko bi ih pobrojao
boje zastava mijenjaju se kao šuma na vidiku
od nježne ptičije preko zelene i
crvene
do zimske sasvim crne

tako uvečer oslobođen od činjenica mogu da
razmislim
o stvarima davnim dalekim naprimjer o našim
saveznicima preko mora znam iskreno sa nama
saosjećaju
šalju brašno vreće ohrabrenja mast i dobre savjete
čak i ne znaju da su nas njihovi očevi izdali
bili su naši saveznici u doba prve Apokalipse
sinovi nisu krivi zaslužuju zahvalnost pa smo i
zahvalni
nisu doživjeli opsadu dugu kao vječnost
oni koje je pogodila nesreća uvijek su usamljeni
branioci Dalaj-Lame Kurdi afganistanski
gorštaci

sad kad pišem ove riječi pristalice smirenja
stekle su izvjesnu prevagu nad strankom
nepokolebljivih
obično kolebanje raspoloženja sudbina se još koleba
grobља rastu smanjuje se broj branilaca
ali odbrana traje i trajat će do kraja
i ako Grad padne a preostane jedan

on će nositi Grad u sebi putevima izgnanstva
on će biti Grad

gledamo u lice gladi u lice vatri u lice smrti
najgore je od svih - lice izdaje

još samo su naši snovi ostali neponiženi

Prema prijevodu Petra Vujičića

Poslije kraja

Produženo djelovanje opsade (Autor: Ivan Lovrenović)

O vanjskim i unutarnjim tajnama sarajevske apokalipse

Što su, konkretno, Karadžić i Mladić htjeli sa Sarajevom? Osvojiti ga, zauzeti, pretvoriti u novu, srpsku prijestolnicu neke nove, srpske Bosne i Hercegovine? "Presjeći ga", kako se govorilo s puno uvjerenosti ali nikad egzaktno i dokumentirano, po zamišljenim linijama, čas užim, čas širim, ali uvijek tako da se ostavi stari dio grada, *muslimanski*, što bi moglo izgledati samo onako nekako kako je izgledao istočni dio staroga Jeruzalema, kada sam se spuštao njegovim strmim i klizavim, zloslutnim uličicama u proljeće 1989: amputiran i izoliran kvart, prepušten žalobnom vegetiranju. Praktično: ghetto. Ili su jednostavno htjeli "da nas pobiju što više", kako će vam ljutito reći svaki drugi Sarajlija koji je preživio apokalipsu 1992-'95, smatrajući ovakva pitanja i dileme deplasiranim i uvredljivim. Najmanje u dodiru s historijskom istinom, takav odgovor, paradoksalno, ima najviše uporišta u golim faktima. Vidi *Sarajevsku knjigu mrtvih*, koju *Dani* objavljuju u ovom broju! Tu prestaje svaki razgovor. Ili bi, zapravo, tek trebao započeti?

Nije samo to nejasno u vezi sa sarajevskom opsadom, danas, deset godina od njezinoga početka. I sve drugo, što je možda u trenucima događanja izgledalo kao da ima činjeničnu tvrdoću i jasnoću, prešlo je u maglovito stanje. Jednim dijelom to je efekat klasičnih propagandnih pogona, u kakve spada, naprimjer, "neupitna istina" o pokolju na Markalama 5. veljače 1994. kao o samogranatiranju, u koju tvrdo vjeruje srpska javnost. (Prije koji dan u haškoj sudnici, govoreći o tom događaju, ekspert balističar u digresiji je rekao pravi meritum. Kad smo u stručnoj istrazi, kaže on, razgovarali sa srpskim zapovjednikom na Mrkovićima, pitao nas je iskreno začuđen: Zašto se vi raspitujete za taj jedan datum i za taj jedan projektil, kada smo mi samo s ovoga položaja za godinu dana na grad ispalili više od trideset hiljada granata?!)

Na kakvim suptilnim predradnjama nastaje takav tip dizajniranja "istine", imao sam priliku uvjeriti se neposredno, prisustvujući znamenitom sarajevskom događaju u kasnu jesen 1992. Evo njegova kratkog sadržaja, kako sam ga tada zapisao: stigao je u Sarajevo Elie Wiesel. Eks-logoraš, književnik, humanist, intelektualac, *svjedok*, kako sam za sebe najviše voli reći. Dolazi nakon Beograda i susreća sa Slobodanom Miloševićem, i ističe gotovo intonacijom starozavjetnoga proroka: "Došao sam da vidim i kažem istinu!" Susreće me službenik državnoga protokola i "uručuje" mi na ulici (a gdje bi drugo!) zvanični poziv: pozvan sam s trojicom kolega pisaca u delegaciju koja će primiti Wiesela u Predsjedništvu... I, evo nas, sjedimo u zgradi Predsjedništva, na onoj strani što je manje izložena granatama, toplo je i ima kave. Sav umoran i malen, uvučen u se i u fotelju, s melankoličnim licem Charlesa Aznavoura, Wiesel sluša Izetbegovića kako, jednako umoran i indisponiran, vjerojatno po tisuću i prvi put pred tisuću i prvoga *svjedoka* uzaludno iznosi proste činjenice, u Sarajevu vidljive golim okom: da smo napadnuti, da nas ubijaju bez milosti po ulicama, u stanovima, na radnim mjestima, u kupaonicama, u dječijim vrtićima, da nam ne daju jesti, piti, gledati... Uz Wiesela sjedi markantan, mlad, lijepo odjeven čovjek koji mu povremeno nešto šapće u uho. Jedan od kolega pisaca emfatično govori o sarajevskim Jevrejima-sefardima, o njihovim pjesmama, o njihovu groblju koje su sad Srbi pretvorili u pakleno gnijezdo iz kojega po cijeli dan ubijaju građane... S dobrom namjerom, s potpuno grotesknim efektom: ispada da bi se Wiesel trebao zauzeti za Sarajevo samo zato što su u njemu živjeli Sefardi. Potom govori *svjedok*. Škrto, nenadahnuo, bezvoljno. Osim načelne humanističko-proročke retorike, jedino *stvarno* jest njegovo upozorenje, gotovo prijetnja, da se zločin ne može pripisati samo jednoj strani, i da je strašno važno ono što će danas vidjeti u sarajevskom vojnom zatvoru! Govori da će još danas na Pale, kod srpskoga vođe Karadžića, i kao znak dobre volje poziva Izetbegovića da prihvati "otvorene i iskrene" razgovore s drugom stranom, što će ih on organizirati... Ne znam što je *svjedok* čuo i vidio u Beogradu, zbog čega su mu uši i oči u Sarajevu bile zalivene voskom, tek sve je bilo tužno i mučno da se riječima ne može iskazati. A onda, nakon dva dana, na beogradskoj televiziji govori ljepotan iz Wieselove pratnje: ono što je vidio u "sarajevskom zatvoru za Srbe", najgore je što je vidio u životu! Klikće: eto, definitivno je jasno da Srbi nisu jedini krivci! Pamtim to ime, i ne čudim se kada ga, mnogo kasnije, vidim potpisana pod opskurne pročetničke napise u evropskoj štampi: Daniel Schiffer.

No, osim "vanjske" dimenzije, ima Sarajevo mnogo mračnih unutarnjih tajna; ako ni stvaranje ni razjašnjenje onih prvih i nije uvijek bilo u njegovoj moći, za izostanak suočavanja s ovim potonjim nema krivca na drugoj strani. Kričička historija opsade grada, kada jednom bude napisana, morat će sistematizirati, istražiti i u razumljiv kontekst staviti sva ta tamna mjesta, ne prešutjevši nijedno: Sumnja, mnogo puta iskazana a nikad dokumentirana, o manipuliranju patnjama građana (dotok vode, struje, plina, humanitarne pomoći, pravo izlaska i ulaska u grad, itd.) od strane vojno-političkoga vrha... Fenomen pljačkaša-branitelja, koji su u isti čas i istom inicijativom grad branili od napadača i oduzimali mu vitalnu snagu tako što su nemilosrdno pljačkali sve njegove materijalne i finansijske zalihe... U vezi s tim - nastanak osobitoga sarajevskog tipa junaka-zločinca; Mušan Topalović samo je primjer u kojemu su se ekstremi spojili na najkrvaviji način... Potom, svakako najbolnija točka cijele sarajevske epopeje: *unutarnji* zločini, motivirani kojekako, ali između ostaloga i etnički i vjerski; obujam tih zločina, broj i imena žrtava, adekvatno procesuiranje krivaca... Morbidni obračuni i atentati unutar vojno-obavještajnih i špijunsko-policijskih grupacija i struja, čiji konci vode na sve strane - od najviših političara, do najprizemnijih interesa povezanih s novcima, drogom, oružjem, trgovinom ljudima i informacijama... Ili, onaj kobni politički proces, za čije objašnjavanje i razumijevanje treba imati svu objektivnost ovoga svijeta, ali čiji efekti po civilizacijski i urbani profil grada i po dostojanstvo njegove žrtve i obrane zato nisu manje

pogubni: programirano etničko/vjersko diferenciranje aktivnih branitelja u toku rata i opsade, te produžetak istoga tog dijeljenja u njihovoj smrti, u njihovoj posmrtnoj slavi...

Netko će reći: ostavi to, neka sve "prekriju snjegovi i šaš" kao u davnoj mekoj saraj-rokerskoj baladi, idemo dalje, "treba se okrenuti naprijed", kako nam neumorno deklamiraju domaći i međunarodni politički lakireri stvarnosti. Orijehtacija "prema naprijed" je sasvim O.K., no problem je samo u tomu što ova teška tema, koju svjesno posvećujem desetgodišnjici opsade, nosi u sebi živ a mračan balast, bez čijega produktivnog odbacivanja se ne otvara nijedan dobar put naprijed iz svojevrzne *produžene opsade*.

Pojednostavljeno: ako hoće naprijed, Sarajevo mora stati preda se u stavu snažne kritičke autorefleksije. Bez snage za susret sa sobom, s vlastitom Historijom, sve što se dogodilo ostaje u magmi nesigurnih uspomena i fluidnih emocija, a na drugoj strani podložno surovom nijekanju i revizionizmu mnogovrsnih bližih i daljih *schiffera* i *handkea*. Taj susret nije samo pitanje nekoga apstraktnog etičkog imperativa, to je pitanje u najboljem značenju riječi - razvojno.

Hronologija opsade Sarajeva 1992-1996

1992.

MART 1992.

Evropska zajednica donijela odluku da se održi referendum, kao uslov za priznanje nezavisnosti BiH. SDS pozvao na bojkot referenduma.

Po zatvaranju glasačkih mjesta u Sarajevu, na referendumu za nezavisnost, iza ponoći, postavljene barikade na ključnim saobraćajnicama.

SDS pokušava oružanim putem poništiti rezultate referenduma.

Mirovna povorka građana krenula ka barikadama. Oko 22.00 kolona srušila barikade.

Ispred zgrade Parlamenta održan veličanstven miting, kao Oda miru.

Na Sarajevski aerodrom sletio prvi američki *Herkules*, sa humanitarnom pomoći.

UN trupe se stacioniraju u sarajevski Dom penzionera.

Glavni štab UN-a u Sarajevu počeo s radom.

APRIL 1992.

Na sjednici Predsjedništva BiH od 4. aprila donesena odluka o mobilizaciji za one "koji to žele".

Rektor Sarajevskog univerziteta Jusuf Mulić odobrio korištenje bazena na Fakultetu za fizičku kulturu, za rekreaciju plavaca - UN vojnika.

U mirovnoj koloni građana ubijena studentica Suada Dilberović, snajperom sa obližnjih brda, od strane oružanih formacija bosanskih Srba. Ona je prva žrtva od snajpera u Sarajevu.

Građani provalili barikadu na Mostu Vrbanja, uz povike "Izlazite, bagro! Lopovi!" Povorka građana razvalila vrata i prodrla u Skupštinu.

EZ priznala BiH.

SAD priznale BiH.

U Sarajevu uveden policijski sat.

U Sarajevu vlada kaos. Svuda pljačke prodavnica.

Olimpijski muzej zapaljen.

U Sarajevu organizovan štab TO.

MAJ 1992.

U Sarajevu je 17.000 izbjeglica koji sele iz jednog dijela grada u drugi.

Sarajevo je pod opsadom. Zatvoren krug oko grada u prečniku od oko 60 kilometara.

Postavljeni su tenkovi, minobacači, snajperi, topovi.

Prilikom povlačenja JNA iz zgrade Komande, na Mostu Skenderija došlo do sukoba.

Nakon povratka iz Lisabona, JNA zarobljava predsjednika Predsjedništva Aliju Izetbegovića, njegovu kćerku koja je u pratnji i Zlatka Lagumdžiju. Oslobođeni su poslije dugih pregovora o razmjeni.

Juka Prazina, paravojni lider gradskih jedinica, postaje glavnokomandujući Specijalnih jedinica MUP-a BiH.

Vode se borbe oko kasarni JNA.

Vode se ulične borbe u različitim gradskim zonama.

BiH postala članica UN-a.

Zapaljena "Zetra".

Sefer Halilović imenovan za komandanta TO.

Teški artiljerijski napad na porodilište.

Masakr nad civilima u redu za hljeb.

JUNI 1992.

Iseljena najveća kasarna JNA Maršal Tito, u centru grada.

Izgorjela zgrada dnevnog lista *Oslobođenje* pod teškim artiljerijskim napadima.

Na barikadi snaga bosanskih Srba, pri izlasku iz grada, zaustavljeni bh. olimpijci na putu za Olimpijske igre u Barceloni.

Po gradu lutaju napušteni kućni ljubimci jer su vlasnici napustili grad.

Francuski predsjednik Francois Mitterrand potpuno nenajavljeno sletio na zatvoreni Sarajevski aerodrom. Otišao u obilazak grada pod opsadom.

Odlukom Predsjedništva BiH uvedena radna obaveza.

JULI 1992.

Novi član Predsjedništva iz redova srpskog naroda Nenad Kecmanović pobjegao iz Sarajeva.

Učenik Josip Čapelj dao 200.000 dinara uštedevine Oružanim snagama BiH. "Ja želim da me oni oslobode."

Violončelista Vedran Smajlović svirao na ulici, u centru grada.

Inkasanti pokušavaju da naplate TV pretplatu.

Konvoj majki i djece u organizaciji Dječije ambasade otišao za Italiju.

U gradu nema vode. Snage bosanskih Srba drže sve rezervoare pod kontrolom.

Slikari izlažu svoje slike u haustorima.

AVGUST 1992.

U konvoju koji se uputio u Njemačku s djecom bez roditelja snajperom pogođene bebe.

Romi iz naselja Butmir odlaze da prezime u Italiju.

Aerodrom zatvoren zbog granatiranja.

Dino Merlin komponovao bosansku himnu.

Otišao konvoj Jevreja iz Sarajeva.

Granatama zapaljen hotel Evropa.

Nacionalna biblioteka izgorjela u teškom artiljerijskom napadu.

U sarajevskim bolnicama ljekari i medicinsko osoblje gladuju.

SEPTEMBAR 1992.

Gradom vlada epidemija enterokolitisa i dizenterije.

Srušen talijanski humanitarni avion.

Ministarstvo obrazovanja izdalo saopštenje da upis u škole zavisi od bezbjedonosnih uslova.

Premijera prve ratne predstave *Sklonište* u izvedbi Sarajevskog ratnog teatra (SARTR).

Dječiji hor Palčići piše princezi Diani o onome što im se događa.

U gradu haraju glad, bolest, beznade i smrt.

Muslimani i Hrvati bježe s Grbavice, plaćajući Srbima otkup za život.

Odigrana utakmica Sarajevo - UNPROFOR. Rezultat 12:3.

OKTOBAR 1992.

Gradonačelnik Sarajeva izdao proglas: "Građani, ne sijecite drveće! Samo treba sačekati otvaranje koridora, a valjda će i to uskoro biti. Topole se mogu sjeći, ali to je za potrebe Oružanih snaga." Agregati za struju rade u kafićima, a ne u bolnicama.

Plate članova Predsjedništva BiH - 20 DEM po crnom kursu.

Sarajlije potresa zvuk motorke u zoru, kada se sijeku najbolja stabla.

Velepekara teško granatirana. Izgorio mlin.

Sarajlije pronalaze vodu pomoću rašlji i viska.

Pojavili se bosanski pasoši u ograničenom broju.

NOVEMBAR 1992.

Konvoj sarajevskih Slovenaca napustio Sarajevo. Slovenci otišli u Sloveniju.

Ranjenici čekaju na izlazak iz grada.

Savjet UNHCR-a građanima: Jedite svakih 6-7 dana lanč- paket iz humanitarne pomoći.

Pošta priključila 30.000 telefona prioritetima, isključivo za lokalnu komunikaciju jer veze sa svijetom ne funkcionišu.

U gradu se osnivaju banke.

DECEMBAR 1992.

Snage bosanskih Srba izvele težak napad na Otes.

Svaki Sarajlija ima pravo na 0,333 kg hljeba ili 0,174 kg brašna (brašno dobijaju oni dijelovi grada u koje hljeb ne može stići).

Aerodrom zatvoren, Sarajevo čeka novi krug humanitarne pomoći.

Na sjednici Predsjedništva BiH donesena odluka da Alija Izetbegović ostaje predsjednik dok traje rat.

Proslavljen Božić u bazi UNPROFOR-a. Vojnici Francuskog bataljona pjevali: "Molimo se za mir u Sarajevu."

1993.

JANUAR 1993.

U 1992. godini prosječni Sarajlija je živio na hljebu. Poređenja radi, prosječni Evropljanin u jednoj godini pojede 55 kg hljeba, a prosjek Sarajlije u '92. godini je 180 kg hljeba.

U sarajevskoj porođajnoj klinici porođaji se obavljaju uz svjetlost svijeća. Niko im ne dolazi, niko im ne pomaže.

U toku je promjena imena gradskih ulica.

Održana promocija idejnih rješenja prvih poštanskih bh. maraka.

Proslavljen pravoslavni Božić.

Potpredsjednik Vlade BiH Hakija Turajlić ubijen na putu za Sarajevski aerodrom u UN vozilu.

Bosanski Srbi bacili granatu na red za vodu kod Sarajevske pivare.

Cijene na sarajevskim pijacama:

Jedna penzija = 2 jaja

Borac Armije BiH ima platu 20.000 din = 4 kafe u kafiću ili kutija cigareta

1 kg junećeg mesa = 50 DEM

Havarije u Toplani i Vodovodu.

FEBRUAR 1993.

Bosanski Srbi granatiraju pogrebne povorke, sahrane i bolnice u Sarajevu.

U gradu vlada ratna hiperinflacija.

Obustavljeni UNHCR letovi.

Počeo rad srednjih škola u mjesnim zajednicama, poslovnim prostorima, stanovima.

Proglašeni najbolji sportisti u BiH '92. godine: šahisti Vesna Bašagić i Ivan Sokolov.

Otvoreno prvo ratno kino Obala. Projekcije se održavaju u sarajevskim podrumima.

Oslobođenje posjetila Bianca Jagger.

MART 1993.

Japan poslao konzerve tunjevine za humanitarnu pomoć u vrijednosti od 5.000.000 \$ - to je nutricionistički najvrednija hrana za ovaj vid ishrane.

Obnovljen rad srpskog humanitarnog društva Dobrotvor.

U Sarajevu održan rock koncert *Help Bosnia Now!*

U Sarajevu suđenje Borislavu Heraku za zločine protiv čovječnosti. Sudija: Fahrudin Teftedarija.

Teški artiljerijski napad na grad.

U Kamernom teatru 55 održana *Molitva za mir*.

APRIL 1993.

Otvoreno Koševsko groblje, 27 godina nakon zatvaranja, zbog nedostatka prostora za ukop žrtava ubijenih snajperima i granatama.

U Sarajevo stigla Susan Sontag i susrela se sa umjetnicima i intelektualcima.

U Sarajevo stigla Joan Baez.

Održana uskršnja misa u sarajevskoj katedrali.

MAJ 1993.

Apel Skupštine grada svijetu za pomoć u hrani.

Droga stiže u grad iz Posušja, Zenice, Splita.

Počeo festival *Hare-Krišna*, ratni festival mira, uz tradicionalnu muziku, vedski teatar i predavanja.

Na aerodromskoj pisti cvjeta šverc: jedan prelazak piste s 10 kg hrane donosi zaradu od 1.000 DEM.

Svega 105 pasa u gradu vakcinisano protiv bjesnila.

Procvat pozorišta u gradu.

Počela deratizacija grada.

JUNI 1993.

Masakr na igralištu na Dobrinji. Poginulo 13 ljudi.

Vojska bosanskih Srba gađala ljude u molitvi prilikom dženaze. Poginulo osam ljudi na groblju Budakovići. Mešihat: "Moguće je obavljati dženaze i noću."

Dr. Bakir Nakaš, ljekar Državne bolnice u Sarajevu: "Ove godine mi je lakše, iako mi je užasno teško. Jer, ako ništa, sada znam šta imam, a šta mogu očekivati, čime raspolazem i znam da će ovo dugo trajati."

JULI 1993.

GLAD u Sarajevu. Bašte i balkoni jedini izvori hrane.

Cijene na pijacama: Ulje - 30 DEM; 1 kg brašna - 10 DEM ili dvije kutije cigareta.

Objavljen *Dnevnik* sarajevske djevojčice Zlate Filipović.

Promovisan slogan opsade "S cigaretom nikad nisi sam."

AVGUST 1993.

Biblioteka Grada Sarajeva: "Imamo čitalaca više nego ikada, iako je uništeno 130.000 knjiga, dio arhiva i tehnička oprema."

Vojska bosanskih Srba uvodi avio-bombe u napad na grad.

Premijera pozorišne predstave *Alkestis*.

Djevojčica Irma Hadžimuratović pogođena snajperom. Pod velikim pritiskom svjetske javnosti izmještena je u Englesku radi liječenja.

SEPTEMBAR 1993.

Otvorene narodne kuhinje za preživljavanje penzionera.

U Sarajevo ulaze veće količine struje. Elektroprivreda pravi plan redukcija.

U Sarajevu je cigareta bolje sredstvo plaćanja od zraka. Stariji *golf* vrijedi tri šteke cigareta.

Proslavljena jevrejska Nova godina.

Bh. Pen centar primljen u svjetski Pen centar.

Pojava "pauka" na ulicama Sarajeva koji odnosi "nepropisno parkirane automobile" izaziva oduševljenje Sarajlija. Oni gledaju spektakl.
Velepekara nema nafte ni za transport, a kamoli za rad agregata.

OKTOBAR 1993.

Izvršni odbor Grada dobio odluku o povećanju stanarina od prvog oktobra.

Papa poslao mirovnu poruku: "Bosanci, niste sami!"

Sarajevski zračni most je najduža akcija te vrste u historiji. Traje 467 dana - ovaj zračni most je duži od berlinskog.

U gradu česte eksplozije plina zbog nestručnog instaliranja.

Otvoren filmski festival u Sarajevu. Brojni gosti ostali u Anconi, nisu se mogli prevesti UN avionima. Slogan festivala: "Ništa vam ne možemo obećati."

Jevrejska apoteka u Sarajevu izdala građanima 10.000.000 lijekova.

NOVEMBAR 1993.

Grad nedjeljama nema struju, vodu, plin, humanitarnu pomoć.

George Soros u posjeti Sarajevu.

Masakr nad učenicima u Sarajevu. Obustavljena nastava dok se ne donesu mjere zaštite.

Ponovo masakr nad građanima Sarajeva.

Uvedena pravila za održavanje nastave. Školski sat traje 15 minuta. Od 24. decembra do 1. marta, djeca će imati raspust. Ionako nema grijanja.

Izložba sarajevskih slikara *Svjedoci postojanja* u Umjetničkoj galeriji BiH.

DECEMBAR 1993.

Opresa otvorila trafike u gradu pod sloganom "Život čine male stvari".

U gradu krađa struje na razne načine: postavljaju se divlji priključci, podzemni kablovi, priključenja na prioritete i trafo-stanice.

Fabrika duhana Sarajevo pakuje cigarete u listove knjiga. Sada su na redu *Prilozi za istoriju bh. književnosti*.

U sarajevskoj katedrali održan svečani božićni koncert.

U gradu nema struje, vode, soli za hljeb.

Festival Sarajevska zima priređuje projekcije crtanih filmova za djecu.

Otvorena kuhinja za javne i kulturne radnike. UNPROFOR im dao hranu.

1994.

JANUAR 1994.

Barbara Hendrix, operna diva, odražala novogodišnji koncert u Sarajevu, u znak solidarnosti s napaćenim gradom.

Masakri civila u raznim dijelovima grada.

U toku opsade grada Kamerni teatar 55 izveo 652 multimedijalna projekta, u prosjeku dva dnevno.

Penzioneri će dobiti brašno umjesto penzija.

Masakr djece na sanjkanju u C fazi, na Alipašinom Polju.

FEBRUAR 1994.

Masakr civila na Dobrinji, na fudbalskom igralištu.

Masakr na pijaci Markale u centru Sarajeva. 66 mrtvih, 197 ranjenih.

Gradonačelnik Sarajeva Muhamed Kreševljaković obilazi pijacu - mjesto masakra.

Po naredbi MUP-a sve pijace u gradu su zatvorene.

NATO uputio ultimatum bosanskim Srbima: artiljerija se mora povući 20 km od Sarajeva.

21. februar je dan D za povlačenje teškog naoružanja bosanskih Srba.
Ponovo uspostavljen "zračni most".
Vraća se život u grad. Ljudi šetaju ulicama, djeca se igraju.

MART 1994.

Otvaraju se četiri putna pravca u i iz Sarajeva.
Najavljeno otvaranje grada, reagovala pijaca. Cijene na pijacama su pale.
Kilogram kafe 7. marta bio 120 DEM, 21. marta 40 DEM. I dalje se na pijacama može kupovati za cigarete i vršiti robna razmjena.
Povodom razvoja događaja u Sarajevu, Yasushi Akashi izjavljuje: "Vidim svjetlo na kraju tunela."
Madelaine Albright u Sarajevu: "Budućnost Amerike i vaša budućnost su nerazdvojive. Ova ceremonija to mora svima pokazati."

APRIL 1994.

Povodom 110 godina Elektrodistribucije BiH, uključena ulična rasvjeta u Titovoj ulici, Ferhadiji i na Trgu oslobođenja.
Sarajevo zasuto projektilima.
Saopštenje Osnovnog suda II: razvodi idu kao na traci. U većini slučajeva tužene strane su žene. Ako su supružnici razdvojeni dvije godine i ako je adresa drugog supružnika nepoznata, tužitelj automatski dobija razvod.
U mro Branko Mikulić.
Pogođeni putnici u sarajevskom tramvaju.
Gradska vlada donijela odluku o zabrani alkohola, poker-aparata, igara na sreću, video-igara, žive muzike - svega što stvara buku i remeti mir građana.
Održan performans na Miljacki: u rijeku porinut splav sa zastavom. Bačene i boce s porukama: "Ovo nije zid! Zdravo, Evropo, mi smo svijet!"

MAJ 1994.

Cijene za vožnju taksijem u Sarajevu. Od centra do bolnice Koševo - konzerva ribe; od centra do naselja Otoka - 1 litar ulja i 1 kg šećera.
Sarajlije love ribu u Miljacki da bi preživjeli.
Ogromni redovi ispred Hrvatske ambasade za vize.
Iz Visokog stigao autobus sa 87 putnika.
Salman Rushdie (*The Guardian*): "Postoji Sarajevo kao ideja, zamišljeno Sarajevo, čije razaranje čini izgnanicima sve nas."
Novi gradonačelnik Sarajeva Tarik Kupusović ide u Veneciju na bratimljenje gradova. Vodi sa sobom sedmero djece različitih nacionalnosti.
Ulični štandovi sa knjigama koje više nisu roba - to je bio svijet mašte u vremenu strave.
Jedna enciklopedija koštala 1 jaje, a danas enciklopedija košta 5 jaja.
U Sarajevu redukcije vode. Upućen apel građanima: "Ne perite ćilime, ne zalijevajte bašte!"
Otvorena prva benzinska pumpa.

JUNI 1994.

Bob Dole, lider američkih republikanaca, stigao u Sarajevo,
Sarajlije vodu dobijaju noću zbog smanjene potrošnje struje.
U zgradi zapaljene Nacionalne biblioteke odsviran Mozartov *Requiem*. Dirigovao Zubin Mehta, pjevao Carreras, odajući poštu poginulim Sarajlijama i poginulim širom BiH.
Sarajlije idu na kurseve stranih jezika. *Interlingua Service* radi tokom cijele opsade.

JULI 1994.

Otvorena Američka ambasada u Sarajevu.

Građani Sarajeva dobijaju na težini.

Na sarajevskim krovovima niču bašte za preživljavanje.

Ministar spoljnih poslova Velike Britanije Douglas Hurd i ministar spoljnih poslova

Francuske Alain Juppe stigli u Sarajevo povodom otvaranja Francuske ambasade.

Bosanski Srbi zatvorili "plave puteve" oko Sarajeva.

AVGUST 1994.

Uobičajena slika na sarajevskim ulicama: tramvaj stoji, putnici čitaju novine, a snajperista s brda bije po Marijin-Dvoru. Svi čekaju da pucnjava stane. Putnici pri ulasku u tramvaj biraju "najbolje" mjesto u tramvaju, ono "gdje je najmanja mogućnost za pogodak" - to je sarajevski rulet.

Od zatvaranja "plavih puteva" cijene na pijaci skočile 100%.

Odigrana hiljadita predstava "Pokretnog pozorišta".

Održana modna revija s modelima od gline i germe. Kreatorica Snježana Hufnagl.

SEPTEMBAR 1994.

Potvrđen Papin dolazak. Na ulicama Sarajeva postavljeni plakati s Papinim likom i porukom "Niste sami, s vama smo!"

Papa nije došao. UNPROFOR nije mogao garantovati sigurnost.

Rastu cijene na pijaci. Banane koštaju 6 DEM.

Na sarajevskim ulicama ponovo postavljeni kontejneri za zaštitu od snajpera.

U gradu potraga za drvima: vreća grabovine 20 DEM.

OKTOBAR 1994.

Prikazan film *Bosna* francuskog filozofa Bernard-Henrija Lévyja.

U Narodnom pozorištu izvedena premijera predstave *Romeo i Julija* u dječijoj izvedbi.

Rediteljica: Olja Kostić.

Nema nafte u gradu. Stigle minimalne količine u grad, za potrebe UN-a.

Igmanski put nije zaštićen, gađaju ga bosanski Srbi.

Odlukom Pape, Vinko Puljić postaje kardinal.

NOVEMBAR 1994.

Prosječna plata u gradu 2 DEM, a mjesečno jednoj porodici treba 350 DEM.

Pogođen tramvaj: jedan putnik ubijen, šest ranjenih.

U ratnom kinu Apolo održani *Dani švicarskog filma*.

Sarajevo zasuto granatama.

Otvorena Francuska biblioteka u Sarajevu.

DECEMBAR 1994.

Srbi postavili protivavionske raketne sisteme u okolini Sarajeva.

Sarajevo: bosanski Srbi zatvorili ventile na plinovodu.

Raketni napad na Predsjedništvo BiH.

Dijete ubijeno metkom iz snajpera.

Papa primio sarajevski zbor "Trebević".

Novi krug humanitarne pomoći u gradu: 1 kg riže, 200 grama graha, 150 grama ulja, jedan mesni narezak od 340 grama, 2 kg brašna.

Potpisan sporazum o prekidu vatre na četiri mjeseca i sedam dana.

U humanitarnoj pomoći građani dobivaju biskvit star 50 godina.

1995.

JANUAR 1995.

Soros fondacija platila cijepljenje pasa protiv bjesnila.

Veoma uspješna akcija Elektrodistribucije o pravednoj raspodjeli 100 KW po domaćinstvu.

U pripremi pokretanje Gradskog voza od Alipašino Polja do Željezničke stanice.

Na balu Roma izabrana Miss - Lindita Tatri.

Apel Kruga 99: Zaustavite zločine nad Čečenima.

Obilježeno 1.000 dana opsade Sarajeva.

FEBRUAR 1995.

Udari granata i snajpera po gradu.

Snajperi gađaju tramvaj.

Transportno preduzeće GRAS nema sredstava da isplati dug za struju Elektrodistribuciji.

Smatraju da nije momenat za naplaćivanje karata za vožnju te zato nemaju ni prihoda.

Ambasador SAD Victor Jakovich na Krugu 99: "U BiH se brane principi zapadne civilizacije."

MART 1995.

Od Skenderije do Elektroprivrede tramvaje će pratiti transporter UN-a radi zaštite.

Pojavilo se Alpsko mlijeko u mljekarama.

Od zatvaranja puta preko aerodroma cijene na pijacama rastu. Na pijaci ono što je jeftinije kupuje onaj ko je brži i ko ima sitan novac.

Ukinuti letovi za Split.

APRIL 1995.

U Londonu umrla Irma Hadžimuratović, djevojčica pogođena snajperom, a izmještena u London da bi se spasila.

Vijest o još jednoj žrtvi snajpera otišla u svijet. Ubijena djevojka Maja Đokić.

Prvi korpus oslobodio najviši vrh Treskavice.

Uspostavljena satelitska veza Sarajevo - Barcelona - Svijet kao donacija grada Barcelone Sarajevu.

MAJ 1995.

Donatori ne dopremaju naftu. Autobusi ne rade. Tramvaji idu na kratkoj relaciji od Čengić Vile do Alipašino Polja.

Masakr na Butmiru.

Kod zgrade UNIS-a ubijen francuski vojnik.

Humanitarna pomoć smanjena za 50%.

Opšti napad na Sarajevo.

Sarajevo: nema prevoza, slab pritisak plina, nedovoljno vode.

JUNI 1995.

Brašno stoji na Sarajevskom aerodromu. UN nisu u mogućnosti da ga dopreme u grad. Dio Igmanskog puta Srbi drže pod stalnom paljbom. 300 metara puta je kritično.

Izdana zabrana okupljanja. Uvedeno oglašavanje opšte opasnosti bar dva puta dnevno.

Kriza s vodom u gradu. Prekinut dotok vode s Bačeva.

Plan isporuke struje: svaki treći dan za domaćinstva.

Gradska vlada naručila od Vranice izradu betonskih ploča koje će se po potrebi postavljati na opasnim mjestima u gradu.

Snage bosanskih Srba bacile avio-bombu na RTV dom.

JULI 1995.

Deratizacija grada parafinskim kockama. U Sarajevu pod opsadom preovlađuju *Ratus ratus* (crni pacov) i *Ratus norvegicus* (sivi pacov). Otrov je efikasan i u uništavanju malih kućnih miševa. Jedan par može izroditi 800 pacova.

Divljačko ubijanje civila. Ubijeno 12, ranjeno 67.

Posljednji krug humanitarne pomoći podijeljen 9. jula: 400 grama graha, 300 grama graška, 200 grama riže, 2 decilitra ulja, 1 kg brašna.

Hrana ušla u grad "alternativnim putem" - kroz tunel.

AVGUST 1995.

Bicikl ponovo u modi u Sarajevu.

Od udara granate poginuo mladi sarajevski intelektualac i novinar Karim Zaimović.

Masakr na pijaci Markale: 35 ubijenih, 90 ranjenih. UN nisu pozvale NATO. Istraga u toku.

Rezultat istrage UN-a: granatu su ispalili bosanski Srbi.

NATO krenuo sa serijom napada na srpske položaje.

U toku NATO akcija *Noćni let*.

Vojnici Armije BiH na Mojmilu cijelu noć pratili NATO spektakl.

SEPTEMBAR 1995.

Zahtjev UN-a bosanskim Srbima: uklanjanje artiljerije oko Sarajeva na daljinu od 20 km u prečniku, prestanak granatiranja civilnih objekata i obustava svih borbenih aktivnosti.

Srbi granatirali Sarajevo.

Srbi počeli s povlačenjem nekoliko sati prije isteka ultimatum.

Domaćinstva u Sarajevu dobijaju struju svaki četvrti dan.

Granate u Sarajevu: osam ranjenih.

Otvorena prodavnica *Beneton* u Sarajevu.

OKTOBAR 1995.

Rusija će pustiti plin i priznati Bosnu i Hercegovinu.

Dogovoren prekid vatre od utorka 10. oktobra.

Papa izgara od želje da posjeti Sarajevo.

Ponovo otvorena pijaca Markale.

NOVEMBAR 1995.

U Daytonu počeli mirovni pregovori.

Potpisan mirovni sporazum u Daytonu: BiH kao cjelovita država s dva entiteta i zajedničkim institucijama. Sarajevo ostaje nepodijeljeno. Dogovoreno izručenje ratnih zločinaca.

Dio UNPROFOR-a će se povući, a drugi dio snaga UN-a prefarbati opremu i ući u sastav NATO snag pod imenom IFOR.

Chirac traži garancije bezbjednosti za srpsko stanovništvo u Sarajevu.

DECEMBAR 1995.

Sarajevo: pucnji u tramvaj.

Bosanski Srbi demontiraju fabrike prilikom povlačenja.

Bosanski Srbi pale kuće na Grbavici.

Bosanski Srbi traže od Michaela Steinera 1.000 mrtvačkih sanduka i 10.000 kutija za pakovanje stvari da bi napustili dijelove teritorije (na kojima su groblja) koji će pripasti Federaciji.

Srbi otkopavaju mrtve da ih nose sa sobom pri povlačenju.

Održana ponoćna Božićna misa u katedrali.

1996.

JANUAR 1996.

Bono Vox, vođa grupe U2, dočeka Novu godinu u Sarajevu.

Budućnost Bosne ne zavisi samo od IFOR-a i visoke politike već i od toga hoće li preživjeti Djed Mraz.

Granatiran tramvaj u Sarajevu: jedna osoba ubijena, devetnaest putnika ranjeno.

Zatvoren "zračni most" nakon tri i po godine, najduži u historiji. Sarajevski "zračni most" obavio 13.000 letova i dopremio 167.677 tona humanitarne pomoći. Učestvovalo 20 zemalja. Avioni su prevezli hiljade novinara.

U gradskim parkovima i na zelenim površinama Sarajeva ove godine se neće moći sijati bašte. IFOR kontrolišu vodu, struju i plin.

"Seoba mrtvih duša" s reintegriranih područja Sarajeva. Poduzetnici iz Srbije za ekshumaciju tijela traže 800 DEM.

Prvi privatni civilni avion sletio na Sarajevski aerodrom.

Umro veliki ruski pjesnik Josif Brodski. Tokom rata napisao pjesmu o Bosni.

FEBRUAR 1996.

Opasnost od neeksplozivnih mina.

Most "Bratstvo i jedinstvo" biće otvoren svaki drugi dan od 08.30 do 16.00 sati. Građani mogu s ličnom kartom ići na Grbavicu.

Filip Andronik ušao u knjigu Guinnessovih rekorda za 1996. godinu: na Dobrinji II bio je najuporniji skupljač od humanitarnih lanč-paketa, naljepnica na konzervama, sitnica iz humanitarne pomoći. Skupio je 2.900 komada nečega. "Prestaću skupljati uspomene kad UNHCR prekine humanitarnu pomoć."

Engleski princ Charles u posjeti Sarajevu.

Počela "mirna reintegracija Sarajeva". U Vogošći Srbi zakrčili put prema Palama. Što nisu ponijeli, zapalili su.

Prema mišljenju sarajevskih srednjoškolaca, na pitanje kakve ih profesije čekaju, najzastupljenije su prodaja droge ili ubijanje po ugovoru.

Federalna policija preuzela vlast u Rajlovcu, Reljevu, Dobroševićima, Ahatovićima, Nedžarićima, Aerodromskom Naselju.

MART 1996.

Glavni grad BiH Sarajevo zvanično su deblokirali pripadnici Federalne policije u pratnji IFOR-a i međunarodnih kolega. Policija je prva stigla putem koji vodi iz Sarajeva u Visoko i time otvorila glavni grad BiH.

Avdo Hebib, ministar MUP-a Federacije, vožnjom slobodnim putevima na simboličan način otvorio putne komunikacije koje od Sarajeva vode ka Zenici i Tuzli. Tom prilikom Avdo Hebib je izjavio: "Poručujemo svim građanima da je Sarajevo deblokirano. Ovo je trenutak koji ulazi u historiju."

U Ilijašu istaknuta državna obilježja BiH.

Horor na Grbavici: kruže pljačkaši, ljudi zabarakadirani u svoje stanove. Zapaljena škola na Grbavici.

Oslobođeni Hadžići mirnom reintegracijom.

Oslobođena Ilidža, 12. marta, mirnom reintegracijom.

Mirnom reintegracijom oslobođena Grbavica. Potom, oslobođeni Vraca, Faletići, Špicasta stijena, Gornje Biosko.

Centrotrans tranzit sklanja kontejnere sa ulica Sarajeva. Bilo je 380 objekata "za zaštitu" - automobila, trolejbusa, autobusa, betonskih ploča.

(Priredio Muharem Bazdulj, prema opširnjoj hronologiji iz Edukacijskog paketa "Opsada Sarajeva")

Sarajevo u brojkama 1992-2002

Kako se promijenio jedan grad

Deset godina u razvitku jednog grada je ogroman period. Šta se u Sarajevu promijenilo u posljednjih 10 godina? Većina stvari. A kako to izgleda matematički precizno izmjereno? Koliko ljudi je živjelo, a koliko živi danas, kojim nacijama su pripadali, a kojim danas pripadaju, koliko su zarađivali, a koliko danas zarađuju...

Ukupno stanovništvo po spolu i starosti U Sarajevu je, odnosno u deset općina grada, prema popisu iz 1991. godine, živjelo 527.049 stanovnika, od čega 258.285 muškaraca. U dobi do 14 godina bilo je 115.431; u dobi od 15 do 64 godine 368.949 Sarajlija, a starijih od 65 bilo je 31.785, dok za 10.884 nije bilo podataka o broju godina.

S obzirom da prošle godine nije rađen popis stanovništva, napravljene su procjene za devet općina Sarajevskog kantona (bez Pala), a u općinama Trnovo, Stari Grad, Ilidža, Ilijaš, Novi Grad i Novo Sarajevo obuhvaćeni su dijelovi općina koji su u Federaciji. Tako je procijenjeno kako na području Kantona Sarajevo živi oko 400.219 stanovnika, od čega 71.340 starosne dobi do 14 godina, zatim 277.713 u dobi između 15 i 64 godina, te 51.166 starijih od 65 godina. Imajući u vidu kako je broj stanovnika općine Pale 1991. godine iznosio 16.355 i uvažavajući obuhvaćenu manju teritoriju drugih općina, upada u oči drastično smanjenje ukupnog broja stanovnika, manji broj djece i odraslih u dobi do 64 godina te značajno uvećani broj starijih od 65 godina u 2001.

Nacionalna pripadnost stanovništva Što se tiče nacionalne strukture, prije deset godina najviše je bilo Muslimana - 259.470, zatim Srba - 157.143, potom Jugoslavena - 56.470, Hrvata - 34.870 i, na kraju, 19.093 iz grupe "ostalih". Prema procjeni za 2001, sadašnje stanje je takvo da je najviše Bošnjaka - 318.495, zatim 44.775 Srba, 26.843 Hrvata i 10.106 onih koji žele ostati u rubrici "ostali".

Prirodno kretanje stanovništva U 1991. na području Sarajeva rođeno je 7.759 djece, a u 2001. na području Kantona Sarajevo živorođeno je 3.879 djece, od čega 1.998 muške i 1.881 ženske. Prije deset godina bilo je 118 umrle dojenčadi, a 2001. ih je bilo 26.

U posljednjoj predratnoj godini u Sarajevu je bilo 3.644 umrlih, a prošle godine 3.256. Od toga, 1.745 muškaraca i 1.511 žena. Nasilnih smrti je bilo 106.

Što se tiče broja sklopljenih brakova, 1991. su se vjenčala 3.062 para, dok je deset godina kasnije u bračnu luku uplovilo 2.278 parova iz Kantona Sarajevo. U isto vrijeme, 1991. razvedeno je 59 brakova, dok je prošle godine zakonski rastavljeno 112 brakova.

Zaposlenost i plaće Po posljednjoj predratnoj statistici, u Sarajevu je bilo 182.526 zaposlenih i to 145.515 u privredi i 37.011 u vanprivredi. U općini Pale, koja je pripadala Gradu, radilo je 4.505 stanovnika.

Prosječan lični dohodak te 1991. godine bio je 5.848 jugoslavenskih dinara (5.475 u privredi i 7.626 u vanprivredi), a zvanični kurs njemačke marke 1991. bio je 13:1. Po tom kursu, prosječna plaća u Sarajevu 1991. bila je 450 maraka (421 marka u privredi i 587 maraka u vanprivredi).

U 2001. godini u Kantonu Sarajevo bilo je 85.763 zaposlenih. Prosječna neto plaća bila je 589 maraka. Što se tiče nezaposlenih, njih je zvanično prijavljeno 52.060, od čega je 1.309 sa VSS, 852 sa VŠS, 12.204 sa SSS, 463 sa NSS, 394 ih je VKV, 13.753 KV, 419 je PKV i 22.666 NKV.

Obrazovanje U devet predratnih sarajevskih općina (bez Pala) u školskoj 1990/1991. radilo je 90 osnovnih škola sa 2.087 odjeljenja i 60.439 učenika i učenica koje je učilo 2.499 nastavnika. Što se tiče specijalnih osnovnih škola, prema podacima za školsku 1989/1990, u njih osam postojalo je 80 odjeljenja sa 711 učenika i 125 nastavnika. Četiri niže muzičke škole pohađalo je 1.984 učenika, a u njima je radilo 159 nastavnika. U nižu baletsku školu te godine su upisana 92 polaznika, a sa njima su radila četiri nastavnika.

U srednjem obrazovanju te 1990/1991. školske godine još je djelomično primjenjivan sistem usmjerenog obrazovanja u 30 škola, odnosno 773 odjeljenja sastavljena od 24.764 učenika koji su se obrazovali uz pomoć 1.463 nastavnika. U tri specijalne usmjerene škole sastavljene od 30 odjeljenja obrazovalo se 228 učenika uz nastavnu pomoć 58 nastavnika. U jednu vjersku školu bilo je upisano 12 odjeljenja sa 411 učenika i učenica koje je učilo 30 nastavnika.

U Kantonu Sarajevo krajem školske 2000/2001. radile su 74 redovne osnovne škole, sa 1.495 odjeljenja sastavljena od 38.133 učenika koje je učilo 2.144 nastavnika. Šest specijalnih osnovnih škola, sa 46 odjeljenja i 98 nastavnika, pohađao je 371 učenik. U tri osnovne muzičke škole sa 61 predavačem upisano je 836 učenika, a 61 učenika osnovne baletske škole obrazovalo je šest nastavnika.

Na kraju školske 2000/2001. u Kantonu Sarajevo je radilo 38 srednjih škola. U 32 gimnazije, učiteljske, tehničke i stručne/strukovne škole postojalo je 741 odjeljenje sa 21.375 učenika i učenica i 1.495 nastavnika. Dvije umjetničke škole u 17 odjeljenja pohađalo je 427 učenika i učenica, a obrazovalo ih je 96 nastavnika. U jednoj vjerskoj školi, u 12 odjeljenja, učilo je 364 učenika, čije nastavno osoblje je činilo 33 predavača. U tri specijalne srednje škole sa 17 odjeljenja išlo je 150 učenika i učenica, a o njima su brinula 42 nastavnika.

Izvršeni građevinski radovi i završeni stanovi U 1991. godini, u devet sarajevskih općina (bez Pala) izgrađeno je 2.708 stanova, ukupne površine 171.903 m². Izvršeni su građevinski radovi ukupne vrijednosti 8.541.198 hiljada dinara ili 657.015 hiljada njemačkih maraka ako se kao zvanični kurs uzme odnos 13:1 između dinara i njemačke marke.

U 2001. u Kantonu Sarajevo završeno je 158 stanova ukupne površine 8.853 m², a prosječna površina stana je 56 m², dok je broj nezavršenih stanova 697. Ukupna vrijednost građevinskih radova iznosi 115.257 maraka, a ona obuhvata 74.248 maraka uložениh u novogradnju i 41.009 u ostalim radovima (rekonstrukcija, popravci i održavanje postojećih građevina).n

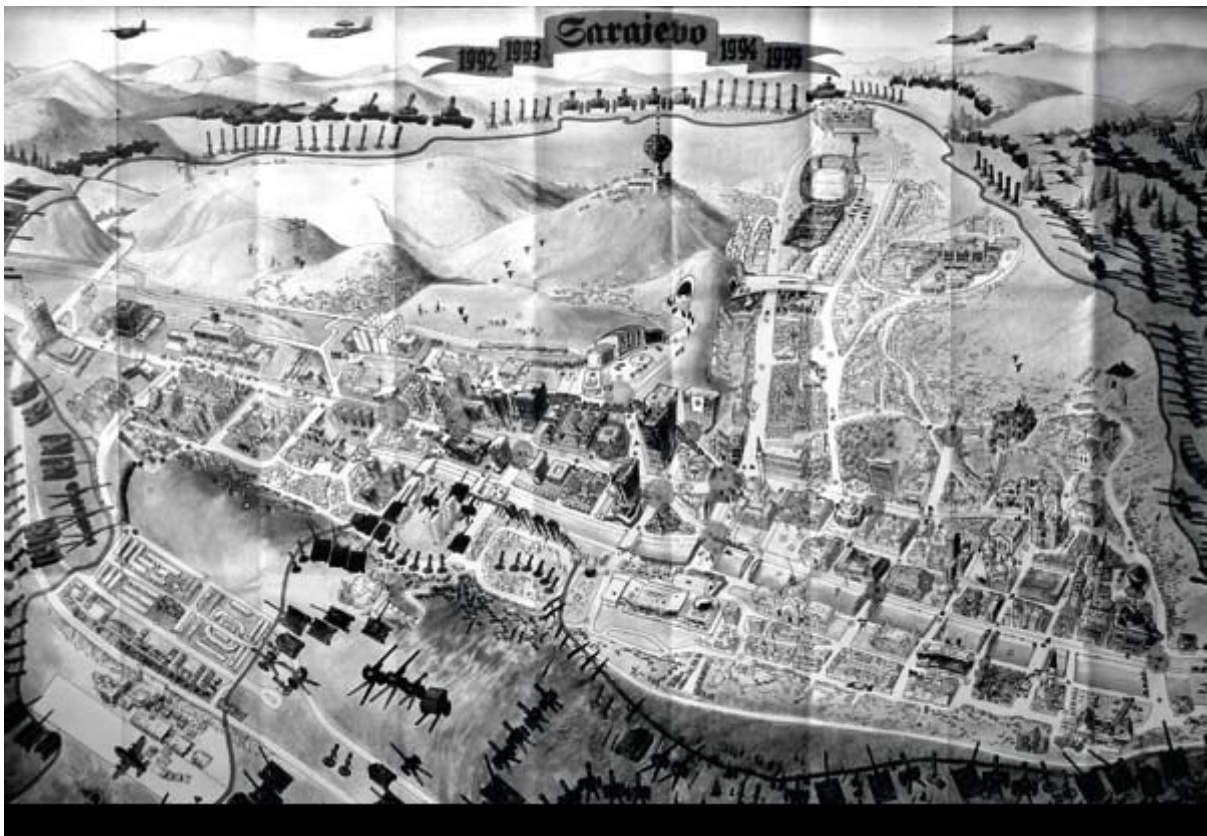
Priredio: E. Čengić

(Korišteni podaci Zavoda za statistiku Federacije BiH)

Projekti: Edukacijski paket Opsada Sarajeva 1992-1993-1994-1995, Fama International

Svijetu je potrebno iskustvo Sarajeva (Autor: Muharem Bazdulj)

Suada Kapić je osoba koja stoji iza dosad najsustavnijeg projekta trajnog obilježavanja i memoriranja opsade Sarajeva. Edukacijski paket čiji je ona (glavni) tvorac u izdanju Fame International, a pod naslovom Opsada Sarajeva je važan doprinos "Kolektivnom Globalnom Pamćenju". Riječ je o itekako značajnom projektu koji, nažalost, dosad nije imao recepciju i odjek kakve zaslužuje.

Iz nebeske perspektive vidimo artiljerijski prsten koji je opasao Sarajevo

Loši učenici skloni su knjige iz lektire procijenjivati prema broju stranica. Sa sviješću da to ne govori ništa pretjerano važno o vrijednosti Edukacijskog paketa Opsada Sarajeva, reći ću najprije da je paket težak oko četiri kilograma. Kad otvori kompaktnu i čvrstu kartonsku kutiju, korisnik Edukacijskog paketa pronaći će šest "artikala": dva CD-a, dvije mape, jedan DVD i jednu knjigu. Na prvom CD-u nalazi se Uputstvo za upotrebu - kratki film od dvadesetak minuta koji istovremeno funkcioniše i, kako naslov sugerira, "uputstvo za upotrebu" i kao kratki preview cijelog paketa i kao neka vrsta post festum komentara i valorizacije projekta, i to kroz riječi vrhunske beogradske istoričarke - Branke Prpa.

Mape Na prvoj mapi, koja na prvi pogled izgleda kao geografska karta Jugoslavije poznata svima koji su prošli kroz školski sistem SFRJ, nalazi se pregled raspada Jugoslavije (THE FALL of YUGOSLAVIA 1991-1999). Na licu ovog zemljovida posebno su mjesto dobili svi ključni toponimi krvave posljednje decenije dvadesetog stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije (Dubrovnik, Vukovar, Sarajevo, Prijedor, Mostar, Srebrenica, Kosovo).

No to nije sve. Na ovoj su mapi obilježena i sva manja ratna poprišta, uz "legendu" koja nanovo podsjeća na školske dane, a koja simbolički označava sve vojne formacije koje su učestvovala u ex-yu ratnim konfliktima. Nije "legenda" svedena isključivo na prisustvo vojnih formacija; ona nam na mapi otkriva i lokacije koncentracijskih logora, mete NATO bombardiranja, mjesta masovnih egzekucija, lokacije izbjegličkih kampova, itd. Na poledini ove mape nalazi se detaljna hronologija raspada Jugoslavije: od Titove smrti u maju 1980. godine do NATO udara na Srbiju u martu mjesecu 1999. Između se smjestilo nekoliko stotina događaja sistematično zabilježenih sitnim slovima na poledine ove karte dimenzija (circa) 125 cm - 85 cm.

Prva mapa u suštini funkcionira kao kontekst druge mape, one koja je zapravo ključna za Edukacijski paket Opsada Sarajeva. Ova mapa je dimenzijama nešto manja (circa 95 cm - 65 cm), no razmjer joj je mnogostruko manji; za razliku od prve koja fokusira cijelu (ex) Jugoslaviju i cijelu deceniju, ovoj su u žiži samo četiri godine (1992, 1993, 1994, 1995) i samo jedan grad - Sarajevo. Ovo je mapa opsade Sarajeva i mapa opstanka (Survival Map). Za razliku od prve, ona ne može podsjetiti na školske geografske karte. Sarajevo na njoj djeluje najprije nekako razgledničko-stripovski. Iz ptičije (ili božanske) perspektive na mapi je prikazana sarajevska kotlina, od zgrade Oslobođenja do Vijećnice.

Svako ko imalo poznaje Sarajevo na ovoj će karti lako prepoznati gradske četvrti i ključne urbane lokalitete (mostove, kulturne spomenike, bolnice, bogomolje, sportske dvorane, stadione, muzeje itd.). Za one kojima je Sarajevo nepoznato, na poledini mape su precizno definirani i opisani svi istaknuti objekti. Iz iste (nebeske) perspektive na ovoj mapi vidimo i artiljerijski prsten koji je opasao Sarajevo. Okruživši kotlinu, onako kako ram okružuje sliku, stoje poredani topovi, minobacači, tenkovi.

Vodič za preživljavanje Kao u dobrom filmskom kadru, ove nam dvije mape približavaju mjesto radnje dokumentarca Vodič za preživljavanje: Mehanizam terora, mehanizam opstanka, a to je opsjednuto Sarajevo. Ovaj dokumentarni film (na DVD-u, koji je sastavni dio Edukacijskog paketa) traje nepunih sat i pol. U poetičkom smislu on itekako korespondira sa knjigom Sarajevo Blues Semezdina Mehmedinovića. Mehmedinović je svoju knjigu podnaslovio kao pojmovnik opsjednutog grada, a ista bi se "žanrovska odrednica" savršeno dala primijeniti i na film Vodič za preživljavanje. Kroz pedesetak pojmova, priča se priča o opsadi Sarajeva. Svojom sadržajem film zapravo opravdava naslov: on zaista funkcionira i kao "vodič za preživljavanje" - od opisa kako se za vrijeme opsade dolazi do hrane, vode i ogrijeva preko priče o kulturnom životu pod opsadom te funkcioniranju gradskog prevoza i škola u ratnom vremenu do "metafizičkih" tema života i smrti.

Nekoliko desetina sugovornika, od anonimnih, da tako kažemo, do takozvanih javnih ličnosti, gledatelju približavaju svoje osobne doživljaje opsade. Dokumentarni snimci iz vremena rata miješaju se sa poratnim intervjuima. Neki momenti u filmu naročito su pamtljivi: od snimke Mitterrandove posjete Sarajevu na kojoj se, negdje u pozadini, među prolaznicima prepoznaje Danis Tanović, do slika sa čuvenog izbora za najljepšu djevojku opkoljenog Sarajeva (Miss Sarajevo), izbora koji je ovjekovječen i u glasovitoj pjesmi grupe U2. Sa DVD-om odlično korespondira drugi CD u Edukacijskom paketu, CD na kojem se nalazi tekstualna arhiva (u HTML formatu) u trideset epizoda, CD koji predstavlja govornu istoriju opsade Sarajeva.

U svakoj epizodi je nekoliko intervju sa Saralijama koji baštine iskustvo opsade. Tu su, među ostalim, Enver Imamović, Avdo Hebib, Dragan Vikić, Konstantin Jovanović, Muhamed Kreševljaković, Bakir Alispahić, Miro Lazović, Jovan Divjak, Željko Varunek, Nikodije Stojanović, Gordana Magaš, Una Bejtović itd.

1.325 stranica Najveći dio Edukacijskog paketa, makar u zapreminskom smislu, zauzima knjiga (enciklopedija) od 1.325 stranica pod naslovom Opsada Sarajeva - (mart 1992 - mart 1996). Knjigu otvara Fama Statement koji vrijedi citirati: "U periodu 1991-1999, u vrijeme ratova u bivšoj Jugoslaviji, stajali smo i stojimo, lično i kroz FAMA projekte: iza pravde, edukacije, znanja, poštovanja ljudskih vrijednosti, čovječnosti, poštovanja ljudskog dostojanstva, poštovanja ljudskih prava, poštovanja slobode pojedinca, poštovanja demokratskih principa, a protiv neznanja, terorizma, nasilja, ratnih zločina, totalitarizma, fašizma, diktatorstva, nacionalizma i rasizma."

Vrijedi navesti i stavke iz sadržaja: Uvodnik, Hronologija opsade 1992-1996, Mapa opsade 1992-1996, Govorna istorija 1992, Vodič za preživljavanje, Govorna istorija 1993, Sarajevo Life magazin, Govorna istorija 1994, Ankete "Opstanak", Govorna istorija 1995, Dejtonski mirovni sporazum - mapa pregovora, Govorna istorija 1996, Hronologija raspada 1980-1999. Sadržaj ovdje, između ostalog, pokazuje i da su gotovo svi "multimedijalni" artikli iz paketa reproducirani i u knjizi. U kontekstu iskustva opsade Sarajeva, to je i logično: CD-ovi i DVD neupotrebljivi su bez struje, a upravo iskustvo opsade dokazuje da je knjiga najizdržljiviji i najlakše dostupan "nosač" informacija. Knjiga ne ovisi od struje ni od tehničkih pomagala.

Biblioteka u plamenu jedan je od vizuelnih simbola opsade Sarajeva te i zato ima smisla da se sjećanje na opsadu sačuva u formi knjige. U uvodniku ove knjige se kaže: "Ova knjiga je knjiga ljudskog naslijeđa. Knjiga o jednom vremenu. Knjiga o fenomenu opsade duge četiri godine. Knjiga o pobjedi ljudske prirode nad terorom. (...) Sarajevo je dokazalo da jedna urbana sredina može opstati usprkos totalnoj destrukciji i svim zatvorenim tačkama ulaska i izlaska iz grada. Da opstane i ostane civilizovano i humano i čak stvori dostignuća u filozofiji življenja, mentalnoj terapiji i umjetničkim kreacijama."

Life Svaki odjeljak ove knjige zaslužuje zapravo opširan prikaz, no ja ću se ovdje zadržati na Sarajevo Life magazinu, odjeljku koji spaja strip, fotografije i anketu. Autor stripa Hamsunov bedeker, načinjenog po istoimenom eseju Bore Ćosića, je Dragan Rokvić. Crno-bijele fotografije stvaraju neku vrstu "arhivske" patine, a anketa podjeća na postapokaliptički hibrid školskih spomenara ("leksikona") i novinskih rubrika tipa "klub poznatih". Ono što je u mirnodopskom ("normalnom") vremenu paradigma banalnosti, ovdje se pretvara u dirljive ispovijesti koje se tiču života i smrti. Umjesto pitanja kakva su "šta prvo primijetiti kod osoba suprotnog spola" ili "šta morate imati u frižideru", u anketi Sarajevo Life magazina brojne Sarajlije odgovaraju na posve drukčije upite: Koje su vaše izgubljene iluzije?, Kako ste preživjeli?, Čega se plašite?, Vaša poruka s kraja svijeta, iz zemlje posljednjih stvari? itd.

Evo nekih od poruka "s kraja svijeta, iz zemlje posljednjih stvari". Osman Arslanagić: Jebite se, ali bez reprodukcije; Semezdin Mehmedinović: Šutim; Milan Cvijanović: Ovo nije moja poruka, ali ću reći: "Ćao, i hvala za ribu."; Mirko Srdić (Elvis J. Kurtović): Ako ne plaćate porez i ako varate ženu, završićete i vi ovako; Edo Numankadić: Više ljubavi. Anketirani su uglavnom poznati

umjetnici (pisci, režiseri, slikari, muzičari, glumci). Za razliku od ankete koja je sastavni dio Sarajevo Life magazina, u odjeljku pod naslovom Ankete "Opstanak" anketirane osobe nisu navedene pod punim imenom i prezimenom, a i pitanja na koja se odgovara nisu ista.

Anketiranim osobama navedeni su godište, zanimanje, spol i kvart, a neka od pitanja iz ankete su sljedeća: Ko je, po vama, heroj odbrane grada?, Opišite vaše sklonište/podrum?, Da li ste ikada prošli kroz tunel? Evo, čisto zarad ilustracije, kako je studentica (1974. godište) odgovorila na potonje pitanje: "Da, jednom i bilo je dovoljno, pošto je to bila '94. godina i to kraj, tunel je bio pun vode, koja se slijevala sa svih strana, bilo je zagušljivo, smrdilo je, ma užas živi." Zanimljivo je i poglavlje Dejtonski mirovni sporazum - mapa pregovora bazirano na knjizi Richarda Holbrookea Završiti rat.

Na blizu dvije stotine stranica, uz brojne ilustracije i fotografije, izložena je iznimno detaljna povijest pregovora koji su doveli do završetka rata. Priča počinje tragičnim putovanjem "igmanskim putem" u augustu 1995. godine, kad su trojica američkih diplomata poginuli, i nastavlja se kroz cijeli niz Holbrookeovih shuttle diplomacy sastanaka do tri sedmice pregovora u Daytonu, u saveznoj državi Ohio, koji su završeni potpisivanjem mirovnog sporazuma.

Zlato katarze Svijetu je potrebno iskustvo Sarajeva! - kaže se također u uvodniku knjige. Priča o opsadi Sarajeva globalna je priča i ona se ne tiče samo onih koju su opsadu sami iskusili. Tragično je, međutim, ako oni koji su opsadu preživjeli zaborave to iskustvo. U tekstu objavljenom u septembru mjesecu 1992. godine Ivan Lovrenović je ovako pisao o opsadi Sarajeva: "U Sarajevu dnevno gine već mjesecima po petnaest do dvadeset ljudi od četničke paljbe s brda. Oko Sarajeva stegnut je takav dželatski обруч, omča oko vrata, te se uskoro, doista, neće više moći ni disati. Taj intenzitet patnje, ta bezdušnost kojom se ona sprovodi nad nama - to je nešto što će, valjda, po slutnjama moderne fizike biti utisnuto u kozmičku memoriju, i to je ono po čemu Sarajevo danas s užasnim razlogom svraća na se sućut svakog normalnog srca na planeti."

Na kraju istog teksta, međutim, Lovrenović postavlja mučnu dijagnozu: "Sarajevo je duboko nesretan grad. Ima ogromnu patnju, a nema onu kolektivnu energiju potrebnu da se užarena magma patnje zgusne u čisto zlato katarze." Iako se kroz ovaj projekat, na neki način, užarena magma patnje zgusnula u čisto zlato katarze, ovaj Edukacijski paket ipak, naoko paradoksalno, bolno potvrđuje Lovrenovićevu slutnju. Nastao bez kolektivne energije, nastao entuzijazmom tek malog broja pojedinaca predvođenih Suadom Kapić, cijeli projekat je zapravo lišen i one kolektivne energije koja bi ga na pravi način percipirala i podržala. Potrebna je kolektivna energija da bi se uspostavio mehanizam memorije, potrebna je neka vrsta institucionalne logistike da bi ovaj Edukacijski paket bio dostupan svima: onima koji baštine iskustvo opsade - zbog sjećanja, onima koji tu iskustvo ne baštine - zbog upozorenja i edukacije.

U vrijeme opsade Sarajeva, u dvije je knjige često prepoznavano srodno iskustvo. Jedna je Austerov roman U zemlji posljednjih stvari, na koji se neskriveno aludira i u anketi u Sarajevo Life magazinu; druga je Camusova Kuga koja završava partituroom koje se danas, dvanaest godina nakon završetka opsade, itekako vrijedi prisjetiti. Edukacijski paket Opsada Sarajeva pomoći će svakom da spozna ono što zna Camusov doktor Rieux, "ono što vesela rulja nije znala, a što se u knjigama može naći: da bacil kuge nikad ne umire i nikad ne nestaje, da može desetinama godina da spava u namještaju i rublju, da strpljivo čeka u sobama, podrumima, sanducima, maramicama i

starim hartijama i da će, može biti, doći dan kada će, na nesreću ljudi i njima za pouku, kuga probuditi svoje pacove i poslati ih da uginu u kakvom srećnom gradu."

Saradnici i prijatelji projekta

44 imena i tuce institucija

Uz autoricu i glavnu urednicu projekta Suadu Kapić, te direktora Milana Norderlanda, na projektu su radili i brojni saradnici: Maja Razović, Željko Puljić, Dika Kapić, Amina Begović, Ognjenka Finci, Mirza Halilović, Jelena Vranić, Amra Zulfikarpašić, Emir Kasumagić, Nedžad Begović, Miroslav Prstojević, Aleksandra Wagner, Tiskara Meić, Shinobu Ito, Aida Zubčević, Ljuba Gamulin, Nenad Dogan, Milomir Kovačević, Aleksandra Majhrovski, Nihad Kreševljaković, Nedžad Imamović, Ozren Pavlović, Drago Resner, Vildana Selimbegović, Dalida Jugo, Strajo Krsmanović, Enes Sivic, Vlastimir Mijović, Dženana Karup, Miljenko Uherka, Šemsudin Čengić, Dragan Rokvić, Suzana Cerić, Ajna Arnautalić, Rijad Ljutović, Jelena Lovrić, Natalie Hijazi, Muhamed Kapić, Veda Kapić, Emir Kapić, Branimir Marković, Neven Popović.

Projekat su, između ostalih, pomogli: Balkan Trust for Democracy, German Marshall Fund of the US, Inicijativa mladih za ljudska prava, Fond za humanitarno pravo, Svjetska banka, UNESCO, Američki muzej holokausta, Columbia univerzitet, vlada grada Tokija, Human Rights Watch, Institut Otvoreno društvo i druge organizacije koje su prepoznale trajnu i globalnu vrijednost Edukacijskog paketa Opsada Sarajeva.

Februar 1993: Alija to sam ja

Genocid je dozvoljen (Autor: Alija Isaković)

Nema danas na svijetu naroda kojem nije dozvoljeno da se brani, osim ovog evropskog, bosanskog, bosansko-muslimanskog

Evropa, Vijeće sigurnosti i Sjedinjene Države dozvoljavaju genocid. U pitanju je samo ko - je žrtva. Izvršilac može biti ko može. Postoji iskustvo o tome. Nema danas na svijetu naroda kojem nije dozvoljeno da se brani, osim ovog evropskog, bosanskog, bosansko-muslimanskog. Tako moćnici postaju saučesnici u zlodjelu. Genocid je bio uračunat već našim priznanjem za koje smo položili ispit prema propozicijama toga svijeta koji se sada iščuđava posljedicama. Stoga je to iščuđavanje licemjerno.

Sve je već bilo jasno od početka. Rat u Sloveniji između JNA i patriotskih slovenskih snaga bio je bez obostranih emocija, puko fingiranje JNA, jer nije znala kako da se povuče u "ram". Rat u Hrvatskoj bio je s ciljem da se Hrvati kazne za stradanja Srba u bivšoj NDH, da se uništi hrvatska privreda, turizam i kultura svjedočanstva hrvatske civilizacijske prednosti; te da se "ram" zatvori na poznatoj liniji koja se podudara s linijama turskih osvajanja; pošto su Turci donosioci pravoslavlja u hrvatske krajeve, donosioci jezika i mentaliteta. Dakle, uramljuje se ono što su Turci uramili, a što se tiče civilne Hrvatske, Zagrebačka katedrala je dovoljno visoka da bi se moglo ocijeniti koliko seže.

Sve u "ramu" je srpsko, te ako se ova tvrdnja potkrijepi batinom, ko neće povjerovati? Kao prelazan oblik prema velikoj Srbiji postoji tzv. SR Jugoslavija, a što je SRJ to će nam Crnogorci ispričati kad budu mogli, znali i smjeli. Makedonija još visi kao dozrela kruška, a Bosna se preorava za velikosrpsku sjetvu, makar onu "zaobilaznu".

Sve je trebalo da se ranije dogodi, ali taj prokleti Broz živješe dugo i uporno i bijaše autoritet dorastao svim marifetlucima naučenim u kominternovskom internatu. Njemu nisu mogli ništa, jer takvi oblici vladavine traju dok traje vladar, a tada već nestaje veleljepnog SSSR-a koji je, također, bio "ram", najveći ram u svijetu, glomazan i krhak, tako da se raspade bez ispaljenog metka, prema prirodnim zakonima o izumiranju džinovskih životinjskih vrsta, tipa dinosaurus, pošto majčica Zemlja ne može više proizvoditi hrane koliko oni mogu pojesti.

I kako dalje? Ta Bosna jeste prokleta zemlja, jeste da su u njoj uspješno trajali razni oblici života miješane zajednice, neshvatljive evropskom iskustvu, ali ako se to ne može spolja razrušiti, može se razdruzgati iznutra, uvijek ima takvih koji hoće, a onda teško onome ko neće, i tako redom.

Pet minuta od sarajevskog aerodroma ta muslimanska svjetina umire od gladi, a visoki oficiri UNPROFOR-a dobijaju laskave pohvale i više činove, i sve teče uhodano, kao tihi krematorij, udaljen od očiju svjetske javnosti. Još koji dan i sve će biti zrelo za izraze žaljenja i saučešća. Što mi ne pobijemo, Evropa će humanitarno prihvatiti, upotrijebiti, asimilirati ili protjerati u Anadoliju.

Moglo bi se, sada, ponešto i izmijeniti u koreografiji ili na vojnom planu, ali Rusija prijeti svojim ekstremnim krilom pa je probitačnije da ovakav Jeljcin ostane živ i zdrav nego preostalih 1.800.000 bosanskih Muslimana. Uostalom, ni u OUN-u nema demokracije ni ravnopravnog uvažavanja. Mogu Evropa i Ujedinjene nacije tamburati jedno, ako Sjedinjene Države kažu "Ne!", sve pada u vodu ispod palate na East Riveru. Jedna zemlja, jedan čovjek, jedna riječ! Gospodin Mitterand ugiba šiju: Vance-Owenov plan je zaista dobar, ali Amerikanci imaju nekih primjedbi i plan zaista nije sasvim dobar. Zato se Evropa čudi što se mi, bijednici, ne prignemo pred njima, kako to oni čine pred moćnicima.

Jasno je, svijet očekuje da mi budemo samo kusur u velikoj trgovini. Ako je granica između istočne i zapadne Evrope istančana, ako nema hladnog rata, uvijek će biti prijatnji i toploga zaziranja.

Evropa je s tihim čuđenjem i nelagodom priznavala naše multicivilizacijske prednosti, ali joj je lakše da u jednom hipu žrtvuje Bosnu i Bosance nego da se sama mijenja. Uostalom, Evropa to nije bila u stanju ni u svojoj mladosti, ni danas.

RTV SA (BiH) i Senad Hadžifejzović, 1992-1996.

Priča o Sarajevu (Autor: Senad Pećanin)

Ono što nije prepoznavao bošnjački dio troglave koalicione vlasti SDA - SDS - HDZ i ono u šta nisu vjerovale prije svih Sarajlije, saopćila im je "televizija" riječima jasnim da jasnije ne mogu biti

"Dobro veče. Nije ozvaničen, nije objavljen i vodi se za sada na ograničenim teritorijama i specijalnim metodama, ali možemo slobodno reći: ovo je već rat."

Samo onaj ko pamti važnost Dnevnika u pola osam u državi bivših Jugoslavena, može razumjeti značenje citiranih riječi koje je, tada još uvijek mladi urednik Dnevnika Televizije Sarajevo Senad Hadžifejzović izrekao 2. aprila 1992. godine. Ono što nije prepoznavao bošnjački dio troglave koalicione vlasti SDA - SDS - HDZ i ono u šta nisu vjerovale prije svih Sarajlije, saopćila im je "televizija" riječima jasnim da jasnije ne mogu biti.

Međutim, dogodilo se čudo: po prvi put višedecenijski konzumenti i najnevjerodostojnijih vijesti o dostignućima države najbolje od svih, nisu vjerovali u ono što im govori "televizija". Sarajlije su bile najskeptičnije, prepuštene surovom izboru: da li da vjeruju u ono što se već počelo događati na obodima grada i tamo gdje završava tramvajaska "trojka", koja spaja Bašćaršiju sa Ilidžom, ili limitima vlastite imaginacije koja bi trebalo da ih uvjeri da je rat, čak i u Sarajevu, moguć. Ali, stvarno, majku mu, kako je moguć rat u Sarajevu? Ko bi to mogao napasti Sarajevo? Uredu, jeste buktio rat u Hrvatskoj. Ko je htio da vidi, znao je ko je agresor. Ali, koliko god jedan Dubrovnik bio i nedužniji od Sarajeva, zločinački napad i nije izgledao nemoguć, jer broj Srba u ovom svjetskom dragulju nije bio toliki da bi predstavljao prepreku za one koji su u bombardovanju

Straduna nalazili srpski nacionalni interes. Ali, kako bi to Srbi mogli bombardovati Sarajevo, kad je to, po broju Srba koji u njemu žive, drugi grad na svijetu, odmah iza Beograda? Kao da naši prijatelji, komšije, kolege, sarajevski Srbi, ne bi znali nešto o tome... I kao da bi oni u nekoliko dana mogli napustiti, bez riječi objašnjenja, svoje stanove, svoja radna mjesta, svoju rajnu... I kao da bi se mogli popeti na brda i učestvovati u razaranju svog grada, uvjereni da će se u njega vratiti onako kako danas Izraelci ulaze u Ramallah... I kao da će progutati priču Radovanovih papaka o vjekovnoj ugroženosti Srba u Sarajevu... I kao da će povjerovati da više nema opstanka Srba u zajedničkom životu sa njihovim komšijama, sve odreda fundamentalistima i ustašama... I kao da bi neko od zaposlenih u pošti smještenoj u prelijepom austrijskom zdanju na Miljacki mogao prije odlaska na brda postaviti eksploziv u fioke svojih radnih stolova, koji će biti aktiviran zapaljivim granatama sa Trebevića... I kao da bi neko mogao granatirati Vijećnicu, "Evropu", porodilište, bolnice, škole, stambene zgrade... I kao da bi neko želio prekinuti snabdijevanje Sarajlija vodom, strujom, plinom, hranom... I još ubijati snajperima i granatama ljude u svom gradu... Ma, hajte, molim vas!

E, u ovakvom mentalnom okruženju sarajevskog aprila '92, Televizija Sarajevo i Senad Hadžifejzović postali su meta sveopće zbunjenosti Sarajlija i adresa od koje se tražilo da "učine nešto". I ta Televizija (zajedno sa radijem smještenim pod istim krovom) činila je sve što je stajalo na raspolaganju zbunjenoj nemoći žrtava: dirljivo je bilo sarajevsko uvjerenje da je dovoljno u medijima govoriti o nepojmljivim zločinima da bi oni bili zaustavljeni.

Fascinantno je kako je i u trenucima kada je valjalo najaviti i emitovati snimke dječijih mozgova rasutih po sankama na Alipašinom Polju ovaj čovjek odolio iskušenju spuštanja na nivo svojih "kolega" sa paljanske televizije. Onih kolega koji će se za koji dan, pod okriljem međunarodnih upravljača Bosnom, vratiti u svoju nekadašnju kuću koja se sada zove "Javni RTV servis BiH". Rijetke lijepe vijesti koje je emitovao bile su još ljepše u njegovoj interpretaciji. Njegovo dostojanstvo je bilo i naše dostojanstvo. Hiljade tužnih, užasnih vijesti lakše je bilo podnijeti kada ih on saopćava.

Zato je priča o Senadu Hadžifejzoviću i njegovim ratnim dnevnicima umnogome priča o ratnom Sarajevu. Baš kao što je i odnos prema njemu onih koji danas upravljaju Bosnom priča o postratnom Sarajevu: svjedočanstvo o usponima i padovima u najstrašnijoj deceniji višestoljetnog postojanja jednog veličanstvenog Grada. Zbog toga će i skoro objavljivanje knjige njegovih ratnih dnevnika biti nezaobilazna lektira svih onih koji budu imali želje i snage da se podsjetite Opsade ili da saznaju nešto o njoj.

U Sarajevu vlada teror

(Dnevnik, 14. april 1992)

Hadžifejzović: Na direktnoj telefonskoj liniji sa Palama, gdje su smješteni ljudi iz SDS-a, imamo predsjednika ove stranke dr. Radovana Karadžića. Dobro večer, izvolite.

Karadžić: Dobro večer. Drago mi je što mogu da se povremeno, prema dogovoru, uključim i obavijestim javnost o nekim stvarima. Prije svega, moram da kažem da u Sarajevu i dalje vlada teror, hapse se ljudi, obijaju se stanovi, uhapšen je prije nekoliko dva-tri sata Vid Bosiljčić, Ognjen Kravljaja i drugi, obijen je stan Šehovac Marinka, dešavaju se pritisci na zaposlene, zakida se izjava lojalnosti, dešavaju se druge stvari koje nas potpuno podsjećaju na jedan kontinuitet sa Pavelićem iz 1941. i Tuđmanom iz 1991. Ne bi nikako dobro bilo da se '92. pripiše nekome od sadašnjih funkcionera iz vrhova muslimanskog vodstva. Činjenica je da je prekršen dogovor o primirju i da su ga prekršile Zelene beretke, koje ne namjeravaju da se primire i da se povuku, koje vršljaju širom grada gdje god ne kontroliše stanje srpski MUP. Mi smo ovdje zatrpali zbje govima i žalbama građana, apsolutno smo sa punim uvidom šta se zbiva i imamo podatke koji će našoj javnosti staviti do znanja šta se dešava. Puca ko stigne i puca isključivo u namjeri da se opravda stvaranje bh. vojske. Mi do sada još nismo proglasili niti opštu mobilizaciju, nismo čak ni formirali srpsku TO, mada se narod po opštinama koje su ugrožene organizuje i brani se kako zna i kako umije, bez jedinstvene komande. Međutim, imamo podatke koje će naša agencija emitovati, vi ćete ih, nadam se, objaviti, originalne dokumente u kojima se predviđa stvaranje veoma snažne bh. vojske, i to sa naredbom odmah, i ta vojska treba odmah da napada na kasarne, na vojna lica, da napada na neprijatelja, a neprijatelj je označen kao JNA i kao teritorijalci srpskih autonomnih oblasti.

Hadžifejzović: Mnogo toga, doslovce, i zaista zavisi od vas. Da vam nešto kažem: mi ovdje trpimo te granate, pucali su i po RTV domu i po Starom Gradu, non-stop puškaranja, pucnjevi iz artiljerijskog oružja, mnogo tih stvari iz ove pozicije nama daje za pravo, ne iz straha, da vas pitamo i da vam kažemo da mnogo toga u vašim rukama leži. Možete li na neki način reći da li ste za mir i za kakav mir, i kako doći do njega, jer znamo da mnogo toga stoji na vama?

Karadžić: Prva mjera za mir koju predviđa i Evropska konferencija o BiH jeste demobilizacija i suspenzija mobilizacije, a ne nastavak mobilizacije i puštanje paravojnih formacija da terorihu muslimanski dio grada.

Hadžifejzović: Šta će biti u tom slučaju demobilizacije? Šta biva sa ljudima koji su naoružani, koji imaju nekoliko naziva - Srpski teritorijalci, pa zatim dobrovoljci iz Crne Gore iz Srbije i razne paravojne formacije iz Srbije, Crne Gore i BiH?

Karadžić: A iz Hrvatske nema niko u BiH, je l' da?

Hadžifejzović: Da, iz Hrvatske, izvinjavam se, govorili smo o ovom odnosu što se dešava tu.

Karadžić: Samo da vam na primjeru ovoga što nas dvojica razgovaramo kažem koliko je BHTV, odnosno sarajevska televizija nekorektna. Prvo, vi ste rekli da sam ja odavno otišao na Pale, ja sam jutros u četiri došao na Pale, ja sam svaki dan u Sarajevu i kompletno rukovodstvo je svaki

dan po Sarajevu. A drugo, recite mi koliko dopisnika sa Drine imate koji nisu muslimani i, uopšte, koliko imate dopisnika širom BiH koji su Srbi ili koji su objektivni?

Hadžifejzović: Gospodine Karadžiću, molim vas, mi smo već nekoliko puta kao TVSA, mi jesmo za neku jedinstvenu TV i stojimo na tim pozicijama, ali ova TV je, po cijenu svih naših i profesionalnih i karijera i hljeba, na kraju krajeva, spremna da sve što je u svrhu mira na ovim prostorima, da slijedi dogovor stranaka koje su na vlasti, stranaka koje su u parlamentu, prema tome, dajte, molim vas, samo odgovorite na pitanje, da se ne zavlačimo oko tih pitanja TV-a, dopisnici itd., samo, ti vaši prijedlozi za rješenje situacije u BiH, tj. kako doći...

Karadžić: Mi smo objavili našu listu koju smo predložili EZ-u i sa te liste je ponešto uzeto, a ponešto je odbačeno od druge strane. Mi predlažemo da odmah zašuti svako oruđe, predlažemo, ne možemo mi sada razoružati narod, ali predlažemo da se narod demobilize i ostane kod kuća. Dalje, predlažemo da se uvedu kombinovane patrole u srpskim krajevima - srpski MUP i JNA, u muslimanskim krajevima - muslimanski MUP i JNA; svi znamo ko je tačno personalno odgovoran za red i mir u jednoj ulici, u jednom kvartu ili jednoj opštini, onda nam je lakše da ukažemo na čovjeka koji hapsi, recimo, Vida Bosiljčića ili Ognjena Kravljaju, ili koji ne hapsi one koji obijaju stanove i demoliraju prostorije.

Hadžifejzović: Ali, gospodine Karadžiću, ja sam već u najavi rekao, ima hapšenja sa svih strana, otmica, to zaista ničemu ne vodi, dajte samo recite da li treba vojska da se uključi, šta nudite vašim partnerima u vlasti, SDA i HDZ-u, šta nudite opoziciji. Da vam kažem nešto: očigledno da u ovoj situaciji, što se tiče srpske TO, dobrovoljaca itd., da su te formacije znatno naoružanije, spremne za ovaj rat, očigledno, u odnosu na snage koje su u funkciji odbrane BiH, u funkciji odbrane tih gradova itd., očigledno da na svim prostorima stanovništvo pred tim formacijama bježi itd. Dakle, u ovoj situaciji, pod vašom kontrolom je većina tih naoružanih formacija, ja mislim da bi u ovoj situaciji, u tom nekom demobilisanju, zaustavljanju krvoprolića, trebao neko, ne kažem da ste prvi, ali negdje u tom momentu da vi neki potez povučete prvi.

Karadžić: Prvo, vaša tvrdnja nije tačna; u Sarajevu, u srpskim dijelovima Sarajeva, nema niko izvan tih dijelova Sarajeva, Nedžariće brane Srbi iz Nedžarića, Lukavicu Srbi iz Lukavice, Ilidžu Srbi iz Ilidže. Drugo, mi još nemamo jedinstvenu komandu, ja nemam kontrolu nad svima, mada oni slušaju naše apele ako je u gradu Sarajevu sve uredu, međutim, činjenica je da su Zelene beretke prekršile primirje jer su htjele da poprave svoj položaj prije primirja i da su napali Nedžariće i pokušali da blokiraju Nedžariće i prodru u Ilidžu i sada stoje u jednom dijelu Dobrinje. Ja vas molim, mi smo spremni, sve simultano, sve u istom trenutku, sve akcije koje je i druga strana spremna, da poduzmemo da se uspostavi red i mir, ali mir mora da bude i u Sarajevu.

Hadžifejzović: Možete li vi sada i putem TVSA, sada, putem ovog Dnevnika, da pozovete, mislim, da ste spremni da pozovemo ljude iz Evrope, Cutillera, da se što prije sutra ujutro, večeras, sastanete ovdje u Sarajevu, ili bilo gdje drugo, ja mislim da je to prvi korak, jer ne možemo putem medija govoriti, jer ja sam zatrpan tim saopštenjima, to je ludnica; ne možemo govoriti - ja sam za ovo, oni su za ono saopštenje, dakle da predložite jedan sastanak na kome ćete biti zajedno i gdje ćete razgovarati. Ja vas uvjeravam da u ovom ratu, a vi to sigurno znate, neće biti pobjednika, bit će mnogo krvi. Ja govorim kao generalni konzul Dječije ambasade, što me

najviše boli, mnogo je mrtve i prognane djece, dajte, molim vas, predložite sastanak, kada, gdje i kako.

Karadžić: Ja to veoma cijenim. Moram da vam kažem da ne upadate u zamku o nacionalnim strankama, vi znate da je kriza u Fočatransu bila prije bilo kakvih stranaka i moramo da pogledamo istini u oči da je sve ovo rezultat dugogodišnjeg i dugodecenijskog vođenja politike. Što se tiče sastanaka, mi smo se sastajali dvije godine, sada nam treba posrednik.

Ja se Sarajeva nikada neću odreći

(Dnevnik, 23. april 1992)

Hadžifejzović: Imamo na direktnoj telefonskoj liniji Pariz, tamo je Emir Kusturica. Dobro veče, Kusta.

Kusturica: Dobro veče.

Hadžifejzović: Dobro se čujemo.

Kusturica: Dobro jako.

Hadžifejzović: Današnji Monde je objavio jedan tvoj tekst, ja bih te zamolio ukratko da kažeš o čemu se radi.

Kusturica: Pa nekako otpočetak, za nas koji živimo izvan Sarajeva i koji smo daleko, zamaglio se pogled, i mnoge stvari koje su se tamo dešavale su manje ili više bile ne toliko jasne. To je drugi tekst u Mondeu i govori o toj potrebi da se Bosna zatvori u svoj postojeći krug i da ljudi koji tamo žive prestanu da pucaju jedni na druge, to je nekakav nastavak tog nekog poetskog, te neke molbe i to nekog vapaja da se zaustavi bombardovanje Sarajeva i da Sarajevo stane i da počne da živi normalno kao što je živjelo ranije.

Hadžifejzović: Bit će malo teže.

Kusturica: Pa, ja znam, gledajući odavde, da je mržnja zamaglila pogled. Perspektiva se gubi. Kad čovjek živi vani, zamagli mu se pogled. Svaki razgovor koji vodim sa Sarajevom, završava plačem rođaka, dragih ljudi. Kad je počelo 6. aprila, ja sam se odmah javio, iako ugovor me obavezuje da šutim i radim. Ali, ja da šutim dok ljudi stradaju, djeca plaču, grad nestaje! Da sam šutio od početka, bilo bi mudrije, kažu moji prijatelji. Nekako, jednostavno, neću da šutim i možda čak i kad nekad pogriješim. Međutim, kad su ljudi ravnodušni, kad se njihova riječ ne čuje, pod uslovom da nisu zlikovci, a ja, nažalost, vidim da neki u mom gradu misle da ja to jesam, kad, dakle, ljudi šute, oni, čini mi se, tišinom opravdavaju zlo. Meni je jasno: kad topovi govore, riječi nemaju snagu kao kad su topovi šutjeli. Ja koliko se sjećam, mi smo i ranije, dok je Sarajevo bilo u svojim prvim izborima, govorili, grmjeli, upozoravali na nacionalni požar koji prijeti i predviđali ovo što se događa.

Hadžifejzović: Kusta, da li si čuo informaciju da je ovdje danas, u Sarajevu, potpisana deklaracija o poštovanju onog dogovora od 12. aprila, koliko, ustvari, sve te stvari prođu u Parizu?

Kusturica: Pošto se Sarajevo aktuelizira kad je olimpijada ili kad je rat u pitanju, ovdje svaki minut manje-više izvještavaju šta se tamo dešava, s tim što sam ja obaviješten i sa druge strane, na telefonu sam neprestano, jer čovjek ne može da se distancira, i nekako, kad tvoji građani i svi koji su tamo uciviljeni, moraš nešto činiti. Ja sam ovih dana stupio u kontakt sa možda najpoznatijim glumcima trenutno u svijetu.

Hadžifejzović: Ja sam to htio da te pitam, mi smo danas čuli ovdje u Sarajevu da je u rukama nas, koji u rukama nemamo oružje, ipak kakva-takva mogućnost da učinimo nešto da se sve ovo u Sarajevu i BiH zaustavi. Činjenica je da si ti to odabrao na jedan svjetski način, mada ti mogu reći da sada, u jednom takvom haosu, dok se bombarduje Sarajevo, i BiH, dok se vode bitke, ima mnogo ljudi koji su sumnjičavi prema tim verbalnim akcijama koje ti i ostali vodite po svijetu.

Kusturica: Pa, znaš kako, ja sam u svom rodnom gradu doživljavao ljubav i mržnju otkako sam postojao, međutim, ja ne stajem. Evo, ja sam u vezi sa Tomom Cruiseom, sa Gerardom Depardieuom, sa Johnnyjem Deppom sa Fay Danaway i sa još tri velika svjetska glumca, oskarovca, koji će se ovih dana preko preko TV ekrana obratiti Sarajlijama i nekako im ukazati da dijele njihovu bol i da su sa njima. Čak i oni znaju da padaju granate na Sarajevo, i čak i oni znaju da su to potezi očajnika i divljaka i bijednika. Kad sam im objašnjavao šta se zapravo dešava, ja sam pokušao da im dočaram kako je vrlo teško, kako je užasno da gubiš prvo čitavu zemlju kojoj si pripadao, da gubiš svoje idole, koji postaju neko ko više ne živi u tvojoj zemlji i da je to u početku bilo bez zemlje, sad treba da ostaneš bez republike, i na kraju trebalo bi praktično da ostaneš bez ulice u kojoj si odrastao. Ja sam im rekao da i u Sarajevu ima tih novih Sarajlija koji bi na "daljinski" skinuli skalp Bregi, meni i Ivici Osimu. Valjda smo mi krivi što nismo poginuli od prvih metaka koji su ispaljeni u Sarajevu i što smo apelima pomagali. Moj apel armiji da spriječi to što se dešava u Bosni, kao što to ja vidim kao neko ko je iz nje otišao prije četiri godine, nekome može izgledati pogrešno. Ipak, ja sam vjerovao da ona to može spriječiti. Vidim kako je moj stav podudaran sa stavom Cyrusa Vancea. Čujem da nas je neki glavonja napao na televiziji. Zašto ne napadne Vancea ili dođe u Pariz? Mi moramo učiniti sve da na Sarajevo ne padaju granate, da naš grad ostane naš grad! Ja se Sarajeva nikada neću odreći!!!

Hadžifejzović: Kusta, ja bih te zamolio, pošto nam u zadnje vrijeme dnevnici traju gotovo po dva sata, za kraj, mislim da si još nešto htio reći.

Kusturica: Imamo li još minut?

Hadžifejzović: Imamo.

Kusturica: Koristim priliku da gospodina Karadžića zamolim da svojim autoritetom, a vjerujem da od mene teško može napraviti antisrbina, utiče na te bijednike i očajnike da ne bacaju granate na moj grad! Jer, više nema dileme da se na sarajevska brda penju muslimani da bi odozgo rušili svoje kuće. Eto, toliko...

Tuci Velušiće, tamo nema srpskog življa mnogo

(Dnevnik, 29. maj 1992)

Hadžifejzović: Sinoć su agresori uništili više objekata nego za svih 52 dana napada na Sarajevo! Iz Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine dobili smo snimak naređenja za napad na Sarajevo generala Ratka Mladića i pukovnika Mirka Vukašinića. Čut ćete, poštovani gledaoci, kako se biraju ciljevi po Sarajevu.

Mladić: Alo! General Mladić!

Vukašinić: Pukovnik Vukašinić.

Mladić: Vukašiniću! Ratko?

Vukašinić: Mirko, Mirko.

Mladić: Šta imaš spremno ti za dejstvo?

Vukašinić: Imam ove gore iz Hreše.

Mladić: Kuda možeš da tučeš?

Vukašinić: Pa, mogu ovamo do kasarne.

Mladić: Je li možeš da tučeš Velušiće?

Vukašinić: Može.

Mladić: Je li imaš nanišanjeno cilj tamo?

Vukašinić: Imam.

Mladić: Je li imaš ili nemaš?

Vukašinić: Imam, imam!

Mladić: Za koliko vremena možeš?

Vukašinić: Pa, eto, za pet do deset minuta maksimalno.

Mladić: A reci mi, možeš li da tučeš Bašćaršiju?

Vukašinić: Može. Mogu, mogu.

Mladić: Po Bašćaršiji, plotun pali!!!

Vukašinić: Razumem!

Mladić (malo kasnije): General Mladić. Bez panike. Ko si ti, prvo?

Vukašinić: Vukašinić.

Mladić: Vukašinović? Pukovnik? Direktnim pogocima držite pod vatrom Predsjedništvo i Skupštinu i tucite polako, po intervalima, dok ja ne naredim da se prekine.

Vukašinović: Razumem!

Kovačević: Ovde Kovačević!

Srpski oficir XY: Kovačeviću, naređenje generala Mladića: da držiš pod vatrom Skupštinu i Predsjedništvo.

Kovačević: Skupštinu i Predsjedništvo? Dobro, da onda Dom milicije sada ne radim?

Srpski oficir XY: Dom milicije? Treba, treba!

Mladić: Je li Predsjedništvo tučeno?

Srpski oficir XY: Evo, sad će. Svakog momenta!

Mladić: Je li tučeno? On mi je rekao da je tuk'o!

Srpski oficir XY: Ne, nije.

Mladić: Pa, šta je, koju pičku materinu me onda slagao?

Srpski oficir XY: Sad će da tuče. Za dva-tri minuta.

Mladić: Je li po Bašćaršiji nešto tuče?

Srpski oficir XY: Po Bašćaršiji jeste, jedan plotun.

Mladić: Čime?

Srpski oficir XY: Pošto ne vidim, nisam siguran.

Mladić: Hajde, proveriti! I još jedan plotun pali!

Srpski oficir XY: Evo, sad će "Zijo" da tuče. Ja idem na Predsjedništvo i na Skupštinu! Je li Republičku skupštinu? U redu! "Zijo" će Čaršiju tući! Idemo!

Mladić: Vukašinoviću, šta tuku ovi odozgo sa Hreše?

Vukašinović: Tuku Predsjedništvo, Skupštinu i Bašćaršiju. A prije toga su tukli Velešiće i Pofaliće.

Mladić: Tuci ponovo Velešiće, Bašćaršiju, s jedne i s druge strane, i Predsjedništvo! Po tri plotuna, opali! Koje ciljeve mi sada predlažeš?

Vukašinović: Ja više ne bih po ovim ciljevima, prebacio bih vatru na Pofaliće.

Mladić: Nemoj, šta ćeš na Pofalićima?

Vukašinović: Zato što smo samo jedan plotun po njima!

Mladić: Velešiće, tuci Velešiće!

Vukašinović: Velešiće.

Mladić: Velešiće tuci i Pofaliće tuci. Tamo nema srpskog življa mnogo. Tuci oko one Humske, gore, i Đure Đakovića. Je l' ti jasno?

Vukašinović: Razumem!

Mladić: Idi na artiljerijsko osmatranje. Da ne mogu da spavaju! Da im razvučemo pamet njihovu!!! Predsjedništvo mi još jedan plotun opali!

Vukašinović: Razumem!

Večeras Srbija treba da čuje

(Senad Hadžifejzović, Dnevnik, 27. januar 1994)

Danas u Sarajevu, na ovom mjestu, od dvije zločinačke granate ubijeno je šest dječaka i djevojčica, dvoje je teško ranjeno. Šest malih Sarajlija je ubijeno u ime ludačke ideje velike Srbije, njihova jedina krivica je bila što su vjerovali u varljivo zatišje. Nijedno od nastradalih dječaka i djevojčica nije bilo rođeno za vrijeme zimske olimpijade u Sarajevu prije tačno 10 godina. Mali olimpijci su njihova okupirana klizališta i sankaske staze na okolnim planinama zamijenili ledom na parkiralištu. Na ovim saonicama su poginule dvije sestre, sanke su posudile od prijatelja. Većina Bosanaca ne može vidjeti signal TV BiH, ova emisija se reemituje na radiju i zato ćemo reći da je sada u kadru prolivena krv i prosuti mozak sarajevskih dječaka i djevojčica. Naš radijski signal se čuje i u Srbiji. Večeras Srbija treba da čuje da su njeni heroji iz topova danas u Sarajevu ubili šestero malih Sarajlija, Srbija treba da čuje da su njeni sinovi do sada u Sarajevu ubili preko 1.600 sarajevske djece, a u BiH oko 20 hiljada. Srbija treba da čuje da to nisu samo djeca muslimana, ovdje srpski vojnici ubijaju i srpsku i hrvatsku i djecu iz mješovitih brakova. Danas i sutra su dani odmora i u Srbiji i Evropi, beogradska TV neće emitovati snimke malih ubijenih Sarajlija, evropske TV stanice će cenzurisati ove užasne snimke da ne bi pokvarili vikend svom gledateljstvu. Evropska i svjetska diplomatska đubrad se danas sa svojom djecom skijaju po evropskim planinama, djeca u Srbiji i Evropi danas ne znaju da su njihovi očevi zločinci. Mi smo danas siromašniji za šest malih ljljana. Mi smo danas šest puta tužniji negoli jučer. Mi od danas moramo biti šest puta jači.

2. Maj 1992.

Jedan dan života (Autor: Nerzuk Ćurak)

Nemoj poći sad

Osnovna škola u Donjoj Ljubiji mogla je nositi ime bilo kog jugoslavenskog revolucionara, bilo kog jugoslavenskog pisca. Nosila je ime Hasana Kikića. Ulica u Sarajevu, poznata po restoranu *Majestic*, mogla se zvati bilo kako, ali zvala se i još uvijek se zove ulica Hasana Kikića.

Završio sam Osnovnu školu "Hasan Kikić" i 2. maj 1992. od ranih prijepodnevnih do večernjih sati proveo sam u ulici Hasana Kikića. Odmah iza *Majestica*, u prostorijama Mjesne zajednice Koševo I, bila je ratna redakcija *Slobodne Bosne*, kulturnih bosanskohercegovačkih novina koje su serijom istraživačkih članaka najavljivale zonu sumraka i ono u šta je malo ko vjerovao: opsadu Sarajeva. Bio sam dio tog anarhičnog tima kojega je znalački, vehementno i nervozno, predvodio *devil* iz Švrakinog Sela.

Tog dana, pretpotopski drveni stolovi u redakciji, stariji i od drveta i od šume, beskrajno stariji od materijala od kojeg su napravljeni, bili su puni viskija. *Chivas*, ako se ne varam. Povijest raspadanja u punom jeku.

A onda je gruhnulo. Cezar će stoljećima prije baciti kocku (*Alea iacta est*), ali Kukanjca to nije dojmilo: bacio je granatu. Prvu, drugu, treću, desetu, osamnaestu, pedesetu... Moramo u sklonište. Skrivi se od daljinskih smrtnih ujeda *malog mrava*. Koje sklonište kad zgrada *to* nema, već samo podrum iz doba *prednastanka svijeta*, pun svakovrsnog otpada, pun smeća kojeg su stanovnici ulice proizveli gore na zemlji dok su vjerovali da je "u malim zajednicama moguće sačuvati raj". A sada smo dolje, u nenumerisanim krugovima pakla, šćućureni na jedan mali, uzani *podrumski puteljak*. Iščekujemo nešto, mi ljudi, praljudi ispunjeni iskonskim

strahom od nepoznatog. Niko ne napušta grupu, niko ne izlazi na svjetlo, ulica je ostala pošteđena naše radoznalosti. I naše nevine smrti.

Ali, ako mi nećemo svjetlu, hoće svjetlo nama. Evo ga, ulazi kroz izdajničke podrumске rupe, razbijena okna, razmandaljena vrata, evo izdajničkih snopova svjetlosti kako navode granate na mjesto gdje su se skupili ljudi.

I našla nas je. Geler je upao kroz svjetlost i ranio jednog od nas.

S nama je i policija. Smještena u istoj zgradi, na drugom ulazu.

Ranjenom čovjeku sve je gore. Jedan policajac odlučuje da ga vozi u bolnicu. Dok ga smještaju u automobil, u magnovenju odlučujem da idem kući, na Marijin-Dvor. "I ja ću s tobom", kažem policajcu koji sjeda za svoj plavi SFRJ policijski auto, onaj koji se, redizajniran, još jedino može sresti na lokalnim putevima Republike Srpske. "Jarane, sačekaj da odvezem ovog ranjenika na Kliniku, pa ću se onda vratiti po tebe i grmimo."

Ostajem u tami skloništa, u klimavoj sigurnosti jedne improvizacije.

Približava se noć, i dok zebnja raste, do stanovnika podruma stiže dobra vijest: atomsko sklonište u *Jugobanci*, zgradi prekoputa, otvoreno je. Kad padne noć, moći ćemo se prebaciti tamo. Moj policajac dolazi, *bibiće* i poziva me da idemo. Sjećam se, bilo je oko osamnaest sati.

Unutrašnji glas (stvarno postoji!) mi kaže - nemoj poći sad, i odlučujem: ipak ću ostati sa prijateljima. Plavac odlazi.

Kasnije se kajem što nisam pošao s njim kući, u kojoj me čekaju teta Vjera i mačak koga smo zvali Dječko.

U trku smo prešli ulicu i evo nas u pravom atomskom skloništu. Ne mogu da vjerujem: U Bosni postoji nešto *sklonišne naravi* izgrađeno po svjetskim standardima civilne zaštite! Žene, djeca, mladići, očevi, starci... Svi smo tu. I unaprijed mi je dosadno. Čeka nas noć bez sna, noć drugog maja 1992. godine. Noć koja će najaviti život *poslije kraja svijeta*. Život pod opsadom.

Sljedećeg jutra čuvari zgrade otvaraju vrata skloništa. Izlazimo. Nakon užasne noći, jutro se čini mirno. U taj jutarnji izlazak ulažemo svoju čudesnu naivnost. Nije nam zamjeriti. Na rat se treba naviknuti.

Trčim kući, trčim od ulice Danijela Ozme br. 7 do ulice Kralja Tvrtka br. 7. Trčim kroz Kranjčevićevu, sedam je sati trećeg majskog jutra, *mali mrav* je na rezervnom položaju.

Evo me kući. Otključavam vrata stana. Živi su. Baka i mačak.

- Lijepi moj, sama te sudbina zadržala u redakciji. Da si došao sinoć kući, ostala bih bez tebe.

- Kako, bako?

- Otvori svoju sobu.

Otvaram vrata sobe koje nema. Uništena. Nestala. Razvaljena stotinama gelera tenkovske granate. Pala je pod prozor moje sobe i gruhnula svom silinom svojih rasutih parcijalnih moći u voljenu oskudnost: starinski krevet sa žicom i federima, klimavi stilski sto, pisača mašina *Erica*, drvena lakovana vješalica za odjeću. Sve je uništeno. Najveći broj gelera, kao po nepisanom nalogu nekog imaginarnog nalogodavca, stuštio se na krevet u kojem spavam. *Neprijatelj u mom krevetu* ostao je bez plijena.

Čudno, ali sto i mašina su preživjeli. Jedan geler uvukao se u *Ericu*, ali *Erica* još uvijek radi, mada, kada su promjene vremena, osjeća bolove.

Najgore je prošao sav moj odjevni kapital koji je u nedostatku ormara živio na vješalici, uvjeren da je odnio pobjedu nad moljcima. Ali, *srpški moljci* su pokosili sakoe, jakne, hlače, dugačke gaće, u koje sam, da se razumijemo, operisan od mačizma, često uskakao.

Onda sam zaplakao, jer je narandžasta jakna, sunce moje jedino, prva narandžasta jakna na muškarcu u ovome gradu, doživjela fijasko, brutalno izgelerirana u predjelu kapuljače, džepova, donjeg dijela prednje strane i srednjeg dijela leđne strane. Moja ljubav je, nakon što će pobjeći s Grbavice (9. maj 1992), magičnim pokretima igle i narandžastog konca, zakrpila rupe u predjelu kapuljače, džepova, donjeg dijela prednje strane i srednjeg dijela leđne strane, pa sam opet nosio svog *Sai Babu*, svoju jaknu koja me velikim energetske i duhovnim potencijalom narandžaste boje čuvala od snajpera. Čisti fatalizam, reklo bi se. Pa i jeste, ako znate da sam dvanaest ratnih mjeseci prelazio *Tršćansku* ulicu ispred kontejnera (ne iza njih), sav u vidokrugu snajperista, i da sam, što je evidentno, promašen. Ruski rulet se dobro završio, poentirajući jednu čudesnu priču:

Ta granata moje sobe ispaljena je iz tenka u *Ljubljanskoj* ulici. Tenk se nalazio tačno u visini i tik iznad kuće br. 13 u *Splitskoj* ulici. U toj kući kao podstanar živjela je moja ljubav. Dok je, sklupčana od straha, bdjela na broju 13, iznad te kuće, iznad tog odvratnog broja, poletjela je granata i sletjela pod prozor moje sobe.

Sedam dana kasnije, u sobi o kojoj pišem, H. mi je to ispričala.

Sedam godina kasnije, negdje u augustu, negdje na moru, započeo je svoj prednatalni život jedan dječak. I sada mi vi recite da nema sudbine kada vam kažem da je osam godina kasnije, baš na dan kada me, samo da sam otišao kući, više ne bi bilo, svijet ugledao moj sin Harun. Da, baš drugog maja. Zašto ne nekog drugog dana, koji bi moju priču o usudu učinio ništavnom? Ne znam, ali svijet je pun ljubavi. Da nije, zar bih ostao u ulici Hasana Kikića.

Abeceda opsade

1.335 Krugova pakla (Autor: Vildana Selimbegović)

Kada se govori o početku agresije na Bosnu i Hercegovinu, malo se ko uspije suglasiti oko datuma. Za jedne je to napad na Ravno, za druge na Bijeljenu, za treće petoaprilski napad na Sarajevo... No, u terminima opsade ovoga grada svi se slažu: proljetno stezanje obruča oko Sarajeva zapečaćeno je 2. maja 1992. godine, kada je i pticama stopiran let. Sarajevo je u okruženju bilo 1.335 dana, bez oružja za odbranu, bez hrane, vode, struje, gasa i sa svakodnevnom porcijom granata, snajperskih metaka, modifikovanih bombi. Sarajevo nije palo, postavši simbolom barbarizma napadača, herojstva branitelja, prkosa svojih žitelja, Bosne i Hercegovine. I bilo bi dobro da je kao u pjesmi, da Sarajevo pamti svoju bol i svoje zlotvore. I još više svoje heroje

ARMIJA BiH: Nastala zvanično 15. aprila, i to od onih koji su mnogo ranije svojim tijelima priječili put tenkovima: na njenoj strani, na strani branilaca grada, ni tada kao ni u godinama koje su slijedile nijednog trenutka nisu bili oružje i municija, već neizmjerni patriotizam, zapanjujuća hrabrost i zadivljujuća spremnost da se bore. U vrijeme kada su u Sarajevu utihnuli telefoni, po prvi put od 1945. godine oglasio se znak vazdušne opasnosti: bilo je 15 sati i 40 minuta, avioni bivše JNA u brišućem letu parali su ovdašnje nebo, na Skenderiji je dogorijevao tramvaj, Titova ulica već je bila zatrpana malterom, a njene najljepše zgrade izranjavane gelerima... I bio je drugi maj: gotovo da nema značajnijeg objekta u gradu koji nije pogođen barem jednom granatom; predajnik na Humu je zapaljen, a statističari će do kraja opsade prebrojati 44.742 uništena stana. Izvojevana je prva velika pobjeda. Već 16. maja dobijena je Pofalićka bitka, sredinom juna Dobrinja je vraćena Sarajevu, u jesen 1992. zaustavljena je još jedna velika ofanziva kojom je trebao biti presječen grad: u tom su času glavne bitke vođene na pravcu Vojkovići - Hrasnica - Ilidža, dok su sva oruđa i oružja agresora tukla po Otesu, Barama, Azićima, Stupu... Grad je već uveliko gubio svoje slavne branioce: Safet Hadžić je poginuo 18. aprila, Specijalna je u maju ostala bez Vinka Šamarlića, Zelene beretke su izgubile Enu Šakića, Dino Magoda je pred Vidikovcem stradao osmog juna, Čedo Domuz je na onoj strani sarajevskog obruča poginuo 30. jula, Ramiz Salčin je poginuo 22. augusta, Fadila Odžaković Žuta 20. septembra... Odbranom Sarajeva već je komandovao Mustafa Hajrulahović Talijan, a Armija BiH je upisivala svoje prve zapovjednike - Hasan Efendić pa Sefer Halilović dobili su čelne pozicije, godinu dana kasnije komandnu poziciju preuzet će Rasim Delić, no već tada su u Štabu bili i Stjepan Šiber i Jovan Divjak, Vahid Karavelić je stigao u grad...

BITKE ZA DEBLOKADU GRADA: U vrijeme kada smo svi vjerovali da će rat kratko trajati, Jusuf Juka Prazina je sa svojim rezervnim sastavom Specijalne policije kidisao na Ilidžu, Kerim Lučarević na čelu Vojne policije stizao do pred sama Vraca... Za to vrijeme na Sarajevo je u svakom trenutku bilo upereno 1.600 artiljerijskih cijevi: oko 100 tenkova, 180 transportera, između 500 i 550 PAM-ova i PAT-ova i još 150 oružja većih kalibara. Obruč

dug 62 kilometra stezalo je 12.000 agresorskih vojnika. Statistika bi potvrdila da svaki od njih ima na duši jednog Sarajliju: broj napadača i broj žrtava opsjednutog grada - gotovo su identični. Pa ipak, deblokada je pokušana i osmog juna: toga dana Armija je ubilježila 134 poginula borca. I dok je Zlatan Hrenovica iz Službe za informiranje Regionalnog štaba TO pozivao Sarajlije da pjesmom bodre *ljiljane*, pripremao se novi napad na Poljine: krajem jula 1992, on se i dogodio... Ostao je upamćen po 52 poginula borca. Deblokade grada reprizirane su sa manjim i(li) većim rezultatima sve do juna 1995: sarajevski obruč se u međuvremenu smanjio na 57 kilometara.

CACO: Mušan Topalović jedan je od onih narodnih komandanata sa kojim se Armija ove zemlje oružano obračunala: ubijen je u noći 26. oktobra 1993. godine, no tom su prilikom smrtno stradala devetorica mladića koji su ga trebali uhapsiti. Na obroncima Trebevića, onim istim koje su krvlju i svojim životima branile Prva i Deseta brdska brigada, ostala je i najveća mrlja na savjesti opsjednutog grada: Kazani, jama sa neizbrisivim zločinačkim tragovima dijela Desete brdske, spremnog da smrću civila nebošnjaka ostalih u ovom gradu sprovodi *svoju* osvetu. Ipak, ostalo je sjećanje na susret oči u oči Cace i tenka na Bostarićima i ostala je podjela na narodne i *ostale* komandante: odbranom sarajevskog Starog Grada i općine Centar komandovali su upravo oni: Mujo Zulić, Zakir Puškar, Ramiz Delalić Ćelo - Prva, Druga, Treća brdska brigada; narodnim je pripadao i Juka Prazina, ali i Ismet Bajramović Ćelo, Kerim Lučarević, Fikret Prevljak ...

ČARŠIJA: Iako se danas tvrdi kako je baš tu, na sarajevskoj Čaršiji, ubistvom srpskog svata Nikole Gardovića 29. februara 1992. sve počelo - to nikako nije kompletna istina: Čaršija je bila tek povod prvim sarajevskim barikadama. Mnogo prije vojnici bivše JNA prevozili su i raspoređivali artiljeriju oko Sarajeva, u sanducima sa oznakama banana dopremali municiju za višecijevne bacače raketa i oružjem rastjerivali narod koji nije htio rat.

ĆELE: Ime ili lozinka, tek, po Ismetu Bajramoviću Ćeli sve jedinice Vojne policije koristile su to ime: Ćelo jedan, Ćelo dva... pa i šest "a"... I ma kako to kome sada zvučalo, *ćelama* (i to baš svim) se ne može osporiti spremnost da u odbranu grada stanu onda kada je to bilo najpotrebnije.

U jesen 1992. godine, Kožara, pogon u naselju Stup, svakog je dana mijenjao *vlasnika*. Jedinica El-Fatih i Specijalni odred policije koji je u bitku vodio Kemo Ademović, te vojni policajci Ismeta Bajramovića Ćele, s puškama u rukama i ponekom osom zaustavljali su tenkove i nindže - u pancir od glave do pete obučene valjevske i ine dobrovoljce koji su kidisali na grad. Na Stupskoj petlji nisu ostali tenkovi.

DOBRINJA: Stotinjak dana ovo naselje na kraju grada bilo je u dvostrukom obruču. Potpuno odsječeno. Unutarnjom organizacijom života i odbrane, angažmanom svojih ratnih komandanata Hajriza Bećirovića i Ismeta Hadžića Mutevelije, hrabrošću specijalaca i vojnih policajaca, Dobrinja je dobila svoju rampu za opstanak. Kako je rat odmicao, veza sa Sarajevom je jačala: no, sredinom juna 1992, kada su vođene najžešće bitke za ovaj prostor, kada je Senad Poturak spušten u mezar harema džamije samo desetak metara daleko od artiljerijskih cijevi, ni stanari ovog naselja na ničijoj zemlji nisu mogli povjerovati u toliku sreću samo jednog obruča, ovog sarajevskog. Do kraja rata, Dobrinja je ostala prva linija fronte, ali je u međuvremenu dobila i svoju ratnu bolnicu i svoj ratni režim pa i svoj tunel kao propusnicu za bolji život.

DŽAFERAGIĆ, SAFET: Načelnik Štaba Druge brdske brigade, jedan od autora spašavanja kompletnog prostora Borija od najezde agresora, borio se oči u oči sa PAT-om. Teško je

ranjen, više puta operiran i danas je vjerovatno najslikovitiji primjer odnosa Armije BiH, ovoga grada i njenih vlasti spram onih koji su se borili: ratni vojni invalid koji iz novina saznaje kako će ova država regulirati i njegov status.

ĐILDA: Dževad Begić, prijeratni vođa Željinih "Manijaka", naoružao se onoga dana kada su u Sarajevu postavljene prve barikade: priča kaže da je pokucao na vrata jednom od osvjedočenih Karadžićevih pristalica i to s nožem u ruci. Ovaj je bez mnogo dileme Đildi poklonio automat - od tada do dana pogibije Dževad Begić Đilda je bio sve: i rezervni policajac i teritorijalac i dio interventnog voda, borio se i na Ilidži i na Blekinom Potoku i na Zlatištu - naprosto, bio je dio sarajevske mladosti odjednom suočene sa potrebom da navijačke rekvizite zamijeni ubojitim. Za spas svojih najdražih. I to je i činio.

EMIRA BAŠIĆ: Studentica žurnalistike, s početkom rata odlučila se za borbu puškom: dobitnica Zlatnog ljljana poginula je 27. novembra 1993. godine na Jevrejskom groblju. Još jednom od vrućih mjesta sarajevskih linija odbrane. No, Emira Bašić nije samo primjer borca za ovaj grad, ona je na svojevrsan način nosilac odlikovanja za sve žene Sarajeva koje su misijom nemoguće uspjevale organizirati živote svojih porodica, spremiti onaj minimum hrane, boriti se svaka na svoj način...

FERHADIJA: Mjesto prvog masakra. Dvadeset sedmog maja 1992. godine, u tadašnjoj ulici Vase Miskina ubijeni su ljudi koji su stajali u redu za hljeb. Bilo je to tek prvo u nizu velikih stradanja civila na jednom mjestu...

GOLO BRDO: Ne, nije ovo malo, sarajevsko, već ono na Igmanu: tamo gdje su agresorski vojnici morali proći ako se htio sačuvati makar obruč za preživjele u opsjednutom gradu. Na Golom brdu tokom ljeta 1993. vođene su velike bitke za ovaj grad. Treba reći i ovo: baš tamo, Sarajlijama su u pomoć stigle brojne jedinice sa slobodnih teritorija, kako se tada zvao neokupirani ostatak Bosne.

HVO: Hrvatska brigada "Kralj Tvrtko" tokom cijele agresije ostala je na strani branilaca Sarajeva: i onda kada je Mostar gorio braneći se od drugačijeg HVO-a i Hrvatske vojske. Sarajevo je imalo i svoj HOS - jedinicu koja je također predstavljala sastavni dio odbrane grada.

IZETBEGOVIĆ, ALIJA: "Priznavanje BiH bi moglo da presiječe planove koji se grade oko Bosne. Zbog toga s nestrpljenjem očekujemo šesti april", rekao je 31. marta, nakon pregovora u Bruxellesu. Tenkovi JNA već su bili zaposjeli rezervoar na Mojmilu. Šestog aprila BiH jeste postala priznata, ali je petog napadnuto Sarajevo... Drugog maja je postao zarobljenikom JNA: razmijenjen je dan kasnije. Tek 20. juna 1992, Predsjedništvo, na čijem je čelu ostao, proglasilo je ratno stanje. Iako mu se mogu pripisati preveliki apetiti u određivanju vojne strategije i donošenju ključnih vojnih odluka, prevelike slabosti spram narodnih komandanata, moraju mu se priznati dvije stvari: gotovo iz inata ostajao je u opkoljenom Sarajevu i odlazio i na linije odbrane, dovodeći tako do potpune konfuzije upravo one koji su ga imali na nišanu. Alija Izetbegović je imao običaj obratiti se vojsci selamom, ali je sa Žuči poručio: "Da je samo jedan Hrvat ili Srbin poginuo braneći Sarajevo, mi mu trebamo odati poštu."

JNA: "Armija neće ni mrava zgaziti", obećavao je Milutin Kukanjac kao komandant Druge armijske oblasti: a onda su tenkovi počeli da ruše gradove i ubijaju civile. U samom Sarajevu, bivša JNA imala je svoja uporišta: od Kasarne "Maršal Tito", preko Kasarne "Viktor Bubanj", Jajce kasarne, Kasarne "Jusuf Džonlić", Kasarne "Slaviša Vajner Čiča" u Lukavici, vazduhoplovnog kompleksa u Rajlovcu, do Komande Druge vojne oblasti na Bistriku. Iz

oružja kojim je raspolagala, na grad je u prosjeku bacano više od 1.000 granata dnevno - manjih i većih kalibara. Raskrsnice su pokrivane najmodernijim snajperima dometa do 3.000 metara: ne, oni nisu korišteni zbog dometa, već zarad preciznosti.

KORPUS: Vojna formacija: ovaj sarajevski bio je Prvi. Prvi komandant Prvog korpusa bio je Mustafa Hajrulahović Talijan; poslije njega to je postao Vahid Karavelić, pa Nedžad Ajnadžić. Ovaj posljednji ratni je u svojoj knjizi *Odbrana Sarajeva* iznio i podatke o brojnom stanju: impresivno zvuči, no Prvi korpus je već 1993. godine brojao 87.009 boraca. Od toga - iz okruženog Sarajeva za grad se iz godine u godinu borilo u prosjeku 38.000 ljudi s puškom u ruci. Tokom opsade, Prvi korpus je, opet u okruženom gradu, ubilježio svoj crni bilans poginulih boraca: za zonu Vraca - Dobrinja život je dalo 799 boraca, na potezu Božića pumpa - Saobraćajni fakultet poginula su 742 borca, od Božića pumpe do piste 695 boraca, od Hrastove glavice do Vraca 423, od Saobraćajnog fakulteta do Pionirske doline 407, od Pionirske doline do Mrkovića 324 i od Emirovice do Hreše 197. Nacionalni sastav poginulih izgleda ovako: 6.104 Bošnjaka, 223 borca srpske nacionalnosti, 240 boraca hrvatske nacionalnosti i 196 ostalih.

LOGISTIKA: Koliko je bila važna, shvatilo se zbog rata: trebalo je naoružati se. Danas, kada se raspravlja o prvom udaru agresora i odbrani BiH, ističe se angažman Stranke demokratske akcije na naoružanju bošnjačkog naroda i linija koja je pod okriljem Hasana Čengića unosila oružje. Bila je to grupa čiji su najpoznatiji članovi još bili Senahid Memić, Senad Šahinpašić Šaja, Sulejman Vranj i Šuaib Šeta i koja je oružje dopremala u Glavni logistički centar u Visokom, kojim je rukovodio Halid Čengić, poznatiji kao Hadžija i Hasanov otac. No, za samo Sarajevo mnogo je značajnija bila domaća proizvodnja jer je sve drugo valjalo unijeti u opkoljeni grad. Odlukom Predsjedništva RBiH, 17. jula formiran je Centar namjenske proizvodnje pri Glavnom štabu Oružanih snaga RBiH. Nosioci projekta: Faik Kulović i Berko Zečević. Realizacija Odluke je počela odmah uključivanjem i povezivanjem malih radionica za ručnu izradu minsko-eksplozivnih sredstava (kakva je bila sarajevski Behar) imobilizacijom Šumoprojekta, Žice, Vase Miskina Crnog, Energoinvestovih Armatura, radionice GRAS-a, Mašinskog fakulteta, Zraka...

LJILJAN: Obilježje Armije BiH, prepoznatljivi detalj zastave i grba Republike Bosne i Hercegovine. Profesor koji je ljiljan ucrtao na kape branilaca Bosne i Hercegovine je sarajevski historičar Enver Imamović.

Ljiljan je završio kao i opsada: u prisilnom zaboravu.

MUP: *Ponesi zastavu, Dragane Vikiću.* Svojim komandantom zvali su ga ne samo policajci iz tadašnje Specijalne jedinice (pokojni Vinko Šamarlić, Zoran Čegar, Mušan Kovač, Kemo Ademović, Muhamed Gafić, Zdravko Stojić...) već i ovdašnji penzioneri, a njegova je komanda u Domu policije vrvjela mladićima koji su htjeli da se bore. Neki su analitičari kasnije ovaj period nazvali "dobom romantičarskog zanosa patriotizmom", no nikada nisu uspjeli osporiti nemjerljiv doprinos Specijalne, svakog njenog pojedinačnog policajca, te preostalih policajaca u gradu u odbrani Sarajeva.

NUSRET DAUT: Na brdu Mojnilo uništio je tenk: bila je to prva sarajevska pobjeda čovjeka nad oklopnjakom.

NJENO VELIČANSTVO BOSANKA: U malim gradskim radionicama ručno je napravljena bomba "bosanka". Sem nje, u ovom su gradu za odbranu pravljene još i trombloni, zapaljive flaše i puške. Sarajevski Centar namjenske proizvodnje svojim strateškim

proizvodom smatra detonatorsku kapslu DK-8 u ratnim uslovima, no "bosanka" je ostala njegov ponos. Kasnije su pravljene i tromblonske rasprskavajuće mine, a i usavršena "bosanka" sa tehnološkim preduslovima za serijsku proizvodnju od 5.000 komada mjesečno. To je bilo u oktobru '92. No, proizvedeno je samo 700 komada. Na Dobrinji su novembra iste godine obavljena i prva ispitivanja rakete 50 mm i dometa 2.300 metara. Umjesto 1.600, proizvedeno je jedva 150 raketa, te po jedan jednosmjernavujuć i devetousmjernavujuć lanser za njih. Proizvedena je i jedna vrsta napalm-smjese za napalm-tepihe koji služe za zaprečavanje. Decembra '92. počela je proizvodnja tromblonske kumulativne mine.

OPSADA: Duga 1.335 dana: o njoj baš svaki preživjeli Sarajlija može sam napisati svoju knjigu. Odnijela je 1.620 života djece: gotovo 15.000 najmlađih stanovnika Sarajeva je ranjeno, i to je ono što svi u ovom gradu priznaju da su u doba rata najteže podnosili. Smrt je bila tako blizu, svako je izgubio nekog - djecu je izgubio ovaj grad, zamro od bola kada je jedna granata rasula dječije mozgove po bijelom snijegu Alipašinog Polja. Bio je 22. januar 1994.

PLAVI PUTEVI: Šta su oni značili Sarajevu ilustruje podatak da je za 15 dana, od 13. do 28. jula 1994, na relaciji Dobrinja - Butmir prošlo ukupno 42.090 ljudi, 556 autobusa, 2.745 automobila i 4.201 kamion. Dnevni je prosjek bio: 421 osoba i 75 vozila, a put je bio otvoren samo četiri i po sata dnevno: od 10 do 12.30 prije podne i od 14 do 16 sati poslije podne. Ali, prije plavih puteva i prije tunela, aerodromska je pista služila kao put. Može se nazvati i crvenim - gotovo da nije bilo noći kada pista nije uknjižila danak u krvi. Emir Redžović, major Armije BiH i tadašnji zamjenik komandanta Četvrte motorizirane brigade, smještene u Hrasnici, sjeća se da su Biseri, jedinica za obezbjeđenje Predsjedništva pod komandom Harisa Lukovca, prvi trasirali put pojedinačne deblokade Sarajeva. Vodio je preko aerodromske piste: te noći Biseri su unijeli u grad onoliko protuoklopa koliko je moglo stati u njihove ruksake. Tako je počelo organizirano prelaženje aerodromske piste na kojoj je, po jednoj vojnoj evidenciji, ostalo 268 života, a gotovo 700 ljudi je ranjeno. Pogibija doktora Mustafe Pintola dio je one ratne priče kakva se samo ovdje mogla zabilježiti: sticajem okolnosti, čuvao je dijete čiji su roditelji bili "na onoj strani". Krenuo je u Sarajevo u potrazi za načinom da spoji rastavljenu srpsku porodicu: ubijen je na pisti.

Put preko piste u nekoliko je navrata spasio Sarajevo, oružjem i municijom: pistu su prelazili vojnici, policajci, dužnosnici sa kompletnom pratnjom i odvažni civili u potrazi za hranom ili porodicom. Za sve je važio isti princip: dođeš do žice, spustiš se u rov i čekaš da transporter odmakne. Onda trčiš.

Najviše je žrtava među civilima. Iako je prelazak preko piste uvijek bio lutrija, igra se razlikovala u nijansama: kada su pistu prelazili generali, načelnici i pokoji ministar, onda je dio pratnje istrčavao prije vremena i odvlačio pažnju transporteru - dok su se vojnici UN-a objašnjavali s njima, delegacija je nesmetano prolazila. U jednoj kući u Butmiru bila je baza dijela Specijalne jedinice Lasta: ovim momcima neposredno je komandovao ministar policije Bakir Alispahić, a imali su zadatak da sa slobodnih teritorija prebacuju materijalno-tehnička sredstva u Sarajevo. Apsolutni rekorder u broju prelazaka piste se ne zna, no pouzdano se zna da je najčešći putnik iz Četvrte motorizirane bio vojnik Nusret Karišik - nosio je poštu i bio veza sa komandom Korpusa.

RAKETE: Sve ono čime je bivša JNA raspolagala u naoružanju, braniocima ovoga grada bila je samo želja. Pa ipak: marta 1993. godine, u vrijeme žestoke ofanzive na Stup, kada su četnički tenkovi u dva maha izašli do petlje u Azićima, Sefer Halilović je naredio Zaimu Backoviću: "Pošiljka noćas po cijenu života mora ući u grad." Backović i Nijaz Zorbić,

tadašnji komandant jedinice Silver Fox, dolaze u komandu Četvrte viteške i kažu: "Moramo unijeti MTS u Grad." Ojačava ih i Četvrta, pa je pred diverzantima kojima tada komanduje Emir Bogunić Čarli složen zadatak: lanser 107 mm sa raketama, lanser TF - crvena strijela, ručni bacači, LPG-jevi, zolje, ose... na nosilima, prekriveni bijelim čaršafima, pored unproforaca ulaze u grad. Posada lansera TF i njen komandir po naredbi Mustafe Hajrulahovića Talijana odlaze na Sokolje: crvena strijela tada pogađa jedan tenk i jedan transporter. Ofanziva je zaustavljena.

SARAJEVO: Grad pod opsadom u kojem su, zašto i to ne reći, preživjeli imali na raspolaganju ravno 159 grama hrane dnevno. U istom periodu, zračnim mostom dopremljeno je 31.448.000 kilograma osnovnih životnih namirnica, a kamionima 168.432.000 kilograma. Vodu smo točili pod kišom metaka, struju mijenjali lojanicom, svi u prosjeku izgubili 9.543 kilograma i ponovno otvorili 89 starih grobalja: samo na Kovačima su 1.284 nova mežara.

ŠUČUR, SLAVIŠA: Zlatni ljiljan je zaradio u tenku: i danas je jedan od rijetkih koji svojom hrabrošću imponira. Sa istim intenzitetom i hrabrošću sa kojima je branio Sarajevo, danas se bori za njegovu budućnost.

TRG PERO KOSORIĆ: Zgrada Lorisa i neboderi na samom trgu najilustrativniji su primjeri ciljeva napada na ovaj grad: sistematičnost sa kojom je artiljerija bivše JNA teškim pancirnim granatama pronalazila svaki stan, pretvarajući betonske blokove u hrpu prašine, nezaobilazan je primjer želje za uništenjem. Svega što se s brda doimalo civilizacijskim.

UGORSKO: Linija na kojoj su smjene bile moguće samo u noćima bez mjesečine: Hakija Mršo upravo je ovdje izveo jedan od onih podviga koji se moraju izučavati kao obavezna literatura umijeća ratovanja. Ugorsko je od prvog dana nosilo svoje žrtve: Amel Bečković, Rašid Bešlija, Senad Čizmović, Izet Delić, Feriz Merzuk... samo su neki od boraca poginulih na liniji ove odbrane koju četnici nisu prošli upravo i samo zahvaljujući hrabrosti i odvažnosti svakog pojedinca koji joj je poklonio sebe.

VIJEĆNICA: Univerzitetska biblioteka konstantno granatirana dok nije spaljena: vojnici opsade grada gađali su u toj zgradi historiju, književnost, biologiju, naslijeđe, tradiciju... Onako kako je spaljena ostala da prkosi, predstavljala je zapravo recept neuništivosti.

ZELENE BERETKE: Nastali i nestali u kratkom roku, oni su rijetki koji imaju pravo reći: znali smo da će biti rata. Pripremali su se za odbranu, ma kako to neuko činili: na Širokači ih je organizirao Faik Avdibegović, u Vatrogasnoj brigadi predvodio ih je Kenan Slinić, Libe je bio na Aerodromu, Jozo Planinc na Čengiće-Vili, Jahija u Sokolovićima, Faik na Stupu, Dževad Kovačević na Grbavici, Enes Čavčić na Briješću, Salih i Saud na Bjelavama, Tufo u Pazariću, Ago pred Jevrejskim grobljem, braća Karamustafić na Čolinoj kapi i Sulejman Zolj... Alija Miladin, Dino Magoda, Eno Šakić među prvima su pali za slobodu Sarajeva kao dio već legendarne jedinice nastale u Pjafu... Zelena beretka je bio i Caco, i Juka, i Ramiz Delalić Ćelo, i Emin Švrakić, i... ali to je posao za historičare.

ŽUČ: Brdo za koje mnoge Sarajlije nikada ranije nisu ni čule, postalo je strateška tačka odbrane grada. Odnijelo je 255 života: na Žuči se Sarajevo i branilo i spašavalo, na Žuči se odlučivalo hoće li agresor podijeliti grad. Znao je to i Enver Šehović, jedan od onih sarajevskih komandanata koji su komandovali na frontu: život je izgubio na Žuči 27. jula 1993. Prva slavna je na ovom istom ratištu ostala bez brojnih svojih heroja: Dubravko Anđelić je poginuo januara '93, Ibrahim Dervišević je nešto kasnije teško ranjen... Nadomak slavnih momaka, liniju su čuvali vitezovi Safeta Zajke: Druga motorizovana je komandanta izgubila

na Mijatovića kosi, samo pet dana nakon što je na ovim istim obroncima smrtno stradao Safet Isović, tada načelnik štaba ove brigade... I nije tačno da Sarajlije smiju zaboraviti svoje heroje s prvih linija: Smajo Šikalo, Šefik Halimanović, Omer Dolovčić, Ejub Delalić, Nedžad Delić, Kenan Dubravić, Anes Čaušević, Emir Čatak, Behrudin Bašović, Admir Hebib, Senad Mandić, Predrag Lasica... i još mnogi, mnogi drugi svoje su živote darovali slobodi ovoga grada. I zato moraju biti upamćeni. Baš svi.

Sarajevo: Početak i kraj historije

Reporter iz beznada (Autor: Allan Little)

Allan Little (BBC, London)

Britanski novinar Allan Little u Sarajevo je prvi put došao davne 1979. godine, tokom svog prvog, velikog, samostalnog putovanja. Drugi put u BiH je bio u junu 1992, na novinarskom zadatku. Sve do 1994. on je iz bosanske prijestolnice, ali i drugih krajeva pakla na Balkanu, izvještavao o ratu koji je promijenio i njegov život. Ne želeći biti nasilu objektivan, pisati o zaraćenim stranama i gledati isto na one koji ubijaju i na njihove žrtve, Little je u Sarajevu sticao prijatelje, proživljavao skoro sve što i oni i razotkrivao sav užas opsjednutog grada i sve licemjerje onih koji su mu navodno pomagali. Specijalno za Dane ovaj se novinar sjeća opsade grada koji mu je najmanje bio "radno mjesto"

Vaš rat je bio i moj rat. Jer, kad sam se našao u Lukavici i žurio, između drveća prekoputa aerodromske piste, ka udaljenom terminalu, okruženom vozilima JNA, znao sam već da nije u pitanju samo Bosna, već Evropa i budućnost svih nas. Bilo je to u junu 1992. godine. Trebalo mi je pet dana da stignem od Beograda do Lukavice - preko Zvornika, Han-Pijeska i Pala.

Lukavica je bila pravi Divlji zapad. Pripadnici srpskih paravojski i paramilicija, tumarali su razulareno kasarnom, nenaspavani, neizbrijani, živčani, stalno sa cigaretom u ustima i mamurni, neki sa trakama oko glave i redenicima punim metaka preko prsa. Pripadnici JNA - oficiri stare garde koji su se držali zakona, djelovali su kao "ulovljeni" na pogrešnom mjestu; gledali su kako se urušava svijet kome su posvetili svoje karijere - gledali su sve te paravojnike sa strahom, nastojali im se skloniti s puta. Bilo je jasno ko je glavni. Toga dana sam saznao da se u Lukavici ručna granata može nabaviti za dvije marke. Nekoliko dana potom, otkrit ću da se u Sarajevu - unutar linija opsade - za taj iznos nije moglo kupiti ni jedno jaje.

Četnik Baltazar

Očajnički sam želio ući u Sarajevo. Bio sam tu nekoć, kao tinejdžer, učenik koji sa ruksakom na leđima obilazi Evropu, prvi put daleko od svog doma - stoga taj grad i dalje povezujem sa tim prvim okusom "odrasle" pustolovine. Tada - 1979. godine - stigao sam u grad koji je i tada za mene bio grad u samom srcu Evrope, grad - historijska raskrsnica; napokon, upravo tu su hici Gavrila Principa gurnuli svijet u kataklizmu koja će promijeniti tok ljudske povijesti. Sarajevo je za mene bilo grad u kojem je započelo dvadeseto stoljeće. Htio sam stajati na mjestu sa kojeg se desilo ubistvo Nadvojvode i pokušati vidjeti, iz te geografske perspektive, dvadeseto stoljeće, koje se odvija u mojim mislima unaprijed, a ne, kako to čini povijest, unatrag, sa vještačkim naknadnim znanjem.

Nisam tada - te 1979. godine - imao pojma koliko će taj grad biti "veliki", kako će se nadviti nad mojim životom, koliku će simboličnu važnost imati u mojoj imaginaciji, i kako će mi obuzeti srce. Nisam tada ni slutio da ću o njemu jednom razmišljati ne samo kao o mjestu na kojem je započelo dvadeseto stoljeće već i kao o mjestu na kojem je ono okončano.

I tako, stajao sam na obodu aerodromske piste dok je kroz gust ljetni zrak odjekivala minobacačka i artiljerijska paljba, uz štektanje teškog mitraljeza koje je do mene stizalo ko zna otkud. Čovjek koji je sebe u šali zvao "četnik Baltazar" doveo nas je tu, u to šipražje, i objasnio da se samo tuda može proći. "Okrenite auto u tom smjeru i nagazite k'o mahnuti na gas. A kad stignete do zgrade aerodromskog terminala, recite komandantu JNA da želite u grad."

Nema ničeg izloženog kao što je to aerodromska pista. U autu nas je bilo troje - britanski novinski reporter, američki radio-izvještaj i ja. Amerikanac je samo progutao knedlu i odmahnuo glavom: "Ne pada mi na um", rekao je, "da to uradim." Ostavili smo ga na cesti sa prtljagom i zamolili "četnika Baltazara" da mu nađe prijevoz natrag do Pala. Nas dvojica smo krenuli. Moj kolega se i dan-danas kune da je vidio mitraljeske metke kako se odbijaju o aerodromsku pistu ispred nas. Ja nisam ništa vidio. Oči su mi bile zatvorene.

To prvo ljeto je zapečatilo moj odnos sa Sarajevom i tragedijom Bosne. Taj prvi put sam ostao gotovo tri sedmice. Imao sam jednu malu kutiju hrane. Otišla je za dva dana pa ostatak boravka ništa nisam okusio. Smršao sam šest kilograma. Gordana Knežević, koja će mi kasnije postati dobra prijateljica, rekla mi je: "To je normalno. Niko ništa ne jede. Kad neko ima više od šezdeset kila, mi kažemo da je petokolonaš."

Tijelo Sarajlije

Na aerodrom sam se vratio 28. juna, da vidim Mitterrandov dolazak i odlazak. Bio je to "zlatni momenat". Francuski predsjednik je stizao kao šef države, a dočekao ga je predsjednik Izetbegović, šef države-domaćina. Komandant UN-a Lewis MacKenzie smatrao je da je "skandalozno" što se Mitterrand ne namjerava sastati sa "vođama drugih zaraćenih strana" - pa su Karadžić i Koljević pozvani da dođu sa Pala. Bio sam i ja tamo, na nekoliko metara od njih, i gledao ih kako Mitterranda gotovo kao taoca prate do aviona. Rukovali su se - žurno - a Mitterrand je očito bio bijesan zbog cijele te namještaljke. Kad je francuska delegacija otišla, SDS-ov dvojac je nama, novinarima, izjavio da su imali "vrlo konstruktivne razgovore" sa francuskim predsjednikom. Bilo je to apsurdno, gotovo komično. Svi smo se smijali. Ali taj je momenat pokazivao nerazumijevanje koje je ležalo u samoj suštini katastrofalnog pristupa međunarodne zajednice onome što se dešavalo - pretpostavka nekakve moralne jednakosti između legitimne vlade zemlje - i njene težnje za multietničnosti - sa jedne strane, i vođa oružane pobune, podržavane izvana, i njihove težnje prema nekom vidu surove etničke supremacije. To nerazumijevanje bilo je u samom srcu tragedije Sarajeva; vjerujem da je to tako - i sada.

Negdje pred kraj te tri sedmice, nas smo dvojica otišli u zgradu PTT-inžinjeringa, sa UNPROFOR-ovim akreditacijama, da vidimo kako bismo se nekako mogli prošvercovati u njihovu kantu. Mora da smo bili ludi. Stali smo u red sa tim uredno ispeglanim vojnicima i civilima koji su imali priliku da se tuširaju i peru veš. Mi - u blatnjavoj odjeći, danima neumiveni i neobrijani. UN-ov bezbjednjak nam je rekao da nije UN-ov posao da hrani novinare i istjerao nas iz reda. Moj ga je prijatelj počeo preklinjati i obećavati da se nikad više nećemo vratiti - samo nek' nam daju jedan obrok. Predivan miris tople hrane probijao se kroz otvorena vrata. Osjećao sam se ponižen, ali kad se stražar napokon smilovao, i ja sam ušao i napunio tanjir vrućom ribom i krumpirom. Kad sam sjeo da jedem, stomak mi se pobunio. Nisam uspio ni zalogaj staviti u usta. Činilo mi se to kao groteskna izdaja svega što sam činio od trenutka kad sam stao na onu čistinu između drveća u Lukavici. Nije to bio moj izbor, već je moje vlastito tijelo to htjelo, žestoko se pobunilo protiv toga da ja dobro jedem u gladnome gradu. Ustao sam i otišao sa osjećanjem mučnine i stida, dok je za mnom ostala netaknuta hrana koju sam doslovno isprosio od UN-ovaca.

Profesora Zdravka Grebu sreo sam u kafani Ragusa u centru Sarajeva. On nije mogao povjerovati da je opsada već trajala cijela četiri mjeseca. Izgledalo mu je nezamislivo da tako očit i nedvojben zločin prođe bez ikakve reakcije svijeta. Ali, on je već imao sasvim realističan, zastrašujući osjećaj šta budućnost zapravo nosi.

"Krenemo li ovim putem etničkog razdvajanja", kazao mi je, "nema kraja sukobu i bijedi. Tri etnički definirane državnice na teritoriji ove republike bile bi katastrofa." Naslikao mi je tu sliku međusobnog okrivljavanja, u kojoj svaki od političkih vođa te tri državnice svojim biračima može stalno govoriti da su za sve probleme krivi oni "drugi". Razmišljao sam o njegovom turomnom proročanstvu nekoliko godina kasnije, kad je potpisan Dejtonski sporazum, koji je, mada je okončao rat, čini mi se, Grebinom košmarnom scenariju iz 1992. osigurao i ustavni okvir i međunarodni legitimitet.

Ublažavanje užasa

Nisam shvatao zašto su Bosanci - sa izuzetkom Grebe - bili toliki optimisti. Meni je bilo jasno da je svijet odlučio da je ovo građanski rat i da treba pustiti da se "odradi" do kraja. Jer, bilo je očito da, ako ste bili za embargo na oružje i protiv vojne intervencije (što je bila pozicija Evrope), onda ste logično bili i za to da jača i učinkovitija armija pobijedi.

Psihijatrica Ljiljana Oruč, iz bolnice Koševo, rekla mi je da misli da je ona prva godina nevine nade bila svojevrsna obrnuta paranoja - odlučnost da se i dalje vjeruje da će vas svijet spasiti, da će na kraju uraditi pravu stvar, mada je sve ukazivalo da se to neće desiti. Za mene, kao novinara, to je bila prekretnica. Mislim da sam potajice vjerovao u moć novinarstva da pomaže pravdu. Mislim da su mnogi mladi novinari u to vjerovali. Držao sam se čvrsto iluzije da je - da bi se neka nepravda ispravila - dovoljno samo da se ona razotkrije i da se, kao takva, dokaže mimo razumne sumnje. Sarajevo od 1992. do 1993. obilježilo je kraj toj benignoj čednosti.

Mnoge sam mjesece tokom sljedeće dvije godine proveo u srednjoj Bosni. Gledao sam prestravljene ljude kad je Jajce palo u ruke Srbima. Bio je to uvod u nešto mnogo gore - HVO i Armija RBiH, do tada u klimavom savezništvu, postali su smrtni neprijatelji. Tuđmanovi sateliti su na zapadu zemlje počeli činiti ono što su Miloševićevi radili na istoku i sjeveru. Kad je Armija RBiH počela uzvraćati - protivnici intervencije u zapadnim zemljama - posebno u Britaniji - to su jedva dočekali. Evo prilike, napokon, da se okrivi žrtva. Ratni zločini koje su počinili Bošnjaci i Hrvati sad su jedva dočekani, kao definitivni dokaz da su sve strane jednako krive. Ova skandalozno lažna slika svoj je vrhunac doživjela kad je glavnokomandujući UNPROFOR-a izdao naredbu svojim glasnogovornicima da prestanu koristiti riječ "opsada" u vezi sa Sarajevom. Nema opsade, objasnio nam je on prezrivo. Sarajevo glada, jer muslimani i Hrvati međusobno ratuju u srednjoj Bosni i u Hercegovini pa zato konvoji hrane ne prolaze. Pitanje što će Sarajevu uopće konvoji hrane potopljeno je u tom spektakularnom propagandnom ratu.

Da bi skrenuo pažnju sa stvarnosti Sarajeva, UNPROFOR je pokrenuo inicijativu zvanu "Operacija Lifeline" - uspostavu takozvanih "plavih puteva" kroz ratne zone gdje su ratovali HVO i ARBiH. Jednog sam jutra propustio UN-ov briefing u zgradi PTT-a i pitao kolegu Joela Branda, koji je radio za londonski *Times*, šta je tamo rečeno. "Kao i obično", odgovorio je. "Četiri noge su dobre, dvije još bolje - neke su životinje više jednake od drugih." George Orwell se vratio među nas, u uniformi brigadira UNPROFOR-a!

Pale, posljednji put Prestao sam izvještavati iz Sarajeva u jesen 1994. Odluka je bila teška. Moj je posljednji novinarski zadatak bio odlazak na Pale na sjednicu parlamenta bosanskih Srba. Kontakt-grupa je upravo bila ponudila još jedan u nizu mirovnih planova. I opet su ga prihvatile sve strane - osim paljanskih Srba. Kontakt-grupa je onda rekla: "Ovo je posljednji plan. Uzmite ili ostavite. Da ili ne. Bez ikakvih 'ali', bez 'ako', bez uslovljavanja." Britanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd i njegov francuski kolega Alain Juppé stigli su u Sarajevo da se sastanu sa tzv. "zaraćenim stranama". Na pres-konferenciji u Predsjedništvu tražili smo da nam definitivno kažu jesu li Pale opet odbile njihov najnoviji "posljednji prijedlog"? (Koliko li samo posljednjih šansi možete dobiti dok ta fraza sasvim ne izgubi smisao?) Hurd i Juppé nisu htjeli ništa definitivno reći. "Bilo bi vrlo glupo ijednu opciju sasvim odbaciti", rekao je Hurd.

Na Palama je parlament bosanskih Srba cijeli taj dan raspravljao o zakonu kojim se zabranjivalo držanje koza u gradu. Bio je to skandalozan zakon, besjedili su srpski lideri,

nametnut od Turaka-Osmanlija, diskriminatorski prema Srbima. Moramo ga ukinuti. Ovo je, izjavili su parlamentarci, stvar mnogo hitnija od najnovijeg mirovnog plana Kontakt-grupe. Bila je to sračunata uvreda cijelome svijetu. Na povratku sa Pala, zastali smo na Trebeviću da pogledamo grad. Pod našim nogama, Sarajevo je ležalo poput mape. Stajali smo pored jednog minobacačkog i mitraljeskog položaja. Pitao sam mitraljesca je li sa tog mjesta mogao pogoditi Holiday Inn. Nasmijao se i pitao me koji prozor želim. Moj pratilac iz pres-službe bosanskih Srba (koju je vodila Sonja Karadžić) odveo me je ustranu i rekao: "Allan, ako nas NATO bude bombardovao, upozoravam te, nastoj da se u tom času ne zatekneš na srpskoj strani. Svi znaju za tebe kao za jednog od onih koji su krivili našu stranu od samog početka. Mislim da je za tebe vrlo opasno ako se ovdje nađeš."

Teška srca sam otišao iz Bosne u jesen 1994. Dio mene želio je vidjeti kraj, bez obzira kad do njega dođe. Ali bilo mi je sve teže gledati svoje prijatelje Bosance (tada ih je već bilo mnogo i ostat će mi prijatelji zauvijek) u oči. Jer, kad bih to uradio, zauzvrat sam dobijao odraz sramote svijeta kojeg sam ja predstavljao. Bilo je to previše. Nisam to više mogao podnijeti, kao što se nisam mogao natjerati da pojedem onu ribu 1992. godine. Kad sam odlazio, već je u grad bila stigla jedna nova generacija stranih dopisnika koji nisu bili tu u vrijeme one zapanjujuće bezazlenosti 1992. godine, niti su bili u Vukovaru i Dubrovniku godinu dana ranije. Moj savjet njima? Budite pripravnici na to da vam Sarajevo promijeni život.

(Prevela: Senada Kreso)

Vrbanja most

Trči, Nora, trči! (Autor: Snježana Mulić)

O mostu, Suadi i Olgi...

Peti je april 1992. Jutro. Grad Sarajevo. Fahira Hadžiosmanović, Sarajka kod koje žive dvije sestre Dubrovčanke iz familije Dilberović, jednu od njih - Suadu, studenticu pete godine Medicinskog fakulteta, pokušava odgovoriti od odlaska na "mirne demonstracije". Suada samo odmahne rukom, nasmiješi se i kaže: "Idem braniti svoje Sarajevo", i izlazi iz kuće.

Pred zgradom Skupštine RBiH već se okupilo na hiljade građana, među njima je najviše mladih. Službenici u Skupštini tiskaju se po prozorima i gledaju šarenu rijeku ljudi. Dolje su zastave, Titove slike, transparenti "Mi smo za mir".

Olga Sučić, 34-godišnja službenica Skupštine, zaposlena u daktilobirou, neće da demonstracije gleda tek kroz prozor. Iako je radni dan, izlazi iz kancelarije. Na stolu ostavlja tašnu i kaže kolegama da će se brzo vratiti. Utapa se u masu koja viče: "Ovo je Sarajevo, mi smo za mir!"

Jutro se polako pretvara u podne i Most Vrbanja već podrhtava pod težinom ljudi. S njegove lijeve strane, demonstranti to već znaju, nalaze se oni što hoće rat. "Nevidljivom neprijatelju" svjetina šalje poruke mira.

Novinari su se razmiljeli po mostu. Trče, a kamere im poskakuju na ramenima. Jedan reporter prilazi Olgi Sučić i pita je: "Zašto ste tu?" "Ja sam majka dvoje djece i branit ću ovaj grad", odgovara Olga u kameru i kreće dalje sa demonstrantima.

Nekoliko minuta nakon toga, čuju se pucnji. Dolaze iz pravca Jevrejskog groblja. I završavaju u masi demonstranata na mostu. Vrisak, panika, bježanje... Na pločniku leže dva tijela. Oba ženska. Suada Dilberović u samrtničkom hropcu pita: "Zar je ovo Sarajevo?", i izdiše. Olga Sučić ne pita ništa. Na putu do bolnice i ona umire.

Večer 5. aprila. Novine, TV i radiostanice izvještavaju o demonstracijama i svaka kao glavnu vijest ističe da je na Vrbanji pala PRVA žrtva - Suada Dilberović. Olgu Sučić niko ne spominje. Isto prenose i strani mediji.

Osmi april 1992. Suadu i Olgu sahranjuju na groblju Bare. To je posljednji mirnodopski ukop na tom groblju. Stotine građana i desetine novinara i TV kamera prate sahranu Suade Dilberović. Nad rakom pripremljenom za Olgu Sučić samo su njeni najbliži.

Šesti april 1996. Prva poratna godina. Vrbanja most preimenovan je u Most Suade Dilberović. Na mostu su se okupili mnogobrojni građani i rodbina rahmetli Suade. Dvojica muškaraca skidaju crveno platno sa ograde mosta i ispod njega se pojavljuje granitna ploča sa Suadinim imenom i stihom: *Kap moje krvi poteče i Bosna ne presuši.*

Između Skenderije i Mosta Suade Dilberović, u jednoj uskoj uličici, raste djevojčica Nora. Ona je, kada je Olga Sučić ostavila tašnu u kancelariji i izašla na demonstracije, imala tek dvije godine. Sada joj je sedam. Pošla je u školu. Pitaju je za mamu. "Kazali su mi da je mama poginula na mostu - onom dolje", odgovara Nora. Dočekuje je muk.

Kod kuće, baka i tata, ponovo joj pričaju o mami i mostu. Djevojčica trči, trči... Evo je na mostu. Vidi cvijeće i ploču. Približava se, a malo srce hoće da joj iskoči. Zastaje i čita. Potom trči natrag, trči i plače. Utrčava u kuću i govori ocu: "Svi mi lažete, moja mama nije poginula na mostu. Tamo je ime samo neke tete Suade. Gdje je moja mama?"

Otac (Goran Trifković) zna da u TV BiH postoje snimci kad Norina majka govori da ide braniti grad, ali i oni kada Olga pored Suade leži u lokvi krvi. On zna i da ne može ništa uraditi da se ti snimci nađu.

Godina je 1999. Bliži se proljeće i sedma godišnjica od pogibije Olge i Suade. Novinarka *Oslobođenja* Edina Kamenica i bivši suprug Olge Sučić obijaju pragove institucija Kantona i traže da se na ploču doda i Olgino ime. Idu u Kantonalnu komisiju za obilježavanje historijskih događaja, oni ih šalju u Zavod za izgradnju grada, a ovi u Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa, spominju budžet, spominju kako je prva ploča koštala nekoliko stotina maraka, da se nova mora osmisliti, napraviti, platiti...

Treći decembar 1999. *Službene novine* Kantona Sarajevo, na stranici 742, objavljuju: *Na lokalitetu Most Vrbanja, područje Općine Centar, podići će se spomen-ploča Suadi Dilberović i Olgi Sučić, koje su petog aprila 1992. godine ubijene od strane paravojnih formacija SDS-a...*

Šesti april 2001. Na nekadašnjem Mostu Vrbanja promijenjena je ploča. Ponovo se okupio svijet, prijatelji i rodbina Suade Dilberović i Olge Sučić. Među prisutnima je i mala Nora. Sada joj je već 11 godina. Crvena plahta polako klizi i ispod nje se pomalja nova ploča. Na njoj su uklesana zlatnim slovima oba imena: Suada Dilberović i Olga Sučić. I stih: *Kap moje krvi poteče, i Bosna ne presuši.*

Oficir i džentlmen

Jedna ruža za Jovana (Autor: Vildana Selimbegović)

Jovan Divjak

"Divjak, ne daj im da prođu", doviknuo je neko dok je Jovan Divjak posredovao pri izvlačenju Alije Izetbegovića iz četničkog zarobljeništva. Ta rečenica u sebi je imala sva očekivanja od vojnika kojem se vjerovalo. Rođeni Beograđanin, bosanski prvoborac, heroj, oficir, gospodin, Sarajlija... Jovan Divjak je simbolizirao borbu za Bosnu i Hercegovinu, onakvu kakva bi ona trebala biti. Zasmetao je onima koji su ovu državu vidjeli drugačije. Penzionisan je, iako je o vojsci i ratovanju znao više nego svi Izetbegovićeви minder-ratnici. Čin je vratio zbog onoga što su Vođini favoriti činili civilima. Ostao je tu, u gradu koji je branio. I dalje je heroj i general. Oficire, uostalom, ne čine činovi, a heroji se ne proglašavaju na stranačkim sijelima

Upoznala sam ga mnogo prije nego što smo se prvi put sreli: na obroncima Sarajeva, tamo gdje su neki hrabri momci, njih i po trojica zaduženi za jednu pušku, čuvali linije odbrane skrivajući se iza posljednjih kuća. Ovdje se iz grada popeo samo Jovan Divjak! Ovu rečenicu fotoreporter Emil Grebenar i ja slušali smo sa isto onoliko poštovanja sa koliko su je teritorijalci, kako smo ih tada zvali, izgovarali: kada sam to napisala i nakon povratka iz Faletića, gdje je tamošnjem stanovništvu dat rok od 24 sata da se povuče iz svojih kuća, Jovan Divjak je došao da se zahvali novinarima koji odlaze na front?! On je pak svoje dnevne i noćne posjete braniocima pravdao potrebom da u tim prvim, najtežim danima, savjetom i razgovorom pokuša pomoći. I bio je neumoran - nerijetko je, tek što bi prošao kroz slalom od snajperskih hitaca, nadomak četničkih položaja pravio stoj na rukama.

Sem njega, u prvim mjesecima agresije borci su uživo imali priliku vidjeti još jedino Mustafu Hajrulahovića Talijana. Možda su i zato njegove posjete pamćene i prepričavane, a njegova uputstva - u tim trenucima zlata vrijedna - ponavljana poput zakletvi. Ne, nikada ih nije lagao niti im obećavao skori kraj rata: jedan je od rijetkih, ako ne i jedini koji nije vjerovao u spas s neba, zapadne intervencije i slična čuda. Bit će to duga i teška borba, ali nema dileme - pobjeda će biti naša!, znao je reći, duboko ubijeden u ono što govori.

Poezija u maskirnoj uniformi Pukovniče, nema šta da brinete: ovdje srpska noga kročiti neće! Koliko je samo puta nasmijao Sarajlije prepričavajući ovu vlastitu (ne)zgodu s linije: ovaj visoki oficir bivše JNA, rođeni Beograđanin, a borac za Sarajevo, sa svim svojim vojnim diplomama, činovima i porodicom, bio je dobrovoljac opsjednutog grada. U Dobrovoljačkoj je uređovao prilikom razmjene Izetbegovića, u Predsjedništvu je svakodnevno posredovao između građana sablaznutih ratom i ponekog bahatog branioca, na ulicama je umirivao penzionere, u Glavnom štabu Oružanih snaga okupljao intelektualce i primao strane novinare prijatno iznenađene njegovim francuskim, za razliku od ruskog kojeg su jedino natucali ostali oficiri, ili talijanskog kojim su se nekad i međusobno sporazumijevali narodni komandanti. Trenutke odmora provodio je recitirajući poeziju u Kamernom ili igrajući šah u prvim zemunicama nastalim na frontu.

Da postoji valjana ratna statistika, posve bi sigurno bio rekorder u broju saslušanih ljudskih sudbina: od Vječne vatre do Markala trebalo mu je skoro sat vremena - na tih stotinjak metara bilo je barem duplo više onih koji su mu htjeli nešto reći ili ga naprosto samo pozdraviti. U prvim anketama neprikosnoveno je čuvao vrh top-liste omiljenih: tu ljubav građana, poštovanje boraca, uglađeno ponašanje, obrazovanje i nadasve znanje, te potpunu nesklonost štabovima iza sedam čuvara - nadređeni su mu sve teže praštali. Ostao je nepokolebljiv, istrajno vjerujući u ideju Bosne i Hercegovine (nikada nije pisao skraćenicu - BiH), naoko neosjetljiv na sve što se dešavalo oko njega, samo još osjetljiviji na tuđu bol i tuđe probleme.

Za moj rođendan, 27. jula 1992, izveo me na položaje Armije BiH duž Šipa i Kobilje Glave. Domaćini, sretni što ga vide, pokazuju mu obližnji voćnjak objašnjavajući da su tu naši. Pronalazimo trojicu momaka, jedan od njih je s rukom u gipsu i među njima top. Kažu da su Čelini i da su došli samo da ga probaju: Jovo bi da im objasni moguće posljedice, oni neće ni da čuju. Dva ispaljenja, niti jedan pogodak: zauzvrat, s Poljina, granate zasipaju kuće duž ulice 27. romanijske brigade. Jovo pomaže da se ranjenici smjeste u auto i ne zaboravlja da mi iz jedne bašte donese ružu. Rođendansku.

"Neću da razgovaram sve dok pukovnik Divjak ne prizna da je prešao na islam", bezobrazno ga je na aerodromskim pregovorima dočekao Milan Gvero. Dostojanstven i miran, kakav je u zvaničnim prilikama umio biti, pristojno je sačekao da rečenice tadašnjeg komandanta opsade Sarajeva budu prevedene oficiru UNPROFOR-a, a onda odgovorio: "Učinit ću to onoga časa kada Gvero siđe s drveta." I vratio se u Sarajevo: sutradan je i poslovično neutralnim unproforcima bilo neprijatno - zamolili su ga da u ime Armije BiH nastavi razgovor, preuzimajući zadatak discipliniranja suprotne strane.

Žrtvovanje vojnika Upravo je discipliniranje bilo razlogom moga straha za Jovana: uoči prve ratne Nove godine, dobio je naređenje da ide u Hercegovinu. U to se vrijeme sukob Armije i postrojbi HVO-a već nazirao, sa Igmana su stizale kontroverzne vijesti - neke je hapsio Juka, druge Zuka,

treće je tukao Mesar. Neko se dosjetio da Jovana pošalje u samo osinje gnijezdo: kada je pukla vijest da je uhapšen, činilo mi se da cijeli grad navija za njega.

Sa sobom je iz Parsovića donio pismo i hrpu papirića - vodio je dnevnik, zapisivao predano, kao i svakog drugog ratnog dana, i samo se načas uozbiljio dok je očima pokazivao ekipu čiji je zadatak bio da ga ukloni.

Na ovoj domaćoj sarajevskoj sceni, iz dana u dan bilo je sve teže: kada je prvog jula 1993. godine uhapšen Senad Pecar, tada zamjenik komandanta Desete brdske brigade Mušana Topalovića Cace, razoružana je kompletna jedinica obezbjeđenja dijela Štaba Vrhovne komande. Među njima i Vladimir, Divjakov sin, i Admir, sin Rasima Delića: obojica su uz batine ispitivani. Dan kasnije slušala sam raspravu oca i sina - Jovo je od Vlade tražio da se smiri. Učinilo mi se na tren da je On zaboravio sa koliko je žara Vladimir učestvovao u odbrani ovoga grada. Mnogo vremena kasnije upravo će zbog Cace i zločina koje je dio Desete brdske počinio nad sarajevskim nebošnjacima - vratiti svoj generalski čin. U međuvremenu je i penzioniran: zamjenik komandanta jedne Armije u čijem je nastajanju potrošio veliki dio sebe, o odlasku u mirovinu obaviješten je putem televizijskog ekrana.

Istine radi: za sve te godine predano je upozoravao na sve one male i velike stvari koje su kresale krila upravo toj Armiji Bosne i Hercegovine u koju je toliko vjerovao. Bilježio je, pisao izvještaje i pisma, valjda htijući da vjeruje kako su opsada grada i teški uvjeti i najveći razlozi za sporost i nerješavanje problema: 26. oktobra 1993, u danu kada se ta ista Bosna i Hercegovina obračunavala sa kriminalom u vlastitim redovima, i pred njegovim su vratima stajali naoružani stražari. Nije znao zašto su tu - i to, zapravo, i jeste i bio i ostao najveći problem te iste Armije. Tek satima kasnije, kad su mu unijeli dvije flaše vode, priznali su mu da ni oni ne znaju koga i od koga čuvaju, ali im se čini da je sprat niže u pitanju: tamo su bile kancelarije Sefera Halilovića, tada načelnika Generalštaba.

Priznajem: ne volim da se sjećam trenutaka kada sam se i sama osjećala poniženom zbog gesti domaćih vlastoljubaca kada je o Jovi riječ. Radije pamtim ono što mu nisu uspjeli oteti - prijatelje i poštovaoce koje je tokom rata stekao u ovom gradu i ovoj zemlji. Znam da je mnogima u srcu ostala njegova spremnost da otvori vrata onda kad je najteže, kad je kuća puna smrti a ukućani skrhani bolom. Znam ranjenike koji su dane računali po intervalima njegovih posjeta, znam mnoge majke koje djecu odgajaju uz njegovu nesebičnu pomoć. Znam, uostalom, toliko mnogo o Jovanu Divjaku da ne pristajem da to podijelim s drugima - hoću ljubomorno da sačuvam naše prijateljstvo i sve one silne zgrade i nezgode. Ko bi se drugi uopće i sjetio da me više od sata čeka samo da mi kaže kako je otkrio frizera u Sarajevu i kako će me rado odvesti na šišanje. Super, ali ne treba mi šišanje, ja sam svojom kosom zadovoljna, uzvratila sam. Jovan se malo odmakao, valjda da me bolje vidi, i zaustavio prvog prolaznika: "Prijatelju, pogledaj dobro šta sve žena danas zove frizurom."

Pismo prijateljima

Dragi prijatelji sarajevski....

...Sabite, Gradimire, Safete, Grebo, Stjepane, Senade, Zdravko, Cigo, Bisiću, Dinko, Srđane, Trifunovu, Dizdareviću, Gegiću, Vildano, Kimeta, Želimove, Vladimire, Vero, saborci Muslimani i Hrvati i ini drugi prijatelji...

Od šestog aprila 1992. godine, nekima je zasmetalo i nije im ni do danas jasno, zašto sam ja, Jovan Divjak, stao u redove boraca za slobodu, teritorijalnu celovitost i nedeljivost Republike Bosne i Hercegovine.

Za ovih osam ratnih meseci, pratili su me od nepoverenja, sumnjičavosti i podozrenja pojedinaca, pa do pretnji ubistvom.

Napadi i optuživanja u sredstvima javnog informisanja, posebno poslednjih tridesetak dana, veoma su gnusna i uvredljiva, tako da se kvalificiram kao ekstra četnik s ekstremnim četničkim pogledima, optužujem se da održavam vezu s četnicima, da sam prodao Sarajevo, da zavađam muslimanski i hrvatski narod, da se bavim kriminalnim radnjama i tako dalje i tome slično. To su, u većini slučajeva, optužbe iz najdemokratskijeg tiska na svijetu iz nama prijateljske zemlje.

Dragi prijatelji sarajevski, znate me dobro, nisam bio, niti sam, niti ću ikada biti četnikom. Predaja Sarajeva, sic! Niko mi ne može osporiti pravo da se zajedno s vama, Muslimanima i Hrvatima, građanima Sarajeva i cele Bosne i Hercegovine, borim za njenu slobodu.

Pretnji se ne plašim, bole gnusne optužbe i uvrede, ali "dva prsta obraza" ne dam nikom. I dalje ću se boriti; niko mi ne može oduzeti to pravo da slobodno i srećno živim u Logavinoj ulici i šetam se Vilsonovim šetalištem.

Zahvaljujući mudrosti i dobronamjernosti pitomih ljudi uz obalu reke Neretvice, sklonjen sam privremeno od onih koji su nameravali da im poslužim kao moneta za potkusurivanje. Ovde je u toku postupak na razotkrivanju prljavih rabota pojedinaca koji su preprodavali naoružanje, municiju i vojnu opremu i direktno uticali na uspešnost borbe na ovim prostorima.

Na redu je vojni tužilac. Svako će dobiti prema "zasluzi". Armija Republike Bosne i Hercegovine je i u ovom slučaju pobedila.

Neće me pokolebati maliciozne i gnusne optužbe niti me izbaciti iz našeg jedinstvenog fronta borbe za suverenu Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Srećni vam predstojeći praznici, prijatelji sarajevski, uz pozdrav

Smrt četnicima i neofašizmu!

Sloboda Republici Bosni i Hercegovini!

Vaš Jovan Divjak, građanin Sarajeva i državljanin Bosne i Hercegovine; (Parsovići, decembar 1992)

April 1996: Dosje Dana - Objekat D-B

Tunel na kraju svjetla (Autor: Vildana Selimbegović)

Kada je prokopan ispod La Manchea, niko nije vjerovao da će proći i kroz Alpe. No, oba ova tunela bacila je u sjenu obična rupa široka jedva sto i dvadeset centimetara, ali zato duga čitavih 760 metara. Bila je nadohvat svima: četnicima daleko 30 do 50 metara, vojnicima UN-a pod nogama. Za dvije i po godine intenzivnog rada, kroz tunel je dnevno prolazilo - ležeći, sjedeći, na krkače, pogureno... - između dvije i tri hiljade ljudi. Prvo nije imao šine, a onda, kada su postavljene, gomilala su se kolica... Tokom 1995, na svaka od 20 kolica tovarena je roba do 400 kilograma težine. Na Objekat D-B kidisali su svi: četnici, strani novinari, domaći privatnici, privrednici i humanitarci, visoke delegacije, krupni gosti i sitna raja

PARIZ, 3.765 km Ovo nije običan putokaz: ljeta gospodnjeg 1993. upućivao je na izlazak iz sarajevskog pakla. Ispisan plavim flomasterom, nalazio se nekih stotinjak metara daleko od izlaska iz tunela na butmirskoj strani. Objekat D-B u to je vrijeme bio najstrožije čuvana javna državna tajna. Njegovim blatom prolazile su prve jedinice - bilo je to doba žestoke četničke ofanzive na Igman, Trnovo je palo, ali je istodobno - Sarajevo deblokirano. Bukvalno: na mala vrata.

"Ideja je nastala u narodu, a za nju sam čuo već u junu mjesecu 1992. Prvi pokretač realizacije izgradnje tunela jeste general Rašid Zorlak. Zapravo, naredbe za izgradnju su potpisali generali Zorlak i Talijan", kategorično tvrdi projektant i nadzornik radova na ovom objektu, inženjer Nedžad Branković. "Ideja je moja i rodila se ono veče kada sam prvi put preko piste ulazio u Sarajevo", reći će brigadni general Rašid Zorlak, načelnik logistike Generalštaba ARBiH. Prvu naredbu za raspoređivanje ljudi na izgradnji tunela potpisao je također brigadni general, tadašnji komandant Prvog korpusa, Mustafa Hajrulahović Talijan. Bilo je to 12. januara 1993. Neki drugi generali najavljuju da će tek naknadno, u svojim memoarima, objaviti vlastito učešće u izgradnji ovog, za Sarajevo, ali i državu Bosnu i Hercegovinu, vjerovatno najvažnijeg objekta. Brigadir Fikret Prevljak u *Danima*, po prvi put, govori o sastanku na aerodromu na kome je, zajedno sa Ismetom Hadžićem, kovao planove o čvrstoj vezi Butmira i Dobrinje. No, krenimo redom.

KOMUNIKACIJA DOBRINJA - BUTMIR

Ako iko ima dilema, da ih otklonimo: Objekat D-B, što je službeno ime tunela, krije jednostavnu skraćenicu Dobrinja - Butmir, a nikako kraticu državne bezbjednosti. Ime je dobio po projektu: *Komunikacija Dobrinja - Butmir*. Ali, ako je išta u ovom gradu čuvano više od linija odbrane - onda je to, bez konkurencije, tunel. Do njegove izgradnje vezu sa ostatkom svijeta Sarajevo je plaćalo ljudskim životima na aerodromskoj pisti. "Pista je bila moja opsesija: mnogo je toga nedostajalo logistici Prvog korpusa, a bio sam svjestan da se resursi Sarajeva po mnogo čemu troše. Bilo je neophodno tražiti rješenje. Ono uvijek postoji - samo ga treba naći. Ja sam ga tada tražio preko piste. Svašta se dešavalo na pisti, hiljade ljudi imaju svoju priču o njoj", izjavljuje Rašid Zorlak uz napomenu da je 17 puta "preletio" pistu.

"Ne osporavam", nastavlja Zorlak, "da je u Sarajevu već postojala ideja za izgradnju objekta tog tipa, ali meni je niko nije saopćio. Među prvima koji su upoznati sa idejom o izgradnji tunela - bili su: gospodin Nedžad Branković, Fadil Šero, Rusmir Mahmutćehajić, a sa gospodinom Amirom Džanovićem tražio sam projekat sarajevskog aerodroma u građevinskim firmama. Želim naglasiti: da je, kojim slučajem, ispod piste postojala poprečna drenažna cijev prečnika 80 cm i više, taj objekat vjerovatno ne bi izgledao tako. Originalna monografija objekta sa početnim skicama, mojim objašnjenjima, svim imenima ljudi koji su učestvovali u izgradnji i snimljenim kasetama, jeste kod mene, pohranjena u više primjeraka, a, ako Bog da, bit će prezentirana javnosti." Po dogovoru, javnost će o tunelu zvanično biti obaviještena na treću godišnjicu njegovog spajanja, dakle 30. jula 1996.

Da budemo posve precizni: kopači iz Dobrinje i Butmira susreli su se u 20 sati i 40 minuta. Toga časa, ali 1993. godine, Refik Ibrahimović, Emir Pehilj, Bajro Oručević i Džemal Hošić iskoristili su opću euforiju i prošli u grad. Ali, nisu daleko stigli: uhapšeni su onoga časa kada su se odmakli od objekta. "Bio sam na obezbjeđenju kopačima i u jednom trenutku prostrujala je vijest: čuli su se. Čekao sam. Svi smo čekali. Prva rupa je bila dovoljna da se čovjek kroz nju provuče. Nas četvorica smo prošli. Nisam do tada nijednom u ratu bio u gradu, nisam prelazio pistu. Hajd' da vidimo. Samo što smo krenuli, zarobiše nas. Najgore je što ne znaš ko su. Mi smo govorili 'policajci', 'tunel', ali oni nama nisu vjerovali. Ja kažem: vidiš da sam prljav. Ne vrijedi. Kažu: nije još tunel prokopan. To je trajalo nekih 40-ak minuta, straža, maltretiranje... Bilo nam je dosta Sarajeva - odmah smo se vratili u Butmir", sjeća se Refik Ibrahimović.

S prvim jutarnjim satima narednog dana, tunel je dobio svoje namjenske prolaznike: jedinica na čelu sa Adnanom Solakovićem otišla je u pravcu Igmana. Odmah za njima, specijalci MUP-a RBiH, pa momci iz tadašnje Devete motorizovane, pa... Dnevno je kroz tunel prolazilo između dvije i tri hiljade ljudi i do 30 tona tereta. Nije teško izračunati koliko je tunel značio Sarajevu. Ali, prilično je teško spoznati svu težinu okolnosti u kojima je ovaj spasonosni objekat nastajao. Stoga, izgradnja tunela trajala je gotovo pola godine neprekidnog rada na puškomet daleko od četnika i sa vojnicima UN-a nad glavama. Prva krampa krenula je u Dobrinji, ali prednost u startu stečena vrlo brzo je eliminisana sa butmirske strane.

Nije bilo mašina, sem u snovima kopača. Tunel je ručni rad. Iako je logistika Korpusa nastojala stvoriti kakve-takve uslove radnicima na ovom poslu, u početku se on odvijao prilično traljavo. Do onog trenutka dok se za projekat nije zainteresirao lično predsjednik Izetbegović. Njegov angažman graditeljima tunela je otvorio sva vrata. I onda je krenulo.

STRIJELA ZA ODBRANU

"Kao logističar u ratu, mogu se zahvaliti Allahu dž.š., koji je omogućio da, uza sve nedaće koje su nas pratile, ovu našu herojsku pobjedu logistički podržimo i koliko--toliko omogućimo uspješno izvršenje borbenih dejstava. Zahvalni smo ljudima u Glavnom logističkom centru korpusa i brigada, koji su dali ogroman doprinos na iznalaženju rješenja logističke podrške. Isto tako moram iskazati veliku zahvalnost gospodinu Hasanu Čengiću i njegovoj ekipi koja je radila i van Bosne i Hercegovine, i siguran sam da bi tok borbe u BiH bez njihovog rada i doprinosa bio drugačiji", govori Rašid Zorlak. I dodaje: "Ovom prilikom pomenut ću nekoliko imena, ostali neka halale: Nedžad Branković, Ibrica Fazlić, Nedžad Bubica, Adem Crnovršanin, Mirza Pinjo, Jusuf Čorbo, Rahim Džigal, Ismet Hadžić, Huso Česir, Fikret Prevljak, Nezir Đogo i njegova ekipa, Haris Bačvić, Tarik Žilić, Jasmin Marić, Omer Maslan, Hajrudin Tihčić i specijalno formirana jedinica 'Risevi' iz Dobrinje. O Objektu D-B tunel, koji je, siguran sam, odigrao veoma važnu ulogu za grad Sarajevo i državu Bosnu i Hercegovinu, može se napisati čitav jedan roman."

Fadil Šero, jedan od onih koje Zorlak pominje kao prve upoznate sa idejom izgradnje tunela, nije među imenima zaslužnih za njegov nastanak: nakon kratkog rada na projektu, svoj drugi prelazak preko piste iskoristio je da napusti BiH. Na spisku nije još jedno ime: Bakir Izetbegović. A on je, tvrde akteri nastanka i izgradnje tunela, bio više nego angažiran na ovome poslu.

Tunel je nastajao jedva 50-ak metara daleko od prve linije fronta.

Njegovo obezbjeđenje, i s jedne i s druge strane, bilo je najorganizovanije moguće u tome trenutku: dvije diverzantske čete bile su spremne da svakog časa priskoče u pomoć. Kada je izgrađen, branjen je sadejstvom Četvrtice i Pete motorizovane brigade: na dobrinjskoj strani PAT kalibra 12,7 mm i lanser rakete TF "crvena strijela", imali su samo jedan zadatak: nadzor objekta. U više navrata isprobana je borbena spremnost diverzanata - redovno su, u roku od 15 minuta, pristizali na lice mjesta i zauzimali svoje položaje. Istodobno, vojnici UNPROFOR-a, vjerovatno izloženi konstantnim pritiscima agresora, tragali su za dokazom o postojanju tunela.

Pred sami završetak radova, u dva maha su rovokopačima tražili tunel. Diverzanti su tada služili kao ekipe za zastrašivanje: incident se nije smio dogoditi, ali ni unproforci nisu smjeli prići tunelu. Najteži period, svi se slažu, jeste sami finiš izgradnje i prvi dani funkcionisanja tunela. Nimalo slučajno, četnici su krenuli u veliku ofanzivu na kompletan prostor Igmana, Bjelašnice, Trnova.... Armija Bosne i Hercegovine tada se već nekoliko mjeseci borila na dva fronta i već se uveliko osjećala blokada Hrvatskog vijeća obrane. Tunel je, zapravo, izgrađen u zadnji čas: iako su momci iz tadašnje Devete motorizovane pretrčavali i pistu da bi pomogli spašavanje linija na Igmanu, glavnina vojske koja je tada krenula da zaustavi četničku ofanzivu prošla je kroz Objekat D-B.

"Za sve nas, tunel je bio i radost i novost. Eliminisan je prelaz preko piste, a vojska i materijalno-tehnička sredstva su mogla prolaziti na obje strane", priča Ramiz Potur, vojni policajac. "U tim prvim danima rada tunela sve se sastalo: i četnička granatiranja i objektivni problemi, jer je tunel, tada, praktično bio samo rupa za prolazak. Nije bilo šina, sav se teret nosio na leđima, a konstrukcija tunela otežavala je prolazak. Istovremeno, imali smo najezdu i vojske i civila."

KRKAČE KROZ TUNEL

Vojska je izlazila iz Sarajeva, a izbjeglice su bježale ka gradu. Naređenje je tada bilo vrlo precizno: tunel je vojni objekat. Dakle, civili nisu imali šta da traže. No, bez obzira na činjenicu da se tunel nastojao sakriti - svi su znali da postoji. Ljudi su pješačili i po stotinu kilometara i jednostavno dolazili pred Objekat. Vojnici na obezbjeđenju se sjećaju: "Dode nena i kaže: 'Sine, ovdje me ukopajte.' Šta uraditi u takvoj situaciji? Na jednoj strani, svjestan si rizika kroz koji je prošla, na drugoj je naređenje. Negdje između je shvatanje da ju je baš velika muka natjerala da prođe brisanim prostorom, da prepješači ko zna koliko. U Sarajevu nekog ima, hoće da se liječi, hoće samo da vidi dijete... Svega je bilo. Najgora moguća varijanta jeste da stoji pred Objektom."

Progledaš kroz prste i kroz naređenje. Nekada je i preneseš krkače na leđima. Ranjenici su bili jedini prioritet. A onda se ofanziva stišala, linija stabilizovala. I tunel, također. Počeo je dobijati formu: od ploča na podu, preko struje i dovoljno pumpi za izbacivanje vode, do šina i kolica kojim će se kasnije voziti viđeni političari i komercijalna roba. Ubrzano su kopane tranšeje koje bi prilaz učinile koliko-toliko sigurnijim, na obje strane tunela nastale su kućice vojne policije... Joja, jedan od Vikićevih, ove je improvizovane kućice promovirao u ćevabdžinice?! Umoran i iscrpljen na povratku sa terena, jednostavno je sjeo na izlaz iz Objekta i nije se obazirao na upozorenja da se skloni. Vojni policajac je promolio glavu ispod natpisa ČVP (četa Vojne policije) i autoritativnim glasom naredio udaljavanje. Joja se jednostavno okrenuo i rekao: "Ti tamo u ćevabdžinici, šuti!"

Prva materijalno-tehnička sredstva koja su prošla tunelom bile su "sarajke", bombe tada pravljene u ovdašnjoj namjenskoj industriji. Među historijski bitne podatke, vojni policajci koji su obezbjeđivali tunel svrstavaju i anonimnog vojnika 102. motorizovane brigade: težak oko 80 kilograma, na sebi je, kroz tunel, pronio ravno 105 kilograma robe. Najviše krompira i luka. Prvi "veliki" tunnelski biznis bila su jaja. Sarajevo je tada vapilo za jajima, pa su dva ili tri paketa, koliko su ljudi znali natovariti na svoja pleća, omogućavala i solidnu zaradu. Posao je cvjetao. No, najinteresantniji artikal, i ujedno najprofitabilniji - bio je alkohol. Litar "štoka" dosezao je 1993. i do cijene od 100 njemačkih maraka. Ujedno, zabrana za njegovo pronosanje kroz tunel bila je više no izričita: za svaki prekršaj ove vrste na raport se išlo direktno komandantima brigade: Fikretu Prevljaku i Ismetu Hadžiću.

"Bilo je zaista čudnih scena: čovjek hoće da ostavi ruksak krcat hranom da bi pronio litar pića", sjeća se Šefkija Đuliman. "Taj jedan litar, kad ponese, kad nosi na poklon ili nekome za lijeka, pa neka i pronese. Ali, kada su veće količine u pitanju, morali smo oduzimati, prosipati... Delegacije, ove grupe koje su išle sa najavom, oni su mahom prolazili bez pretresa izuzev kada mi dobijemo naređenje da sve pregledamo. E, na tim pregledima znalo se odjednom zaplijeniti po stotinjak litara..."

Košarkaši "Bosne" su rekorderi: čak 200 litara alkohola izrovano je iz njihovih torbi kada su se vraćali u Sarajevo. Đuliman, ipak, u sjećanju nosi upečatljiviju sliku: "Došla nam je trudnica. Mi se razletjeli, pravimo mjesto ženi da sjedne, a ona izgleda, brate, k'o da je pred porodom. Ali, u jednom trenutku, posegnu za tašnom, onako energično, brzo se savi... Nešto se zadržalo, nekakav je zastoj, gužva kao i uvijek, a njoj ispadoše cigare. Uхвати ih skoro... Da ne dužim: ona je u tri termofora nasula rakiju i rasporedila ih oko sebe." Inače, redovna je pojava bila da se alkohol sipao u najlonske kese koje su, uredno svezane, spuštane u kanistere. Odozgo su presipane pekmezom.

SABUR, SINE, SABUR

Dogodilo se i ovo: jedan privatnik je iz Pazarića krenuo sa punim kolima sijena. No, ispod sijena je bilo 400 litara alkohola. Na Igmanu je ostao bez dragocjenog tereta: olakšali su ga vojnici. Nije važno koji, ali: na Nišićkoj su visoravni, bez konkurencije, izvojevali najviše pobjeda. Elem, podijelili su zaplijenjenu robu, a usput i proslavili. U međuvremenu, do Objekta D-B je stigla naredba: "Nijedan litar ne smije proći u Sarajevo!" Kad je elitna jedinica krenula kući, lako su otkriveni. Mirisali su na kilometar. Alkohol je uredno oduzet.

Sa benzinom je bilo puno ozbiljnije, ali su se i šverceri tako ponašali.

U dva maha uhvaćeni su kako pokušavaju ubaciti benzin i naftu kroz otvore za ventilaciju tunela. No, benzin i nafta bili su artikli privilegovanih. Najčešće su starješine, uredno i sa odobrenjem, prevozile kanistere benzina. "Bilo je to na visokom nivou: on dođe, za njim pratnja, toware se dvojica-trojica kolica i prolaze. Niko ništa ne pita."

Na jednoj strani, bila je masa ogorčenih koji čekaju satima da prođu kroz tunel. Na drugoj su bile delegacije: političke, vojne, državne... I svaka je išla uz najavu: zatvori se tunel i čeka se. U prosjeku dva sata. Svi se slažu: najmanje se čekalo na prolazak predsjednika Izetbegovića. U grupi onih na koje se čekalo najduže, Harisu Silajdžiću su konkurirali generali Armije BiH. Na samom početku, svi su hodali; kasnije se položaj vagao pratnjom i kolicima. Da li je vic ili istina, tek, Sarajevom se prepričavala jedna vožnja predsjednika Izetbegovića. Povic policajac koji je gurao kolica u jednom je trenutku udario glavom o metalnu šipku. "...em ti državu!", otelo mu se. "Sabur, sine, sabur", uzvratio je Izetbegović. Razbijenih glava, krvi i kopči bilo je svakodnevno u tunelu. General Jovan Divjak svoj prvi prolazak pamti po 13 zahvata hirurškom iglom.

Strancima je, naravno, bio zabranjen prolazak kroz tunel. Kolege novinari prve i druge godine funkcionisanja Objekta nudili su i po 5.000 njemačkih maraka za samo jedan snimak tunela. No, pamti se i ovo: Viktor Jakovič je tunelom prošao kao turista. Tek da ga vidi. Pratio ga je Bakir Alispahić. Diplomate iz *bratskih muslimanskih* zemalja i humanitarni radnici sa Istoka - prolazili su uz stalne propusnice. Od naših domaćih funkcionera bilježe se dolasci poslanika republičke Skupštine. Leptir mašna i blatnjave pantalone: dobro došli u Sarajevo!

KAKO SE KUPAO CACO

Kada je Ramiz Delalić Čelo prvi put prešao pistu, nokautirao je jednog unproforca. I svaki njegov prolazak kroz tunel, a bilo ih je, pratili su bar sitni incidenti. "Nezgodne je naravi, ali je borac jedan kroz jedan. Zbog toga šutiš i kada se baš bahato ponaša", sjeća se komandir obezbjeđenja na tunelu. Kada je Caco u pitanju, svi se slažu:

"Prolazio je mirno, bez ikakvih problema. Nismo ga ni znali." No, zapamćen je po nečem drugom... U rano jutro, na Željeznici, sjedi Caco a četvorica momaka mu spužvama trlja leđa. Kupaju ga. Nije podnosio tunelsku prašinu.

Četnici su nastojali na svaki način onemogućiti prilaze tunelu.

Granatiranja su bila česta, no precizne pogotke ubilježili su u drugoj polovini 1995. godine. Tada je, u dva navrata, ubijeno 12-ero ljudi, a tridesetak je ranjeno. U samom tunelu, u jesen 1994, dogodilo se jedno ubistvo. Druga godina rada Objekta obilježena je agresorskim

nastojanjima da kopanjem "svog" tunela skrenu tok Željeznice ne bi li potopili tunel. Nisu uspjeli.

No, otimačina oko tunela vođena je i na ovdašnjoj, domaćoj strani. Od augusta 1993. do marta 1994. godine tunelom su zajednički upravljali Četvrta i Peta motorizovana brigada, odnosno isključiva nadležnost prolaska bila je u rukama komandanata Prevljaka i Hadžića. U njihovo doba, obojica tvrde, nije bilo organizovanog prolaska komercijalnih roba.

Civili su, nakon kratkotrajne zabrane prolaska, dobili prvo nedjelju, a kasnije i srijedu za korištenje objekta.

"Žene. Najezda žena. Zvali smo ih švercerkama, ali sve je to sitni šverc. Da se preživi... Dođe, prvo te proba šarmirati, ako ne upali, ponudi mito, ako i to ne upali, počinje psovati...", sjećaju se čuvari tunela. U trenutku kada se uspostavljaju termini za prolazak komercijalnih roba, nastupa Alemkova era. "Šehidi mogu čekati, roba ne može", rečenica je koja se pripisuje ovom privatniku čija imperija počiva na Objektu D-B. No, treba biti pošten: malo koji sarajevski ratni privatnik nije trgovao na ovaj način. Cijene su, po satu prolaska, dostizale 5.000 njemačkih maraka. Zvanično, bile su formirane kroz uplatnicu za vojničke uniforme. Da bi jedna hladnjača prošla kroz tunel, uplaćivalo se stotinu uniformi, ali svaka uniforma više obezbjeđivala je mjesto na listi prioriteta. Žene su i ovdje igrale bitnu ulogu, ali ne šarmirajući policajce na tunelu, već dogovorom sa logističarima. Logistika je unosno zanimanje, dokazalo je ratno iskustvo.

Možda najveće poniženje za vojnike Armije Bosne i Hercegovine jeste upravo servirano u ovom objektu. Odlukom da su oni ti koji istovaraju i utovaraju robu i redovnim pretresima nakon obavljenog posla. Treba li podsjećati: i po nekoliko mjeseci vojnik je u Sarajevu čekao na dozvolu svoje jedinice da prođe tunelom "za svoju dušu". Odnosno, za potrebe svoje porodice. Istodobno, privatnici su harali. Niko se, stoga, nije ni začudio kada je vijest da je baš Alemko dobio batina na tunelu, u Sarajevu popraćena ovacijama. Jedan visoki dužnosnik u Ministarstvu finansija tunel i zbivanja oko njega komentariše ovako: "Glavni kajmak kupe oni odozgo. I tu su, zapravo, pravi problemi. Malo koji ministar nema privatni posao, naravno, ne na svoje ime. Odakle god kreneš, naletiš na nekog glavešinu. To klupko niti je ko razmrsio, niti će ga kada razmrsiti." Svojedobno je sarajevski okrug izdao uputstvo koje je preciziralo jedne porezne norme do tunela i druge - za Sarajevo. Bilo je to doba kada je država Bosna i Hercegovina svoje državne zakone sprovodila na prostoru od Borija do Stupa.

ZLATNA KOKA

"Nije bilo lako raditi na tunelu. Vjerovatno nam je posao olakšavala činjenica da smo i sami bili na liniji, borili se i znali cijeniti borca. Vjerujte, kada se vojska vraćala sa terena, najčešće smo se sklanjali. Nervozni su, a ko ne bi bio, i neka samo prođu. Bilo je i pijanih, bilo je i bahatih, bilo je svega", sjeća se Muamer Mujanović.

Rivalstvo vojnika i policajaca moralo se reflektirati i na ovaj objekat. Policajci su svako zaustavljanje doživljavali kao potcjenjivanje svog učešća u odbrani zemlje, vojnici tvrde da su samo radili svoj posao... Nekoliko instanci iznad, dugo se polemicalo oko potpunog preuzimanja tunela od strane policije MUP-a RBiH. Zvanično, navođeni su razlozi: to je posao policije, policija je sistemom organizacije bliža obezbjeđenju i organizovanju prolaska kroz takav objekat... Nezvanično, tunel je bio zlatna koka. Tokom 1995, komanda Prvog korpusa vodila je bespoštednu borbu u gradskom Parlamentu: Skupština grada zahtijevala je da preuzme Objekat D-B!

Pravljeni su svekoliki kompromisi: policija je preuzela nadležnost za prolazak civila kroz Objekat. Tako je procedura za dobijanje dozvole produžena: zahtjev za prolazak predavao se Centru službi bezbjednosti, onda je Centar zahtjeve prosljeđivao Korpusu, onda je Korpus odobravao, onda je... Regulisan je i prolazak komercijalnih roba: Skupština grada postala je nadležna za raspoređivanje termina. Naplata je vršena u robi.

Opet, zvanično.

"Tunel je vojni objekat i njegova najznačajnija uloga jeste prolazak materijalno-tehničkih sredstava. I, naravno, vojske. A vojska je i gladna i bosa i bez dovoljno oružja. Prvi korpus je najsiromašniji. Mene je sramota: šta radim, govorim vojsci kako se šiju uniforme. A njih nikad dovoljno... Dnevno, najviše telefonskih poziva otpada na tunel. Niko ne zove da pita kako je vojnicima", požalio se jednom brigadni general Vahid Karavelić, tada komandant Prvog korpusa.

Za razliku od nekih drugih generala, uvijek je kroz Objekat prolazio hodajući. Talijan je uniformu redovno nosio u rukama: na ulazu u tunel skidao je jaknu i prolazio samo u majici. Vojnici su kroz tunel u pravilu prolazili u organizovanoj koloni. Korpus se uspio "izboriti" da vojska ima prioritet i onda kada je upravljanje tunelom bilo kombinovano sa civilnim strukturama raspoređivanja vlasti. Kako je vrijeme odmicalo i Sarajevo polako stajalo na svoje noge - neko se dosjetio: kurbanu su prošli kroz tunel! No, i to je bilo organizovano: provođenje životinja kroz objekat inače je bilo strogo zabranjeno. Istina, iz jednog je ranca iskočilo jare nasred tunela. Ali, pravila i postoje zbog iznimki.

ČETNICI U TUNELU

Jedna glasi: i četnici su prošli kroz tunel! Istina, zavezanih očiju. Bili su to zarobljenici koji su vođeni u Sarajevo u zatvor. Zapovjednik engleskog bataljona UNPROFOR-a se visokom dužnosniku Armije BiH jednom prilikom pohvalio: "Prošao sam kroz tunel!" "Gledao sam ga nekoliko trenutaka razmišljajući blefira li. No, brzo me uvjerio u istinitost svoje tvrdnje. Ali i umirio me: bila mu je to, priznao je, želja. U tom trenutku nije radio svoj posao - pokušavao je da dokuči tajnu izdržljivosti bosanskog naroda. Tako mi je rekao, naglasivši da nema namjeru taj svoj poduhvat pominjati bilo gdje gdje bi nam moglo naškoditi", kaže ovaj oficir ARBiH.

Tunelom je, bez konkurencije, najljepše bilo prolaziti u vrijeme kada je prolaz preko piste funkcionirao. Nije bilo gužve, čekanje se selilo sprat više, lakše se disalo... Iz tog perioda, ljeta 1994. godine, ostala je zabilježena reakcija majke Bakira Alispahića: "Dijete, hajmo u tunel. Svuda oko nas su četnici!" I zaista: tek je prelazak preko piste locirao blizinu agresorskih snaga. Vojska je, naravno, i dalje išla ustaljenim sistemom: put Pariza!

Danas, kada je Sarajevo reintegriran grad, tunel je postao teret. Skupo ga je održavati iako mu svi preživjeli duguju danak, a kako ga zatrpali kada nam je toliko valjao? Zanimljivo: u ovom trenutku, ni vojska, ni policija, ni Grad ne pokazuju interes za Objekat D-B. Priča se da su za njega i dalje zainteresirana dvojica privatnika: ovaj put, koristili bi ga isključivo u turističke svrhe. Sigurni su da bi Amerikanci prevalili okean samo da se provozaju u tunnelskim kolicima, što bi, naravno, bilo bar duplo skuplje od obične šetnje tunelom. Ideja je nastala u narodu, a hoće li biti realizovana, čut će se. Uostalom, oni kojima se dopala već su smislili maršrutu: uz Kozigrad sa čekrkom, igmanskim putem bez popravljanja i tunelom do Sarajeva.

Januar 1993: Pravi heroji - Hakija Mršo

Hoću ih žive (Autor: Enver Kazaz)

O strahotama koje su prošli stanovnici Ugorskog, Uglješića i Krša, malo, uistinu malo se zna. Grad je maćehinski ulagao u odbranu ovih naselja, ali stanovništvo, prepušteno sebi, znalo se samo organizovati, znalo se odbraniti. Iz takve narodne hrabrosti izrastao je Hakija Mršo, heroj među herojima združenih vogošćanskih odreda

Hakiju Mršu, danas veoma čuvenog komandira čete Ugorsko, koja pripada Četvrtom vogošćanskom odredu, gotovo nemoguće je uhvatiti i natjerati na razgovor. Skromnost po kojoj je poznat u svim razgovorima o njegovoj borbi dolazi do punog izražaja. No narod vogošćanskih slobodnih teritorija u svojim folklornim predanjima, a ona nisu mala za vrijeme ovog rata, o Mrši je stvorio cijeli mozaik priča. Narodnoj predaji pridružili su se i borci. Jednom prilikom u komandi našeg štaba zatekao sam se pri ispraćaju boraca iz Sarajeva. Iznenađen što je vidio Mršu, jedan od boraca, stojeći pored mene, šapuće drugom: "A ja mislio da je Mršo k'o planina." Zaista djeluje nevjerovatno da se iza takvih podviga i uspjeha nalazi naoko krhak i nježan mladić, gotovo dječijeg sjaja na licu. O Mrši iz sata u sat stižu nove priče:

"Mršo sam zarobio PAT, Mršo napravio diverziju i kokno pet komada bradatih životinja, Mršo se uvalio četama iza leđa i raznio im zoljom dva-tri rova." Ono što narod priča, kaže mi jedan starina iz Ugorskog, il' je bilo il' će bit'. Ova mi rečenica danima tutnji u glavi. Da li se u nataloženom starčevom iskustvu ona iskristalisala u istinsko saznanje dosega narodne mudrosti, da li ova rečenica može biti maksimum kolektivnog predanja?

U predanjima o Mrši, ona se potvrđuje kao istina, bar što se tiče onih priča što svoj inspirativni izvor imaju ovdje, na području Ugorskog, Barice, Kobilje Glave. Sa onim pričama što nastaju u dosadi podrumaških mozgova u bosanskoj prijestonici - stvari stoje nešto drugačije. Daleko od izvora zbivanja, zavučeni u podrume višespratnica, podrumaši kao narodni otpad, svoju slabost i kukavičluk prikrivaju nerealnim pričama.

Mršu sam ganjao gotovo deset dana i na kraju odustao. Jer, stalno u borbi i na položaju, ovaj legendarni komandir rijetko kad ima vremena za predah. Kaže mi Mršin borac: "Ako hoš da ga uhvatiš, moraš se pretvorit' u kozu. Taj ti zna svaku stazu i bogazu; ne mereš ga slijedit'. Ode nekud i samo čuješ: Mršo povaljo čete na Zabukvi. A da bi doš'o do četa na Zabukvi, moraš se provlačit' k'o glista." Nisam ni koza, a, bogami, ni glista, mislim u sebi, ali do Mrše se mora doći. A onda danima tutnji sa svih strana: počele čete da ginu na Žuči. Borbe traju po cijeli bogovetni dan. Mršo dobija počasti od ministra Pušine, Mršo pravi diverzije, zavlaci se u četničku dubinu i otvara put za pad kote 850. Ta diverzija, presudna za naše uspjehe na Žuči, majstorski je odrađena. Privukao se Mršo sa još trojicom odabranih boraca (ostali, priča se, nisu smjeli dalje), pritajio se, a tamo čete se svađaju. "Sumnjivo im šuškanje oko kuće u kojoj su se utvrdili, a 'guza im radi, burazeru', pa ne smiju da se mrdnu. Ne vjeruju da smo došli tako blizu. Čujemo kako se svađaju: 'Izađi ti, ako smiješ, i provjeri ima li ikog na desnom krilu', svađaju se četnici! A ja se smrz'o, i, mislim, okružiće nas, majku im", priča mi Nisko Šehović, jedan od dvojice boraca što su učestvovali u ovoj nevjerovatnoj diverziji. "A Mršo, hladan k'o led, smiren, razvuče zolju i 'bum', direktno četama kroz vrata. Jebote, kad ga takvog, smirenog i odlučnog vidiš, misliš - taj može sve, sve što poželi može napraviti četničkoj bandi. Ali jedan je Mršo. Mi svi drugi smo njegove

sjene. Nismo mu ni do članaka", nastavlja dalje Nisko, inače dobrovoljac MUP-a borbama na Žući.

Tako se poklapaju hrabri komandir i njegovo naselje Ugorsko, najisturenija tačka otpora četničkim hordama u Sarajevu. Prosto je nevjerovatno kako se ovo naselje oduprlo četničkim napadima. No, to je priča za sebe. O strahotama koje su prošli stanovnici Ugorskog, Uglješića i Krša, malo, uistinu malo se zna. Grad je maćehinski ulagao u odbranu ovih naselja, ali stanovništvo, prepušteno samo sebi, znalo se organizovati, znalo se odbraniti. Iz takve narodne hrabrosti izrastao je i Hakija Mršo, heroj među herojima združenih vogošćanskih odreda.

O Mrši će se sigurno pričati još, još će biti njegovih podviga, i čuvenog: "Hoću ih žive", od kojeg se četnicima sledi krv u žilama, od kojeg četnici više bježe nego od tromblona i granata.

P. S. Na koti 772, nedaleko od svoje rodne kuće, pred kojom su mu četnički zločinci zaklali oca, poginuo je Hakija Mršo, predvođeni svoje borbe kao bezbroj puta dotad. Hakija je oca sahranio bez glave. Nije dočekao da se oslobodi njegovo rodno naselje Krše, niti njegova tri puta od četnika paljena kuća. A bila je blizu, ni stotinjak metara od mjesta pogibije. Sudbina je htjela da geler zločinačke granate pogodi Hakiju u ploču od pancira, odbije se od nje i zasiječe Hakiji vrat. Sudbina je htjela tu sličnost njegove smrti sa očevom. Sudbina je htjela i to da najbliži svjedok Hakijine pogibije bude njegov brat. Sada je rodna kuća još bliže. Na njoj će se vijoriti naša zastava, čista kao sloboda u koju je Hakija ugradio život.

Šta je meni Sarajevo

Godina opasnog življenja (Autor: Boris Dežulović)

Pamtim i kad se dogodila ta dramatična evolucija novinara u čovjeka. Drugog ili trećeg dana, na jednom od sarajevskih raskršća, Maganja je prišao nekolicini stranih novinara koji su poput lešinara čekali da snajper nekoga pogodi, i stao vikati na njih na svom perfektnom livanjskom, jer drugog jezika nije znao. Toga dana prestali smo trčati preko raskršća - jebo snajper! - strašno ponosni kad su nam prijatelji rekli da smo postali Sarajlije, jer novinari se, kažu, od Sarajlija razlikuju po tome što nose pancirke i trče preko raskršća

Morate znati da je za to doba - a riječ je o samom početku ljeta 1992. godine, grdom onom vremenu kad je i odlazak u Pakistan bio dobra ideja - to bio sasvim razuman i inteligentan plan: ući, dakle, u opkoljeno Sarajevo kroz - kanalizacijske cijevi. Operacija je isplanirana u čuvenoj Mirovoj trattoriji *Stefanel*, našem ratnom štabu, zasnovana na sasvim logičnoj pretpostavci da Butmir i Sokolović-Kolonija, odsječena predgrađa do kojih se moglo doći preko Igmana, imaju "kanalizacijsku vezu" sa Sarajevom.

Uostalom, to je bio jedini način koji nam je nakon cijele večeri i desetak boca vina mogao pasti na pamet - zračni most je, naime, bio otvoren samo stranim novinarima.

Kasnije te večeri - više u zoru, zapravo - nas trojica smo u mom tadašnjem podstanarskom stanu plan razradili do detalja, uključujući nekoliko kilometara špaga za slučaj da se izgubimo u kanalizacijskom labirintu, ražnjiće za štakore ukoliko se boravak unutra otegne i ružičastu Volkswagenovu "bubu" ako nas četnici uhvate. Zašto "bubu"? Duga je to priča, ispričat ću vam kasnije. Uostalom, Futy je već bio toliko pijan da je zaspao u mom krevetu, u starim, prljavim "adidaskama".

Mamurni smo oko podne dobauljali do redakcije, ali glavni urednik *Slobodne Dalmacije*, legendarni Joško Kulušić, nije imao razumijevanja za naš genijalni plan. Fotograf Maganja i ja ostali smo tako u Splitu, dok je Futy spakovao stvari i otišao - fakat, jebote! - s planom da kroz kanalizaciju uđe u Sarajevo. Popili smo kavu u buffetu *Radost* i pozdravili se. Tada sam zadnji put u životu vidio Futyja.

* * *

Imao sam već nekog iskustva s gradovima u okruženju - bio sam u Vukovaru, Dubrovniku i Mostaru - ali nije to iskustvo bilo od nikakve pomoći. Nije oko Sarajeva postojao nikakav, ni najuži koridor, nekakvo kukuruzište kao u Slavoniji, more kao u Dubrovniku ili barem dva metra ceste, pa makar na nišanu tenkova i snajpera, kao na ulazu u Mostar. Prošla su već gotovo tri mjeseca otkako je Sarajevo pod opsadom, i Maganju i mene više ništa nije zanimalo nego kako ući u taj grad. Frustrirani, svakodnevno smo u Mirovoj trattoriji put Sarajeva ispraćali reportere AP-a i *Reutersa*, *New York Timesa* i *Le Monde*, *Repubbliche* i BBC-a, šminkere s pancirkama, laptopima i posljednjom japanskom foto-tehnikom, koji su u Splitu presjedali na UNPROFOR-ove "herculese", satelitskim telefonima rezervirali sobe u Holiday Innu i Miru plaćali redakcijskim karticama. Naposljetku smo svakodnevnim moljakanjem slomili Kulušića i dopustio nam je da pokušamo.

Prvi pokušaj - preko Sokolović-Kolonije i Butmira - zapeo je na aerodromskoj pisti, odakle su tenkovi tukli Dobrinju i nije bilo šanse niti za noćni prelazak. One večeri kad su Danska i Njemačka igrale finale Europskog nogometnog prvenstva - sjećam se jer smo za danskog fotografa Jorgena cijeli dan tražili akumulator za televizor - na kraju smo, u polupijanaju očaju, pitali čak i za kanalizaciju. Uz smijeh su nam objasnili da su tim predgrađima Srbi u Ilidži čak i kanalizaciju presjekli. Pitali smo, jasno, i za Futuja - morali su zapamtiti toga luđaka duge kose i neobičnog slovensko-srpsko-hrvatskog naglaska - ali njega tamo nitko nije vidio. Pamte, doduše, jednog Slovenca, novinara, koji se muvao tuda, ali taj se zvao Ivo Štandeker. Tada još nismo znali da je jedna od granata na Dobrinji, koje smo gledali s tavana u Butmiru, bila i njegova. Izdahnut će nekoliko sati kasnije, jer Srbi nisu dopustili njegov transport do koševske bolnice.

Drugi put smo pokušali dva tjedna kasnije, s druge strane, preko Kiseljaka. Za nas koji smo rat u Bosni i blokadu Sarajeva pratili preko televizije bio je to pravi šok: ne samo da smo u Sarajevo mogli bez problema već smo na zadnjem punktu HVO-a dobili i pratnju srpske milicije s Ilidže, koja nas je - nakon pića s "braćom Hrvatima" - preko desetak barikada dovela do Stupa, predavši nas opet HVO-u. Tad smo prvi put - a prošla su samo tri mjeseca otkako je počeo rat u BiH - iz prve ruke čuli priče o zajedničkim operacijama protiv "balija" i razmjeni oružja, municije, nafte i hrane između Srba i Hrvata.

Još pod dojmom zajedničke rakije sa četnicima s Ilidže i havevcima iz Kiseljaka, našli smo se na Stupu - "samo pravo, samo pravo" - i odjednom je, iz općeg košmara, ispred nas izronio spaljeni kostur zgrade *Oslobođenja*. To je, dakle, to - pogledali smo se Maganja i ja: uspjeli smo! Urlali smo poput idiota deset minuta, polijevajući se pivom, praćeni pogledima Sarajlija koje nakon stotinu dana opsade zacijelo nije moglo iznenaditi mahnito deranje iz automobila, koliko možda njegova splitska registracija.

* * *

Taj vreli sarajevski srpanj nekako nas je nepovratno promijenio, i iz Sarajeva smo se vratili drukčiji. Kasnije je to Maganja objašnjavao tezom da smo u Sarajevo otišli kao novinari, a vratili se kao ljudska bića. Bilo je nešto u tome: u Sarajevo smo zaista išli vođeni profesionalno-avanturističkim izazovom da budemo prvi "domaći" novinari tamo. Ufurali smo se zaista u tu priču, odlazili na terene overdozirani adrenalinom, vozili planinskim makadamima automobile pune piva, trave i Stevie Ray Vaughana, i naučili sve one filmske fore s falsificiranjem dozvola, tajnim snimanjem u punoj vožnji, prepoznavanjem zvukova granata i skrivanjem filmova u mom konjskom repu: Futy nam je čak bio nabavio i injekcije

morfija - to je kao bila nekakva fora među novinarima, za slučaj teškog ranjavanja - zajebavajući se da ne treba baš uvijek čekati da te pogodi granata i pričajući kako se jednom ubo morfijem, za primirja u Pakracu, iz čiste dosade. Kasnije smo čuli da je takvu injekciju sam sebi zabio i nesretni Ivo Štandeker, onoga dana kad smo iz Butmira čeznutljivo gledali obrise Aerodromskog Naselja, očajnički zavidjevši novinarima koji su tamo, prekoputa.

Pamtim i kad se dogodila ta dramatična evolucija novinara u čovjeka. Drugog ili trećeg dana, na jednom od sarajevskih raskršća, Maganja je prišao nekolicini stranih novinara koji su poput lešinara čekali da snajper nekoga pogodi, i stao vikati na njih na svom perfektnom livanjskom, jer drugog jezika nije znao. Toga dana prestali smo trčati preko raskršća - jebo snajper! - strašno ponosni kad su nam prijatelji rekli da smo postali Sarajlije, jer novinari se, kažu, od Sarajlija razlikuju po tome što nose pancirke i trče preko raskršća. Od tada, bilo mi je gotovo neugodno predstavljati se novinarom: romantična slika ratnog reportera s injekcijom morfija u džepu raspala se upravo u Sarajevu.

Cijeloga tog boravka u Sarajevu nismo se, na primjer, nasmijali - a nije da je nedostajalo smijeha - kao onoga jutra u hotelu Holiday Inn kad smo pili kavu s kolegama "ratnim reporterima". U pancirkama i pod šljemovima, ta su arogantna i komična stvorenja s akreditacijama raznih si-en-enoza i aj-ti-enoza doručkovali svoje *ham and eggse* i najozbiljnije nas pitali idemo li i mi na Pale. Nismo iz prve shvatili, dok nam nisu pokazali pano na recepciji, neobično sličan onome u lobbyjima dalmatinskih hotela, s plakatima koji pozivaju na izlete na Kornate ili Mljet. Samo što je ovaj pozivao na Pale, s detaljnim programom - "polaskom autobusa UNPROFOR-a u 11.00 h, ručkom na Palama, razgovorom s visokim funkcionerima SDS-a i povratkom u 19 sati".

Tko zna jesu li ti šminkeri - Maganja me molio da ih pitam tko im pegla pancir-košulje - ikad shvatili zašto smo se onako luđački smijali. Kasnije smo ih pitali i jesu li možda vidjeli jednog dugokosog, opičenog fotografa koji se stalno smije - Futy ga zovu - ali nitko nije čuo za njega. Poslije se mislim: jebi ga, u kojemu su to svijetu ovi pit-bull terijeri sa zlatnim American karticama uopće mogli susresti našega Futyja?

U Split smo se jedva vratili: dani u stanu Zlajke Dizdarevića, danas ambasadora BiH u Hrvatskoj - eto, da i ja poznajem jednog ambasadora! - uz pite od riže i kavu od slanutka bili su naše najljepše ratno iskustvo, i najozbiljnije smo Maganja i ja razmišljali da ostanemo u Sarajevu. I da nisam tada s Predragom i Viktorom radio u *Slobodnoj*, podlistak *Feral Tribunea*, ne bih se ja ni vratio u Split: u Sarajevu je bilo bolje. Bilo je, zapravo, poštenije: i na Marijin-Dvoru, i na brdu Žuč, i na Vrbanja mostu, i oklopljenom Kulin-banu, u bjesomučnoj jurnjavi prema Dobrinji, ja sam - za razliku od Splita - uvijek znao odakle dolaze meci.

* * *

U Sarajevo smo otišli još jednom, pet mjeseci kasnije, u prosincu 1992. godine, ovoga puta preko Ilidže i Kasindolske ceste, sada već kaoiskusni veterani rata u BiH. Pamtim Sarajevo koje je, za razliku od ljeta, već polako posustajalo i predavalo se ravnodušnosti i apatiji, poput osuđenika na smrt, onako kako se jedne noći predao Ensar Dželmanović, prva žrtva sarajevske ratne zime 1992. Ipak, bilo je još života u tom čudesnom gradu, a svakako više nego u onome iz kojega sam dolazio, a koji nije bio okružen topovima, snajperima i PAM-ovima.

Bilo je to moje posljednje ratno-reportersko iskustvo: kad smo uoči Božića naš iznajmljeni audi "dizelaš" parkirali među one avione- -spomenike na sarajevskom aerodromu i nekakvim čudesnim vezama našli mjesto u "herculesu" - jer se ni preko Stupa ni preko Ilidže više nije moglo - nisam još znao da će za mjesec-dva hadezeovska banda okupirati *Slobodnu Dalmaciju*, da ćemo Viktor, Predrag i ja opet biti na ulici, zapravo više u Mirovoj trattoriji, i da ću adrenalin prašnjavih i blatnjavih automobila s natpisom "PRESS" na vjetrobranu za koji mjesec zamijeniti adrenalinom *Ferala* i bitke koja nas je čekala u redakciji koja će pod opsadom biti duže od Sarajeva.

A nisam znao ni to da je baš nekako tih dana, dok smo kod Zlaje pili iz Splita prošvercanu crnu vecchiju i pjevali *Ako pitaš gdje sam sada, ne idem iz ovog grada, sve je moje ovdje ostalo...* - tko zna, možda baš onoga dana kad sam tjerao Zlaju da potegne svoje veze u UNPROFOR-u i sazna što je bilo s Futyjem - među onom sedmoricom nesretnika koje su prozvali u zatvoru u Foči, bio i Alojz Krivograd, luckasti dugokosi fotoreporter kojega su svi u zatvoru zvali Futy, poznat po čudnom slovensko-srpsko-hrvatskom naglasku, glasnom smijehu i zajebanciji da će mu doma u Sloveniji zatvor biti uračunat kao beneficirani radni staž. Kad su mu vezivali ruke i trpali ga u kamion, Futy je, pričaju svjedoci, bio kratko očištan, navodno zbog buha koje su se pojavile u zatvoru.

Kamion se zaustavio dvadesetak kilometara daleko od Foče. Sedmorica zatvorenika pred uperenim cijevima pješačila su šumom još neko vrijeme, dok nisu došli pred nekakvu jamu oko koje je tlo bilo prekriveno otpalim lišćem i čahurama metaka. Tu su, jebo im pas mater, ubili Futyja.

* * *

Mnogo godina kasnije, početkom 2001., Komisija za traženje nestalih osoba BiH dobit će anonimnu dojavu o masovnoj grobnici u jednoj jami kraj Foče. U lipnju iste godine grobnica je otkrivena u jami Piljak, dvadesetak kilometara daleko od Foče: među osamdesetak tijela, istražitelji Međunarodnog ureda za nestale osobe otkrit će i stare, istruljele "adidaske", iste "adidaske" u kojima je Futy zaspao u mome krevetu one pijane noći kad smo planirali proboj u Sarajevo.

I danas, dok pišem ove retke, točno vidim kockaste stolnjake Mirove trattorije, i čujem onaj nevjerojatan smijeh, tu je negdje, za našim stolom, pije pivo i brzo, nerazgovjetno priča kako se onoga ljeta 1992. godine muvao oko Mostara i onda odlučio ući u okruženo Goražde, i kako su na planini Grebak, u uskom koridoru pred Goraždem, četnici zarobili njega i vodiča, te ih odveli u zatvor u Foču. A onda ga mi zajebavamo da vjerojatno odatle i dolazi prezime Krivograd: umjesto kanalizacijom u Sarajevo, odlučio je otići u Goražde - naprosto je, eto, izabrao krivi grad. Pa se Futy dugo, dugo i glasno smije, onako zarazno kako samo on zna, sve dok više nitko ne može izdržati i dok se cijela Mirova trattorija ne počne tresti od razuzdana smijeha.

Osim, jasno, onoga stola u kutu. Ali u kojemu bi to uopće svijetu ti novinarski šminkeri s vizitkartama u srebrotisku mogli razumjeti našu zajebanciju? Tko bi mogao razumjeti nezaboravnog Alojza Krivograda Futyja, čudaka koji je one noći u Mirovoj trattoriji, kad smo se uz punjene paprike i crno vino ispovijedali jedan drugome, doslovce ovako opisao svoj životni san: nabaviti ružičastu "bubu" i hermetički je zatvoriti da se može ući samo kroz krov, potom je napuniti vodom i raznim ribama, pa sjesti u nju i voziti je s maskom i disalicom na licu. "Jebi ga, Futy, kakav ti je to životni san?", upitao ga je Predrag. Nije to, međutim, bio

njegov san - objasnio nam je - već u takvoj vožnji susresti policajca i vidjeti mu lice. "Eto, to ti je moj životni san!"

I tko zna, jebi ga - pomislim koji put - da je Futy toga ljeta 1992. umjesto svog legendarnog, izrešetanog plavog "sunbeama" imao "bubu"... Ako ništa drugo, rekao bi on, vrijedilo bi vidjeti facu tom četniku: "Jebeš mater!"

Januar 1993: Sarajevska zima

Drveće ubijaju kao i ljude (Autor: fra Ljubo Lucić)

U sarajevskom naselju Hrastovi više nema nijednoga hrasta; kad dođe proljeće u ovaj grad, ptice neće imati gdje da se spuste; do tada, traju teški zimski mjeseci u znaku dugih redova ljudi s plastičnim kanisterima, u znaku opasnih padova na skliskim, zaleđenim ulicama, i u znaku sveopće podjele na one sa pištoljima i one bez njih

Gdje će se na proljeće spuštati ptice u Sarajevu? Pitanje koje je postavio jedan ozbiljan čovjek mora zabrinuti sve Sarajlije, ali njih sada taru druge brige: kako živjeti i preživjeti a da se čovjek ne smrzne ako već ne umre od gladi ili žeđi ili od granata što nam ih šalju dojučerašnja braća Srbi i "junački" Crnogorci?

Čovjek se pita što će Sarajlijama voda kad nemaju od čega biti žedni, jer se prosječni Sarajlija nije čestito najeo već devet mjeseci, ali narod uporno dolazi pred Pivaru tražiti ne samo vodu nego i pivo.

U ulici starog revolucionara (potpredsjednika AVNOJ-a, muslimanskog Srbina ili srpskog Muslimana) Nurije Pozderca svako jutro može se vidjeti sva bijeda Sarajlija. Dugi red ljudi s plastičnim kanisterima otegao se pred Pivarom. Oni koji imaju koji dinar (oprostite, u Sarajevu vladaju bonovi i poneka marka!) pokušavaju kupiti pivo, a oni kojima nije do piva čekaju na vodu, dok ne dođu oni privilegirani ili oni s pištoljima pa sebi krče put i guraju one bez snage i bez pištolja. Kad se konačno izredaju oni privilegirani (kad li ćemo se riješiti prvoboraca i njihovih sinova!?) i dođe red na sirotinju da natoči kanister vode, počinje slalom smrznutom ulicom. Da nije tužno bilo bi smiješno promatrati kako svijet pada po ledu, razbija kanistre ili prevrće kante, te gubi i ono malo vode što je dugo čekao mrznući se na suhoj zimi, a od svega nastaje novi, deblji led za nove padove. U ovom Sarajevu sve služi samo za - padove!

Izgleda da je nekim momcima u Sarajevu ipak do idile. Svako jutro se po granama velikih stabala pokrivenih injem penju neki momci, a najviše dječaci, ali ne da skidaju inje, nego grane! Pilaju grane i sakate drvo dok ga konačno ne posijeku. Ispod njih šecu ljudi s beretkama na glavi, a podalje stoje djeca: svak očekuje svoj dio. Oni beretkaši i oni s pištoljima, a posebno oni jači pilaju deblji dio stabla, onima nejačima ostaju tanje grane, a starcima i djeci ostaju tek grančice da se i oni mogu ugrijati (skakajući ako ne mogu ložeći). To je samo dio idile. Drugi je mnogo zanimljiviji. Momčići zatim pilaju svoj dio drveta, cijepaju ga i slažu na kolica. Dolaze kupci i pogađaju se.

- Stotinu! - odsijeca momčić određito i ne želi dalje razgovarati. Nemojte pitati čega stotinu. Zna se: stotinu maraka. Onih njemačkih, bivših orlova a sada djevojaka (da Nijemci znaju što se dogodilo s našim novčanicama s djevojkama, ostali bi pri orlovima makar im sve piliće pokupili!). Onaj tko ima maraka, vozi drva, tko nema, čeka da se razidu lavovi da bi i oni kao lešinari pokupili grančice, ili (ako imaju sjekiru) otcijepili još koju trijesku s povisoka panja. Tako se ljudi opskrbljuju drvima. Svojim drvima, od drveća svoga grada u kojemu su dosad ptice pravile gnijezda i legle ptičice, drveća od kojega je grad disao - "pluća grada". Misle ljudi da možda neće ni trebati disati, jer oni osjećaju samo glad i zimu, a na disanje i ne misle, niti na ptice (osim ako bi se koja mogla "upucati" pa skuhati za večeru, ako dotle ostane još ijedno drvo).

Na ptice, međutim, misle oni tamo u nekakvoj Evropi. Ima tamo nekakvih ekologa, plemenitih ljudi koji se brinu za drveće i za ptice i životi nje (ljudi nisu u njihovoj nadležnosti!) pa bi nas još mogli proglasiti barbarima i optužiti. Nije isključeno da se uputi i neka kaznena ekspedicija na ovaj ukleti grad pa da nas zaspu granatama za kaznu. Ali mi smo ograjali na granate kao magare na batine pa nam je taman svejedno!

Hoće li stvarno ptice imati gdje slijetati u Sarajevu na proljeće, ako na proljeće uopće bude Sarajeva, i ako pticama bude do Sarajeva, jer ptice su davno pobjegle iz Sarajeva, još proljetos. Otišle su i neke druge "ptice selice" u sigurnije krajeve, na dalmatinsku obalu (nezgodno je reći u Hrvatsku, jer to nekima nije simpatično, pogotovo što su neke ptice otrprnule i u Srbiju, zaustavivši se malo i na Palama). Tko se još za to brine!? Svaka druga kola u Sarajevu nose natpis nekakve policije (posebno vojne, kao da imamo milijun vojnika!), ali nijedna policija ne štiti "pluća grada", ona ima prećih i samo sebi (i ponekim građanima) znanih poslova. Gradski se oci, očito, ne brinu za ptice. Kakve ptice i bakrač, ne brinu se oni ni za ljude, jer bi dosad sigurno organizirali nekakav način opskrbe stanovništva bilo kakvim gorivom. Ili bi barem zaštitili drveće u samom gradu i organizirali dovod ogrjevnog drveta s mjesta gdje će sječa biti manje štetna i upadna. Ovako se opet pokazalo tko su i kakvi su Sarajlije. Zakon jačega (da ne kažemo zakon džungle, jer bismo džunglu sad tako rado posjekli!) vlada već dugo u ovom gradu kao što vlada i oko njega. Tuku nas oni jači izvan grada, pljačkaju nas oni s oružjem unutar grada, sijeku nam drveće oni jači ispred nosa, a mi to sve moramo mirno gledati (a svoje grijanje markama plaćati) jer ćemo još dobiti po glavi. A nama je već dosta onoga što smo dobili po glavi pa se sklanjamo u podrum da ne dobijemo batina i da ne gledamo bruku i sramotu.

Hoće li na proljeće uopće biti Sarajlija kad već ptica neće biti?

Teško, jer da bi se u ovom gradu preživjelo, treba imati jake lakte, dobar pištolj i mnogo maraka, a prave Sarajlije toga nemaju. To imaju samo nekakvi gastarbajteri i pridošlice i tatini sinovi i budući ratni profiteri koji od drveća u gradskom parku "prave novac", izbjajući sirotinji zadnju devizu iz džepa prije nego se ukoči od mraza ili svisne od gladi. Tako su se napasnicima s brda pridružili zelenaši sa sarajevskih ulica prodajući UNPROFOR-ove

konzerve i ulje, prošvercovane cigarete, benzin i konačno "pluća grada", izbijajući sirotinji posljednju marku iz džepa.

A kamo će ptice?

Za njih nema problema, one imaju krila - snaći će se!

Iz intervjuja Dana

Rezultat programirane mržnje

- Kako tumačite činjenicu da je ogroman broj dojučerašnjih komšija Srba preko noći pokazao pravo zvjersko lice prema svojim komšijama bosanskim Muslimanima?

- Ovo pitanje zaslužuje sociološku studiju. Na njega valja tražiti odgovore od mnogih raznovrsnih stručnjaka iz sva tri naroda. Od svih pitanja koja je ova agresija na Hrvatsku i BiH postavila, ovo je najvažnije. Na njega Muslimani i Hrvati mogu odgovoriti ovako ili onako, ali dok Srbi ne odgovore objektivno - pitanje ostaje bez odgovora. Osim dijela Srba u urbanim sredinama, ostali su ustali protiv svojih susjeda. U pitanju je proizvodnja, bukvalno - proizvodnja organizirane mržnje prema Muslimanima i Hrvatima, i drugim! Razumije se, ima izuzetaka i u nekim seoskim sredinama. Čovjek sebi postavlja pitanje: Je li to rezultat stopedesetogodišnje "antiturske politike" (Krlježa) koja melje srpsku porodičnu i javnu scenu u svim oblicima: guslarskim, političkim, publicističkim, crkvenim i književnim. Najlirskiji srpski pjesnik Stevan Raičković govori stihove nad kostima izvađenim iz jame, prizivajući time nove jame i nove kosti! Svaki četvrti Beograđanin glasa za četničkog vojvodu! U isto vrijeme, Muslimanu je, u tradiciji, susjed bliži nego brat. Kada Zapad prihvaća tezu o našim izdvajanjima u nacionalne religije, vjerovatno ima u vidu ono o čemu sad ja govorim. Mi ne možemo sa Hrvatima zajedno, mi ne možemo sa Muslimanima zajedno! To je programirana mržnja koja će srpskom narodu nanijeti najveće nedaće za dug period zajedničkog života na ovim prostorima. Ta prilika uči svoje ljude da su neravnopravni ako su ravnopravni. Da su ugroženi ako nisu dominantni!

(Alija Isaković, književnik, Dani, 25. 8. 1992)

Uspjeli smo privoliti Cacu da se preda

- Gospodine Pušina, Vi ste na dan akcije smjenjivanja Mušana Topalovića Cace i Ramiza Delalića Ćele učestvovali u direktnim pregovorima sa Topalovićem. Možete li nam reći neke detalje tih pregovora?

- Ja sam i zbog mjesta na kojem se nalazim bio u poziciji da učestvujem u jednom dijelu aktivnosti koje su provođene. Naime, moja uloga je bila da pokušam privoliti Cacu da se, bez incidentnih situacija i bez otpora, preda. No, do tada je već bilo nekoliko ubistava, kako sam ja čuo, vrlo surovih. U tom momentu nisam znao da se radi o ubistvima policajaca, ali sam na svaki način pokušavao da ne dođe do daljnjih ubistava. U više navrata sam razgovarao sa Cacom telefonom, a onda sam, u dogovoru sa predsjednikom, odlučio da odem na lice mjesta, što sam i učinio. Nakon obavljenih razgovora, moji saradnici i ja uspjeli smo privoliti Cacu da se preda.

- U koliko sati ste išli?

- Išao sam u dva navrata, prvi put oko 17 sati, i taj razgovor je trajao tri sata. Trebalo je čovjeka koji je uradio to što je do tada uradio privoliti da se preda i obustavi daljnji otpor, a pritom spasiti veliki broj talaca koji su se nalazili na nišanu.

- Da li je Topalović postavljao neke uvjete predaje?

- U tom dijelu nije bilo nekih uslova predaje, ali u drugom dijelu, navečer, govorio je, uslovno rečeno, zahtjeve. Ja sam mu rekao da će prema njemu biti primijenjeni zakonski propisi, da će njegov doprinos odbrani i ono što je učinio protiv zakona biti stavljeno na tas i da će biti primijenjene adekvatne zakonske mjere.

(Jusuf Pušina, savjetnik u Predsjedništvu BiH, Dani, 29. 12. 1993)

Fašistička tendencija

- Istorija se često ponavlja kao paradoks. Gdje nalazite duhovno ishodište pokreta u srpskom narodu koji svojim elementima jasno ocrtava konture fašizma, od kojeg je svojevremeno upravo srpski narod puno stradao?

- Ja mislim da su konture fašizma, koje nalaze i evropski intelektualci, tačne, i ja sam jedan od prvih koji je to i ovdje rekao u nekim intervjuima. Ti koreni političkog pokreta su jako duboki u svakoj naciji. Ima jedna strana, jedna tendencija, koja je radikalna, koja je netrpeljiva, koju bismo mogli okarakterisati fašističkom. Razume se da kada govorimo o fašizmu, da se ne radi o fašizmu talijanskog tipa, nego balkanskog tipa. To je netrpeljivost prema drugim etničkim grupama. U tom pogledu, svi ovi naši desničarski pokreti, pa i srpski, više liče nemačkom fašizmu. Imaju nešto što je tipično balkansko, ali ne i razrađenu, homogenu ideologiju. Pokret je prilično anarhičan, pomešan sa banditizmom, pljačkom i sličnim pojavama. Koreni su veoma duboki. Koriste se drevni nacionalni mitovi, čak i srednjovekovni, kao što je, uostalom, bio slučaj i sa nemačkim fašizmom...

(Milovan Đilas, Dani, 28. 10. 1992)

Nismo znali za Mitterrandov dolazak

- Da li je Predsjedništvo imalo prethodni stav oko dolaska Mitterranda u Sarajevo? Ovo Vas pitamo pošto već i pojedini Vladini i državni funkcioneri govore kako je time prvi čovjek Francuske osujetio vojnu intervenciju.

- Mi o tome nismo raspravljali. Ja sam za posjetu saznao tri sata prije njegovog dolaska. Razgovarao sam sa otpravnikom poslova Američke ambasade i on kaže: "Čujem da Mitterrand pokušava da dođe u Sarajevo." On je, prije svega, došao zbog sebe. Bio je u krizi u Francuskoj i trebalo mu je nešto spektakularno. Nakon toga, interes mu je bio i da pomogne Srbima. E sada, da li smo ga mi trebali zaustaviti i reći koji mu je cilj, to je drugo pitanje.

(Ejup Ganić, član Predsjedništva RBiH, Dani, 30. 12. 1992)

Bosanac sam i to onaj pravi

- Nedavno se čulo da ste otišli, ili, kako rekoše, pobjegli iz Sarajeva.

- Te glasine sam čuo mnogo puta, a demanti sam objavio u sarajevskim glasilima i mislim da je dosta korektno obrađen taj podatak. Ja jednostavno nisam smatrao za potrebno da posebno komentarišem taj podatak. Podsjećam da sam nedavno, prije no što su se takve dezinformacije pojavile, dao jednu izjavu, a to je da svoju funkciju u Sarajevu gledam ponajviše u borbi da se čim prije zaustavi ovaj besmisleni rat i da tome dam maksimalni doprinos kroz funkcije koje obavljam.

Onog trenutka kada se uvjerim da su sva moja nastojanja usmjerena u tom smislu bezuspješna, vjerovatno ću... odlučiti šta dalje da radim. Bilo bi mi vrlo žao ako budem prisiljen da napustim Sarajevo, jer iako nisam rođen u Sarajevu, Bosanac sam, i to onaj pravi.

(Miodrag Simović, potpredsjednik Vlade RBiH, Dani, 21. 1. 1993)

Veoma je teško opredijeliti se

- Kako ocjenjujete položaj Jevreja u Gradu i u Bosni i Hercegovini?

- Upravo to bih želio da kažem, da malo proširimo temu na Bosnu i Hercegovinu, mada ja posebnih informacija o tome šta se dešava na teritorijama tih novonastalih pokrajina, da ne kažem država, u okviru Bosne i Hercegovine - nemam. Ono što znam volio bih da uklopim u ovu situaciju u Sarajevu. Što se tiče situacije Jevrejske zajednice u Sarajevu, Jevreji kao grupacija nemaju nikakvih problema da bih sad trebao da ih odvajam od ostalih - problemi su isti. Rat je, zima dolazi, glad, nestašica svega... Nema nikakvih problema što su Jevreji neka mala manjina, ni jedna od strana koje su tu ne vrši presiju i ne vjerujem da se tu može reći išta negativno što se tiče samog odnosa. Činjenica je da jevrejske zajednice još uvijek postoje u Mostaru, Zenici, Doboju i Banjoj Luci, ostali gradovi su se, nažalost, ispraznili. Koliko imam informacije, Jevreji nemaju problema političke prirode, imaju iste probleme kao i u Sarajevu, probleme nestašice. I imaju jedan tipično jevrejski problem - problem opredjeljenja. Problem opredjeljenja koji nas prati već dvije hiljade godina. Problem koji je lako rješiv kada živite u Njemačkoj ili Italiji ili Engleskoj i kada poštujete tri postulata koja vrijede od prvog dana dijaspore: 1. nemoj zaboraviti sveti jezik - hebrejski; 2. moraš znati jezik zemlje u kojoj živiš; 3. neka ti zakon zemlje u kojoj živiš bude zakon. To je lako izvodivo kada živiš u jednonacionalnoj zemlji, ali u zemlji kao što je Bosna i Hercegovina to je vrlo teško. Bilo je veoma lako biti dobar građanin u nekoj Turskoj carevini, u Austro-Ugarskoj, bilo je veoma lako u Jugoslaviji, bilo kraljevini ili socijalističkoj. Ali u zemlji u kojoj se bore tri kvazinaroda, jer mi znamo da se radi o jednom narodu koji je nesretno vjerom podijeljen, prema tome, ne bore se narodi, narodi se boje a ne bore, i sad tim strahom veoma vješto manipuliše mala grupica ljudi, veoma je teško, ponavljam, opredijeliti se za koga ste, jer za nas postoje samo moralni i etički kodeksi propisani našom tradicijom i pozitivni zakoni zemlje u kojoj živimo. E sad, koji zakon ovdje važi - hrvatski iz Herceg-Bosne, srpski iz Republike Srpske i ovaj iz Republike Bosne i Hercegovine, koju čitav svijet sad počinje nazivati muslimanskom?

(Ivica Čerešnješ, predsjednik Jevrejske zajednice BiH, Dani, 27. 10. 1993)

U Srebrenici sam tretiran kao kralj

- Jedan od poteza po kome ćete vjerovatno ostati zapamćeni bio je odlazak u Srebrenicu. U toku svog boravka tamo izjavili ste da se osjećate kao kralj. Možete li to pojasniti?

-To nije najsretnija interpretacija moje izjave. Ustvari, rekao sam da sam tretiran kao kralj, a to nije isto. Osjetio sam svu gostoljubivost tamošnjeg naroda. Bili su mi veoma zahvalni zbog mog boravka u Srebrenici. Ustvari, bili su zahvalni što smo mi, UNPROFOR, uspjeli doći na vrijeme i tako im spasiti živote. Kad smo došli u Srebrenicu, zatekli smo pravi pakao, potpuno očajanje. Zato je naš dolazak bio donošenje neke vrste svjetla nade. Izjava da sam tretiran kao kralj nije stoga izazvana mojim unutarnjim osjećajem, već odnosom ljudi u Srebrenici prema meni kao...
(pauza)

-Spasiocu?

- Da, kao da sam neka vrsta spasioca. Tamo sam otišao jer sam smatrao da je to jedini način da se izbjegne katastrofa. Znao sam da su u pitanju ljudski životi. Katastrofa tih razmjera mogla je ugroziti čitav mirovni proces. Osjetio sam se dužnim da uradim nešto što bi spriječilo propadanje mirovnih napora.

(General Phillipe Morillon, komandant UNPROFOR-a, Dani, 30. 6. 1993)

Imao sam obaveze prema HSS-u

- Gospodine Komšiću, u najnovijoj rekonstrukciji Predsjedništva BiH postali ste član kolektivnog šefa države. Da li ste prilikom ulaska u Predsjedništvo postavili neke političke uvjete?

- Nisam ja postavljao političke uvjete, već su meni postavljeni neki politički uvjeti. Vama je poznato, već sam to javno rekao, da moj ulazak nije samo moja osobna odluka nego iza tog ulaska stoje i hrvatske institucije ovdje, koje su se okupile u Hrvatskom koordinacionom odboru. A, naravno, pošto je Hrvatska seljačka stranka dio tog koordinacionog tijela, imao sam obaveze i prema stranci i prema tom tijelu. Oni su postavili neke uvjete meni i insistirali da uđem u Predsjedništvo na temelju izbornih rezultata iz 1990. godine.

(Ivo Komšić, predsjednik Hrvatske seljačke stranke BiH, Dani, 29. 12. 1993)

Ugrožene evropske vrijednosti

- Gospodine predsjedniče, unatoč izvjesnom političkom riziku, mnogo puta ste digli svoj glas u vezi sa Bosnom. Više puta ste se zalagali za energičniji pristup međunarodne zajednice. Zašto?

- Ujedinjenje Evrope se temelji na principu građanskog suživota, koegzistencije različitih naroda, raznih kultura i raznih vjera. A ako su u takvoj blizini, u prostoru koji je dio političkog realiteta Evrope, upravo te vrijednosti na brutalan način zanijekane, gažene i ismijavane u ime neonacionalizma i principa etničke čistote, to direktno ugrožava vrijednosti na kojima Evropa stoji i na kojima se ujedinjuje. Ne radi se samo o pukoj solidarnosti sa stradalnicima nego i o solidarnosti sa samim sobom, jer ovim skanjivanjem ugrožavamo principe vlastitog prosperiteta i postojanja. Posljednji razlog je, možda, u izvjesnoj mjeri u mojoj naravi. Naprosto, takav sam čovjek, razdražuju me ravnodušnost prema nasilju i nepravdi...

(Vaclav Havel, predsjednik Češke, Dani, 15. 6. 1994)

Zapanjujuća pristojnost ljudskog duha

- Kako razumijete i doživljavate život koji vode Sarajlije: bez vode, hrane... uz stalne oskudice? Povratak necivilizaciji ili nešto drugo?

- Mislim da je ovo jedno od najciviliziranijih mjesta u kojima sam ikad bio. Mislim da je u tome i veliki paradoks. Naravno, tu su i mafijaši, lopovi i propalice, koji vrebaju iza skoro svakog ugla, ali za mene to nije suština. Na svakog lopova tu je i deset običnih ljudi koji su otjelovljenje izuzetne snage i sposobnosti. Za mene su to dobre vijesti iz Bosne. Tu je i zapanjujuća pristojnost i

solidnost ljudskog duha. To je za mene još jedan razlog zašto sam toliko iznenađen Sarajevom. Ne zbog onoga što sam ja uradio, nego zbog onoga što su učinili ljudi Sarajeva...

(John Burns, dopisnik The New York Timesa, Dani, 17. 5. 1993)

Opet bih bio reformista

- Gospodine Sidran, čini mi se da se niste najbolje snalazili u jugoslavenskom političkom košmaru. Ovu konstataciju potkrepljujem utiskom o Vašem lutanju kroz sve aktuelne političke pogone - od pogona Slobodana Miloševića, preko Nenada Kecmanovića, do pogona Alije Izetbegovića. Kako iz Vaše perspektive gledate na Vaše učešće u politici posljednjih godina?

- Nikada nisam bio ni u kakvom "pogonu", pogotovu ne u personaliziranoj njegovoj formi. Eskivirao sam, prije nekoliko godina, u Nišu, odgovor na pitanje šta mislim o Miloševiću, rečenicom: "Ako valja vama, valja i meni", iz čega je srpska propagandna mašina izvukla ono što joj je trebalo, a ovdašnja propagandna mašina nacionalnih stranaka - koja s pravom ne vjeruje, godinama, ama baš ničemu što se u Politici plasira - našla je da povjeruje baš u to, i jedino u to! Zar nije simptomatična i sama činjenica da ste smatrali prijeko potrebnim naš razgovor započeti tim i takvim "podsjećanjem"? Što se stranke reformista tiče, sasvim je moguće da je bila žestoko izmanipulisana, ako ne i projektovana, da bi nekome i nečemu pomrsila račune. Ko je od nas mogao i pretpostaviti takvu moć KOS-a, i takvu bezočnu prijetvornost uglednika poput Kecmanovića, Kalinića ili šalabajzera Dutine? Principijelno, međutim, i danas bih ponovio svoj izbor, s mnogo više opreza i podozrenja u kadrovskom pogledu. Morate shvatiti da se pisac Sidran u politici opredjeljuje prema idejama i programima, i da mu ni na kraj pameti ne pada "snalaženje" u "političkom košmaru". Vrijeme je, nažalost, drastično i krvavo potvrdilo moje javno saopštenje, predizborne stavove i pozicije. Svenarodna potreba sažimala se u dva pojma: mir i promjene. Partija na vlasti (komunisti) mogla je garantovati promjene, ali nikako mir. Mir i promjene mogao je obezbijediti jedino reformski program Ante Markovića...

(Abdulah Sidran, književnik, Dani, 1. 12. 1994)

Tačno je da sam se zalagao za muslimansku državu

- Gospodine Silajdžiću, jeste li Vi osobno tokom ovog rata ijednom došli u iskušenje da puki opstanak Bošnjaka pretpostavite multikulturalnoj i cjelovitoj Bosni i Hercegovini?

- Ja sam uvijek opstanak Bošnjaka-Muslimana vezivao za Bosnu kakva jeste. To je neodvojivo. Da se razumijemo: muslimani su muslimani u Evropi. Oni su tu strano tijelo. Stvaranje nekakve čiste etničke države sa entitetom o kojem govorim jeste čisto samoubistvo. Zbog toga ne razmišljam o tim varijantama.

- Pazite, imam jedno delikatno pitanje za Vas. Pozivam Vas da vratite sjećanje na 18. januar 1994. godine, neposredno prije najvažnije ženevske sesije u ovoj godini, na sjednicu najužeg državnog i nacionalnog vrha. Odlučivalo se, u tadašnjim okvirima vrlo nepovoljnih okolnosti, o sudbini Bošnjaka i države. Prema mojim izvorima, u iscrpljujućim sedmosatnim razgovorima, Vi ste se zalagali za spašavanje Bošnjaka kroz stvaranje etničke države na jednom dijelu teritorija Bosne i Hercegovine. Je li to istina?

- Koliko se ja sjećam, jer, nažalost, mnoge stvari ne zapisujem, mislim da je to dobrim dijelom tačno. Vidite, multikulturalnost, multietničnost se ne može održati ako se ne održi svaki narod. Ukoliko je u jednom momentu ugrožen bošnjačko-muslimanski narod, naravno da ću se zabrinuti i zbog toga što sam ja pripadnik tog naroda. To znači da ću ja u tom trenutku angažovati sve svoje mogućnosti da sačuvam taj narod. Isto kao što mi je stalo da oni Srbi i Hrvati koji su sa nama, tu i ostanu. To je Bosna. Ukoliko su Bošnjaci u tom trenutku bili ugroženi, ja sam reagovao na taj način. Ali, nikada ne bih zagovarao čistu etničku državu. Prvo, zato što je to nemoguće, to bi bila politički prazna priča. Drugo, što smatram da bi to bilo pogrešno. Upravo nas tu smještaju neprijatelji Bošnjaka-Muslimana, poput engleskih medijatora u ovom procesu. Sve vrijeme nas smještaju u tri etničke i nacionalne države. Sada možete misliti kako bi ta etnička muslimanska država prošla sa fundamentalističkom etiketom koja nam se sada lijepi. Sužavanje životnog prostora, sužavanje kulturnog prostora, sužavanje bilo kojeg prostora ide na štetu Bošnjaka-Muslimana. Jedno takvo sužavanje se već dogodilo. Sandžak je ostao izvan matične države. I znamo kako ti ljudi prolaze danas - pedesetak sela uz granicu je već očišćeno. Tamo se ljudi praktično prisiljavaju da odlaze. Zašto? Zato što su odvojeni od matice države. Na kraju, sasvim je dovoljno reći da nam tu državu žele i Karadžić i Mladić, to je dovoljno za zaključak da ona nije u bošnjačko-muslimanskom interesu.

(Haris Silajdžić, premijer Vlade Republike i Federacije Bosne i Hercegovine, Dani, 24. 10. 1994)

Možda mi zatreba politički azil

- Jednom ste prilikom vođu britanskih liberala Ashdowna pitali postoji li mogućnost da u njegovoj zemlji dobijete politički azil. Koji su Vas razlozi na to ponukali?

- To je bilo prije sedam-osam mjeseci, prilikom jedne njegove posjete. Bio je to samo odraz činjenice da ja ne želim živjeti danas za danas, iako, nažalost, moram. Razmišljam o nekom vremenu koje je preda mnom i moram priznati da će se, sa političkog stanovišta, sve više zaoštřavati odnos vladajućih struktura prema političkim manjinama, gdje i ja pripadam. Moja je procjena da će odnos vladajuće većine biti netolerantniji što se više bude približavao kraj rata. S obzirom na to da smo mi kao stranka jedini konsekvantno branili svoje stavove - koji su bili formalno opozicioni, što ne znači da smo uvijek bili protiv nekog stava vlasti - a i to da smo uvijek otvoreno ukazivali na greške Vlade i Predsjedništva, nije isključeno da će mi zatrebati politički azil. Međutim, nije isključeno ni to da ću jednom biti vladajuća struktura ili ministar.

(Rasim Kadić, predsjednik Liberalne stranke BiH, Dani, 1. 9. 1994)

Moj drugi otac

- O Vojislavu Maksimoviću?

- To je znao čitav Filozofski fakultet pre rata: on je bio moj drugi otac, čovek koga sam obožavao. Ono što je sa Ostojećem radio u Foči - šutao otkinute glave - to su mi kasnije potvrdili ljudi, to je tačno. To me ne iznenađuje kad je u pitanju jedan takav teški primitivac kakav je uvek bio Velibor Ostojeć, ali sam bio iznenađen kad sam čuo da je to radio i Vojislav Maksimović. Mi se znamo od

1974. godine. Mnogo smo se družili, dosta zalogaja podělili, mnogo proputovali zajedno. Smatrao sam ga svojim drugim ocem. Kasnije je dolazio u Kulu; naravno, nije mi se javio.

(Vladimir Srebrov, pjesnik, Dani, novembar 1995)

Čim ženu smjestim, vraćam se na Igman

- Gospodine Prazina, kako i zašto ste izašli iz Sarajeva?

- Otišao sam jednog dana da pitam kako mogu da mi izađu žena i dijete, radi toga što žena treba da ima operaciju lica, koja se u Sarajevu nije mogla uraditi. Rekli su mi da to nije moguće. Nakon dan-dva (sad kad to gledam, jasno mi je da je to bio dogovor između Sefera Halilovića i Rusmira Mahmutćehajića), zvao me Mahmutćehajić i rekao: "Može ti žena izaći, s tim da i ti izađeš kao predstavnik Armije. Normalno da možeš da povedeš ženu, i svoju sekretaricu", koja je, ustvari, rođica moje žene. I ja sam pristao, jer je to bio jedini način da mi žena izađe. Dogovorili smo se da idemo avionom UNPROFOR-a, Mahmutćehajić mi je rekao da je s tim saglasan i načelnik Glavnog štaba. Rekao sam mu da ne bude poslije, čim izađem, priče: pokr'o je, odnio je i te stvari... i da se, čim ženu smjestim, odmah vraćam na Igman, gdje ću uvezati svoje ljude da bih pomogao deblokadu Sarajeva. On je rekao da nema problema i da je to sve u redu.

(Jusuf Juka Prazina, ratni komandant, Dani, 31. 1. 1995)

1. 200 granata po Sarajevu dnevno

- Poboljšanje situacije u Sarajevu, nažalost, nije trajalo duže od medijske kampanje kojom je bilo popraćeno. Mislite li da je takav razvoj situacije bio uslovljen popuštanjem srpskoj strani, za šta ste Vi bili najčešće optuživani?

- U svakom ratu ima dosta teoretisanja, ali uvijek treba napraviti razliku između retorike i stvarnosti. Ako se slijedi linija realnosti, u ovo vrijeme prošle godine teško naoružanje je djelovalo po Sarajevu i skoro 1.200 granata dnevno je padalo u i oko grada. Za skoro godinu dana postignuto je da se teško naoružanje povuče. Situacija od prije godinu dana se ni u kom slučaju nije ponovila, iako je bilo pojedinačnih prekršaja...

(General Michael Rose, komandant UNPROFOR-a, Dani, 31. 1. 1995)

Kako je Srbima i Hrvatima da jurišaju na bunker uz "Tekbir"

- Ima li Predsjedništvo, kao Vrhovna komanda, saznanja, odnosno obraćanja od strane pripadnika drugih vjeroispovijesti, mislim na nemuslimane, da je bilo neprimjerenih postupaka?

- Predsjedništvo je sporadično dobijalo određene informacije. No, svako od nas ko je obilazio teren imao je priliku da čuje takve primjere. Ljudi se pomalo i plaše, malo ko hoće i smije otvoreno i kritički govoriti, iz jednostavne bojazni da ne bude proglašen sumnjivcem i izdajicom. Ako kažemo da, naprimjer, neki vjerski poklič jeste podstrek i da jača borbenu sposobnost, to može biti tačno, ali treba postaviti i pitanje kako je jednom Srbini ili Hrvatini da juriša na bunker uz "tekbir" ili "Allahu ekber"? Ne vjerujem da to i za njih predstavlja motivacioni faktor. S obzirom da imamo mješovitih jedinica, ovdje oko Sarajeva, na tuzlanskom području itd., mislim da je to dovoljan razlog da se na tako što pogleda realno, bez mnogo strasti. Drugi je problem što

se često nasilu, uniformno, propisuju određena ponašanja. Ima jedinica koje se smatraju elitnim, gdje, kad dolazite u komandu, morate da se izujete. Nastranu kakva je mobilnost jedinice koja se izuva, mislim da su to paradoksi i da ni u kom slučaju nisu dobri. A onda se takve pojave zjurado interpretiraju i nastoje se generalizirati u onoj mjeri da se kaže kako u BiH caruje fundamentalizam i kako je to oficijelna politika... Činjenica je da danas SDA nastoji u potpunosti poklopiti Armiju BiH, da su gotovo svi komandanti, čelnici - od Generalštaba, preko komandanata Korpusa do komandanata brigada - ili deklarirani članovi stranke ili su u njenom rukovodstvu.

(Nijaz Duraković, član Predsjedništva BiH, Dani, 28. 2. 1995)

Čim neko od njih pogine, ja ulijećem

- Šta bi bilo da ste Vi član Predsjedništva BiH?

- Bilo bi bolje, kako ne bi bilo? Ja ne znam koje ste škole vi učili, vi ste školovani ljudi, ali kako možete razlučiti mene? Uzmite mene i Ivu Komšića, Pejanovića i Durakovića. Ja imam mašte za njih trojicu. To su zidovi između nas. Oni znaju neki pos'o odradit' intelektualno, pogotovo Duraković. On je mudar, lisica, uvijek mi je govorio: "Nemoj, nemoj, pjevaj ti sarajevskim lopovima!" Reko' mu: "Ti jedeš i piješ, a oni brane ovaj grad! Ko ti je donio ovu kravu što jedeš nego oni s prve linije?" Daj da mi je dva metka pa da ga ubijem. I naravno, u tom slučaju, ja ulazim u Predsjedništvo. Čim neko od njih pogine, ja ulijećem! Šta Durakoviću fali da se prenapije i pukne? Sve pokriveno, umro svojom smrću! Koliko bi Predsjedništvo dobilo mašte kad bi' ja uš'o tamo? Bili bi svi realni, bila bi disciplina, sve u dvije riječi! Šta ima u ratu da pitaš? Nema u ratu demokratije, jebote demokratija! Joj, bilo bi tu mašte. U svim pregovorima na međunarodnom planu, to ti garantujem, ja bi' pokupio svu pažnju svjetskih političara. To je bez sumnje. Kad bi' ja doš'o sa svojim briljantima, stavio sav onaj svoj nakit, pa obuk'o odijelo od 16 milja maraka i dođem Clintonu. Nisam ja Kinkel, on je smiješan u svojim odijelima. A ja sam šprdnja političar. Imao sam 300 hiljada glasova, a šprdnja. E, ne mereš šprdnjom dobit'. Nego, imam nešto u ovoj glavi. Clinton je neozbiljan čovjek, bez obzira što on ima visinu, što je lijep, kožira se, šega je on, veća je on šprdnja od mene. Jesam li ga ja ošvajcovao? I kad bi doš'o tamo, ambasador (prisutni ambasador BiH u Njemačkoj Enver Ajanović, op.aut.) bi prevodio šta ja govorim, to bi skečevi bili. Svi bi se smijali, ha, ha, ha... I onda bismo ih mi ujutru išutirali nogama, dajte, frajeri, tu lovu, jebote. Ni oni više tu ozbiljnost ne vole. Dođe im Baćuška, ozbiljan, dođe Japanez, Kinez, sve ozbiljno, jebote. Onda se oni ljute. Ne ide. Treba lagano s njima - malo viceva, pa u ribu ić', malo ovog, malo onog, pa malo i kupleraja. Podložni su oni švaleranciji. A naši navikli da budu ozbiljni k'o Ivo Komšić. Ne znam, al' meni je smiješno da on bude član Predsjedništva.

(Nazif Gljiva, pjevač, Dani, maj 1995)

Ni kad je najpijaniji, u džamiju mu ne diraj

- Jesu li svi Bošnjaci vjernici?

- Teško je ući u suštinu: vjernik ili nevjernik. Ima i ona: Krajišniku, ni kad je najpijaniji, u džamiju ne diraj!

(General Mehmed Alagić, komandant Sedmog korpusa ABiH, Dani, april 1995)

Među nama je stvar zauvijek završena

- Odavno je u opticaju jedna prilično gruba podjela na one koji su se "ispalili" i na one koji su ostali. Čiji je izbor bio pravi?

- Ono što sam govorio od početka, a u šta sad pomalo sumnjam, jeste da je moj izbor da ne odem, ustvari, vrlo sebičan. Pritom ne želim da pravim koncesije - prijateljski govorim, ne govorim generalno - onim ljudima za koje osjećam da su me na neki način izdali svojim odlaskom. Među nama je stvar zauvijek završena. U graničnim situacijama to je uvijek stvar subjektivne životne odluke. U krajnjem slučaju, negdje sam pročitao da je najveći moralni залог čovjekov da sačuva svoj vlastiti život. Prema tome, svako je birao kako da odgovori tome, bilo da mu je prag straha bio prilično nizak, bilo da je imao ženu, djecu, bilo da nije znao šta će sa sobom ovdje, jer je mislio da ovo nije njegov rat. Ne govorim, naravno, o četnicima i ustašama, koji su odavde otišli sa vrlo jasnom političkom sviješću zašto to čine. Dakle, moj izbor je bio poprilično subjektivan, svjestan i sebičan iz prostog razloga što sam ja empirijski provjerio da u tom vremenu, dakle, u prve dvije godine, nema mjesta na kugli zemaljskoj, a bivao sam na nekim zgodnim mjestima, gdje bih se osjećao normalno i u duši smiren. Prema tome, moj izbor je motivisan ličnim interesima.

(Zdravko Grebo, univerzitetski profesor, Dani, 28. 2. 1995)

A kako vam je tata?

- Šta Vi mislite: ko je odgovoran za ovaj rat?

- A kako vam je tata?

- Dobro, hvala na pitanju. Šta mislite: ko je odgovoran za rat?

- A kako vam je sestra? Je li ona dobro?

- Jeste, hvala. Ko je glavni krivac za rat?

- Ha, ha, kako ti mene uvijek oraspoložiš.

- E, sad da malo ozbiljno popričamo. Naljutit će se urednik na mene, niste mi ništa ozbiljno rekli. Ko je počeo rat?

- Švabe! Švabe su nam nametnule rat, i četrnaeste, i četrdeset prve, sjećate se, i sad. To je slično kao u Iraku. Mi, Srbi, Muslimani i Hrvati, smo jedan narod. Za sve su krivi Nijemci i Austrijanci.

(Avakum Rosić, protosinđel Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu, Dani, april 1995)

Januar 1993: Unutrašnja blokada

Sarajevo na minus dvadeset (Autor: Mladen Sančanin)

Umjesto normalizacije, život u Sarajevu kreće se u paradoksima: mogu se organizovati izložbe, ali se ne može kupiti hljeb; mogu se izvoditi pozorišne predstave, ali se ne može telefonirati; mogu se izdavati novine, ali se ne mogu vidjeti cisterne sa pitkom vodom u naseljima; može se saznati sve o posljedicama uragana Andrew, ali se ne može saznati pouzdano zašto nema električne energije u gradu

Sarajevo je grad koji se već devet mjeseci nalazi na tankoj ivici između života i smrti. Grad sadistički ubijaju četnici srednjovjekovnom opsadom. U takvim prilikama preko 300.000 stanovnika svakodnevno se bori za goli život između granata, snajpera i drugih sijača smrti, sa jedne strane, i gladi, hladnoće i besperspektivnosti, sa druge strane. I ovaj put dokazana je stara teza da je bosanski čovjek najžilaviji kada je najteže. Nije sasvim slučajno da se u definiciji radi o jedini, dakle pojedincu, jer su Sarajlije ponajviše prepuštene privatnoj praksi i snalaženju budući da gradske vlasti nisu uspjele, za vrijeme višemjesečne opsade grada, organizovati život u skladu sa ratnim prilikama. Minusi i led koji okiva grad još više su iscrtali sve slabosti loše organizacije i (ne)funkcionisanje službi koje je Sarajevo u miru imalo, a u ratu počelo da gubi.

Kako se preživljava u Sarajevu, i sa kakvim problemima - znaju jedino Sarajlije. Ni mnogobrojne novinarske ekipe, zadužene svakodnevno da šalju lajf-storije iz glavnog grada Bosne i Hercegovine, ne mogu dočarati prosječnom gledaocu, na mirnoj strani Planete, sarajevsku ratnu zimu. Potvrda za ovu tvrdnju može se naći u bilo kom telefonskom satelitskom razgovoru, jedinom komunikacijom Sarajeva sa svijetom. Znaju stanovnici Sarajeva da im je glavni krivac za smrt, ranjavanja i život na ivici egzistencije - četnička opsada koja je uništila pretežan dio urbane infrastrukture grada, baš kao što znaju da gradske civilne vlasti u sadejstvu sa samim građanima nisu učinile dovoljno, koliko rat traži, da se život u gradu normalizuje u skladu sa opsadnim prilikama.

Umjesto normalizacije, život u Sarajevu kreće se u paradoksima: mogu se organizovati izložbe, ali se ne može kupiti hljeb; mogu se izvoditi pozorišne predstave, ali se ne može telefonirati; mogu se izdavati novine, ali se ne mogu vidjeti cisterne sa pitkom vodom u naseljima; može se sve saznati o posljedicama uragana Andrew, ali se ne može saznati pouzdano zašto nema električne energije u gradu. Prostor za djelovanje gradskih vlasti i službi

sužen je do krajnjih granica Karadžićevim planom brisanja Sarajeva sa geografskih i demografskih karata. Ali, ni u toj suženosti nije u Sarajevu stvorena ratna vlast koja bi život u gradu držala pod kontrolom. Grad je, pored vanjske, pritisnut i unutrašnjom blokadom. O vanjskoj se govori javno, tako da visoki državni funkcioner izjavljuje kako smo dokazali svijetu da možemo preživjeti na minus sedamnaest stepeni. O unutrašnjoj se govori, uglavnom, uz žmirkava kandila, konstatujući da nismo dokazali sebi da smo život sami učinili podnošljivijim u tim istim minusima.

Jedan od prvih pojavnih znakova unutrašnje blokade Sarajeva bio je onaj momenat kada se pojavio manjak stvarnih informacija a višak glasina o komunalnim stvarima. Priča o električnoj energiji najbolji je primjer. Zašto je nema? Najobičnija anketa među građanima bi pokazala da postoji onoliko objašnjenja koliko i knjižica "Valtera Perića". U pauzama objašnjenja grad obara rekorde u neprekinutim intervalima bez električne energije. Zvanična objašnjenja o porušenim dalekovodima, kvarovima na trafo-stanicama, obezbjeđenju ekipa Elektroprenosa od strane UNPROFOR-a - potisnuta su pred informacijama alternativnog javnog mnijenja. Ostaje u hronologiji strujnih šokova zabilježeno da je agresor od početka koristio struju, vodu i plin u ratne svrhe. Nakon Londonske konferencije UNPROFOR je dobio mandat da Sarajevu obezbjeđuje nesmetan dovod električne energije; međutim, Srbi su i nakon te odluke neprestano rušili i onemogućavali popravke. Posljednjih trideset dana bez struje učinilo je svoje, pa su sve glasija razmišljanja da ni "naši ne rade dovoljno da struja dođe u grad". I na jedno uho čuta izjava generala Morillona - da i u Sarajevu leži dio razloga za neredovno snabdijevanje - samo je još više pojačala špekulacije. Kako špekulacije nisu turbine, one ne proizvode električnu energiju, već samo agregati, tako da su živci Sarajlija razvučeni između zvaničnih izjava, koje daje diplomirani inženjer elektrotehnike Irfan Durmić, i glasina koje daje ko hoće. A agregati u gradu rade krajnje neracionalno. Postoje dani kada se nafta panično traži za agregate u bolnici Koševo kako bi preživjele bebe u inkubatorima, dok u istim tim danima poker-aparati nesmetano troše naftu, što je javni problem, i devize građana, što je u ovom slučaju privatna stvar. Vode nema bez struje, ali ni bez cisterni. Bačevo snabdijeva grad sa oko 80 posto potrebnih količina.

Bačevo drže bradati majstori, a nema ni struje. Ostaje neshvatljivo da u preraspodjeli nafte ne mogu da se odrede minimalne količine za cisterne koje bi, "u određeno vrijeme i na određeno mjesto", dovezile vodu civilima. Umjesto cisterni, koriste se kanisteri, a umjesto nafte, troše se oskudne kalorije (džuli) koje se unose u organizme Sarajlija putem humanitarne pomoći. Zalihe hrane sa kojima je grad dočekao rat uglavnom su opljačkane, i to nisu učinili četnici, već naoružana lica u samom gradu. Stomaci Sarajlija sada isključivo zavise od UNHCR-a i humanitarnih organizacija: Caritasa, Merhameta, Dobrotvora, Adre, Crvenog krsta... Neobjavljeni podatak govori da je od 25.913 metričkih tona hrane, koliko je od jula do novembra uvezeno u grad, samo 30 posto došlo do civila u gradu. Pred Novu godinu prijetilo je izbivanje afera, jer dobar dio hrane odlazi na adrese u gradu koje nisu na spisku UNHCR-a. Taj podatak Sarajlije sigurno ne bi učinio nesretnim da znaju da glavina hrane ide borcima u rovove, jer od toga direktno zavisi da li će grad uopšte preživjeti. Ono što iritira jeste činjenica da se dobrim dijelom humanitarne pomoći švercuje. Materijalni dokazi nalaze se na pijacama Markale, Ciglane ili na bilo kojoj drugoj.

Hljeb se, "nažalost", ne švercuje pa ga i nema. Trebalo je da prođe gotovo osam mjeseci da bi se uvele kartice za racionalnu potrošnju hljeba, a, i kada su uvedene, nije bilo dovoljno nafte za proizvodnju trećine hljeba za svakog Sarajliju. "Nafta" je još jedno objašnjenje tamo gdje nema struje. Kako se nafta spominje u svakom komunalnom slučaju, stiče se utisak da je ne bi bilo dovoljno ni kada bi Sarajevo ležalo na naftnim bušotinama. Da je, ipak, ima - to u

Sarajevu dokazuju golfovi koji neprestano krstare gradom. I ovdje crno tržište odrađuje posao u nedostatku racionalne distribucije.

Kažu da je London '45. godinu dočeka bez ijednog stabla. Sarajevo će '94. godinu dočekati bez ijednog panja. Nedostatak ogrjeva u gradu nadoknađen je neplanskom sječom parkova i drvoreda. Logičan potez, jer su stanovnici važniji od stabala. Čovjek može posaditi drvo, ali drvo ne može napraviti čovjeka. I u ovom slučaju pokazalo se da je stihija jača od organizacije koja bi podrazumijevala da se naprave planovi za sječom parkova i drvoreda. Izgleda nevjerovatno da se sječa mogla organizovati uz konsultacije stručnjaka, tako da se sijeku stabla pred biološkom smrću, svako drugo drvo u drvoredu, itd. Vlast je u prvi mah reagovala omiljenim sredstvom - zabranom. Nakon toga, dozvolila je sječom uz potvrde. Ovako savremeno očekićana drva sijeku - odabrani danju, i dio prodaju za devize, a ostali građani, noću, testerišu ono što je ostalo.

Zbog srušenih dalekovoda, ruše se stabla. Ustvari, nedostatak električne energije glavni je alibi za nefunkcionisanje gradskih službi. Tako je i sa PTT saobraćajem u gradu. Masovno ćutanje telefona nastupilo je 2. maja, kada su četničke granate i petokolonaška diverzija uništile centralu koja je pokrivala 40.000 pretplatničkih brojeva. Veze sa svijetom izgubljene su zaposjedanjem glavnih telekomunikacionih uređaja na Trebeviću. Ni nakon devet mjeseci ništa nije učinjeno da se osposobi PTT saobraćaj u gradu: ubacivanjem starih centrala niti premošćavanjem linija sa svijetom preko Hrvatske. Nikada iz Ministarstva za saobraćaj i veze, niti iz Pošte, nije stiglo valjano objašnjenje zašto se to nije uradilo. Kada je Pošta u pitanju, nastavljeno je sa starom monopolskom praksom. Ponovo su građani uplaćivali u devizama priključke izgorjelih brojeva, koje nisu ni do danas dobili. Naftu u posljednje vrijeme ima samo za ograničen broj priključaka, ali račune dobijaju svi pretplatnici.

Sarajevo se za rat nije pripremalo. Pripremali su se samo Srbi jer za rat može biti dovoljno i samo jedno. Bivša JNA je naručila od Ekonomskog instituta u Sarajevu projekat Grad u okruženju. Kontraplana Sarajevo nije imalo. Nerealno je bilo očekivati da grad besprijekorno funkcioniše u ratnim uslovima. Ali od aprila prošle do januara ove godine civilna vlast mogla je da funkcioniše barem kao odbrana grada. Goražde je za Sarajevo, ionako, nedostižan model.

Sarajevska pivara

Tromblon s pjenom (Autor: Emir Imamović)

Kvasac, mine, voda, sklonište i na kraju pivo. Fabrika u srcu Sarajeva snabdijevala je opsjednuti grad čime je stigla: oružjem za odbranu, hranom, vodom, dijelila zalihe, skrivala nemoćne i bila uništavana granatama. Za skoro četiri godine rata, Sarajevska pivara niti jednog dana nije prestala raditi. Isto toliko vremena, Sarajlije su pile njenu vodu i ponekad – pivo

Šta se proizvodilo u pivari? Pitanje, na - prvu, zvuči gluplje nego ono "koja rijeka teče ispod Savskog mosta". Odgovor bi, dakle, mogao zvučati i kao kontrapitanje, jedno od onih što ga neduhoviti, nesvjesni nedostatka smisla za humor, postavljaju želeći nasmejati sagovornika (pa šta će se proizvoditi, neće valjda zolje?!), pa pogode suštinu. Da, u pivari su se proizvodile zolje, ali i minobacači, eksplozivni kokteli, nagazne mine, trombloni i ručne bombe.

Još jedan pokušaj: Šta je to što se pije a iz pivare je? Zadržimo isti metod odgovaranja: Šta će drugo biti, riječ je o pivari, ne o "vodovodu"? I opet greška, ili prije, slučajan pogodak: Sarajlije su išli u pivaru i oko nje, čekali kamione ofarbane u bijelo da bi se napili - vode.

I tako bismo mogli o svemu: o 16 kamiona od kojih su pravljene barikade na ulazima u grad; o manjim vozilima pretvaranim u kola Hitne pomoći; o radnicima koji su jednog dana došli na posao pa postali pripadnici "fabričke jedinice", kasnije i brigada Armije Bosne i Hercegovine; o preko 10.000 litara benzina izdatog vojsci i humanitarnim organizacijama; o majstorima koji su sa Bistrika, bez ičijeg poziva, išli popravljati oštećena odjeljenja Traumatološke klinike i Klinike za ortopediju, o...

"Ovo je najbolja piva na svijetu", hvali se gostima iz Hrvatske, ove 2002. godine, sarajevski ugostitelj, verziran u piću, pokazujući malu, smeđu bocu proizvedenu u pogonima velike fabrike u prijestolnici. I zna on, kao i uposleni u fabrici, kao i njegovi gosti, da to baš i nije najbolje pivo na svijetu. Ali taj se odnos i ne zasniva na ukusu potrošača i (više nego pristojnom) kvalitetu proizvoda, već na nečemu sasvim drugačijem. Na jednom vremenu i svemu što ga je činilo. "To više nije pitanje para, ni izbora; ja kad god naručim pivu, sjetim se ratne pive koju je raja nabavljala iz pivare i mene kako iz kuće izlazim sa flašom od pola litra, i kako je vraćam i spremam za neku drugu priliku", kaže Topa, sarajevski vojnik, jedan od rijetkih što je svoj ukus prilagodio čudnom osjećanju obaveze prema onome što je bilo "naše".

Priča o Sarajevskoj pivari nema baš neke veze sa pivom. Ono je tu tek detalj. Voda je, kao i za pivo, osnov svega. Te prve ratne godine, kada je počeo život pored česama, koje su proizvodile samo huku, Sarajevska pivara je na 21 punktu žitelje opsjednutog grada snabdijevala vodom iz svog izvorišta. Čak pet takvih bilo je u samom krugu pivare. Gdje je u prva dva mjeseca rata, u improviziranom skloništu bilo i šezdesetero djece i staraca iz pivarinog komšiluka.

Sarajevo u ratu nije imalo struje, grijanja, vode (dovoljno), gasa, ali jeste - hljeba. I kakve sad to veze ima s pivarom? E, upravo u njenim pogonima, sve dok u grad nije stigao suhi, proizvođen je kvasac za Velepekaru. I to ne malo: svakog dana oko 300 kilograma, što je zadovoljavalo 75 posto potreba ubijanog grada.

Naravno, sve - od vode do mina, od automobila do kvasca, od hrane koja je iz tamošnjeg restorana slana za domove zdravlja i armijske jedinice - iz pivare je izlazilo pod granatama. Za skoro četiri godine rata uništavani su pogoni i vozila, kancelarije i oprema, sve u vrijednosti od oko 20 miliona dolara.

Sada dodati rečenicu "Ali, pivara je ostala" značilo bi ne samo pristajanje na patetiku nego i svojevrsno upadanje u šablon sjećanja po obavezi. A niko u Sarajevu takvo ne zaslužuje.

Zato, samo ponekad vrijedi nazdraviti s pivom u kojem je "ratna voda".

Klas

Pekara dobra k'o hljeb (Autor: Snježana Mulić)

Sve se moglo nečim nadomjestiti, samo se hljeb nije mogao napraviti od nečeg što nije brašno. Tako nešto nikad nisu izmislile čak ni Sarajlije. I kad se činilo da brašna nema ni za lijeka, u Velepekari ga je bilo. Otkud - samo njeni pekari znaju. Za 1.350 ratnih dana u ovoj pekari nad pekarama ispečeno je 126 miliona vekni hljeba i napravljeno šest i po miliona kilograma makarona!

Kao što svaki grad nije velegrad, tako ni svaka pekara nije velepekara. Osim Klasa. Koga ste još u ratu čuli da kaže: idem u pekaru po hljeb, ili: idem u Klas po hljeb? Nikoga. Svi su govorili: idem u Velepekaru. Ne samo zato što je to jedina od pekara koja je čitav rat radila već i zbog toga što je tada bilo jasno da ti hljeb u ruke više ne mogu dati ni mati ni otac, već je za to potrebna neka još viša sila. A najveća sarajevska pekara, zapravo Fabrika hljeba, tjestenine i kolača "Klas", bila je u ratu upravo to - viša sila. I onda se kao takva nije mogla zvati samo pekaram, a još manje Klasom. Velepekara (što je i ime jednog proizvodnog pogona u Klasu), bilo je jedino ime koje joj je pristajalo. Kao što je, recimo, Petom korpusu jedino pristajalo ime Sila nebeska.

Sreća da je te predratne 1991. godine Velepekara (Klas) zabilježila rekord u poslovanju, pa da je rat dočekala sa izvrha punim skladištem - 30 miliona kila sirovina i gotovih proizvoda. Nesreća je bila što ju je odmah početkom rata napustilo preko 40 zaposlenih, a sreća, opet, u tome što je lakše hljeb napraviti ako nemaš pekara nego ako nemaš brašna. Hljeb od ničega ne samo da nisu nikada izmislili Japanci nego ga nisu izmislile čak ni Sarajlije u ratu. Sve se moglo nekako nadomjestiti: jaje se moglo "napraviti" od kukuruze, pita od ničega, sir od sirceta... ali, samo se hljeb nije mogao praviti od nečega što nije brašno.

Nije da Sarajlije u svojim štekovima nisu već imali vreće brašna, ali te devedeset druge godine teško si kome mogao objasniti da kad je rat, kao što je tada uveliko bio, moraš hljeb mijesiti i peći sam. Zato je bilo nekako normalno da, dok "normalno" padaju granate, ideš kupiti hljeb. Ali, kako su se samoposluge vrlo brzo zamaskirale u skloništa, škole i štabove, bilo je očigledno da tu "hljeba više nema". Ali, bilo ga je u Velepekari.

I istina je živa da je Velepekara od maja 1992. do proljeća 1996. svaki dan pravila po jedan hljeb za svakog građanina. Doduše, nije to bio onaj hljeb od kilu, ali valja kapu skinuti onima koji su one zalihe, i još ponešto "humanitarnog" brašna, razgodili da svakom stanovniku svakog dana naprave veknu od 275 grama. U statistici Velepekare tako stoji da je za 44 mjeseca ratnog stanja proizvela i podijelila 126 miliona vekni hljeba, šest i po miliona kilograma makarona, te oko 17 miliona kilograma brašna i drugih proizvoda, a da samo sedam dana, u toku cijelog rata, nije bila u mogućnosti da hljeb isporuči bolnicama i domovima za djecu i stare.

Velepekarini pekari nisu pravili samo hljeb i makarone. Oni su povremeno iz razvaljenih auta, pa čak i iz tenka iz 1932. godine, vadili motore i pravili agregate kako bi "napravili" struju, a valjalo je i svakog dana otići do Pivare po vodu, pa je zabilježeno da su za 1.350 dana prevezli preko 250.000 tona vode, što za zamijesiti hljeb, što za gasiti požare. Jer, Velepekaru je i njen mlin agresor (eufemizam za četnike) četiri puta "neselektivno" zapalio i na nju "neselektivno" sručio preko 80 granata.

A kada se zna još i to da je Velepekara morala redovno plaćati utrošenu struju i gas (iako je bila uključena u tzv. humanitarni program), i da je na taj račun uplatila 1,7 miliona maraka, pa to da je njenih 25 radnika poginulo na radnom mjestu, a da ih je 36 teško ranjeno, onda je sigurno da su tamo samo radili ljudi dobri k'o hljeb.

I da su pravili hljeb k'o panja dobar. K'o duša mekan. K'o julski dan vruć.

Elektroprivreda, elektrodistribucija, elektroprenos...

Borci protiv mraka (Autor: Ermin Čengić)

U toku tri i po godine rata Sarajevo je više od šest i po mjeseci bilo u potpunom mraku. Struja je tako postala neka vrsta biljega civilizacije na izranjavanom tijelu grada

Najsvjetliji trenuci (u svakom smislu tih riječi) u ratnom paklu Sarajeva su oni rijetki sati sa strujom. Struja je bila neka vrsta biljega civilizacije na izranjavanom tijelu grada, a kako su dani bez struje postali svakodnevnica, i izvor podjele na tri kategorije Sarajlija: povlaštene korisnike prioriteta, one koji su se "kačili" na njih i obične smrtnike. Ovi posljednji su svu svoju nadu polagali u dobre vijesti od čovjeka kome je rat promijenio prezime. Irfan Durmić, ratni direktor Elektroprenosa i Elektrodistribucije Sarajevo, svakog od tih ratnih dana saopćavao je vremensku prognozu sa brojem kilovata koji su ulazili u opsadjeni grad.

I postao Irfan Strujić. Njegova priča počinje 17. aprila 1992. godine, kada mu je iz Kriznog štaba Ilidže javljeno da je pametnije da ni on ni stotinjak radnika iz grada ne kreću na posao u Blažuj, u objekat gdje je bilo sjedište Elektroprenosa. Tada je donesena odluka da sjedište preduzeća prebace kod bolnice Koševo, u trafostanicu koja je postala štab operacije dovođenja struje u "isključeni grad".

Sarajevo je do rata imalo 14 ulaza struje u grad, što znači da nije bilo nikakve tehničke šanse da grad ostane bez električne energije, pa čak i u slučaju da dođe do pada elektroenergetskog sistema bivše Jugoslavije. Napadom na Sarajevo, sve ključne napojne tačke u Vogošći, Reljevu kao najbitnijem, Lukavici i Blažuju su ostale van okruženja, i sistem je srušen. Do struje se moglo doći jedino pregovorima sa ljudima iste profesije na neprijateljskoj strani, mahom starim radnicima Elektrodistribucije i Elektroprenosa.

"Ja sam jedan od prvih ljudi koji je išao na pregovore na Aerodrom, istim putem na kojem je ubijen rahmetli Hakija Turajlić. Ko to nije vidio, ima rupu u svojoj biografiji. To je strava i užas. Nisam hrabar čovjek, ali sam sebi pokazao da jesam jer sam 20 puta išao tim putem bez sigurnog povratka", kaže Durmić, koji je nakon 27 godina rada u Elektroprivredi, od 1998. u firmi VTZ "Sigurnost".

Pregovori su bili samo prvi korak. Najvažniju i najtežu etapu uvlačenja kilovata u Sarajevo prelazilo je 14 članova ekipa te dio radnika Energoinvesta koji su izvodili popravke oštećenih dalekovoda na terenu, radeći bukvalno na "ničijoj zemlji". "Sizifov posao je bio početnički za ono što smo mi radili, a odgovornost za ljude koje smo slali na teren bila je ogromna", kaže Durmić, prisjećajući se dva događaja koja su mu se posebno urezala u pamćenje.

"Jednog dana smo poslali ekipu u Vogošću da popravi kvar na stubu u čijem temelju je bilo mitraljesko gnijezdo srpske vojske. Kada se jedan naš radnik spremao da se popne na stub, jer je kvar bio na visini od 20 metara, prilazi mu jedan sa nožem i kaže: 'Ja dobra vrata.' Drugi put su naši ljudi, dakle radnici koji su isključivo radili svoj posao, napadnuti i granatirani, UNPROFOR je, naravno, pobjegao, a oni su se sklonili iza plasta sijena!? To sada zvuči morbidno. Čuo sam u motoroli kako govore: 'Evo, pobiše nas. Zasu nas zemlja.' Kako sam jedini bio u vezi sa njima, ja sam te ljude bukvalno izvlačio četiri sata moleći ove na drugoj strani. Dalekovodne ekipe su nešto kao rudari, to je solidarnost i ako jedan zakaže, dolazi život u opasnost. Kada smo ih izvukli, jedan od njih je jednostavno od straha bio onesposobljen za rad. Ujutro, kada smo došli na posao, rekao sam im da se onima koji su preživjeli šok i ne mogu da idu, neće upisivati nikakve rečke. Niko ništa nije ni rekao. Da li je bilo ikakve naknade za njih? Možda, ako bude, kutlača makarona više..."

Kaže da mu je to bio najteži dan u ratu, uz 22. august 1995. godine, kada je poginuo jedan od 50 radnika Elektroprivrede koji su ubijeni tokom opsade Sarajeva, Irhad Lukovac, radnik na telekomunikacijama i Durmićev pratilac i prijatelj. Ako se uopće može govoriti o lakšim i težim danima. Jer težak je bio svaki onaj dan kada je trebalo mizerne količine struje koje su dolazile u grad rasporediti na prioritete i široku potrošnju.

Jednako teško je bilo doći do tih malih količina energije iz termoelektrane Kakanj i hidroelektrane Jablanica raznim tehničkim rješenjima i prespajanjima koja bi u mirno vrijeme bilo van pameti raditi. "Nikola Tesla bi rekao da je to za neki njegov novi rad, jer mi smo vrlo brzo nakon početka rata ostali bez opreme i bukvalno se znalo dešavati da radnici na terenu vežu uže sa 110.000 volti u čvor!?! Tako smo oborili veliku većinu propisa u elektroenergetici."

Nekad ni to nije bilo dovoljno. Nekada je Sarajevo ovisilo isključivo o staroj hidroelektrani na Hridu, koju je pokretala voda sa Trebevića, i njenih 200 kilovata. Za usporedbu šta to znači, dovoljno je reći da je Sarajevo do rata snabdijevano sa 180 megavata električne energije!

U toku tri i po godine rata Sarajevo je više od šest i po mjeseci bilo u potpunom mraku, vegetirajući isključivo na mreži agregata raspoređenih po ključnim institucijama u gradu.

Formirano je nekoliko agregatskih koridora, a prva mreža je išla trasom UNIS - Zrak - Pošta Dolac-Malta - Hitna pomoć - Srednja drvnotehnička škola - Elektroprivreda - Klas.

"Trebalo je to malo energije podijeliti u ovom logoru. Lako je kada znate da ulaze tri megavata u narednih mjesec dana, ali se situacija često mijenjala iz sata u sat. Sva suština je bila u tome da se svijest ljudi ne pomuti. Tako je i došlo do akcije da svako domaćinstvo dobije jednu sijalicu i televizor", prisjeća se Durmić.

Da bi takva akcija uopće bila moguća, u septembru 1994. godine Predsjedništvo RBiH je donijelo odluku da se pristupi izgradnji podzemne kablovske veze koja će Sarajevo snabdijevati električnom energijom. Tako je nastao projekat "S-35", nazvan po naponskom kapacitetu kabla koji je 31. decembra 1994. priključen na transformatorske stanice i donosio 3,3 kilovata dnevno svakom domaćinstvu.

Nakon što je u ljeto 1995. grad opet bio na ivici humanitarne katastrofe, u Elektroprivredi je odlučeno da se krene u projekat podzemne kablovske linije na naponu 110 kV, "S-110". Ovaj projekat je okončan sredinom decembra 1995, nakon završetka rata, ali je značajan utoliko što je to najduža kablovska podzemna veza u kontinentalnoj Evropi.

Paradoksi u borbi za dovlačenje struje u grad bili su svakodnevni, vrelo tehničkih inovacija nepresušno, a dešavale su se i situacije poput one iz aprila 1994. godine u koju je teško bilo povjerovati ljudima koji danima nisu vidjeli svjetlo sijalice. "Mi smo pustili napajanje u javnu rasvjetu jednog dijela Titove, Ferhadije i oko Vječne vatre. To je bilo pokazivanje da smo živi. Da grad živi." I svijetli.

GRAS Sarajevo

Za jedan krug trojkom (Autor: Emir Imamović)

"Svako od nas je mislio da kada proradi tramvaj, prestat će i ovaj prokleti rat. Sada, kad se upravo to dogodilo, ne mogu da vjerujem da je ovo stvarno." Nažalost, i nije bilo stvarno. Tramvaj je u Sarajevu proradio u jeku opsade - godine 1994.

U Rimu, Madridu, Krakovu, Grazu, Celju, Bruxellesu, Wiesbadenu... sredstva grad skog prevoza vozila su po jedan krug za Sarajevo. U Berlinu su spremali 100 zglobnih autobusa za put bez povratka u Bosnu. Na sarajevskim tramvajima je pisalo: *The whole world drives one aid round for Sarajevo*. Bilo je to krajem zime 1994. godine, preko 600 dana od posljednje tramvajске vožnje u Sarajevu. Bio je to, ujedno, i znak da bi se ponovo moglo čuti zvono "velikih čeličnih kola" koja su postala simbolom neubijenog grada.

Opsada Sarajeva počela je šestog aprila. Tramvaji su, ipak, vozili do četrnaestog. I valjda se u tih devet dana i odigrala jedna od onih nevjerovatnih, pravih filmskih scena: pijani, ostarjeli vojnik JNA na Ilidži je sjeo u tramvaj i čvrsto zaspao. Probudio se usred Sarajeva, u SMB uniformi i u zarobljeništvu.

Smijeha, međutim, nije bilo četrnaestog. Meta četničkog granatiranja bio je GRAS. Uništeno je 30 tramvaja kojima nije pomoglo ni izmještanje na skrovitija mjesta. Ipak, tramvaji su vozili sve do kraja mjeseca.

A onda se Sarajevu desio famozni drugi maj. Poslije velikog bombardovanja, grad je stao. Ne bukvalno, čak i kada je o GRAS-u riječ. Sve vrijeme, prije i poslije, vozili su autobusi (vojsku, ljekare, radnike Velepekare...), ako nisu pretvarani u barikade. Tramvaja, međutim,

nije bilo. Osim ako se pod vožnjom ne podrazumijevaju male dionice u jednoj traci i kratko vožanje naprijed-nazad.

Sve tako do 15. aprila 1994, kada je ponovo zazvonilo. "Kada je prvi put na TV-u vidio tramvaj u Zagrebu, pit'o je tatu šta je ono. Danas smo ga izveli da to doživi. Ma, ne, nije se prep'o. Mi smo inače obiteljski izašli na ovu vožnju", zabilježile su novine izjavu Mirjane Stanić, jedne od putnica u toj, prvoj vožnji 1994. godine. Ostalo je zapisano i da je tramvajem do Skenderije upravljao Sead Hadžibajrić, te da je neko kazao: "Svako od nas je mislio da kada proradi tramvaj, prestat će i ovaj prokleti rat. Sada, kad se upravo to dogodilo, ne mogu da vjerujem da je ovo stvarno."

I nije bilo stvarno. Tramvaji su vozili uz pratnju UNPROFOR-ovih transportera, od kojih je, naravno, korist bila nikakva. Na Marindvoru su, onako crveni i puni, i još okruženi "bijelim i anemičnim" UN snagama, tramvaji postajali mete četnika. Ne jednom, snajperskom su vatrom zasipani putnici. No, nije se prestajalo voziti. Bez obzira na užasavajuće visok stepen rizika.

Za tramvajdžije rat nije stao u Daytonu, već kasnije. Bio je deveti januar 1996. kada je tramvaj pogođen granatom iz ručnog bacača. I samo zahvaljujući prisebnosti Mehtibe Dževlan, koja je upravljala vozilom, broj žrtava je ostao "minimalan" (ako takav može postojati). Poginuo je jedan putnik.

GRAS, naravno, ne čine tramvaji i priče o njima. Autobusi tog preduzeća vozili su Sarajlije iz grada, svjesni da im svaka vožnja može biti i posljednja. Faik Madžun, Muharem Popović i Sulejman Dizdar takvu su imali u septembru 1992. Njihov je zadatak bio izmještanje arapskih studenata iz opkoljenog grada u Split. Zaustavljeni su na Ilidži, mučeni i ubijeni.

Posljednje ratne godine, iste one kada su napadnuti avio-bombama, u ovom sarajevskom preduzeću su odlučili ponovo pokrenuti i trolejbuse. Na 110. GRAS-ov rođendan, 27. novembra 1995, trola je opet spojila dva dijela grada: Otoku i Mojnilo. Tog dana, ponovo su svi sektori GRAS-a bili u pogonu, bez obzira na štete, nedostatak dijelova, struje, najobičnijih pomagala.

GRAS je danas jedno od rijetkih preduzeća koje je zaposlilo sve svoje radnike - bivše vojnike Armije BiH.

Maj 1993: Markale, pijaca

Do posljednje marke (Autor: Petar Finci)

Kada je rat već odmakao toliko da su ga svi prestali smatrati ratom i kada je činjenica da padaju granate prestala biti dovoljno opravdanje za jednoličnu ishranu, tezge na pijaci su se počele puniti stomaku ugodnijim sadržajima. Paštete, mesni naresci, kobasice, pilići, jaja, keksi i čokolade, voćni sirupi za razmućivanje... Nakon višemjesečne gladi, ovi su proizvodi imali mnogo veću vrijednost od kalorične - bili su spona sa svijetom koji je postojao; bili su, još više, dokaz da taj svijet još postoji, a da je sve što se događa san, polarni, pola godine dug, ali ipak san. A za takvo saznanje je vrijedilo izdvojiti traženu svotu, čak je i mržnja prema prodavcima splasnula

Prije rata, sladostrasni omatorjeli samci i udovci su za polje djelovanja rado birali pijace, naročito onu na Markalama, na što su upućivali i svoje potencijalne sljedbenike: "Odeš na Markale i tražiš neku gospođu u najboljim godinama...", govorili su, podučavajući usput da je gospođa uvijek u najboljim godinama, ili joj barem tako treba reći. "Ponudiš se da joj pomogneš ponijeti cekere - ako prihvati, završio si pola posla. Kad dođete do njene kuće, ona te pozove na kavu i kraj. Ako si vješt, dobijaš od nje džeparac, pa onda s njim izvodiš svoje cure", govorili su. Tvrdili su da sistem rijetko kad omane, da su žene mahom nezadovoljne muževima koji zanemaruju sve osim posla i dolaze kući izmoždjeni. Pokušavali su da stvore armiju mlađanih polužigola nemajući pri tome nikakve koristi osim nade da će se naslađivati prepričavanjima budućih zavodnika, rajcati ostarjelu maštu kad već ništa drugo. Skoro da su uspjeli.

Skoro, jer je počeo rat. A s prvim granatama pozicije su se izmijenile: gospođe su se povukle u kuće, točnije: podrume, i odatle ih je mogla istjerati samo potreba njihovih ukućana da napune želuce; muževi su prestali raditi, prestali dolaziti izmoždjeni, čak su, kažu supruge, nalazili dovoljno nerava da budu nježni, da ponekad iz neke kratke šetnje donesu cvijet. I, možda ključno, Markale su opustjele, prvih dana rata na njima se moglo naći samo lišće žare ili neke druge, podjednako neatraktivne biljke koja svakako nije nikoga mogla primorati da

riskira život. Lopovi su tada još djelovali pod okriljem uličnih straža i njihovi položaji su bili nedovoljno stabilni a da se upuste u prodaju robe. Jedino je poneki optimistični amater iznosio na prodaju walkman, gumu za žvakanje ili balone na napuhivanje. Sasvim nepotrebno. Bilo je, doduše, i cigareta.

Bit će da su upravo cigarete odredile, trajno, odnos kupaca spram Markala, odnos ispunjen mržnjom zbog prevelikih zahtjeva koje pred njega postavlja, ali svejedno odlaze na pijacu nemajući drugog izbora. Odnos, u ovom slučaju, beskrajnog gnušanja prema prodavcu na Markalama kojeg bi uvijek pobijedila žudnja da se zapali cigareta, unatoč njenoj cijeni. Sjećam se, a vjerojatno i svako drugi ponaosob, uzbuđenja koje je obuzelo sve koji su čuli vijest o neurotičnom pušaču s Dobrinje koji je zbog previsoke cijene ustrijelio preprodavca. Jednako je bilo uzbuđenje kada je doprla vijest da je nakon neke racije izvjestan broj švercera odveden u "mrak" i likvidiran po kratkom postupku. Malo je bilo onih koji nisu uzviknuli, ili barem pomislili: "Neka!"; nemali broj se zaklinjao da će poći stopama dobrinjskog pušača ako cijena cigareta dosegne neku, naizgled nemoguću, svotu. Ali, takvo razmišljanje uznemirava čula: predviđeni miris krvi, zamišljena lica izbezumljenih švercera koji munjevito snižavaju cijene, očekivani oreol robinhudovskog heroja... nervna senzacija takvih maštarija uvijek bi odnijela prevagu i nova cigareta je postajala nužna. Put je, makar uz gundanje i prijetnje, vodio na Markale.

Kada je rat već odmakao toliko da su ga svi prestali smatrati ratom i kada je činjenica da padaju granate prestala biti dovoljno opravdanje za jednoličnu ishranu, tezgje na pijaci su se počele puniti stomaku ugodnijim sadržajima. Paštete, mesni naresci, kobasice, pilići, jaja, keksi i čokolade, voćni sirupi za razmućivanje... Nakon višemjesečne gladi, ovi su proizvodi imali mnogo veću vrijednost od kalorične - bili su spona sa svijetom koji je postojao; bili su, još više, dokaz da taj svijet još postoji, a da je sve što se događa san, polarni, pola godine dug, ali ipak san. A za takvo saznanje je vrijedilo izdvojiti traženu svotu, čak je i mržnja prema prodavcima splasnula. Jer, oni su sada bili prodavci komadičaka zamišljene sreće, prodavci iluzije, a Markale neka vrsta Hollywooda u kojem su režiseri strahovito zarađivali uvjeravajući ljude da ne zarađuju na njihovoj patnji, jer oni (ljudi) zapravo i ne pate. A ne pate zato što im režiseri omogućavaju da dođu do svijeta koji žele, za neke, u odnosu prema ponuđenom neznatne, količine njemačkih maraka. Krug se zatvarao sjedeljama na kojima su uz konzervirane gljive i kuhana jaja služeni jubilarni *Zvečevo brandy* i *Vranac* s bijelom etiketom. Raspaljeni alkoholom, haustorski prijatelji su zamišljali kako će tog ljeta na more, "da malo odahnu". Sutradan su teturavim korakom išli na Markale da kupe kaladont i kavu - ne bi li teška, a u ratu još teža no obično, alkoholna isparenja izbacili iz glave i usta. I cigarete, da bar na taj način pokušaju ublažiti neurozu što predviđenom ljetnom odmoru neumitno promiču svi iole prihvatljivi termini.

S dolaskom zime iluzija je ustupila mjesto buđenju nagona za samoodržanjem. Svima je bilo jasno da dolazak zime neće moći prikriti nikakve delikatese, da iluzija neće ugrijati stanove niti ispuniti stomake. Prirodno, shvatili su to i na Markalama, vrlo svjesni da će zima popustiti i posljednje natruhe etičkih dilema o tome kako preživjeti. Važno je samo ostvariti taj imperativ. Logičan slijed ovakvog, vrlo pragmatičnog, razmišljanja bilo je pojavljivanje humanitarne pomoći na tezgama. Količina je uvijek bila dovoljna, za razliku od one koja je dijeljena besplatno, da podmiri potrebe tržišta, a cijena uvijek takva da ostavi poneku marku i za sutrašnju kupovinu. Nekako u to doba gradom su počela kružiti dva različita razmišljanja: jedno je, pozivajući se na "super povjerljive izvore", uvjeralo da blokadu oko grada ne drže četnici, ili bar ne samo četnici, nego mafija (kasnije je pridodato ono "srpsko-hrvatsko-muslimanska") koja ima za cilj izvlačenje kompletne strane valute iz Sarajeva. Operiralo se brojkom od sedamdeset milijuna maraka, od kojih je, kao, već pedeset i pet bilo izvučeno u

tom trenutku, pa će, shodno tome, deblokada uslijediti odmah nakon zime kad se potroše i zadnje pare. Drugo razmišljanje je imalo znatniji oslonac u realnosti, mada je nosilo i veliku dozu rezignacije. Po njemu je trebalo potpuno dići ruke od suzbijanja šverca, jer od njega, na kraju krajeva, živimo, a "Vlada nit čini niti će učiniti išta, čak i kad bi sasvim ukinula šverc".

Druga varijanta se pokazala gotovo proročkom. Cijele zime je pijaca na Markalama bila snabdjevena svim, kako se kaže, potrepštinama. Od drva, preko vode, do mlijeka u prahu. Pojavili su se, potpuno nenadano, i neprofesionalni preprodavci koji su robu dobijenu u privatnim paketima prodavali ili mijenjali za cigarete. Simpatije su bile na njihovoj strani, jer su uvijek dopuštali cjenkanje pa se moglo desiti da se kilogram mlijeka u prahu dobije za dvadeset umjesto trideset i pet maraka, a pride, i mrkva. I što je još zanimljivije, radili su svoj sitni biznis neometani - svjesni svoje neophodnosti i, usljed toga, nedodirljivosti - bosovi Markala nisu željeli stvaranje napetosti. Konkurencije praktično nisu imali, a racije koje su se uz golemu medijsku pompu ("danas je na pijaci na Markalama pronađeno osamnaest sapuna!" - novinska vijest) provođene, samo su im išle naruku. Narod je, naime, davno shvatio da bilo kakva racija ne prodire do samog problema i osjetio da je jedina posljedica povećavanje cijena nakon svake racije. Svima je, a naročito bosovima, bilo jasno kome su ovaj put upućene psovke. Markale su opet preživjele. A i njihovi kupci, najviše zahvaljujući upravo njima. Etika je pala u zaborav.

Proljeće je iskristaliziralo sliku. Na pijaci se sada može kupiti sve, bez razlike da li je namijenjeno pokušaju obnavljanja iluzije koju je zima zamrzla ili pokušaju preživljavanja. Moguće je na njoj naći i "duhovnu hranu" - knjige, ploče, videokasete, kompakt diskove; "hranu za sujetu" - kozmetiku, nakit, odjeću, obuću; moguće je na njoj naći i cvijeće, valjda najprije doneseno zbog muževa koji su za ovog rata obnovili žar medenog mjeseca. Ne i ženama. Jer, žena skoro da više i nema na Markalama. Poneka prodavačica se zatekne za tezgom, ali rijetko, valjda zbog bojazni da bi se još danas mogao naći neki nervozniji koji bi pokušao silom oteti ono što smatra da mu pripada. Njima za utjehu: teško da bi. Sva mržnja koju je netko mogao osjećati početkom ovog rata progutana je zajedno s nemoćnim osjećajem poniženja kad je shvaćeno, ili, možda, više doživljeno, da je "najvažnija živa glava". Žene su, valjda zbog sujete, ne mogavši podnijeti to poniženje, ostale kod kuće. Njihovo mjesto su u srcima sladostrasnih udovaca i njihovih sljedbenika zauzele debele kreature ofarbane kose, obučene u pripijene haljine i mrežaste čarape, simulirajući seksepil, njihove masne prekrizene noge, dok se izležavaju na praznim tezgama, pokušavaju uzbuditi one koji još ništa ne znaju ili one koji znaju suviše da bi birali. To smo i zaslužili.

FDS

Utjeha Sarajeva (Autor: Emir Imamović)

Pred sam rat, u Fabrici duhana Sarajevo su se odlučili za redovni godišnji remont. Do 15. aprila 1992. uglancani su pogoni i sve je bilo spremno za velike poslove. A onda je krenulo: granatiranja, požari, seljenja, nestanak duhana, papira, pogibije radnika... Ipak, do kraja opsade, jedina Drina za koju niko nije sumnjao da neće biti “naša” bila jeona FDS-ova. Bijela. Ukoliko je bilo papira za pakovanje

*“To šta je cigareta predstavljala u
ratu, vjerovatno ćemo biti svjesni kada
dani u kojima se motao čaj u marginu
novina budu tek tužno sjećanje”*
(Semezdin Mehmedinović, *Dani*, april 1993)

Kako li bi Sarajlije reagirale da su u svim tim godinama opsade znali da su postojale stvari zbog kojih su im zavidjeli u onim bosanskim gradovima čiji je ratni položaj bio daleko bolji od prijestolničkog? Količina traume mjeri se, istina, najprije brojem granata, ali i svim onim, silom prilika, nerealiziranim potrebama. Kada su, nekim čudom, iz glavnog grada uspijevale izaći novine, čitaoci na slobodnim teritorijama su – bezbroj sam puta to vidio i radio – sa poluludačkim sjajem u očima dugo gledali fotografije na kojima su važni i nevažni pušili. Cigareta među prstima, sivi pepeo na njoj i dim kamerom zaustavljen prije nego bi se rasplinuo, u drugi plan užasa je bacao hiljade bombi, snajpersku pucnjavu, hladnoću, mrak, zatvorenost...

Nikada prije i nikada poslije deviza “s cigaretom nisi sam” nije bila tako tačna. I niti jednoj cigareti više nikada neće pripasti tako važna, velika, patetično i tačno životna uloga utjehe, zadovoljstva, poroka, arome nekog ljepšeg života, kao sarajevskoj Drini. Onoj “bijeloj”, u mekom pakovanju i sa – što je dio prvih pušačkih informacija ovisnika kojima je nikotin trebao koliko i mir – “denifine filterom” (šta god da to bilo).

Fabrika duhana Sarajevo danas može imati najskuplje proizvode, najlošije cigarete, najgoru marketinšku kampanju (a, na svu sreću, nema ni jedno od toga), ali joj sve skupa ne može previše nauditi. Nije Drina ni jedina, ni najjeftinija, ni najbolja da bi se toliko pušila. Ona je trade mark jednog vremena i osjećaja u kojem nikotinska ovisnost igra najmanju ulogu.

Priča o FDS-u i opsadi, kada se priča sada, u miru, u vremenu koje je iskorijenilo sitna zadovoljstva, zvuči uobičajeno. Ratno. Upravni odbor FDS-a sredinom marta 1992. donosi odluku o obavljanju redovnog, godišnjeg remonta, određuje rokove radova (od 1. do 15. aprila) i uposlenima tada daje kolektivni godišnji odmor. Pet dana nakon opravki, fabrika ponovo počinje raditi. U ratu. Do juna, iz njenih pogona izlaze tek proizvedene cigarete. Tada je granatirana i uništena kotlovnica i FDS – staje. Zalihe te tvornice puše vojnici. Ostali čekaju čudo. Do oktobra, radnici fabrike gase požare, obnavljaju uništeno, trpe granate, na posao idu kroz snajpersku vatru i Drina ponovo gori.

Posljednjih dana decembra te prve godine, FDS uspijeva organizirati proizvodnju u skoro nemogućim uslovima, da bi u proljeće 1993. Drina dobila novi look. Nije, naravno, nikome palo na pamet da je redizajnira, već je u fabrici nestalo papira za ambalažu. Od pakovanja Astro sapuna, formulara za uplatu i isplatu boga pitaj čega sve ne, udžbenika marksizma koje je nabavljao dr. Nijaz Duraković, nastajale su “kutije cigara”. Kad ni toga nije bilo, FDS je proizvodila VBR-ove, kako su Sarajlije zvale cigare umotane u malu rolnu papira.

Sve poslije jeste nastavak nemoguće misije. FDS-ovi inženjeri su preko Prenja putovali po duhan u Hercegovinu, sa mostarskom tvornicom razmjenjivani su filter štapići za kork papir, počela je proizvodnja cigareta bez filtera Sarajevo, na tržište je, u posljednjoj ratnoj godini, izbačena i cigareta Bosnae...

Predmet mržnje u “civiliziranim državama” tih je godina bio predmet obožavanja. O cigareti, o dimu i aromi, pisali su najznačajniji bosanski pisci (poput autora sintagme “utjeha Sarajeva”, FDS-ovog ratnog favorita Semezdina Mehmedinovića, kojeg je jedan tekst o cigaretama pročitao u emisiji Dežurni mikrofon učinio počasnim gostom te fabrike), ne morajući često biti ni previše maštoviti. Uostalom, nije li sarajevska priča o djevojci koja je u kutiji Morave (“Marlboro u radničkom odijelu”) prvog ratnog proljeća našla geler i tada prvi put posumnjala da se neće “smiriti do augusta” i da tog septembra sigurno neće na more, “literarnija” pušaču od bilo kakvih namaštavanja? Još kada je drugi lik Sarajlija koji u Washingtonu puši Marlboro u mekom pakovanju ne zato što mu godi plućima, nego sjećanju... Na grad u kojem su pušači u redovima čekali kutiju cigareta znajući i da su im šanse da izgube glavu naspram onih da zapale barem 50:50.

KP "RAD"

Misija čistoća (Autor: Snježana Mulić)

Komunalci su u okupiranom Sarajevu postali najveći saveznici njegovih stanovnika. Dok su ih odozgo pokušavali poniziti tako što su zavrnuili sve česme, zaustavili sve konvoje u kojima se nalazio i sapun i pasta za zube, gađali ih dok su u kanisterima nosili vodu ili tek čekali da je natoče, radnici Javnog komunalnog preduzeća "Rad" činili su nemoguće da bi "misija čistoća" bila moguća

Ubiti u ratu nije se moralo samo metkom. Moglo je i prljavštinom. Moglo je i poniženjem. I na tu kartu neprijatelj je ozbiljno igrao. Međutim, ne možeš baš tako lako uprljati čista čovjeka. I nije se moglo. Sjećate se, Sarajlije je više od same smrti bilo strah da ih ne pogodi a oni se, nedajbože, zateknu u prljavom vešu. Sjećate se i toga da su ginuli dok su točili vodu, čistili ulice, prali veš na potocima i Miljacki. Ali su bar na onaj svijet odlazili čistog i obraza i odijela.

Komunalci su u okupiranom Sarajevu postali najveći saveznici njegovih stanovnika. Dok su ih odozgo pokušavali poniziti tako što su zavrnuili sve česme, zaustavili sve konvoje u kojima se nalazio i sapun i pasta za zube, gađali ih dok su u kanisterima nosili vodu ili tek čekali da je natoče, radnici Javnog komunalnog preduzeća "Rad" činili su nemoguće da bi "misija čistoća" bila moguća. I na prste jedne ruke mogu se nabrojati dani kada komunalci za Sarajevo nisu učinili bar jedno dobro djelo.

O tome svjedoči i dnevnik što ga je svakog dana vodio Vinko Raguž, jedan od tadašnjih direktora JKP "Rad". Zapravo, gospodin Raguž je, vidi se to po datumima, oduvijek vodio dnevnik. Ovaj koji za vas prelistavamo, počinje u vrijeme onog mira i prvi upisani datum je 9. januar 1992. godine.

Do druge polovine aprila u dnevniku preovlađuju "mimodopske" zabilješke o sastancima direktora, kreditima, nabavi opreme za zimsku službu i sl. A onda, olovka je promijenjena, tinta je tamnija, slova su sva velika: "21. 4. 1992, utorak, STRAŠNI DAN ZA GRAD SARAJEVO, NISMO RADILI."

Dnevnik mijenja svoj sadržaj. Dvadeset petog aprila piše o nasilnom oduzimanju nafte, dvadeset sedmog o "incidentu između radnika Ramiza Ajuše i Nikole Radovića". Jedanaesti maj ubilježen je kao dan kada su u Komunalnom konsolidirali svoje redove: "Počeli da

radimo na određenim dijelovima grada, na posao izašlo devet kuka (kamiona za odvoz smeća; op. prir.)." Slijede zabilješke o odvozu smeća, o izdavanju benzina i nafte za Teritorijalnu odbranu, za Dječiju ambasadu, a onda i one oko prvih problema u vezi sa istovarom smeća na gradskoj deponiji na Buča Potoku. Naime, kako je to već bila prva linija fronta, kamioni su se počeli vraćati puni otpadaka, i, kao uspjeh preduzeća, Raguž je 23. maja 1992. upisao: "Uspjeli istresti smeće iz nekoliko kamiona."

Već 25. maja jasno je da od gradske deponije nema ništa. Pronađena je nova - kod "Radenske" na Stupu. Listajući dnevnik, možemo pratiti kako u gradu nestaje hrane, struje, kako benzin i nafta postaju luksuzna i tražena roba. Tako će Raguž 1. juna 1992. zapisati: "Kupljena krava od DDPD 'Butmir' Stup", a već narednog dana crvenom olovkom podvući ime Luciana Božića, vozača Komunalnog koji je ranjen na Stupu.

Kraj juna u ovoj firmi obilježila su dva događaja - prestanak istresanja smeća na Stupu i otvaranje nove deponije iza Tvornice žice. Ljeto je 1992. i u dnevniku je sve više informacija o nabavci brašna, soli, riže, cigareta, nestanku nafte, benzina. Sada već slijede česti sastanci sa lokalnim civilnim i vojnim vlastima koje se dogovaraju o uzajamnoj pomoći, cisterne više ne služe samo za pranje ulica, već za dovoz vode građanima, bolnicama, javnim kuhinjama, školama... Prvog septembra gine prvi radnik "Rada", Željko Žulj, i to na deponiji smeća. Dvadeset prvog septembra preduzeće je granatirano, ranjena su četiri radnika, a 5. oktobar 1992. opet je "crven". Kraj tog datuma je samo jedna rečenica: "Najteži dan u ratu." Potom slijede zabilješke o tome kako samo cisterne rade a ostalo stoji, zatim kako rade samo cisterne koje su dobile gorivo, pa samo cisterne koje su dobile gorivo za bolnicu, pa samo cisterne koje su dobile gorivo od stranki... Šesnaesti novembar je boldiran: "Počinje akcija JKP 'Rad' i Unprofor-a na odvozu smeća - 40 vozila i mašina - gorivo dobili od UN-a." Dvadeset deveti dan decembra prve ratne godine obilježen je kao dan kada su radile sve cisterne, pet kamiona, dva topa... Početak druge ratne godine prate uglavnom zabilješke tipa: Veliki snijeg. Devetnaesti august 1993. zapisan je crvenim slovima. Slovima boje krvi. "Na kopanju tranšaja poginuo vozač Avdić Ibrahim a teško ranjeni Gušo Esad, Harac Hilmo, Dina Ćamil; lakše ranjeni: Šaćiri Zajko i Kustura Esad."

Evo nas u oktobru 1993. Crvenim slovima sada piše: "UN nije dao gorivo." Slijede zabilješke o čišćenju ruševina, odvozu uništenih automobila, raspodjeli vode domaćinstvima, bolnicama... Prvi mjesec sljedeće ratne godine, 1994, komunalci pregovaraju sa Unprofor-om o dovozu smeća iz Hrasnice, a sa Crvenim križom o gorivu za kamione. Dvadeset devetog maja bila je nedjelja, ali je "Rad" radio: "Pokrenuta je velika akcija odvoza smeća. Učesnici: JKP 'Rad', Civilna zaštita grada i Unprofor." Na kraju zabilješke iz tog dana stoji: "UN sve smeće utovario."

Zabilješke iz posljednje ratne godine govore o sve češćim akcijama čišćenja grada. Sada učestvuju svi: i "Rad", i Unprofor, i Civilna zaštita i mjesne zajednice, i građani. Bliži se mir. Vidimo to i po cjenovniku za odvoz smeća. Dvadeset četvrtog oktobra '95. zapisano je: "Cijene komunalnih usluga, odvoz smeća; poslovni 0,30; državni 0,20; stanari 0,020 DEM." I evo komunalaca kako čiste smeće ostavljeno nakon reintegracije sarajevskih općina. Ono kada su odnijeli sve, izuzev smeća. Vinko Raguž je zapisao: "Ilidža, Rajlovac, Vogošća, Grbavica - potrebno hajfiš posuda 2.500, velikih kontejnera 50 komada i sedam vozila."

Profesionalna vatrogasna brigada Sarajeva

Ljudi sa dvadeset života (Autor: Saida Mustajbegović)

Oni su znali u jednom danu istovremeno ugasiti i po trideset požara, bili su na udaru i granata i manipulacija, nosioci su Zlatnog ljiljana...

"Nakon što je agresor utvrdio da ne može osvojiti Sarajevo, pokušao ga je spaliti. Požari izazvani zapaljivim projektilima izbijali su svakog trena. Na sreću, Sarajevo je imalo svoju Profesionalnu vatrogasnu brigadu."

(*Oslobođenje*, 11. oktobra 1994)

Da! Sarajlije su imale svoje vatrogasce, koje, u namjeri da izvrše svoje zadatke, nisu sprečavale kiše granata, a ni snajperisti, čija su *omiljena* meta bili. Borci u crvenim uniformama, sa šmrkovima u rukama, u toku opsade grada imali su 8.000 intervencija. Od tog broja, 250 ima kvalifikaciju velikih požara, što znači da je istovremeno gorjelo dvije ili više zgrada. Najteži dan im je bio u maju 1992, kada su istovremeno gasili vatru u 30 objekata. Sve su ih tada uspješno ugasili. Po ovim podacima, sarajevski ratni vatrogasci su preživjeli 20 profesionalnih života. Jer, u svijetu, prosječni vatrogasac preživi, naprimjer, od dva do tri velika požara. Opet, prisjetimo se činjenice da oni nisu samo gasili vatru: cisternama su razvozili vodu građanima, spašavali ljude ispod ruševina, skidali gromobrane...

Dijelom ratni i postratni komandant Profesionalne vatrogasne brigade (PVB) Kantona Sarajevo Mesud Jusufović sjeća se strašnog zvuka telefona, koji je uvijek bio vjesnik vatre. Sa prvim granatama koje bi pale, počeli bi i požari. Jezivi trenutak kada je vojska u rovovima, građani u podrumima, a vatrogasci na ulicama.

"Strepili smo od tog zvuka. Bilo je k'o da te maljem neko udari po glavi. Jer, ono što je slijedilo bile su puste ulice, polomljeno granje, granatna kiša i vatra", prisjeća se Jusufović ratnih dana. Iznad njega na zidu obješena je ratna slika 300 vatrogasaca. Na njoj je obilježeno 11 lica pripadnika PVB-a koji su poginuli u akcijama tokom agresije, dok ih je ranjeno 38.

Brigadu je u tim teškim danima (do 13. aprila 1993) vodio rahmetli Kenan Slinić. Do agresije on je bio komandir vatrogasnog voda Stup. Već prvih dana agresije, preuzeo je komandu umjesto Radomira Spaića, čije se ime još 1991. godine povezivalo sa SDS-om i Vojislavom Šešeljem, te čuvenom "vožnjom s Pala". Na prvim sarajevskim barikadama Spaić je iskoristio službenu poziciju i učestvovao u njima sa 12 profesionalnih vozila. *Pomogli* su mu pripadnici PVB-a srpske nacionalnosti - njih šezdeset dvojica.

Jedan od početnih udaraca na brigadu bio je i kada je JNA, prilikom zauzimanja aerodroma, zarobila sedmoricu vatrogasaca koji su se zatekli na dužnosti. Nakon desetodnevnog zatočeništva, oni su pušteni kako bi "pomogli kolegama da ugase požar Unisovih nebodera".

Ipak, sabotaze i "udarce u glavu" Slinić je, preuzimanjem komandujuće pozicije, dobrom organizacijom uspio prevladati. Govorio je: "U brigadi su ostala prava sarajevska raja, da sačuvaju šeher-Sarajevo od palikuća sa brda."

Međutim, osim "palikuća s brda", znali su vatrogasci dobiti udarac i od onih kojima je bila važnija, naprimjer, kafana od vatrogasne ispostave. Tako im je krajem '94. oduzeta ispostava Stari Grad kako bi se otvorio ugostiteljski objekat. Stara čaršija je pola godine bila bez vatrogasne ispostave. Tek nakon što je dvoje djece nastradalo u požaru na Bistriku, prostorije su im vraćene.

Za PVB opsada Sarajeva se završava reintegracijom Grbavice, Ilidže i Vogošće. Jer, Karadžićev režim, koji je vršio pritisak na vlastiti narod, požare je koristio kao jednu od osnovnih metoda. U pratnji IFOR-a, sarajevski vatrogasci su gasili požare na lokalitetima koje su kontrolirali Srbi. Na Grbavicu su ušli tri dana prije reintegracije, to jest preuzimanja ovog dijela grada od strane FBiH. No, IFOR ovim hrabrim ljudima nije htio da sto posto garantira njihovu sigurnost. Čak je jedan od IFOR-ovih pukovnika izjavio da Srbi imaju pravo da pale, te da bi i on to učinio da je na njihovom mjestu.

Ipak, ni četnici koji su se *šetkali* oko njih, ni bombe koje su ostavljane na vratima stanova u požaru, ni iforovci koji su se "sklanjali" dok su ovi palili, ništa nije spriječilo hrabre momke sa šmrkovima da do kraja izvrše svoje zadatke.

"Prije rata ljudi ovdje nisu poštovali našu profesiju. A sada, na račun 'ratnog kredita', kada nabavljamo nešto za brigadu, Sarajlije nam prodaju povoljnije", konstatira s ponosom komandant Jusufović.

Pored mnogobrojnih međunarodnih, brigada je i kolektivni nosilac najvećeg ratnog priznanja Armije BiH - Zlatnog ljiljana. Dobila ga je 1993. godine.

Ekonomika ne stanuje ovdje

Nakon rata – glad (Autor: Kasim Begić)

Više od cinizma je da se na nivou centralne vlasti koncentriše manje ekonomsko-političkih ovlaštenja nego u vrijeme američke konfederacije. Ili da se preko posrednika nudi plan po kojem centralna vlast nema nikakav dodir sa "provincijskom" poljoprivredom

Ako bi se tražila najopštija odrednica svemogućeg nesporazuma na ovim prostorima, sa svojim dubokim negativnim efektima po sreću Bosanaca, onda bi ekonomija, ili tačnije odnos između društva (države) i ekonomije, zauzela neprikosnoveno mjesto. Činjenica da ono što je prepoznatljivo u normalnom svijetu, a to je da kriterij efikasnosti države jeste da li se njenom ukupnom aktivnosti obezbjeđuje društveni ambijent za uspješan ekonomski razvoj, kao osnovica i sreće pojedinaca i blagostanja društva, ovdje nije prolazilo ni u prošlosti a niti danas, predstavlja samo potvrdu izrečene konstatacije.

Objašnjenje za ovakav status ekonomskih i socijalnih interesa u oblikovanju političke i državne strukture ima svoju i istorijsku i geografsku osnovu, ali i bukvalno politikantsku, miksanu od vjerskih i međunarodnih faktora, pozadinu. Možemo, stoga, biti kivni na istoriju što je učinila da BiH tek ovlaš bude zahvaćena industrijskom revolucijom i tek omiriše građansko društvo, i što "austrijska čizma" nije prešla Drinu... Možemo se ljutiti na geografiju što nam je podarila istočne susjede, čiji su politički reprezentivi bradate i vašljive spodobe, koji su i poslije blizu dvije stotine godina i nakon dvije svjetske ratne kataklizme ostali na nivou svojih petovjekovnih "osjemenjivača". (Na strani činjenica da su njihovi osjemenjivači davno ostavili srednji vijek, uostalom kao i sav normalni svijet, ovim se potvrđuje teza da sinovi nisu uvijek pametniji od očeva.) Na dosljednost svojih izumrlih predaka ukazuje i aktuelna sveopšta i brutalna pljačka BiH i pokušaj legitimiranja prava pljačke koja je u međunarodnim okvirima davno napuštena. Možemo se ljutiti na geografiju i zbog zapadne - druge škaru...

Epizoda sa versajskom Jugoslavijom samo je institucionalizovala reduciranu srbijansku ekonomiju sadržanu u trgovinu sa "nacionalnom domaćom životinjom" (čiji domaćinski predznak potvrđuje i činjenica da se dijeli i zajednički krov), i pljačka i u miru i u ratu. (Ovovremeni "otac svih Srba" govori i o ratarstvu, ali to rade traljavo pa je i zanemarljivo.) Ni vrijeme marksističkog poimanja društva i bukvalnog ekonomskog determinizma nije ništa bitno promijenilo, osim što nas je još više udaljilo od građanskog društva, a agresivni boljševizam u kome su se prepoznali istočni susjedi potiskivao je bogumilsku tolerantnost.

Zato je i durmitorski šizofrenik u praskozorje višestranačkih izbora (i građanskog društva - sic.) mogao na "nezavisnim" medijima iz dana u dan blebetati da treba srediti politiku (čitaj: državu) pa se onda pozabaviti ekonomijom (čitaj: pljačkom dobara, teritorija...). Zato je i objašnjivo da višestranački Parlament, uz nesebičnu pomoć opozicije (građanskih stranaka - sic.) završi svoju jednoipogodišnju (ne)aktivnost bez ozbiljnijeg pokušaja da ekonomija dobije svoj uobičajan status, uključujući i činjenicu da ekonomske zakonitosti sa svojim univerzalnim svojstvima predstavljaju pouzdanu osnovu i za ustavno-političko ustrojstvo državne zajednice.

Da ekonomija ne stanuje ovdje ubjeđuju nas i međunarodni čimbenici oličeni u izraubovanim i ispodprosječnim diplomatama (i lord, ukoliko nije riječ o istoimenim cigaretama, tukne na davnu prošlost). Jer, kako se da tumačiti da ono što vrijedi u bijelom svijetu kod nas ne može da se zagovara ni u projektu, počev od Lisabona pa do New Yorka. I aktuelni plan tobože razrješenja krize u BiH, ne samo da preferira etnički princip, čime se marginalizira ekonomija

a bez ekonomskih sloboda čitav korpus ljudskih (građanskih) prava i sloboda iz plana djeluje dekorativno, nego i nudi aršine po kojima je nemoguće ekonomsko ustrojstvo državne zajednice. Više od cinizma je recimo da se na nivou centralne vlasti koncentriše manje ekonomsko-političkih ovlašćenja nego u vrijeme američke konfederacije, i da to Ameri u zdanjima UN "progutaju". Ili da recimo EZ preko svojih posrednika nudi plan po kojem centralna vlast nema nikakav dodir sa "provincijskom" poljoprivredom, kada je znano da čitava konstrukcija ove najmoćnije regionalne zajednice upravo počiva na agrarnom protekcionizmu. O ostalim elementima strukture ekonomske vlasti nije potrebno ni govoriti. Zato su, i u odnosu na četničku bratiju, i u odnosu na bosansko-hercegovačke čimbenike i njihov strah od posljedica "kapitalizma", manje objašnjive namjere evropske i svjetske zajednice u vidu projekata ustrojstva BiH. Osim, ako nije na djelu svođenje Bosanaca i Hercegovaca na razinu plemena, čime ekonomija, shvaćena u svom savremenom izdanju, gubi svaki smisao.

Februar 1995: Pristajanje na život pod opsadom

Nema smoga, al' se magla prodaje (Autor: Snježana Mulić)

Mnogo je prošlo od prvobitnog elana i vjere u skoro deblokiranje grada, od bombastičnih obećanja nekih ovdašnjih komandanata i bjelosvjetskih političara. Danas, uljuljkano činjenicom da rade tramvaji i kafići, Sarajevo iluzorno korača u "svijetlu budućnost", olako zaboravljajući prozaičnu činjenicu da je i dalje opkoljeno i ugušen

Da li je Sarajevo, grad koji je početkom rata donkihotovski insistirao na svojoj (vojničkoj) deblokadi, a potom krenuo u ofanzivu ničim drugim do duhom, danas došlo u fazu koja bi značila pristanak na život pod opsadom? Razloga za postavljanje ovog pitanja i još veće bojazni od njegovog potvrdnog odgovora, nažalost, puno je. Sumnju u postojanje ovakve odluke podgrijevaju, prije svega, svojim ponašanjem neke Sarajlije, i to uz zdušnu podršku međunarodne zajednice, ali i republičkih i gradskih vlasti koji mu (Gradu), iako su mir i sloboda ihaj-haj daleko, posvećuju skoro mirnodopsku pažnju.

Pozdravi iz Sarajeva Stoga, razglednica današnjeg Sarajeva izgleda, otprilike, ovako: tramvaji - rade, autobusi - rade, benzinska pumpa (nema veze što je jedina u gradu) - radi, struje - ima (strani novinar će uvijek preferirati snimak naselja u koje je upravo stigla struja), škole i fakulteti - rade, vode - ima, gasa - ima, hrane - ima, prodavnice, butici, kafane, kockarnice - sve radi i sve napucano do maksimuma; pojedine kuće, naročito one u koje će se smjestiti strane ambasade ili centrala SDA, te Latinska ćuprija se renoviraju (potpis pod razglednicu: Rokajte, nikada ne možete srušiti koliko mi možemo izgraditi); kina, pozorišta, galerije, sportske dvorane - sve radi (potpis: Vidi nas, možemo i bez zuba); avioni - lete, invalidi organiziraju takmičenje paraplegičara u basketu i rukometu; raja počešljana, namirisana, sa obaveznim natpisom Reebok na polurolkama, uredno šetaju (potpis: Pucaj, ne možeš mi ništa); ulicom Zmaja od Bosne dozvoljen prolaz za pješake, majke svoje bebe guraju u kolicima tik ispod četničkih linija (potpis: Nikad Srbin ne može ubiti koliko majka muslimanka može roditi)...

Helem, sve u svemu, izuzmu li se potpisi ispod slika, ispadne razglednica grada koja ne bi izazvala ni trunke sažaljenja ama baš nikoga na svijetu, pa čak ni nekoga od nas samih. Ovakvoj razglednici rahat se može dodati i glumčeva izjava da je privilegija živjeti u Sarajevu.

Dakle, to je slika koju smo uz pomoć bjelosvjetskih prodavača magle napravili. Međutim, postavlja se pitanje šta je to što se na slici ne vidi, zašto treba sa sumnjom posmatrati ono što ona ašćare prikazuje i zbog čega je normalno da izaziva u nama bojazan iskazanu na početku teksta?

Blokada deblokade Prvo, stvarajući ovakvu "idiličnu" sliku, Sarajevo se odreklo deblokade, bar onakve kakva je prvobitno zamišljena. O tome Sarajka i publicistkinja Alma Lazarevska kaže: "Pojam deblokade treba pod hitno redefiniirati, naročito onaj početni pojam deblokade koji je bio hajvanski neutemeljen (Goni bandu preko Drine). On je danas apsolutno istrošen, ali ga ničim nismo nadomjestili. Umjesto toga, krenuli smo u tzv. duhovni otpor koji se pretvorio u jedan necivilizacijski otpor u smislu: vidi me koliko mogu izdržati."

U tom maniru, sarajevski "Supermen" istrčao je na ulice i počeo prkositi. Gajenje kulta prkosa išlo je toliko daleko da je Sarajlija zaboravio da se u slučaju granatiranja treba skloniti u sklonište, da

ako ga nema - treba da ga napravi, ako ga ima - da ga koristi i ako je u lošem stanju - da ga osposobi kako bi mu pomoglo da sačuva glavu.

Međutim, kako saznajemo od Ahdina Orahovca, sekretara Sekretarijata za urbanizam u općini Novi Grad, građani skoro da nisu ni koristili skloništa koja se nalaze u ovoj općini. Sva atomska skloništa (a njih je nekoliko u Novom Gradu), po njegovim riječima, isključivo se koriste kao skladišta humanitarnih organizacija, a u ovaj Sekretarijat za svih hiljadu dana opsade nije stigao nijedan zahtjev za njihovu adaptaciju (o novoj izgradnji da i ne govorimo). Umjesto toga, adaptirane su skoro sve bivše kafane i prodavnice, a niklo je i oko 30 glanc-novih kioska. Ahmed Kapidžić, direktor Gradskog zavoda za izgradnju grada, iznosi slične podatke: "Samo jednom, za sve vrijeme rata dobili smo zahtjev od 'Trasera' za adaptaciju skloništa Bentbaša, ali od toga nije bilo ništa."

Negdje u to vrijeme nastao je i vic: "Znaš li šta Mujo radi u Tršćanskoj ulici na Ljuljašci?", a gradske vlasti su otišle korak dalje u stvaranju slike o neuništivom gradu. Naime, uvedene su radne obaveze koje su toliko obavezivale raj u da se i dan-danas vodi stroga evidencija dolaska i odlaska sa posla, a kažnjavanje se kažnjava baš kao da uopće nije rat. Rezultat i jednog i drugog je poražavajući - poginulo nas je više nego je i sam četnik zamislio.

"Ja bih stvarno voljela da se svaka sarajevska tragedija odmjeri - zašto je neko izašao iz kuće, zbog koje i kakve radne obaveze je izašao na ulicu i poginuo. Ja u tome ne vidim nikakav otpor, to što smo bez ikakve esencijalne potrebe ginuli. Voljela bih da imam tu statistiku - gdje su i zašto ljudi ginuli", kaže Alma Lazarevska i zaključuje da je to ravno zločinu.

Statističari nisu pravili ovu vrstu statistike, ali su zabilježili da je u Sarajevu za vrijeme rata sahranjeno više od 14.000 ljudi, da je samo na Dobrinji sahranjeno više od 3.000 i da se na groblju Bare predviđa otvaranje još 6.000 parcela. Ovakva horor situacija pridonijela je tome da Sarajlije počinju gubiti osjećaj za stvarnost, te su olako počele pristajati na ustupke koje su raznorazni međunarodni faktori i domaći "stručnjaci" počeli da nude.

Rekonstrukcija ili polarizacija Tako je došla i Rezolucija 900 o obnovi i izgradnji grada i načinjen famozni Eagletoneov tim i plan. Treba li puno pameti da bi se skontalo zbog čega je najviše novca na Bečkoj konferenciji ponudila upravo Velika Britanija (16,4 miliona dolara) i zbog čega se islamske zemlje skoro nisu ni počele po džepu. O Eagletoneovom planu, jedan od inženjera gradskog Urbanističkog zavoda, koji je želio ostati anonimn (sve ovo ide u prilog onoga što se na slici ne vidi), kaže: "Eagletoneov plan za osnovni zadatak ima izgradnju i rekonstrukciju infrastrukture Grada. Znači, međunarodna zajednica je rekla - haj'mo prvo uraditi to - znači, polarisati infrastrukturni sistem u dva dijela. Jedan da zadovolji srpski dio grada i drugi za zadovolji tzv. muslimanski dio grada. Laicima ovaj plan može izgledati O.K. i bezazlen, ali on toliko može da bude opasan da bi nam možda bilo bolje da nikad nije ni donesen. Čitav taj plan je u funkciji razdvajanja Sarajeva. Nije bez osnova prioritet dat saobraćajnoj infrastrukturi, vodovodu i kanalizaciji, elektroenergiji i plinu. U Eagletoneove timove uvučeni su razni šalabajzeri koji ovome gradu čine medvjedu uslugu. Međunarodna zajednica po svaku cijenu hoće da nas razdvoji, po sistemu - prvo infrastruktura pa je stambene blokove lahko, i mi toga moramo biti svjesni, kao i činjenice da će ta polarizacija ići nauštrb slabijeg, a u ovom slučaju to smo mi."

Jedan tim sarajevskih "stručnjaka" pokušao je napraviti i studiju na osnovu koje bi se vršilo istraživanje izvora pitke vode u Sarajevu a koji bi bili alternativa Bačevu. Ovaj prijedlog, prema riječima jednog inženjera hidraulike u Gradskom urbanističkom zavodu, ne samo da znači legalizaciju srpskog osvajanja već je totalno sumanutu ideja. Prvo, jer košta skoro kao bušotine za naftu, a, drugo, jedina alternativa Bačevu su izvorišta Crna i Bijela rijeka koja su, ustvari, njegova nadopuna. Znači, stvarne alternative nema. Da bi se izgradio alternativni vodovod, sve i kada bi postojali uvjeti, trebalo bi najmanje pet godina za uspostavljanje sanitarnih zona i dislociranje stambenih objekata. Dakle, na Sarajlijama je da, ukoliko žele da se kupaju kad god im prahne, krenu u oslobađanje Bačeva i izvorišta Crna i Bijela rijeka.

Grad iluzija Inače, stvaranje alternativnih izvora energije i ostalih ortopedskih pomagala ne predstavljaju problem koliko su to, često i nehotični, pokušaji pravljenja grada iluzija. Otvaranjem Mosta Bratstvo-jedinstvo legaliziran je četnički zahtjev za podjelom grada, što znači legalizaciju Karadžićeve ideje da nas strpa pod zemlju i za vijekove vijekova uzme koridor preko piste... U prilog sumnji da zaista pravimo grad koji se svaki čas može srušiti i kojeg svakog časa ne možemo deblokirati, jer se na razglednici lijepo vidi da je ovdje sve O.K., govore i činjenice da je na zahtjev Eurositija napravljen prijedlog neophodnih potreština za obnovu Sarajeva. Tako je Sarajevo, u kojem još uvijek četnici ubijaju njegove građane, zatražilo od evropskih gradova da mu, između ostalog, isporuče 470 svjetiljki sa kuglama za parkove i šetališta, svjetiljke za mostove, parkinge, manje ulice, avenije, gradske avenije, trgove, 100 fenjera za stari dio grada, 20 trolejbusa, 261 stub za semafore!!!??? U ludom gradu prave se i prve kuće iz temelja, dok stručnjaci za urbanizam upozoravaju da Sarajevo ne može funkcionirati a da se ne oslobode Ilidža, Trnovo i Hadžići. Tek vraćanjem ovih općina u sastav grada, Sarajevo može sanjati o saobraćajnoj - drumskoj i željezničkoj komunikaciji. Bez ovih teritorija, svaka druga alternativa, kažu oni, ostat će ipak samo ortopedsko pomagalo, proteza koja nikad neće biti prava noga ili ruka.

Sarajevo se još uvijek moli za mir (sic!), svijetu se udvara pacifizmom, koncertima, izložbama i mirovnim projektima. Međunarodna zajednica mu vraća beskonačnim brojem nagrada, priznanja i ordenja da bi nadoknadila neispoštovane rezolucije i politička nasankavanja. Ovo je svakako jedan od razloga zašto je Sarajevo uljuljkano, o čemu govori i Ševkija Okerić, predsjednik Gradske vlade: "Politika koju svijet vodi prema Bosni, a naročito Sarajevu, ustvari je politika zatiranja pameti. To je kod građana izazvalo opuštanje i zaborav. Građani sanjaju o velikoj budućnosti, gube realnost i ne vide težinu sadašnjosti. U interesu naše budućnosti i opstanka ovog grada je to da mi moramo imati više realnosti. Mi, naprosto, moramo imati stravičnu realnost i ni po koju cijenu ne smijemo pristati na činjenicu da živimo u podijeljenom gradu. Za početak moramo građaninu vratiti radnu naviku i uspostaviti kult rada i vrijednost tog rada", kaže Okerić.

Pravo Srba na sav grad Bojazan od pristanka Sarajeva na život pod opsadom ima i Gradimir Gojer, direktor Kamernog teatra 55. Gojer kaže: "Ja se bojim da je Sarajevo zaista pristalo da živi pod opsadom. Kad god prolazim ulicom Zmaja od Bosne, manje me je strah snajpera a više našeg zaborava. Bojim se da smo brzo zaboravili Grbavicu. U svakom dosadašnjem razgovoru o tzv. mirovnim planovima, kao da se svjesno prešućuje, zaboravlja i stavlja u drugi plan Sarajevo. Život pod opsadom je verifikacija osvajanja. Međutim, s obzirom da se ja bavim pozorištem, ne mogu dići ruke od ovog grada u teatarskom smislu. Mi radimo ne prihvatajući opsadu iako znamo da naše predstave ne mogu ubijati kao zolja. Da smo mi pratili tu logiku da stanemo sa duhovnim otporom, mislim da bi ovdje puno više ljudi umiralo od bolesti neurovegetativnog sistema,

ugroženosti samoćom i beznađem. Život pod opsadom je besmislen, ali se pitam šta bi bilo da dignemo ruke od svega?"

I dok Sarajevo živi od iluzija i ne vidi dalje od kontejnera, a međunarodna zajednica zadovoljno trlja ruke jer joj se nikada ne može reći da mu nije pomogla, Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, Dušan Kozić i Vojislav Maksimović, uz saglasnost tzv. srpske Skupštine (28. 12. 1994), donose REZOLUCIJU KOJOM SRPSKI NAROD POLAŽE SVA PRAVA NA GRAD! Ovom rezolucijom Srbima pripadaju općine: Vogošća, Ilidža, Ilijaš, Hadžići, Rajlovac, Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Trnovo, dok se Pale i Novi Grad tretiraju kao sasvim prirodno vlasništvo srpskoga naroda.

Sve u svemu, realnost što je proizvodi naš iluzorni hod sasvim je različita od onoga što smo zamislili i, na našu nesreću, nije nimalo lijepa. Što prije Sarajevo postane svjesno ove činjenice, to će imati više vremena za pripremanje konačne deblokade.

Dobrinjske škole

Iz inata su zvonila zvona (Autor: Saida Mustajbegović)

Sutereni, stubišta i podrumi pregrađeni folijama bili su mjesta gdje se u toku agresije na Dobrinji sticalo znanje. Svjesni neprijateljskog obruča, dobrinjski intelektualci na granate su odgovorili formiranjem Nastavnog centra...

Šta je zaustavilo školska zvona? Snajperi, granate, tenkovi... Dobrinja je u obruču. Njeni stanovnici pružaju otpor. Svako na svoj način. Intelektualci odlučuju da to bude otpor znanjem. Započinju odbranu olovkama, knjigama... Znanje potpomognuto inatom - njihova je logistika. Svjesni su da se i znanjem može probijati obruč.

I onda, u svakom haustoru otvara se po učionica ili mala škola. I već u maju 1992. godine, gradić u gradu, obruč u obruču, u suterenu jedne zgrade formira Nastavni centar "Dobrinja".

Član novogradskog ratnog predsjedništva Smail Vesnić okupio je u ovaj centar univerzitetske profesore, nastavnike i učitelje kako bi se studentima, srednjoškolcima i osnovcima omogućilo polaganje ispita i pohađanje nastave. Predavači su bili svi oni koji su imali visoku ili višu stručnu spremu. Od 1992. do 1993. godine u centru su se nalazile 23 srednje škole. Organizirana je nastava za sve srednjoškolce koji nisu mogli izaći iz obruča i stići do matičnih škola. Bilo je tu učenika Prve gimnazije, Ekonomske škole, Tehničke, Šumarske... te dobrinjskih osnovnih škola: "Skender Kulenović", "Ćamil Sijarić" i "Osman Nuri Hadžić". Položeno je čak i 300 fakultetskih ispita; don Renco, lokalni fratar, održavao je mise, a mjesto je našao i "Klub igara". Nastava se odvijala od 8.00 do 20.00 sati.

Prije agresije, Dobrinja je imala tri osnovne škole, a s obzirom da su tokom rata sve uništene, "preselile" su se u stubišta, suterene i podrume. No, osim prostora koje su izgubili, škole su ostale i bez skoro svih radnika srpske nacionalnosti.

Na Dobrinji, Sarajevo je dobilo i svoju "šestu gimnaziju". Ipak, njeno pravo ime je Opća gimnazija Dobrinja. Prvi čas u njoj održao je profesor historije Smajo Halilović 25. januara 1993. godine i, mada zvuči nevjerovatno, prvi kabinet u gimnaziji bio je informatički, imao je devet kompjutera, a predavači su ih donosili iz svojih stanova.

"Učionice su bile odvojene folijama. Nastavnici i učenici mogli su slušati jedni druge. Izgledalo je kao da svi učestvuju u nastavi", prisjeća se sa sjetom Sabiha Miskin, koja je i u ratu bila nastavnik i direktor Opće gimnazije Dobrinja. Dok je prelistavala školski ratni almanah, konstatovala je da su tada predavači i učenici dolazili spremniji na nastavu. Stariji su se pripremali da se ne bi brukali pred kolegama koje su ih slušale, a mlađi, opet, koristili su priliku da pročitaju lekciju do koje ranije nisu mogli doći. Jer, udžbenika ni papira nije bilo. Lekcije su se kucale pisaćim mašinama u malom broju primjeraka.

Centar je imao i punktove: samo OŠ "Ćamil Sijarić" (prije rata "Nikola Tesla") bila je raspoređena na 14 mjesta. Cilj je bio da djeca ne napuštaju haustore, a nastavnici su odlazili u te mini škole. Ratni i poratni direktor OŠ "Ćamil Sijarić" Faruk Jabučar objašnjava da su radnici škole ponosni na činjenicu da nijedan njihov učenik u vrijeme nastave nije poginuo, niti je bio ranjen. A završeno je 3.000 školskih godina! Bilo je i razreda sa samo tri-četiri učenika.

Desetogodišnjica opsade Sarajeva simbolično se povezuje sa sudbinom Osnovne škole "Osman Nuri Hadžić" (nekad "Dušan Pajić") na Dobrinji. Stotinjak metara udaljena od međuentitetske linije, ona i danas radi "raspoređena" u četiri suterena, koji su nekada bili poslovni prostori. Tako možete vidjeti natpise: učionica 1, 2, 3... Devet godina od početka rata, u septembru 2001, arbitražom za Dobrinju, ova škola pripala je Federaciji BiH i njena predratna zgrada je renovirana. Od septembra sljedeće školske godine djeca će se vratiti u obnovljenu zgradu, a ratni raspored učionica će se ukinuti.

Ratnih godina nastava se održavala i blizu linije razgraničenja. I to tamo gdje se najviše pucalo! "Jednom su nekako vidjeli svjetlo u učionici i gađali pravo u nju. Tada je jedan učenik ranjen", priča direktor OŠ "Osman Nuri Hadžić" Narcis Polimac. Sa užasom se sjeća grižnje savjesti koja ga je proganjala. Razmišljao je o tome kako se to ne bi dogodilo da dijete nije moralo biti na nastavi. Dugo je sebe smatrao krivcem za ovo ranjavanje.

Svi dobrinjski prosvjetni radnici emotivno su se vezali za svoje ratne učenike. U prilog tome govore slike koje čuvaju i priče koje o njima sa sjetom pričaju.

Đaci u brijačnicu, vojnici u učionicu

"Joj, nastavnice, ne znam hoću li biti živ, a vi me pitate jesam li naučio", prisjeća se ratnih đачkih isprika za nenaučene lekcije direktorica Osnovne škole "Alija Nametak" Ajša Lejlić. Ova bjelavska škola do rata se zvala "Vuk Stefanović Karadžić" i već na početku agresije u njenim učionicama, umjesto đaka, bili su vojnici. Nove učionice bile su raspoređene na 12 mjesta: u mesnice, brijačnice, stanove...

Slike ratnih časova direktorice Lejlić kao da su odjednom bile u njenom kabinetu. Skoro da je bila opipljiva snaga i želja iz tog vremena, koju su učenici i nastavnici međusobno razmjenjivali. Imali su zajednički cilj: doživjeti kraj iracionalnog filma. Doživjeti The End pakla u kome su svi bili u fokusu!

Sličice u tom filmu nisu se popunjavale samo redovima za vodu, hranu, granatama, već i hemijskim formulama, tablicama množenja, notama... Lekcije, opet, imale su drugačiju sadržinu, a prosvjetni radnici nešto izmijenjene uloge. Jer, naprimjer, dok je direktorica jednog dana u učionici radila na nekom hemijskom opitu, granata je pala blizu mjesta na kome se održavala nastava. I dok je ona pokušavala smiriti mališane oko sebe, kako se ne bi uspaničili, jedan od njih joj je rekao: "Nastavnice, što se plašite kada svaka granata ima svoje ime i prezime."

Bilo je to vrijeme kada nastavnici i učitelji nisu imali odgovore na svako pitanje. Jer, šta se moglo odgovoriti kada đaci pitaju: "Kada će rat prestati?" Ajša Lejlić se sjeća "užasa koji je osjećala kada bi joj to pitanje bilo postavljeno". Zato je koristila univerzalni odgovor: "Poslije kiše sunce dolazi!"

No, koliko je heroja u sarajevskim učionicama poput Ajše Lejlić bilo bitku prenošenjem znanja? Da li za njih postoji odlikovanje? Da li ih je uopće moguće pobrojati i upotrijebiti prave riječi kada se piše o njima? Ne!

Pokop

Bijeg od smrti u grob (Autor: Ahmed Burić)

Smrt je u Sarajevu bila tako česta i tako bliska da niko nije stizao misliti šta poslije nje. A poslije je moralo biti. Sahrane i dženaze obavljane su svakodnevno, pod vatrom s brda, noću, danju, bez dasaka za sanduke, čaršafa, nišana, križeva... Ipak, niko iz Sarajeva na onaj svijet nije ispraćen nedostojanstveno

Najveće sarajevsko pokopno preduzeće je svog ratnog rukovodioca Vladu Raguža dobilo ratnim rasporedom. Poznati sarajevski direktor je još 1988. otišao u Feroelektro, ali su ga 1992. policajci dopratili do kabineta gradonačelnika Muhameda Kreševljakovića. Gradska uprava mu je naredila da se vrati svom starom poslu jer je bivši direktor Simo Šipčić, jednostavno, prešao na drugu stranu. Prije toga je uplatio značajnu svotu novaca nekom pogrebnom poduzeću iz Srbije za opremu koja je stigla do Lukavice.

"Nismo imali ničega", prisjeća se današnji zamjenik guvernera Sarajevskog kantona Vlado Raguž. "Kad sam nakon 2. maja 1992. ušao u mrtvačnicu, vidio sam 50 mrtvih građana Sarajeva, a kako se agresija rasplamsavala, sve je više ljudi ginulo. Kad sam se požalio gradonačelniku da nema ni bašluka, ni ćefina, ni križeva, ni sanduka, on mi je odgovorio da se snalazim kako znam."

Tako i bi: grupa radnika je obilazila grad i uzimala sve što je moglo koristiti. U hotelu Grand su dobili čaršafe koji su se upotrebljavali za sahranjivanje. Skidane su zavjese sa svih prozora, na skladištima se tražila daska od koje je manja grupa radnika pravila sanduke. U početku se kopalo i do 50 mezara dnevno. Iz Pokopa danas posebno zahvaljuju prof. Vahidu Kljajiću, Fabrici duhana i Velepekari - firmama koje su njihovim radnicima pomagale u tako zahtjevnom i teškom fizičkom poslu.

Vrijeme je prolazilo, a broj mrtvih se povećavao. Stao je na oko 11.000 Sarajlija, od toga 1.800 djece. Od radnika Pokopa direktor će se s ponosom sjetiti Alije Hadžića, koji je upravljao mrtvačnicom, zatim svog zamjenika rahmetli Eseda Tahirovića, potom nosioca Zlatnog ljiljana Radenka Bogdanovića, koji je kopao i po tri rake, odnosno mezara dnevno, da bi uvečer sjeo u tenk i borio se protiv dušmana. Poginuo je, a sahranjen je u raci koju je sam iskopao.

Četvorica radnika su poginula, osam ih je ranjeno. Za vrijeme sahrane poginulog heroja i sportiste Vinka Šamarlića srpske su snage napadale 12 puta, a sam čin ispraćanja pokojnika trajao je pet sati. Nerijetko su se građani koji bi došli na groblje od granata i snajpera krili po praznim iskopanim rakama. Od smrti bježali u grob.

Ostat će zapisano i to da je reditelj Dino Mustafić za svoju predstavu Zid dobio scenografiju od Pokopa. Bile su to, zaista, daske koje znače život. Bolje rečeno, život i smrt.

"Možete ovo staviti u zagradu", govori Vlado Raguž, "male probleme sam imao s jednim pravoslavnim svećenikom, Avakumom, koji je ponekad i po sat vremena držao opelo, a ja sam ga upozoravao i molio da to skрати, ne što mi to smeta, nego da nas ne ubiju. Nijedan pravoslavac, katolik ili musliman nije sahranjen bez prisustva vjerskog službenika."

Zbog napada, dženaze i sahrane odvijale su se noću, ponekad bi radnici po danu samo ostavili mejta, a u rano jutro ga kopali; 1993. je znalo biti i po 60 dženaza na Stadionu, a u mrtvačnici i po 250 ljudi. Svuda mrtvi sugrađani: po spratovima, stepenicama, na kolicima...

Od obitelji umrlog tražilo se učešće, i to još od decembra 1991. Šta je značilo imati ormar u kući koji se može razmontirati da bi se u njemu sahranio pokojnik, ili pet litara nafte uz pomoć kojih ga je moguće odnijeti na posljednje počivalište, znat će samo one Sarajlije koje su nekog dragog izgubile u vrijeme opsade. Takvih, i pored zaborava koji prijeteći visi nad sudbinom, nije malo.

Traumatološka klinika Sarajevo

Granata u operacionoj Sali (Autor: Vildana Selimbegović)

Četvrtog aprila 1992. na sarajevskoj Traumatologiji počelo je dežurstvo sa neograničenim trajanjem: uigrani tim ljekara, medicinskih sestara i drugog bolničkog osoblja uspijeva za 1.335 dana opsade grada zbrinuti 30.144 ranjenika. Vodu, struju, naftu, gazu, fiksatore, lijekove... sve ono što im je trebalo nekako su pronalazili ne bježeći da mogu i u gorem od najgoreg, ali na jedno se nikada nisu navikli: operiranje ranjene djece

Sudbina sarajevske Traumatološke klinike uporediva je jedino sa sudbinom boraca za ovaj grad: netom nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog ugovora, oni koji su ponijeli najveći teret - ukinuti su. Odlukom tadašnje uprave Kliničkog centra Sarajevo, prestala je da postoji ustanova koja je još prije rata slovila kao moderna klinika prijeko potrebna u urgentnim prilikama. Od četvrtog aprila 1992. godine upravo zbog njih - Faruka Kulenovića, Adnana Dizdara, Mufida Lazovića, Dragiše Torbice, Jusufa Hadžira, Farisa Gavrankapetanovića... Ljekari su nazivani herojima u bijelom, čudotvorcima, spasiocima i čime sve još ne, ali uvijek uz neizmjerne riječi divljenja i hvale. Naprosto zato što je, od prvog časa kada je agresija na ovu zemlju i grad počela, Traumatološka klinika funkcionirala kao uigran tim spasilaca kakav se može porediti jedino sa dobro napravljenim američkim serijama, od kojih ih je, sem celuloidne vrpce, dijelio i broj pacijenata: nema te Hitne pomoći u kojoj u jednoj epizodi svemogući američki ljekari zbrinu 327 pacijenata, koliko je na Traumu pristiglo osmog juna 1992. godine.

O vodi, struji, hrani, lijekovima... da se i ne govori. Ili, pak, podatku da je ova zgrada direktno pogođena 24 puta, računajući samo artiljerijska oružja. Najlakši pogodak bio je 40 mm pancirno đule, na dan masakra kod Pivare; ostali pogoci izvođeni su većim kalibrima - minobacačima i haubicama. Snajperske hlice koji su stizali sa nekih 300 metara udaljenih četničkih položaja iznad Pionirske doline, niko nije ni brojao. Nisu imali vremena: valjalo je spašavati ranjene.

Kad se Morillon smrzne Iskustva koja su imali jesu im koristila, tim prije što je predratna Trauma, na čelu sa prof. dr. Jovom Vranićem, koji je i nekoliko mjeseci s početka agresije vodio ovu kuću, koristila i iskustva i mogućnosti prakse u Sloveniji, Švicarskoj, Njemačkoj... No, sve je to podrazumijevalo zavidne tehničke i ine druge uslove - tek primjera radi: Trauma je imala četiri operacione sale moderno opremljene, no kako su sve bile na prvom spratu zgrade, a neke i pogođene granatama, operiralo se, pa makar to bili i najkompliciraniji zahvati, u ambulancama i priručnim salama u prizemlju. I to: u svakom času duboko svjesni da su baš oni posljednja i jedina nada u spas, da je sva odgovornost upravo na njima iako su, mimo svih zakona medicine, upravo oni, tek tren prije tog istog pacijenta kojem je valjalo spašavati glavu - iznijeli iz gepeka golfa u kojem je dobačen sa ulice ili linije.

Primarijus dr. Faruk Kulenović tada je naučio nositi makaze u džepu: da razreže krvavu odjeću i dopre do rane. Danas kaže da je vrhunsko umijeće u tim danima zapravo bilo odrediti prioritet - kome je pomoć najpotrebnija. Nemalo se puta dogodilo da su u hodniku zbrinjavali povredu trbuha, obrađivali ranu i onda pacijenta - zbog prepunih operacionih sala, upućivali dalje. Važno je bilo spasiti život, što je, ustvari, prvo pravilo ratne hirurgije. "Nismo ga striktno poštovali", kaže Kulenović, "znali smo da poslije nas nema nikog, i ako je bilo moguće spasiti nogu ili ruku, nastojali smo tražiti izmještanje pacijenta. Događalo se da takav pacijent ode u neku zemlju zapadne Evrope i da mu tamo, nakon proračuna o bolničkim troškovima i dužini liječenja - obave amputaciju. Mi to nismo radili, mi smo amputaciju odgađali do situacije kada smo bili apsolutno sigurni da nema nikakvog izgleda da se ekstremitet sačuva."

Ona pravila ratne hirurgije koja se ne uče ni na jednom fakultetu, sarajevski traumatolozi su morali savladati: kako nabaviti naftu za agregat?, gdje obezbijediti vodu? Klinički centar je imao određenu zalihu nafte, a i Trauma je imala ugrađeni agregat ali sa jednom velikom manom: trošio je 20 litara nafte na sat. Prvu pomoć dr. Kulenović je pronašao u Prvoj brdskoj brigadi, koja je imala manji agregat potrošnje pet litara nafte za sat. No, i tada je trebalo štedjeti pa se operiralo pod dnevnim svjetlom kada je god to bilo moguće. Onda je jednog zimskog dana, već je bila 1993, dr. Kulenovića zaželio posjetiti tadašnji zapovjednik UNPROFOR-a, general Philippe Morillon.

"Operirali smo u salama u kojima smo u nekoliko navrata izmjerili minus pet. Oblačili smo košulje ispod mantila. U času kada je došao Morillon, bio sam u sali. Priznajem, pustio sam da me čeka i više nego je to bilo potrebno. General me je, vidno smrznut, upitao: je li kod vas uvijek ovako? A bilo je i gore. Proveo sam ga kroz odjeljenja, a on je sutradan poslao novi agregat od 75 kW i svoju ekipu: od tada do kraja rata, Francuski bataljon je brinuo o našoj struji, servisirao agregat i snabdijevao ga gorivom", sjeća se dr. Kulenović.

Voda je, naravno, bila preduslov postojanja: valjalo je, ako ništa drugo, oprati lokve krvi. Ferid Pašović, tadašnji direktor Pivare, odazvao se na molbu Traume i, već u ljeto 1992. godine, u jednu od garaža nadomak klinike smješten je rezervoar kapaciteta šest kubika. To je otprilike bila i dnevna potreba ove ustanove: cisternama je svakodnevno punjen ovaj rezervoar pa je problem vode na taj način riješen. Samo osoblje koje je taj dan napuštalo smjenu moglo je ponijeti 10 litara vode kući, pod uslovom da je ostalo od prethodnog dana. Mora se reći i ovo: nikada se nije dogodilo da neko od zaposlenih ne dođe na posao zbog pucanja ili granatiranja. Ali se također i nije išlo kući ako je bio dan intenzivnije artiljerije - čekao se veći broj ranjenih.

Doktore, kako ste? Hranili su se kao i sve ostale Sarajlije u godinama opsade: makaronima i rižom. Ranjenici koji su ostajali u bolnici imali su pažnju rodbine i prijatelja i jedan od sarajevskih ratnih izuma. Prijeko potrebnim se, tokom rata, pokazao vanjski fiksator. U ranijim vremenima korišten tek pri povredama u većim saobraćajnim nezgodama, kod otvorenih prijeloma, vanjski je fiksator, nazvan "Sarafix", postao neophodnim za mnoge ratne povrede. "Kad je rat počeo, imali smo 15 ili 20 fiksatora, a toliko smo trošili za dva dana, nekad i za samo jedan. Morali smo izvađeni fiksator ponovno ugrađivati. Onda je ekipa iz Vojne bolnice, na čelu sa dr. Šukrijom Đozićem i sa inženjerom Enesom Baralićem iz Energoinvesta, napravila modifikaciju fiksatora od materijala koji su imali. Kontaktirali su i sa nama i ispostavilo se da ga možemo koristiti i, što je još važnije, oni su ga uspjeli proizvoditi u tako opkoljenom gradu. Sjećam se da je najveći problem bio sa metalom za spojnice, dakle sa onim dijelom fiksatora koji se plasira direktno u kost: to su legirani čelici koji su biološki inaktivni, specijalne legure kojih nije bilo, pa su u Energoinvestu pronašli izvjesnu količinu elektroda po sastavu prilično odgovarajućih tim originalnim medicinskim čelicima i onda smo išli dozirano: jedna takva spojnica se ugrađivala da vidimo kako će reagirati. Pokazalo se da odgovara: kasnije smo te fiksatore koji su, moram to reći, imali i veću stabilnost, pokazivali i poklanjali hirurzima iz svijeta", objašnjava dr. Kulenović.

Zanimljivo, ali u vrijeme u koje se brašno dijelilo na kašiku a ulje brojalo kapima, sanitetskog materijala i neophodnih lijekova na ovoj je klinici bilo dovoljno. Čak je veći problem nastupio nakon rata, smatra dr. Kulenović, kojem se čini da je osjećaj krivice bio osnovnim motivom mnogim međunarodnim zdravstvenim organizacijama - od Crvenog krsta, preko Ljekara bez granica, Farmaceuta bez granica... tek, u grad su uredno stizali neophodni medikamenti i materijal. Naravno, nije bilo antibiotika širokog spektra, ali penicilina i gentamicina jeste.

Još je jedan detalj koji ratnu Traumu izdvaja od svih drugih ustanova u opkoljenom Sarajevu: ime, prezime, zdravstvena knjižica, nacionalnost, materijalne (ne)mogućnosti... ništa od svega toga zaposlene na ovoj klinici, kada je o pacijentu riječ, naprosto nije interesiralo. Svi pacijenti su bili upravo to - ranjenici kojima je trebalo pomoći. Uočavali su to i ranjenici te otuda valjda i takve situacije koje su ljekare Traume umjele potpuno blokirati: jutarnja je vizita, u krevetima sve mladić do mladića, i tek jedan od najtežih bolesnika, paraplegičar, pita: Doktore, kako ste danas? Jeste li imali tešku noć?

"Šta odgovoriti? Amputirac ili paraplegičar, duboko svjestan svoje situacije, ali istovremeno i raspoložen, presretne me s pitanjem kako sam ja. Moram biti dobro", kaže dr. Kulenović ističući da je i njemu osobno, baš kao i njegovim kolegama, ipak najteže bilo kada su operirali ranjenu djecu. Bebe, dječake koji su tek prohodali ili djevojčice koje se čestito nisu naučile ni igrati, a trebalo im je, tako malim i nedužnim, operirati teške rane, nerijetko im amputirati ruku ili nogu.

Pola plaće za knjižicu

"U ovom je gradu smrtno stradalo više od 1.200 djece, mnogo je više ranjeno: te smo rane najteže podnosili. To znam pouzdano i to se odnosi na sve nas - od portira do hirurga", priča dr. Kulenović. "I onda čovjek shvati da sve to pucanje po gradu i nema nikakav cilj, već da se baš sve smatra punim pogotkom - trebalo nam je razvući pamet, kako je to objašnjavao Mladić. A mi smo se istovremeno borili za goli opstanak u gradu u kojem je smrt bila bliža od košulje. Danas, kada razmišljam o svemu tome, shvatim koliko sam se i sam inatio sa smrću: zvuči paradoksalno, ali iz

nekakvih svojih neshvatljivih inata nikada nisam trčao preko raskrsnica. Sebi sam to pravdao poštovanjem prema pacijentima..."

Za sve te godine opsade važio je za nekog ko bukvalno nije napuštao Kliniku. "Nije tačno", kaže, "tokom 1993. išao sam sa dr. Cerićem na Kongres hirurga i tad nam se boravak, zbog dejstava, neplanirano produžio na 15 dana." Treba li napominjati: bio je prvi u prvom avionu koji je nakon desetodnevnih pauze poletio iz Splita za Sarajevo. U tih 15 dana uspio je vidjeti i svoju porodicu: supruga je koncem maja 1992, sa sinovima od osam i jedanaest godina i nakon jednomjesečnog boravka u podrumu - otišla iz grada. "Možda sam ja i zbog toga mogao više vremena provesti na poslu. Moje kolege koje su ovdje imale porodicu morale su brinuti o svemu, a brat i ja smo podijelili obaveze oko majke, koja je ostala u gradu." Zbog svoje punice, suočio se sa ratnom administracijom i shvatio veličinu svoje plaće: za protezu koja joj je trebala, prvo je tražio recept, a nakon toga je valjalo kupiti knjižicu jer njena nije važila. Zamolio je brata i, kada je knjižica pronađena, shvatio je da za tu knjižicu treba dati pola svoje plaće - pola plaće šefa najprometnije sarajevske klinike.

I to je bilo ratno Sarajevo, ono isto u kojem je najveća radost bila fotografija i pismo, u kojem je čisti profit bio glas najdražih proslijeđen preko radioamatera, u kojem se radošću zvao komad sira ili glavica luka. Da, klinika o kojoj je ovdje riječ ionako se uvijek hvalila linijom svojih zaposlenih: ne onom političkom koliko linijom tijela i još više profesije. Valjda i zato dr. Faruk Kulenović i nije mogao izgubiti više od 10 kilograma - u rat je ušao sa ravno 53 - i valjda i zato ekipa sa ratne Traumatologije i danas u ovom gradu slovi za najtraženije ljekare. No, kada je o priznanjima, položajima i inim drugim načinima nagrađivanja riječ - tu ih nema. Oni naprosto i danas kao i tih ratnih godina opsade rade svoj posao. Da, treba biti posve precizan: prije ukidanja Klinike - Muhamed Saračević, u svojstvu ministra zdravlja Kantona, potpisao je jednu zahvalnicu koja i danas stoji u kancelariji sada šefa odjela Klinike za koštanu hirurgiju, primarijusa Faruka Kulenovića.

Spasilačka služba

Ekipa koja je brojala 32 ljekara - što specijalista što specijalizanata Traumatologije na početku agresije - osipala se, tako da je dobar dio 1993. godine radilo sedam hirurga. Nakon odlaska iz Sarajeva prof. dr. Jove Vranića, na čelo Traume izabran je dr. Faruk Kulenović, koji je do ukidanja klinike ostao na čelu vrsnog tima hirurga. Činili su ga još Adnan Dizdar, Mufid Lazović, Faris Gavrankapetanović, Dragiša Torbica, Dževad Đulić, Jusuf Hadžir, dok nije otišao za šefa Dobrinjske bolnice, te dr. Marko Vuković do pokušaja odlaska iz grada. Bili su tu još i Miro Durić, Zijo Avdić, Zoran Hadžiahmetović, Dario Ivanišević, fizijatar Dijana Avdić i internistica Munevera Šahbegović. Do svog odlaska iz Sarajeva, hirurzima su pomagali i doktori Darko Kordić i Vladimir Šimunović, a svoj udio u radu Traume dali su i ljekari Boris Mahnić te dr. Zoran Nevjestić i dr. Sanja Besarević, inače sa Dječije hirurgije, koji su na Traumu došli kao popuna tima od devet specijalista koji su bili podijeljeni u tri ekipe. Na čelu medicinskog osoblja nalazila se sestra Samija Džinić, alfa i omega Traume, no mora se naglasiti veliki angažman svih zaposlenih na ovoj klinici - od prijemnih ambulanti i Nusreta Ćeme, Samira Silajdžića, Šahbaza Karupa, preko Hadžema Konje, Željka Stojkovića, Zlatka Begića, Alena Čustovića, Nadžide Alatović, Bise Perojević, Selme Kadić, Suade Kaljdžić do sestre Marije i sestre Merke Hodžić, koje su nepogrešivo znale šta već operiranom pacijentu najviše pomaže.

Neumoljiva statistika

Statistika je neumoljiva: od 4. aprila 1992. do 24. decembra 1995. godine, kroz ambulante, operativne sale i odjele Traumatološke klinike prošla su ukupno 30.144 ranjenika. Na bolničkom liječenju, u 90 kreveta ove klinike, zadržano je 4.200 ranjenika, a u istom periodu veliki operativni zahvat hirurzi Traume priznali su u 2.166 slučajeva: istine radi, uslovi u kojima su radili i onih 15.604 intervencije, koje traumatolozi nazivaju manjim zahvatima, preinačuju u značajne pothvate. Paralelna statistika Ortopedske klinike govori o 17.632 ranjenika, bolničkom liječenju 4.620 ranjenih, 2.318 velikih i 8.020 malih operativnih zahvata. Iako je baš svakog dana izvještaj o broju ranjenika sa ovih klinika, a od sredine 1994. godine iz Urgentnog centra za prijem (kada je zbog maksimalne uštede energenata reorganiziran Klinički centar), išao na sve zvanične adrese - potpuna statistika o broju ranjenih i vrstama povreda ne postoji: zato podaci Traume i Ortopedije govore o zbiru od 47.776 ranjenih unutar sarajevskog obruča.

Pomoć Mostaru

I pored ogromnog posla na Traumi, hirurzi ove kuće pomagali su u ratnim bolnicama izvan Sarajeva. Već u jesen 1993. kreće pomoć Mostaru - dr. Mufid Lazović i dr. Mehmed Javorić, u većem dijelu rata prvi hirurg Ortopedske klinike, dio su prvog tima uz anesteziologa dr. Gorana Džinića i sestru Samiju Džinić. Kasnije će put Mostara krenuti i ekipa sa dr. Zoranom Hadžiahmetovićem na čelu, no najduže u ratnoj mostarskoj bolnici, ali i sjećanjima tamošnjih ratnika, ljekara i ranjenika, ostao je nekada veliki rukometaš, danas još veći ljekar, dr. Adnan Dizdar.

Apoteke Sarajevo

April 1992. Sarajevo u barikadama. Puste ulice. Panika. Strah. Onda: objava rata i kolone ljudi koje odlaze. Granate, snajperi, ljudi padaju po ulicama kao glineni golubovi. Nestaje hrane, vode, struje, lijekova, svega... Haos je. Grad je opkoljen i zatvoren. U tom i takvom beznađu javlja se otpor, javlja se nagon samoodržanja, farmaceutska etika - sve to zajedno: apoteke rade. Niti jedan dan nisu zatvorene. Vrijeme prolazi: s prvom zimom i temperaturama ispod nule, psihička i fizička iscrpljenost uzimaju svoj danak. Pojavljuju se zarazne bolesti: deficit lijekova je sve veći. Raste i naš strah za hronične bolesnike, dijabetičare, hipertoničare... Malo-pomalo, počinje stizati humanitarna pomoć: dolaze lijekovi iz Francuske, Turske, Njemačke, Italije, Španije... Prevodimo priložena uputstva, koristimo naša znanja i iskustva, konsultiramo se s ljekarima. Važno je da do pacijenta stigne ispravan i neophodan lijek.

Ovo je dio sjećanja mr. Mire Kristić-Cvetković, tek jedne od farmaceutkinja preduzeća Apoteke Sarajevo, koje je neumorno radilo tokom cijelog rata u 14 apoteka unutar opkoljenog grada, računajući i onu na Dobrinji. I dok mr. Mira ističe da se i u takvim, najtežim ratnim uslovima, radilo po svim zakonima struke i profesije, priznaje da je čak i unutar humanitarne pomoći bilo lijekova sa isteklim rokom, sumnjivog kvaliteta, nesterilnih gaza i zavoja, pa čak i otvorenih i trošenih flašica. Nasreću, donatora je iz mjeseca u mjesec bilo sve više, a farmaceuta, dovoljno stručnih i spremnih da rade u ovom gradu, ipak dovoljno.

Mada su i apoteke bile na samoj liniji fronte, i mada ih granate i snajperi nimalo nisu zaobilazili - češće su ih namjerno tražili - samo zahvaljujući samim farmaceutima, opstajao je režim snabdijevanja građana lijekovima. Nezaobilazan je primjer rahmetli Bedrudina Kamerića, koji je svojim angažmanom i nesebičnim zalaganjem nekadašnjoj apoteci Prenj - inače na prvoj liniji fronte - pronašao sigurniju lokaciju: na Malti. Farmaceuti su neumorni i u vlastitoj proizvodnji - još u septembru 1993. godine renovira se Galenski laboratorij. I mada radi u teškim uvjetima, ipak nastaju ljekovite masti protiv opekotina i promrzlina - tada toliko potrebne Sarajlijama.

I dok danas mr. Redžad Ćatić, direktor Apoteka, s ponosom pokazuje sve one poslije rata obnovljene i renovirane, farmaceuti se s osmijehom tuge i sjete prisjećaju ratnih statistika: tokom 1993. godine, recimo, u pet apoteka realizirano je 264.380 recepata, u devet apoteka je 1994. realizirano 612.803 recepta, a 1995. godine 825.679 recepata. "U višegodišnjoj totalnoj blokadi Sarajeva, Apoteke su odigrale historijsku ulogu, zajedno sa cjelokupnim zdravstvom ove regije", konstatirat će mr. Lamija Hodžić, ne bez ponosa. A da za taj ponos ima razloga, mora se priznati.

Opća bolnica Sarajevo

Bolnica na nišanu (Autor: Ermin Čengić)

Uvijek u kadru svih ratnih snimaka Sarajeva, bolnica sa najviše direktnih pogodaka projektila srpske vojske je preživjela i povlačenje JNA i granatiranja i pokušaje papirnatog eliminisanja, pa čak i posjete opskurnih likova kao što je François Mitterrand. Vojna, Državna, Francuska, ili kako god, bila je uvijek bolnica na prvoj liniji

Još od osnutka 1866. godine pa sve do 1992. služila je uglavnom za potrebe liječenja pripadnika raznih vojski, od turske i austrougarske do JNA. Do rata poznata kao Vojna bolnica i respektovana u tolikoj mjeri da su se građani Sarajeva, i pored postojanja tadašnjeg UMC-a (današnjeg KC Koševo), počesto prijavljivali na listu čekanja za Vojnu. A onda, potpuni obrat: od prvih dana aprila do 10. maja 1992. godine Vojna prestaje biti bolnica i postaje utvrda JNA, da bi tek izlazak pripadnika agresorske vojske i onih ljekara koji su odlučili otići sa njima, označio početak života medicinske ustanove koja će kasnije dobiti ime Državna bolnica. To je bio i početak borbe za preživljavanje, ali i za povratak nekadašnje dobre reputacije.

"Ljudi su počeli da zaobilaze bolnicu, ne samo zbog toga što je bila na liniji snajperske vatre. Mene je, kao tadašnjeg zaposlenika bolnice i Sarajliju, povrijedilo to da pacijenti koji su imali potrebe nisu u nju hrlili. To je potrajalo sve do momenta kada se desio slučaj na Markalama, kada sam sjeo u auto, otišao u Klinički centar i uzeo pacijente koji su gore čekali jer nisu mogli stići na red, a mi smo ovdje bili bez posla. To je bio neki prelomni momenat i bolnica je ponovo postala gradska, narodna", kaže direktor današnje Opće bolnice "Sarajevo" Bakir Nakaš, jedan od onih koji su bolnicu napustili 8. aprila, da bi se u nju vratili mjesec dana kasnije. Već tri dana po njihovom povratku u bolnicu, u kojoj je od 660 ostalo svega tridesetak zaposlenih i pedesetak bolesnika, počelo je žestoko granatiranje. Tokom rata na bolnicu je palo oko 200 teških artiljerijskih projektila i ko zna koliko neizbrojanih manjih kalibara.

Bolnica je u tim prvim danima rata ostala i bez velikog broja ljekara, struje i vode i, naravno, bez imena. Po nekoj inerciji, pojavile su se ideje da pređe pod nadzor Teritorijalne odbrane, što nije prihvaćeno, jer bi u tadašnjim okolnostima to ujedno značilo da bolnicu agresor može tretirati i kao kasarnu ili vojni objekat. "Drugo ime u igri bilo je Gradska bolnica, ali grad se tada bio o sebi zabavio, tako da nije mogao biti osnivač. Onda smo odlučili, s obzirom da je svo vlasništvo SSNO-a postalo vlasništvo države, da joj damo ime Državna bolnica 'Sarajevo'. To je bilo vrlo simbolično jer je bolnica bila, kao i grad, stalno granatirana, bez struje i vode, a istovremeno puna života, umiranja i rađanja", prisjeća se Bakir Nakaš, koji je skupa sa Vladimirom Kojovićem i Antunom Lovrinčevićem činio novi tročlani upravni odbor bolnice.

Konačno, nakon famoznog dolaska francuskog predsjednika Mitterranda u Sarajevo i nakon njegove posjete ovoj bolnici, pojavila se ideja da bolnica dobije ime "Francuska".

"Gradonačelniku Kreševljakoviću je rečeno kako je to gotova stvar, kako je francuska vlada donijela odluku da stane iza ove bolnice, da joj pomogne na svaki način, jer je ova bolnica pretrpjela velika razaranja i puno je francuskih unproforaca bilo ovdje. To je čak došlo i do toga da je potpisan protokol od strane Ministarstva zdravstva, koji nikada nije potpisan od francuske strane..." Bolnica nikad nije postala "Francuska", nije dobijala ni francusku, ali ni pomoć ostalih, koji su smatrali da Francuzi brinu o njoj.

Sa 200 prijeratnih službenika, nešto siromašnih zaliha lijekova, hrane, infuzionih otopina i nafte, Državna bolnica je preživjela do uspostave zračnog lifta u septembru 1992. godine upravo zahvaljujući inventivnosti i hrabrosti ljudi koji su u njoj radili. Nedostatak infuzionih otopina natjerao ih je da pokrenu vlastitu proizvodnju, pa je za prvih godinu i po dana rata proizvedeno oko 70.000 boca. Bolnica je postala barem privremeno utočište i spas za oko 9.000 ranjenih, izvršeno je više od 15.000 operativnih zahvata, a ukupno je hospitalizirano više od 25.000 građana Sarajeva. Sve se to dešavalo u užasnim uvjetima, jer centralni objekat bolnice nije uopće mogao biti korišten zbog granatiranja, tako je čitavu 1992. bolnički tretman pružan isključivo u prizemljima i na sjevernoj strani objekta. Kada je ovaj prostor postao nedostatan i neuslovan, ljekari i pacijenti Državne bolnice počeli su da se penju na više spratove granatirane zgrade... U takvim uvjetima organizirano je i akušersko odjeljenje jer ga do 1992. godine ova bolnica nije imala pa je te prve ratne godine izvršeno i oko stotinjak poroda.

"Kako bi se mogli opisati najteži momenti? To je ono kada je bolnica granatirana i pogođen je, recimo, kuhinjski blok, što je značilo da više nema mogućnosti da se sprema hrana, pogođen je i dio gdje su bile cisterne sa vodom, popucale su veze, dio sa intenzivnom njegom ne radi, nema kisika, nema struje, dolaze novi pacijenti, nema lifta, noć je, smjena nije došla, neko mora da odnese mrtvog, neko mora nositi odrezanu nogu... I to sve prođe, a ujutru je sve završeno i nova je situacija. Jedna od najbitnijih stvari je bilo to što se ovdje pacijenti nikada nisu osjećali kao gosti, nego su tretirani kao dio porodice. Pošto su medicinske sestre i ostalo osoblje vrlo teško mogli sami stići sve da urade, znalo se dešavati da svježe operisan pacijent pomaže onome koji se tek budi nakon operacije. Nikako mi nije jasno kako se to sve dešavalo i da bolnica niti jednog momenta nije stala", kaže prvi čovjek ratne i mirnodopske Državne bolnice.

I nije stala, mada je teško zamislivo da bilo šta, a kamoli bolnica, može funkcionirati kada, recimo, 112 dana u kontinuitetu ne dobija ni struju ni vodu!? "Mi smo jedno vrijeme u ratu imali tzv. lift-boya. To je često bio i sam hirurg koji je operisao pacijenta i onda, kako nije bilo lifta, on bi ga nakon operacije smjestio na nosila i iznosio na drugi, a kasnije i na četvrti sprat. Mi smo bili sve, od vozača do nosača."

Za strane novinare Državna bolnica bila je nepresušno vrelo priča, a viši spratovi centralne zgrade bolnice ujedno i najbolja pozicija za snimanje, recimo, noćnog granatiranja Sarajeva. U njoj su, zbog toga, jedno vrijeme bile smještene četiri svjetske TV kompanije. Tako je snimljeno stotine minuta priloga, napisane su stranice i stranice novinskih tekstova, monografija i stručnih izdanja, ali teško da će ikada iko moći objasniti fenomen sarajevskih ljekara i drugog medicinskog osoblja i događaje poput ovoga: "Sjećam se jednog dečka koji je stanovao u zgradi prekoputa bolnice. Pala je granata i ja sam izletio na terasu i vidio momka kako skakuće na jednoj i nosi drugu nogu u rukama, a njegova majka više sa prozora. On ulijeće u bolnicu, a za to vrijeme ja sam dolje i vidim da se radi u tri sale. Četvrte sale nema. I šta drugo nego reći hirurgu: Gurni tog ustranu, evo ti ovog..."

Nakon svega, za radnike ove bolnice ostaje samo ponos jer su spasili ko zna koliko ljudskih života, nešto sjećanja na te grozne dane i doza razočarenja jer su zaboravljeni, pa čak i priznanja koja su namijenjena i njima, kao u slučaju nagrade Ujedinjenih nacija medicinskom osoblju Sarajeva, odlaze u ruke jednog čovjeka. Onog koji ne predstavlja ni Državnu, ni Dobrinjsku bolnicu, ni Hitnu pomoć, ni domove zdravlja i ambulante...

Hitna pomoć

Metak u haljinici (Autor: Ermin Čengić)

Kada je zbuđenost prošla, kada su svi prihvatili da je rat i da je kockanje životom postalo svakodnevni ritual svih zaposlenih u timu dr. Alije Mulaomerovića, direktora Hitne pomoći, već su se desile stvari koje su sve do kraja rata odredile ritam zbivanja u ovoj specijalnoj medicinskoj ustanovi

Nekoliko minuta je pričala o prvim danima aprila, Vracama, Marindvoru, prvom ranjenom iz Pofalića, a zatim sa Čengić-Vile i iz Hrasnog, vlastitoj zbuđenosti, nevjerici kada je vidjela mrtvog mladića sa sitnom ranicom od metka na vratu, 14-godišnjem iskustvu ljekara urgentne medicine koje je ustuknulo pred razumu nepojmljivim strahotama... Onda se zagrcnula i malo zaplakala. Kroz ruke dr. Jasminke Kovačević, specijaliste urgentne medicine, i svih njenih kolega iz sarajevske Hitne, prošlo je 3.168 ranjenih i 481 poginuli Sarajlija. Jedna trećina svih ranjenika definitivno je zbrinuta u Hitnoj, ali je njih 752 bilo u neposrednoj životnoj opasnosti, i moralo ih se na svaki način prebaciti na hirurški tretman u dvije sarajevske bolnice.

"Svaki od njih ima svoje ime i prezime, život, porodicu i nama uopće nije bilo lako jer, bez obzira koliko profesionalni bili, i mi smo ljudi od krvi i mesa i sami smo preživljavali određene traume. Sreća pa smo te teške trenutke imali u različitim momentima... Onda se sama sebi čudim što sam tako mekog srca. To je iskustvo koje daje potpuno drugačiju dimenziju ljudskom životu."

Kada je, nakon nekih pola godine, zbuđenost prošla, kada su svi prihvatili da je rat i da je kockanje životom postalo svakodnevni ritual svih zaposlenih u timu dr. Alije Mulaomerovića, direktora Hitne pomoći, već su se desile stvari koje su sve do kraja rata odredile ritam zbivanja u ovoj specijalnoj medicinskoj ustanovi. Mnogi, većinom radnici srpske nacionalnosti, napustili su Hitnu, organizovana su neprekidna dežurstva u smjenama od 24 sata, jer je od ljeta 1992. ostalo, otprilike, po tri doktora, tri tehničara i dva vozača u po pet smjena, izlasci na teren su postepeno smanjivani do iščeznuća jer je 28 od 30 vozila uništeno ili pokradeno, nestalo je struje i vode... Više nije bilo u miru uobičajenih poziva za kućne posjete, a nekoliko poziva za dolazak na prve linije odbrane pohranjeni su u arhivu prvih dana agresije kao dio mirnodopskog refleksa onih koji su znali da će osoblje Hitne prvo stići da pomogne ranjenim.

"Uglavnom su nama dovozili ranjenike i to rijetko jednog ili dva. Obično je to bilo u talasima po pet-deset i morali smo procjenjivati u trenutku koji su najteži i njih zbrinjavati prve, a potom i ove ostale. Ono što mi je posebno ostalo u pamćenju u vezi sa tim periodom je dan kada je bila Pofalićka bitka, 16. maj 1992. Moja smjena je radila 15. maja, i kada je tog 16. maja vrlo rano ujutro počela pucnjava, morali smo ostati ovdje 48 sati jer smjena koja je trebala da nas zamijeni nije mogla da se probije do Hitne. Tog dana je došlo preko 100 ranjenika, i vojnika i civila, mi nismo imali gdje da ih smještamo i svi ovi naši paravani su bili prepuni, ranjenici su ležali na nosilima, krvi je bilo svuda po podu, dosta njih je trebalo definitivni hirurški tretman da bi im se život spasio, ali ih je bilo nemoguće transportovati do bolnice. To je potrajalo cijeli dan, zviždale su granate preko naše zgrade, čulo se pucketanje vatre od kuća koje su gorjele u brdu. Kada se smrklo, pošto nismo smjeli paliti svjetlo, baterijama smo kontrolisali kako su nam pacijenti. Nažalost, nekoliko od tih teško povrijeđenih je umrlo, a možda ne bi da su mogli primiti hiruršku pomoć. Sjećam se jednog koji je imao ogromnu ranu na leđima i mi jednostavno nismo mogli

zaustaviti krvarenje kako god smo ga previjali. Sjećam se i dvije žene, jedna je imala tešku ranu na stomaku, a druga je imala prostrjelnu ranu na glavi i bila je u komi, i mi im nismo mogli pomoći. Tu noć smo zvali u pomoć obližnju policijsku stanicu pa su oni organizovali svoje kombije, i sve pacijente, njih oko 30, koji su morali dalje na tretman, prevezli su do bolnice", priča dr. Kovačević.

Nekada, međutim, broj ranjenih nije bio odlučujući da bi naletio momenat kada "ljudi u bijelom" iskoče iz svoje profesionalne kože, u nemoći da prihvate surovost smrti. "Ja se sjećam, to je možda bilo 1994. godine, jedne djevojčice od pet-šest godina, koju je majka vodila za ruku kada ju je kod pijace Otoka pogodio metak. Djevojčica je već bila mrtva kada ju je majka donijela... Ne mogu zaboraviti tu majčinsku tugu. Ona je, jednostavno, nije htjela pustiti. To je bilo grozno, jedva smo odvojili djevojčicu od majke, koja je bila sva krvava. Kada smo sa djevojčice skinuli haljinicu, našli smo i metak koji je prošao direktno kroz srce. Ona je bila trenutno mrtva..."

Iako se vremenom, sa osposobljavanjem bolnica i stvaranjem sanitetskih jedinica Armije, smanjivao broj pacijenata u Hitnoj pomoći, užas sa kojim su se svakodnevno suočavali zaposleni Hitne nije bio manji. Šest radnika Hitne je poginulo, a 18 ih je ranjeno tokom rata, bilo u sanitetskim kolima, na putu ka poslu ili u drugim okolnostima.

Uz to, život u ovoj "mini bolnici" sveo se, kao i u ostatku Grada, na puko preživljavanje. "Nismo imali vode, a radili smo sa krvlju i teško je i zamisliti kako smo tih prvih ratnih mjeseci održavali higijenu. Kasnije, od jeseni 1992, instalirali su nam priručnu pumpu iza zgrade pa smo mogli podmiriti te dnevne potrebe. Onda smo dobili na poklon jednu veliku cisternu od 20.000 litara vode i ona i danas stoji u podrumu, u garaži, a vatrogasci su nam dovozili vodu sa Pivare. Te prve ratne zime bilo je užasno jer su sva stakla i svjetlarnici na zgradi bili polupani, prva kiša je stvorila vodopade na svim dijelovima zgrade, bilo je jako hladno, nije bilo nikakvog grijanja, sve instalacije su bile zaleđene." Ipak, radnici Hitne nisu se nikada predali. Radovali su se malim stvarima, poput proslave Nove 1993. godine, uz tutanjavu granata, malo hrane iz humanitarne pomoći, konzerve coca-cole prošvercovane iz UNHCR-a i dva sata svjetla i muzike na agregat. Radovali su se i svakoj bebi koja bi došla na svijet u ovoj izrešetanoj zgradi. Ili, kao što kaže dr. Kovačević: "Recept za preživljavanje je bilo misliti samo do sutra..."

Bosnalijek

Prvi napad na Sarajevo aprila 1992. Bosnalijek je dočeka u svojim pogonima u Jukićevoj - na prostoru kao stvorenom da bude meta artiljerijskih projektila - i sa paletom proizvoda koja je jedva sa četiri posto pokrivala potrebe za lijekovima u Bosni i Hercegovini. No, menadžment na čelu sa direktorom Edinom Arslanagićem odmah kreće u akciju: dio pogona je izmješten, dio opreme dislociran, sve raspoložive vreće punjene pijeskom i zemljom, pronalazeni betonski blokovi... da proizvodnja ne bi stala.

Kako ova industrija zahtijeva visok nivo uslova - od skladištenja sirovina, preko proizvodnje, kontrole kvaliteta do smještaja gotovih proizvoda - proizvodnja bez bukvalno ijednog pristojnog uvjeta bila je pravo umijeće. I uspjela je: zahvaljujući, prije svega, izuzetnoj organiziranosti, znanjima i snalžljivosti stručnog kadra. Svojim lijekovima Bosnalijek je pomagao i vojnicima i civilima: u redovima Armije BiH, zašto i to ne reći, bila su 183 radnika ove kuće. A oni koji su ostali da rade, tražili su načine da već plaćene a nedopremljene sirovine neophodne za proizvodnju

prijeko potrebnih lijekova ubace u opkoljeni grad, saradivali sa humanitarnim organizacijama, zahvaljujući kojima su u Sarajevo dopremljeni čak i visokosofisticirani uređaji za kontrolu kvaliteta te sirovine za proizvodnju i razvoj novih lijekova.

Posebnu ulogu u razvoju Bosnalijekove proizvodnje imala je Dženana Tatarević, diplomirani inženjer hemije. Dženana je ubijena 3. januara 1994. zajedno sa svoje dvoje djece, mužem, majkom i bratom: stradali su u svome stanu, pogođeni granatom. U trenutku pogibije, iza Dženane je ostalo 39 projekata. Smrtno je stradalo još 16 radnika ove kuće, a 21 je ranjen: 11 je trajnih invalida. Bosnalijek je aprila 1992. godine imao 900 zaposlenih - 36 posto radnika napustilo je i firmu i BiH.

Štete na objektima i opremi procijenjene su na 13 miliona maraka: nema dijela Bosnalijeka koji je mimoišla granata, a radnici su izbrojali više od 80, i to onih većih kalibara.

Uprkos svim mogućim sarajevskim nestašicama, Bosnalijek je proizvodio lijekove zadovoljavajućeg kvaliteta i čak proširio svoj asortiman za još 26 novih proizvoda. Stručnjaci ove kuće maksimalno su se angažirali na onom najpotrebnijem: uz antibiotike tu su još bili antiinfektivni lijekovi, ali i OTC preparati za tzv. ručnu prodaju, među kojima je bilo i tako traženo dijetetsko sladilo Zehrin.

Sa dejtonskim mirom i Bosnalijek je krenuo u sređivanje svojih kapaciteta: danas je to kuća koja samo u jednoj smjeni godišnje proizvede 17,5 miliona ampula, kuća koja je svoj asortiman obogatila sa 40 novih lijekova i tako svojim proizvodnim programom dosegla asortiman od 150 proizvoda, koji sada sa 70 posto procenata zadovoljava potrebe domaćeg tržišta, ali i sa istim tolikim procentom u proizvodnji po vlastitim tehnologijama.

Maj 1993: Grbavica, tamo daleko

I to je Sarajevo (Autor: Asja Hafner)

Sarajevsko naselje Grbavica već je dugo pod okupacijom srpskih snaga koje su od njega pokušale stvoriti etnički čistu zonu. U toj namjeri su djelimično i uspjeli. Ipak, zaboravili su, pokušavajući se sasvim zatvoriti, jednu stvar: ukus zabranjenog voća uvijek je djelovao ujedinjujuće

Sarajevsko naselje Grbavica, bivša zadužbina bega sa Krbave, ovom drugom okupacijom Sarajeva dobilo je prefiks srpska i kao takvo već je opjevano u pjesmama onih koji su ga okupirali i zatvorili, načinivši od njega logor i mučilište za nesrbe i nelojalne Srbe, a sebi otvorivši prostor za izživljavanje nad ljudima i pljačku njihovih kuća, stanova, automobila i svega ostalog što se može oteti i orobiti. Međutim, čini mi se da je Grbavica mnogo prije, ali u tajnosti, dobila taj prefiks srpska, možda čak odmah poslije prvih slobodnih izbora kada su se u gradskim opštinama u kojima je SDS dobila većinu, pojavile trafike lista *Javnost* kao granične karaule "srpskih opština" u gradu.

Od prvih barikada, drugog marta 1992. godine, sve je postalo još očiglednije. Srpska mladež okupljala se u kafiću "Flamingo" i već javno pokazivala oružje. Među njima je bilo mladića iz sela Petrovići, koji su na barikadama bili najneprijatniji u zaustavljanju i legitimisanju građana. Po Grbavici se neposredno pred rat pričalo da je ona srpska, ali niko nije mogao ni zamisliti šta će to značiti, sve do početka rata. Jer ljudi su se nadali da je Grbavica sastavni dio Sarajeva ako ni zbog čega drugog a ono zbog Željinog stadiona.

Priče ljudi koji su pobjegli iz ovog "malog logora", unutar velikog sarajevskog, mahom su tragične, sa manje ili više sreće koja je poslužila aktere jer su ipak uspjeli da pobjegnu. Za sebe samu ne mogu reći da sam pobjegla, jer Grbavicu sam napustila vozeći se trolejbusom, jednim od posljednjih koji su krajem aprila još saobraćali, ali svakako sam upoznala strah od ljudi sa čarapama na glavama i gnjev zbog nemoći da im se suprotstavim. Ja kao neko ko je u

ovo naselje doselio iz centralnih dijelova grada u godinama koje se više ne mogu nazvati djetinjstvom a da bih za njega bila sentimentalno vezana, relativno lako sam napustila svoj stan u nadi da će se sve brzo smiriti i da ću se moći vratiti. Poslije prvih dana straha, prešla sam u "nesrpski" dio grada i mnogo lakše podnosila i najveća granatiranja od nezvjesnosti koju sam na Grbavici osjetila. Poznanici i komšije koji su izašli poslije mene, neki od njih i početkom ove godine, pričali su mi svoje priče. Mada priče koje su ispričali ne spadaju u najtragičnije sudbine, svjedoče o zločinu protiv digniteta čovjeka. Svako od njih imao je svoj bliski susret sa, tada već demaskiranim, četnicima. Jedan od mojih komšija rekao mi je da su nama iznijeli sve iz stana i da je, nakon pljačke, naš stan dodijeljen nekim dvjema "sestrama" koje rade u ambulanti, a u slobodno vrijeme se bave najstarijim zanatom na svijetu i to baš u našem stanu. Poslije ovog saznanja nisam mogla ništa drugo nego da prihvatim šaljivu opasku prijatelja koji me je, kada je to čuo, upozorio da se ne iznenadim ako slučajno u nekom listu "Republike srpske", erotske sadržine, prepoznam svoj komad odjeće.

Komšija iz susjednog stana je izašao februara ove godine i njegova priča je mnogo tragičnija. Sa ženom je na samom početku pobjegao sa Grbavice kod nekih rođaka čiji je stan, po nesreći, već poslije prvih artiljerijskih napada granatiran. Žena je doživjela nervni slom pa su se vratili na Grbavicu, gdje su je od silovanja spasile komšije. Njen muž je kao musliman odveden u radni vod, gdje su ga iznurivali najgorim poslovima.

Drugog komšiju najviše je maltretirao čovjek koji živi u prizemlju naše zgrade, prije rata vozač trolejbusa, a po izbijanju rata pronašao sebe kao velikog četnika. Da bi i materijalno pokazao svoju veličinu, porušio je zidove druga dva prizemna stana i pripojio ih svom. Čovjek kojeg je najviše maltretirao, prije rata pjevao je u crkvenom horu, sve što je ponio sa sobom je nešto majčinog nakita. Rekao je da su svi Hrvati iz našeg ulaza poklani.

Rođak jednog mog prijatelja prvo je sa Grbavice bio odveden na "Kulu" pa ponovo vraćen na Grbavicu i zatočen u famoznim garažama. Tu mu je čuveni Batko prijetio nožem. Bio je prebijen. Naslušao se raznih priča samih četnika, oni sa strane su najčešće prijetili, a domaći se žalili da su zavedeni. Jedan od njih je čak izjavio da bi sad svi zajedno, i Srbi i Muslimani, trebalo da zasuču rukave i izgrade još ljepše Sarajevo. Najteže mu je padalo, kako kaže, stalno variranje raspoloženja njihovih čuvara; prvo dođe Batko, skače oko njega i prijeti da će ga zaklati, a onda se promijeni smjena čuvara i dođe drugi, smireniji, nudi ih cigarama i priča kako oni, Srbi, eto, moraju tako jer i oni su puno propatili.

Jedan poznanik skrivao se iza srpskog imena; na sreću, niko ga nije legitimisao pa je jedno vrijeme uspio da ih zavara. Priča kako je Grbavica ljetos bila prepuna razbacanog namještaja koji su pokrali četnici da bi opremili svoje stanove, a kada im se neki ukradeni dio namještaja više nije dopadao, jednostavno su ga izbacili na ulicu i ukrali drugi. Imao je problema sa nekim uticajnim četnikom iz njegove zgrade. Naime, svaki put kada bi se nekako snašao za stakla na prozorima, ovaj bi ih skinuo i odnio u svoj stan. Prebjegao je početkom ove godine tako što je sišao u korito Miljacke i rijekom gazio sve do Otoke, gdje je stigao kada je svitalo. Prvo je susreo jednu staricu koja je skupljala drva za ogrjev. Ona ga je uputila u najbližu policijsku stanicu, gdje je dao izjavu, popio čaj i otišao majci, koja živi na ovoj strani.

Potresna je priča jedne porodice iz moje zgrade koja se razdvojila početkom rata. Otac je ostao da čuva stan, a majka i kći su prebjegle u slobodni dio grada. Poslije mjesec dana posjetile su ga, i, pored velikog rizika, u povratku uspjele da pređu most "Bratstvo-jedinstvo". U povratku je djevojčicu pogodio snajper.

Priča jednog narkomana, još sa početka rata, kaže da je on u velikoj narkomanskoj krizi krenuo u potragu za drogom. U Sarajevu se u to vrijeme heroin nije mogao naći nigdje, a znalo se da na Grbavici postoje izvjesne količine. Ubili su ga grbavički narkomani.

Čuju se i priče da je izvor heroina za grad jedno vrijeme bila upravo Grbavica, da su dileri, naravno uz dogovor o podjeli dobiti, prelazili preko mostova, vraćali se sa robom po koju su i otišli.

Posljednju priču koju sam čula ispričao je jedan momak koji nije sa Grbavice, a nedavno je tamo išao na dernek. Dobio je poziv od prijatelja da dođe, pristao je, ugovoreno je vrijeme kada da ga sačekaju na mostu. Prešao je bez problema i, bez obzira na stanje u kojem se nalazio poslije veselog derneka, isto tako se vratio.

Grbavica, opsada u opsadi

Aleja lipa (Autor: Irma Kolar)

Sjećanje na život u gradu pod opsadom ne bi bilo potpuno bez svjedočenja onih naših sugrađana koji su četiri ratne godine proveli na okupiranoj zemlji, u grbavičkim stanovima, u najneposrednijoj blizini kokarde. Ovo je jedna od neispričanih priča

Šta da napišem? Koju dijagnozu? Rak, tuberkuloza, šećerna? Prekoputa mene, s druge strane stola, u ambulanti, moj komšija; došla sam na njegovu poruku. Zašto? Pitam. Prva pomisao: deportacija, likvidacija, jer tako sam čitala i gledala na televiziji: bolesni - u gasnu komoru. Doktore, zašto? Dobit ćeš, na osnovu recepta, pola kilograma mlijeka u prahu. Jasno.

Suprotno normalnom očekivanju u četverogodišnjem zatočeništvu, hrana nije bila ono bitno, najvažnije. Nema struje, nema vode, nema grijanja, telefona ni vijesti; sva ta civilizacijska dostignuća u životu jednog grada postala su nešto što je bilo, pa više nema. Nestalo je i bolesti; doktor kaže nema više ni šećeraša, ni visokog pritiska, ni tuberkuloze, ni srčanog udara; kao da je organizam, sunovraćen u neko davno pakleno doba, rekao sam sebi: šuti, skupi se, skvrči se, trpi i trpi, valjda gore ne može biti.

A ono najgore je ipak bilo tu, i to stalno: STRAH i NEIZVJESNOST. Ne od smrti; jer smrt nije ono što pokazuju na slikama: avetinja, iskežena lobanja zaogrnuta crnim ogrtačem. Ne. Smrt je prirodan slijed, nešto što nas sviju čeka, ali i nešto što prekida sve naše strepnje, sve naše strahove. Onaj mrtvi ne zna više ništa; nije gladan, nije mu hladno, ne izbežumljuje se od straha. On je miran, smiren. Jedina nevolja je što stvara probleme onima oko sebe: porodici, komšijama. U ovom našem djeliću grada nije postojalo ni groblje, ni pogrebna služba; o vjerskom obredu ni pomisli. Kad je umro komšija, ugledni profesor na jednoj vojnoj akademiji, zavezali smo ga na stolici, kao u krimi-filmovima - oko naslona, oko struka, oko nogu, i snijeli sa drugog sprata, kroz podrume, do nekog otvora na drugom kraju zgrade, gdje je čekalo vojno vozilo. Supruzi nisu dali da pođe s njim. "Ko će te vratiti?"

Trebalo je sahraniti još jednu komšinicu; ovaj put nismo smjeli obavijestiti vojnike; bacili bi je u prvi rov. A oko ruža zemlja je bila prhka. Ili, jednog jutra pred kućom je osvanula susjeda, ležeći mrtva na asfaltu. Bila je profesorica, poznavali su je po tome što je imala izuzetno dobru i veliku biblioteku. Niko nije smio prići. Sutradan ujutro i dalje je bila tu, pokrivena vojničkim ćebetom. Treće jutro još je uvijek bila tu, zamotana u vojničko ćebe. Kažu, odnijeli su je u "opštinu".

Poruka Smrt je postala obična pojava. Bez puno emocija. Trebalo je samo imati mnogo snage.

U ovom ratu bilo je mnogo neobičnih, neuobičajenih stvari i pojava. Anomalija koje smo s nekom rezignacijom svi prihvatili gotovo kao normalne.

Rat nije stvarao neprijatelje, zavist, zlobu, netrpeljivost. Naprotiv. Svi smo bili u istoj situaciji i bilo nam je jasno da moramo biti zajedno i dobro organizirani. Solidarnost je postala bit življenja: podijeliti hranu, odjeću, naramak drva, šibice, podijeliti tugu i samoću. Ići po brašno i vodu i vući to na dječijim kolicima ljeti ili na sanjkama, zimi. Bio je to samo fizički napor, automatske kretnje po ustaljenim maršrutama kroz haustore, podrume, rupe u zidovima i rovove; odsutno, gotovo nesvjesno. Za sebe i sve one u zgradi koji više nemaju snage ni za to. Sve smo nekako podnosili.

Da, opet, ono najgore bio je strah. Čuti korake teških cokula kako se penju uz stepenice, napregnuti sva čula i brojati: osam koraka, sad su na prvom podestu, još osam, sad su na prvom spratu. Negdje su se zaustavili, gdje, kod koga?

Jednog dana, u redu za vodu, rekli su mi da na Crvenom krstu ima poruka za mene. Tačno. Crvenim mastilom, krupnim slovima, pisalo je da se javim na određenu adresu. Neko je bio jako hrabar, ili, bolje, nije poznao naše prilike. Stubište kao rudarski rov, mrkli mrak. Kucam na vrata na prvom spratu, kako je pisalo u poruci. Ko će izaći, zašto sam uopće došla ovamo, šta sam očekivala? Izašao je jedan mlad čovjek u maskirnoj uniformi, s osmijehom. "Ja sam došao iz Vojvodine, donio sam hrane tetki, ali ima i pismo za vas. Vaša prijateljica me je zamolila da vidim da li ste živi, da vam predam pismo i teglicu meda, za probu. Vraćam se za tri dana, možete joj poslati pismo." Nestalo je straha, frcale su suze. Prijateljica u dalekom kraju, nekadašnja spikerica na Radio Sarajevu, sada udata tamo u Vojvodini. Pismo sam otvorila tek kod kuće. Kažu, plakati je zdravo.

Lanč-paket Jednom su me pitali studenti iz Francuske: šta mi je najviše nedostajalo? Bez stanke sam odgovorila: nemogućnost komuniciranja. Nisi ni mrtav ni živ; negdje utonuo, potonuo. Usmeno komuniciranje je bilo jedino i vrlo brzo organizirano. Valjda je to udes civilizacije. Nakon godinu dana prvo pismo. Pisanih tragova nije trebalo biti: svaki dan neko je upadao u stan, da nešto pita, ili traži. Ali, uglavnom smo sve znali: ko je ranjen, ko je ubijen, ko je mrtav. Trebalo je običi one koje nismo viđali. Počele su dolaziti poruke Crvenog krsta - kao u Prvom svjetskom ratu, gotovo na istim formularima. Zar smo se tako duboko vratili unazad?! "Dobro sam" ili "Javi se", pa neka adresa iz neke druge zemlje ili drugog kontinenta. Ponekad su neke riječi ili rečenice bile precrtane debelim crnim flomasterom. Cenzura. Još jedna poruka, ovaj put usmena: "Dođi pred 'Mis', srešćeš ekipu francuske televizije." Na izmaku je prva zima, - 170C, obukla sam se kao za Bjelašnicu.

TV ekipa: identifikacione kartice, pancirni prsluci, terensko vozilo i naoružana pratnja sa Pala - jedan policajac i jedan novinar koji će sve kontakte ekipe prevoditi na engleski i obrnuto, sa engleskog na naš jezik. Ekipa: tri muškarca i jedna žena, čuveni ratni reporter, viđala sam je prije rata na televiziji, u Libanonu. Progovorile smo. Govorile smo francuski. Oba pratioca sa

Pala zapanjeni, isključeni i bijesni. To nije bilo predviđeno. Dogovoreno je da idem naprijed već utrim stazama, rovovima, podrumima, pored svega što je karakteristično i što je nešto značilo u tom našem, nekad gradskom kvartu, sada jednoj vrsti koncentracionog logora, ne dužeg od 800 metara. Ogromna gomila smetlja koja stalno dimi i smrdi; ispred, dva crna bureta od bitumena na kojima piše: "za fekalije". Jasno, nema vode, ne radi ni kanalizacija. Moj komšija doktor nosio je svako jutro zamotuljak novina - svoja govna, ili kako je on to zvao: lanč-paket. Taj naziv tako podsjeća na nekad davna turistička putovanja, hotele i krstarenja brodom.

Kad smo prilazili mojoj zgradi, naredili su snimatelju da isključi kameru - prva linija. Spustio je kameru na zemlju i vezivao pertle na patikama, kamera je radila. Njih šestero i ja našli smo se u sobi sa prozorom koji je gledao na rijeku. Kad je reporterka htjela da poviri kroz prozor, oborili su je na pod: daje znakove, pucat će u nas! Najgore je ipak bilo kad je ukucavala u laptop naš razgovor na francuskom i tri adrese mojih prijatelja u toj zemlji. Pratioci su postali previše nervozni, očekivale smo najgore, ali ona, iskusna reporterka, pokazala je odobrenje za rad na kome nije pisalo na kom jeziku mora razgovarati; engleski je bio uobičajeni jezik komunikacije, a ona ga je govorila cijelo vrijeme na Palama, i to perfektno. U roku dva sata, rekla mi je, poslat će sa Pala svoju reportažu u redakciju TF-1, a mojim prijateljima će telefonirati da sjede pred televizorom i da će me vidjeti, naravno živu, u reportaži na kraju dnevnika. Nevjerovatno! Neke astronomske, svemirske relacije. A meni treba dva sata da pređem 400 metara i vidim da li je moja kolegica živa!

Žute ruže Otvoreni su prozori u svijet. Kakav banalan ali stvaran izraz. Počela su stizati pisma, bez pošte i poštara. Šifrirana na jednu jedinicu na Aerodromu. Pratili su blindiranim vozilima brašno u naš kvart. Dok sam krišom uspostavila prvu vezu, uperili su kalašnjikov i vikali da se gubim. Drugi put su me legitimisali i pustili pod prijetnjom da idući put neću izaći iz policijske stanice. Izmišljali smo sve moguće varijante, pa čak da će vrata transportera biti otvorena, naravno s one suprotne strane, a ja trebam tuda proći i uzeti pošiljku. Pisma, paketići: čokolada, sardine, suho voće, baterije za tranzistor, hemijske olovke i mnogo, mnogo toplih riječi. Ljudskih riječi. Jedno je bilo vrlo kratko: "Vidjeli smo te na televiziji, ti budi i dalje hrabra, a nas je sramota, užasna sramota što ne radimo ništa da prekratimo vaše patnje."

A mene je i dalje bilo strah, užasan strah, da me ne izrešetaju, rane i unakaze nasred prljavog i blatnjavog asfalta. Strah, ne od aviona, topova, bombi, granata, što ide uz rat, nego strah od ljudi. Strah od ljudi koji su jedini gospodari nad mojim životom.

Nikad neću zaboraviti izraz na licu jedne djevojčice, siročeta, izbjeglice iz Srebrenice. Imala je oko šest godina. Ostala je sama. Za ručicu je držala mlađeg brata. Ispitivali su je novinari CNN-a: šta ti je bilo najgore - glad, hladnoća, samoća, granate, bombe, čega si se najviše plašila? Dugo je šutjela. Sve joj je bilo nejasno. Tiho je rekla: LJUDI. Da, i nas je najviše bilo strah - ljudi. Od njih se nije moglo pobjeći. Nije bilo kuda, nikuda.

Učili su nas u školama kako su se razne životinjske vrste prilagođavale naglim klimatskim i inim promjenama, kako su izlazile iz oceana, gubile peraja, dobijale noge ili krila, kako su se prilagođavale hrani koju su mogle naći, i tako dalje. Niko nikad nije govorio kako se prilagođavaju ljudi ili kako bi trebalo da se prilagođavaju. A i zašto bi? Za ljude se brine država i vlast. Uostalom, žive tako kratko, čemu da se prilagođavaju. Ali ljudi su se ipak prilagođavali, i to bez milenijumskih mjerila. Vrlo brzo, brže nego životinje. Pa da. Upotrijebili su inteligenciju, razum i rasuđivanje? U sasvim određenu, kratkoročnu svrhu i vrlo jasan cilj. Bez puno razmišljanja, onako životinjski, hitro, instinktivno.

Krenuli smo u malim grupama, po parkovima, okolnim brežuljcima, napuštenim baščama, voćnjacima i livadama - skupljati hranu, ono što je nudila priroda u određeno godišnje doba: radič, masnik, kiselicu, jagorčevinu, luk vlasac. Ljekovito bilje, kupine, maline, divlje jabuke i kruške. Vodila nas je Milica; ilegalno ime kao nekad kod partizana. Pravo se nije smjelo ni izgovoriti dalje od kuće. Još i gljive. Trebalo je sve osušiti, konzervirati za zimu, za strašnu, dugu zimu koja opet dolazi. Trebalo je sakupiti i drva, cekere i ruksake na leđa; ložit će se u sve moguće varijante peći i furuna. Odmicali su se ormari i plakari, tražili dimnjaci, pravili solunari. Ložilo se sve: sveske, knjige, cipele, tašne, police, stolice, ladice i regali. Svi smo bili inovatori.

Pojeli smo sve zalihe hrane, pogorjeli sve dekorativne svijeće, zapalili kandila sa malo ulja i fitiljem od čepa i pertli iz patika. Vatra nije značila samo grijanje, bila je neophodna i za hranu, bila je simbol života, simbol uspjeha, dokaz da nešto sami stvaramo. Vatra je dobila ono značenje koje su još u pećinama otkrili praiskonski ljudi. Nešto kao pobjedu nad nemilosrdnim silama prirode; ovaj put nad nemilosrdnim silama ljudi.

Oko nas se sve mijenjalo. Živica oko kuće dosegla je tri metra, ruže su podivljale, sve osim jedne - žute, koju sam brala uz veliki rizik. Govorili su mi: na grobu će ti pisati: "Voljela je žute ruže." Kad bi ocvale, posipala bih latice po izrešetanom stubištu, "da staze budu posute ružama", govorio je moj susjed, čuveni sarajevski slikar. Po asfaltu je rasla trava, korov i poneko trogodišnje stablo topole. Ulicom se nisu kretala ni vozila, ni ljudi. Naslage pijeska, komada cigli, smeća i trulog lišća bili su pogodno tle za bilje, jer njega niko nije ubijao.

Kama ljudi je bivalo sve manje. Neki su umirali, neki su ubijani, neki su razmjenjivani na mostu, neki su, jednostavno, nestajali. Gdje? Kuda?

Iz nebodera gdje čekamo u redu za vodu policija je izvela komšiju, profesora. Sproveli su ga u policiju jer se nije odazvao pozivu za mobilizaciju. Njega niko nije pozivao, pozivani su samo Srbi, a on je Crnogorac. Pobrkali su religiju i nacionalnost. Uostalom, zar neko može biti pravoslavac a ne biti Srbin! Ipak su ga poslali u jednu školu u susjednom naselju, pobjegao je u Crnu Goru da tamo govori studentima o mehanici i možda još o nečemu. Ko zna?

Moj susjed iz kuće prošao je mnogo gore. On nije ni Srbin ni Crnogorac. Krio se nekoliko mjeseci, onda su ga otkrili, odveli u policijsku stanicu i dobro pretukli. Morao se sutradan ujutro javiti na zbornu mjesto za radni vod. Radni vod? To bi nekad trebalo značiti vod ljudi koji će nešto raditi, graditi prugu, autoput, olimpijski stadion? Kako da ne! To je, ustvari, civilizovani naziv za prisilni rad: obarali su drva u šumi, gradili bunkere, kopali rovove, skupljali smeće. Jednog su prignječili balvani, neke su s leđa upucali "oni drugi", a jedan od urednika sarajevskih gradskih novina prenosio je betonske elemente i tako ih prenosio dok nije pregorio i prenio i sebe tamo negdje "preko rijeke". Jedan mlad i romantičan čovjek pričao je i "pjevao" sa svojom ptičicom dok je ona skakutala sa grane na granu, pa onda na grančicu, dok nije pala. Pala je i ona i pjesnik.

Moj susjed je kopao rov na Željnom stadionu. Na njegovu nesreću, imao je bradu i brkove. Napravili su šou, tu na stadionu su mu obrijali pola brkova i pola brade, i to kamom. Tako unakažen, nasjeckanog krvavog vrata, kopao je rov od istočnog gola prema centru, a na drugoj polovici stadiona, kod drugog gola, bili su oni s druge strane rijeke i kopali prema zapadu. Nisu pucali. A i zašto bi, znali su da je to radni vod, ko bi drugi kopao rov na otvorenom travnatom terenu stadiona. Neka čudna nogometna utakmica!

Kad su me poslije rata pitali kako sam, odgovarala sam: imam dvije ruke, dvije noge i dva oka, a mnogi to nemaju ili nemaju ništa. Dobro sam. Više nisam mogla da pričam o ratu, o patnjama, strahotama, strahu. Stranci ionako to ne mogu, niti će ikada moći razumjeti, iako neki to žele. A ja sve ponovo preživljavam.

Seoba mrtvih Došla je i četvrta zima. Da li je to moguće? Kako smo dovde izdržali? Kakva smo mi to vrsta?

A onda je došlo ono najgore. Posljednje ratno proljeće. Sa prozora se vide propupale lipe na Vilsonovom šetalištu. Da li se za proljeće može reći da je loše ili čak najgore? Može.

Opet ljudi; pobješnjela, razjarena masa koja, izbezumljena što mora napuštati svoje kuće i imanja ili zaposjednute tuđe, u vangradskim općinama, gradićima i naseljima oko Sarajeva - uništava sve. Uništiti što više, ne ostaviti ništa onima koji će se vratiti u svoje, na svoje. Imali smo tu nesreću, još jednu, da naš kvart bude posljednji, poslije Vogošće, Ilijaša, Hadžića, Ilidže. Posljednji u programu "reintegracije". Ko je uopće izmislio taj nakaradni termin? Niko mi ne može reintegrirati majku, ili sina, pa ni kuću. To je moje. Grad je moj. Sarajevo je moje bez obzira o kojem se dijelu radi. Jabuka je jabuka.

Gomilao se bijes, rastao, masa razularena uništavala je sve. Izbijani su prozori, štokovi, razvaljivani haustori i stubišta, pilali su čak i stubišnu ogradu u jednom neboderu, buldožerom su krhali i rušili pijacu. Kroz prozore je letjelo sve ono što se nije moglo ukrcati u kamione. Ipak nije sve. Nisu došli obećani kamioni. Odbacivale su se neke stvari putem, uz put, bilo je preteško nositi. Užas! Odbacivani su i mrtvi, umrli (ljudi iz porodice, sahranjeni u neka davna vremena, pa iskopani). Da, dobro ste pročitali. U onoj općoj euforiji, euforiji uništavanja i mržnje, neki su mještani tih naselja iskopavali kosti, ostatke svojih rođaka, i ponijeli ih sa sobom da ni oni ne ostanu "živjeti u toj proklesoj turskoj zemlji". A onda, izdani, ostavljeni bez kamiona, natovareni i opterećeni onim "živim" i neophodnim stvarima - odbacili su mrtve. U crnim najlonskim vrećama za smetlje. U jednoj garaži, u šahtu, pronađeno je desetak tih crnih vreća. Bijela vozila, ljudi u bijelom, i crne kese u metalnim nosilima. Odvezeni su na patologiju. Ipak su ostali u svojoj zemlji.

A onda je počelo paljenje, i kuća i stanova. Stražarili smo tu posljednju ledenu noć, punu vatre - kakva ironija. Da ugasimo zapaljene krpe i druge vrste baklji bačenih na balkone, da ne izgorimo tu posljednju noć. Trebalo je sačuvati goli život jer više ničega nije bilo. Tri puta razvaljena vrata, tri puta ispreturano sve i odneseno ono što se moglo ponijeti. Gledati smrti u oči, bukvalno, doslovno, u kamu koja se svjetlucala pred očima. Pojmovi o vrijednostima su se potpuno izmiješali. Više se nije znalo šta je bitno, šta je važno ili vrijedno. Instinktivno, životinjski, željeli smo preživjeti, ne izginuti tu posljednju noć.

Otišli su tenkovi, topovi, minobacači, oklopna vozila i kamioni, i ljudi, napokon. Nastala je neka čudna tišina, grobna, puna zebnje i straha, noć crnja od noći, tama. Odjednom su se upalili reflektori na mostu, uključene su pumpe i šmrkovi, crpke izvlače vodu iz Miljacke. Vojnici SFOR-a deminirali su most i prilaze mostu, peru ga mlazevima vode kao nekad noćni perači gradskih ulica. Sutra ujutro preći će zastavnici, glazba i pobjegli ili protjerani stanovnici ovog kvarta. Ko će se vratiti, ko nije umro, poginuo ili nestao? Ko je ostao živ?

Zaboravljeno Sarajevo Kako u ovom ratu ništa nije sličilo na rat, kako je ovaj opkoljeni grad više ličio na konclogor, tako ni oslobođenje nije ličilo na oslobođenje. Nije došla vojska da nas oslobodi. Nismo je ni očekivali. Čudno.

Očekivali smo naše sugrađane, naše komšije i rodbinu, prijatelje. Policija je blokirala prilaze mostu. Da ne bude pljačke kao u prethodno "reintegriranim" dijelovima grada. Napravili su nekakav scenarij, scenografiju, postrojili i zastave i gradske dužnosnike, policiju i građane sa nekakvim identifikacijskim karticama (izbjeglički karton), građane iznemogle i gladne povratnike iz jednog dijela opkoljenog grada u drugi dio tog istog grada. Da li su ovo doživljavali Troja, Lenjingrad, Staljingrad, Berlin? Bez obzira na policijske naredbe i "državnu" scenografiju, spremili smo se da i mi dočekamo naše. Nakon četiri godine izašli smo na terasu, na ravni krov naše zgrade. I tu je protutnjao rat: polomljena željezna ograda, klofstanga, tv-antene, svuda zdrobljene cigle, malter, granje, mrtvi golubovi. Na slivniku gdje su vjetar i kiša nanijeli i nagomilali trulo lišće i pijesak - raslo je već visoko drveće: dvije breze i jedna vrba sa prvim blijedozelenim listićima i resicama. Vrba okićena, nagizdana srebrenim biserima, izrasla kao četverogodišnja djevojčica, obasjana prvim zrakama aprilskog sunca. Nemoguće je uništiti sve! Pred nama, pod nama, široko se pružao cio grad, nepodijeljen, prosulo se Sarajevo kao potrgani đerdan. Ali tu je.

Za Novu godinu, 31. decembra 1994, te strašne, već treće zime, sklonila sam se nekoliko dana kod prijatelja na Vracama. Poklonili su mi *Zaboravljeno Sarajevo*, predivnu monografiju M. Prstojevića. Ima i posveta: Ovo je Sarajevo kakvo je bilo i kakvo će biti. Zatvori ga u srce da se ne raspline, dok se samo sebe ne sjeti i ponovo počne postojati... Tako je i bilo.

Novembar 1992: Hadži Hafiz Ismet ef. Spahić

Rječnik imamove samoće (Autor: Semezdin Mehmedinović)

"Ljude se može dijeliti na jake i na slabe, ali ne treba prekoravati slabe: postoje razlozi za to koji ih pravdaju. Nikada svojom rukom nisam zaklao kurbana, niti bih imao snage za to"

1) Nakon što mi je djevojčica otvorila vrata njegove kuće, zatičem ga - ruku zaposlenih oko šporeta — u svijetložutom puloveru, sa smiješkom; pokretom ruke mi pokazuje da sjednem. Gledam u red videokaseta uz televizor; i, prva radoznala misao mi je: ima li među njima, možda, neki film Jilmaza Gineja? I istog trenutka odustajem da ga to pitam.

2) Od granate pale pred Dairama poginulo je troje djece i unuča efendije Spahića, imama Begove džamije. Prije toga i žena njegova; kao da ju je Bog uzeo sebi da je zaštititi. Da ne gleda. Ovako mislim: nema velikih, ni malih, tragedija. Postoje tragedije. Neke se, možda, mogu riječima opisati. Postoji tragedija za koju je svako srce malo. Takva tragedija u srce ne može stati.

3) Ovog sam čovjeka prvi put vidio na televiziji: potreslo me je s kolikom snagom duha skuplja u sebi tugu; sada mi izgleda mlađi; dok prilazi stolu, spušta kutiju "porta", prinosi pepeljaru, nudi me cigaretama i kaže: "Nekada sam volio duhan, a onda sam prestao, i ne pušim više." On govori tiho. Ja kad govorim tiho, onda mi glas ohrapavi; to je zbog cigareta. Oprezno ga zagledam, tražim neki znak u kojem će se pokazati njegova snaga koja ga izdvaja. Razgovaramo; on kaže: "Ljude se može dijeliti na jake i na slabe; ali ne treba prekoravati slabe: postoje razlozi za to koji ih pravdaju: recimo, fizička konstitucija. I mnogo drugih razloga. Nikada svojom rukom nisam zaklao kurbana, niti bih imao snage za to. Eto."

Ukazujući mi na svoju slabost, raspršio je moje naivno uvjerenje da se znak njegove snage da uhvatiti jednim pogledom.

4) Pričamo; on ne improvizuje, unaprijed ima domišljen odgovor na pitanje koje mu postavljam. O svemu je, čini se, mislio u svojoj samoći. Zato osjeća lakoću dok govori i, tada, spletenim prstima dlanova zagrlji koljeno; on misli, književno, u slikama. Odgovori su cjeline, polako se, iz razgovora, izdvaja mali rječnik imamove samoće.

Armija. Sarajevski vojnici su lovci, kaže. Cijele sedmice on radi svoje, a u subotu lovac ode u šumu, ubije zeca i vrati se kući. Tako i oni - kaže - sjede u kafićima, a onda u svojim luksuznim limuzinama odu na vrh Bistrika, pod Trebević. I pucaju.

Bosanski Musliman. Sjetim se Tolstoja; on piše o hadži-Muratu - divi se njegovoj gorštačkoj snazi i kaže: "On je kao trava u jesen; preko nje prelaze kola sijena, a kad se točak izmakne, svaka se vlat opet uspravi." Takvi su i bosanski Muslimani: vlati jesenske trave, sa dubokim korijenom.

Mudžahedin. Zapad ne zna šta je to. Kad se prevede, to je borac. Za njih je on terorist koji baci bombu u pariški kafić. On ratuje da se ispuni Božja pravda; za njega je ubijanje iz osвете smrtni grijeh. Zapad to ne vidi iz svog ravnodušnog srca.

Islam. To je vjera u širenju; ali se ne nameće; nema svoje misionare; ja koje se ne ističe, a svuda ostavlja svoje ljudske, blagorodne tragove. A to je osobina velikih ljudi.

5) Prija mi tolerancija u razgovoru. Sva pitanja koja sam postavljao sebi u vezi sa ovim čovjekom — iznevjerena su. Nazivam to, za sebe, božanskom tolerancijom, u nedostatku tačnijih riječi. U pauzi, dok je efendija Spahić ustao i otišao da podstakne vatru u šporetu, a onda se vratio sa dvije kruške na pladnju, razgledam grafike na zidu, jedan bakrorez - sve sa motivima stare sarajevske čaršije. Ovdje mi se to pokazalo, zato se pridružujem rječniku našeg razgovora: Sarajevski duh. Padaju mi na um one bosanske kafane: na zidovima, neizbježne slike istih motiva: starac sa fesom i fildžanom u ruci; trgovci okupljeni oko sebilja... Tamo su (u te kafane) svraćali penzioneri sa crnim francuskim kapama i kutijama bijele "drine", iz radnje, ili sa džume; svraćali su tu i džankiji, zbog jeftine kokakole. Tolerantnost Sarajeva, povezivana sa pomirenošću različitih bogomolja u istoj uskoj ulici, bila je naivnost historičara. Stvarna tolerantnost je ova, o kojoj niko nije ispisao ni slova: pomirenost bosanskih motiva sa slika na zidu kafane sa kokakolom, ista ključala voda za kafu starcu sa crnom beretkom i kafu čupavcu u džinsu koji se bode u sjeni minareta. To nikome nije bilo važno; historičari umjetnosti ni slova nisu napisali, recimo, o naivnoj čaršijskoj umjetnosti. Štrpkam krušku; razgovor ulazi u vedriju fazu; iz njega izdvajam još jedan pojam, i pridružujem ga rječniku: Emir Kusturica. On je kao krava koja daje puno mlijeka, a onda, nogom udari u kantu, obori je, i sve prolje - kaže.

Kad se oprostim, na ulicu iziđem mirnije nego što sam ovamo došao. Kad je o svojoj nesreći govorio efendija Spahić, njegove oči su se - kao od hladnoće - blago smanjivale. Ništa više. Izišao sam s jesenskim mirisom krušaka u nosnicama.

6) Sunčano je, a grad je još u magli. Na samom dnu dugačkog, elegantnog stepeništa Muzeja grada, sjedi Bokun: kosu je vezao u rep, sa sunčanim naočalima, u crnom sakou od nuboka - nalik je na, resigniranog, dublera Michaela Douglasa. Subota je, na brdima su vikend-četnici, kažem mu da je vrijeme da se sklanjamo s ulice, a on odmahuje rukom: "Ovo mi je posljednja

cigareta. Ona traži da joj se posvetim, a to mogu samo na ulici. Samo sam na ulici dovoljno sâm", kaže.

7) Pokušavam uporediti Bokunovu samoću sa samoćom efendije Spahića; zapuhao sam se koračajući uzbrdicom.

Čitaoče, popneš li se još pedeset metara uz ulicu Abdulaha Kaukčije, kad se osvrneš, vidjećeš Sarajevo u magli; nad maglom se vide krovovi starog grada, a sasvim iznad minaret Begove džamije - iz zemaljske, zamagljene, svakodnevice izdvojen u kosmos bola.

Januar 1993: Srbi u Sarajevu

Između četnika i sebe (Autor: Senad Pećanin)

Sarajevske Srbe treba prepustiti, sada već - nakon devet mjeseci - sigurno je, zasluženom teretu kolektivne krivice. Narod koji je dobijao u ratu, a gubio u miru, kako voli reći njihov Dobrica, sada će prvi put izgubiti u ratu, a još više u miru. Imat će vremena, decenije i decenije, da se čude zašto im svi, baš kao šugavcima, oprezno prilaze

Sa svakim danom koji opkoljeno Sarajevo provede u blokadi sve je manje Bosne i Hercegovine. Odlično to zna Radovan Karadžić i zbog toga fašističko opsjedanje grada ne popušta ni nakon punih devet mjeseci. S obzirom na trajanje hermetičke blokiranosti glavnog grada i "dobronamjernosti" kopredsjednika Vancea i Owena, dobro je da dvojica diplomata kao rješenje za Bosnu i Hercegovinu još nisu ponudili kakav statut saveza skautskih provincija zemalja Beneluksa.

Za to vrijeme stanovnici Sarajeva, čiji se broj svakodnevno smanjuje, snižavanjem temperature preživljavaju sve teže patnje. Jad i čemer pogađaju, manje-više, sve Sarajlije podjednako. Ono po čemu se ojađeni Srbi, Hrvati i Muslimani u Sarajevu razlikuju, to je način i objašnjenja onoga što ih je snašlo.

Srbe je najlakše prepoznati. Naravno, ne po tome što kao i svi na petnaest ispod nule tegle kanistre vode, što kao i ostali nemilosrdno sijeku ulične drvorede i gradske parkove i što, kao i ostali, u širokom luku zaobilaze mjesta na kojima Cacini momci obično hvataju "dobrovoljce" za kopanje rovova.

Ne možete ih prepoznati ni u gomili svijeta koja beznadežno pred "Velepekarom" očekuje svoju štrucu hljeba (hljeba za pojedince nema). Ne možete ih prepoznati ni u redu za novine koje neće dobiti (tiraži su dvadesetak puta manji od potreba). Ne možete ih prepoznati ni u redovima dobrovoljnih davalaca krvi (Srba tamo nema).

Sarajevske Srbe je, jednostavno, najlakše prepoznati po instinktivnom zaboravljanju uzroka i pomnom, kritičkom, analiziranju posljedica, pri čemu se ono prvo potpuno zanemaruje. Zanemaruje se, dakle, da primarni uzrok svih nedaća nije nesposobnost "muslimanske Armije" da deblokira Sarajevo, Alijina politička lutanja, Jukina bahatost ili uozbiljenje mobilizacijskih poslova, već fašistička agresija srbijanskih, bosanskih i crnogorskih Srba na Bosnu i Hercegovinu, Bosance i Hercegovce, Muslimane i Hrvate.

Od Srba u Sarajevu rijetko ćete čuti da svoje monstruoze sunarodnike sa brda nazovu četnicima, a kamoli fašistima, baš kao ni, čak ni sada, eksplicitnu ocjenu prirode rata vođenog u Hrvatskoj.

Najveću dozu merhametluka, njima tako nesvojstvenog, pokazat će upravo Srbi u svim raspravama o sarajevskim pizdama koje su zdušile prije ili tokom rata, ostavljajući svoj grad, zaboravljajući patriotsku dužnost i izbjegavajući zakonske obaveze.

Naročitu volju za učešćem u haustorskim i svim drugim raspravama Srbi pokazuju kada su na dnevnom redu, nažalost učestale, rasprave o nesuglasticama i sukobima između Muslimana i Hrvata, Armije i HVO-a. Tuđmana i Izetbegovića. Obično daju vrlo "konstruktivan" prilog razgovoru, nesebično stajući na jednu stranu (skoro uvijek muslimansku), podsjećajući na pravu (čita se: ustašku) prirodu i Hrvata i Tuđmanovog režima.

Zadivljujuća je vještina kojom sarajevski Srbi izvrgavaju ruglu i podsmijehu jasnog Vladimira Srebrova, pri čemu im, naravno, nije ni padalo na pamet da dignu glas protiv sve očiglednijeg fašizma svojih sunarodnika.

Da je bilo po Srbima, davno smo se već svi trebali predati četnicima. Naravno, ne zato što bi to oni voljeli, već "što su oni daleko jači, dugo su se pripremali i nećemo im se moći oduprijeti". Dok braniocima domovine najviše jada zadaju takozvani "sijači smrti", to "sijači defetizma, beznađa i apatije", kojih je opet najviše među sarajevskim Srbima, pogubno djeluju po moral i nervni sistem svojih komšija.

Ali, svako lice ima i naličje. Cijena taktiziranja, neprihvatanja nužnosti da se brani Sarajevo i domovina, okrivljavanje nacionalnih stranaka za rat i slično, za sarajevske Srbe je izuzetno visoka. Ono što se zove kolektivna krivica i što će sve Srbe svijeta poklopiti bar za sljedećih pedeset godina, sarajevske je Srbe već stiglo. Kažu da, zbog zločina okupatora iz 1941. godine, u Kragujevac sve do prije nekoliko godina nije moglo ući nijedno vozilo njemačke registracije. Za razliku od njemačkih vozila po Kragujevcu, sarajevski se Srbi po slobodnom dijelu grada kreću slobodno, doduše sa strahom većim nego što je strah njihovih sugrađana od granata i snajperskih hitaca Srba sa brda. A strah kojeg su lišeni Muslimani i Hrvati jest onaj koji potiče od užasne mogućnosti da vas, samo zato što ste Srbin, neki naoružani ljudi odvedu iz vlastitog stana, reda za vodu ili radnog mjesta i da se više nikada ne vratite. Broj takvih slučajeva se penje već na desetine, a o njima se, nažalost, javno malo govori. Zanimljivo je da se među samim Srbima sve takve informacije veoma brzo saznaju i razmjenjuju, ali da zbog straha od posljedica javnog

iznošenja takvih primjera čak i pojedinci iz starih, uglednih, sarajevskih srpskih porodica odbijaju da govore. Kada se prikupe saznanja samo o nekim od zločina, onda sveprisutni strah postaje lako razumljiv.

Pripadnik Armije Bosne i Hercegovine Mirašdžija Mersudin (34) je 24. 11. 1992. godine hicem iz pištolja usmrtio građanina Gojković Nenada (49) u Gornjim Velešićima.

U Sarajevu je 25. 11. 1992. godine, oko 21 sat u ulici Koste Racina, naselje Buljakov Potok, od strane NN izvršioca ili više njih, izvršeno trostruko ubistvo. Iz vatrenog oružja ubijeni su Krajišnik Janja (55), Krajišnik Boro (27) i Krajišnik Borka (27).

Nešto ranije, 19. 11. 1992. godine, oko 19.30, u stan Milinković Aleksandra i Tode, pod izgovorom vršenja pretresa, ušli su Kandić Fahrudin (26) iz Sarajeva i još jedan neidentifikovani mladić, pripadnici Armije Bosne i Hercegovine. Dugim rafalom usmrćen je Aleksandar, a supruga je pokušala pobjeći. Međutim, odvedena je u prizemlje i ubijena iz vatrenog oružja.

U Sarajevu su, u ulici Palmira Toljatija, na području Otoke i Čengić Vile, pripadnici Specijalne jedinice Armije Bosne i Hercegovine 4. 12. 1992. godine, oko 12 sati, izvršili masovno hapšenje građana srpske nacionalnosti, u cilju razmjene za zarobljene pripadnike Armije na Otesu. Oko 100 građana je oslobođeno uz izvinjenje kada su na lice mjesta stigli zapovjednici Vojne policije Armije Bosne i Hercegovine Ismet Bajramović Čelo i Dževad Topić Topa.

Veliku pažnju i uznemirenje Sarajlija izazvalo je ubistvo građanina Sarajeva Josipa Gogale, Slovenca porijeklom, koje je počinila organizovana grupa pripadnika Armije Bosne i Hercegovine iz sastava Šeste brdske brigade, na isteku prošle godine. Ono što se u javnosti malo zna, a prema nezvaničnim informacijama dobijenim u Vojnoj policiji Armije BiH, građanin Gogala je ubijen prevashodno u cilju prikrivanja tragova o prethodnom ubistvu jednog građanina srpske nacionalnosti koje je izvršila ista grupa, a kojeg su odveli upravo iz stana ubijenog Gogale.

Ista organizovana grupa iz sastava Šeste brdske brigade je, prema javno iznesenim podacima od strane Vojne policije, ubila još troje građana srpske nacionalnosti: Sretena Ninkovića, Jagodu Janković i Jovana Popovića. Svi su odvedeni na tajna mjesta gdje su iz neposredne blizine hladnokrvno ubijani vatrenim oružjem, a prelijepa mlada službenica Službe društvenog knjigovodstva Jagoda je prethodno silovana od strane šestorice "branilaca" koji su, zadovoljeni i zadovoljni valjda, nakon toga spalili njeno tijelo.

Muslimani, i oni u Sarajevu, i u Ze nici, i u Bihaću, moraju stalno imati na umu da ovo nije neravno pravan rat zato što srpski fašisti imaju više tenkova, topova, sijača smrti i municije, već zato što se i protiv tako nadmoćnih krvnika ne mogu, ne smiju i ne trebaju boriti njegovim metodama: ponižavanjem, silovanjem, masakriranjem i ubijanjem nedužnih! To naizgled jeste, a sada i stvarno jeste, teži, duži i mukotrpniji put do pobjede i samodokazivanja, ali nije li jedini pravi ishod između goniča i žrtve - žrtva?

Zbog toga svi bosanski Muslimani, i svi muslimani na svijetu, mogu biti ponosni na svoju sarajevsku sabraću. Izrazi neskrivenog gađenja i prezira svih Sarajlija prema muslimanskim zločincima Karadžićeva rukopisa potvrda su pravog odnosa Muslimana prema svojim nedužnim komšijama Srbima, koji na isti način sa njima već devet mjeseci strepe od svojih sunarodnika s brda.

U istom kontekstu čvrsto opredjeljenje svih državnih organa, a naročito u posljednje vrijeme ispoljena agilnost Vojne policije i Ministarstva unutrašnjih poslova na razotkrivanju svih počinilaca monstruoznih krivičnih djela, uliva nadu i sigurnost, sa raznih strana, preplašenim građanima.

A sarajevske Srbe treba prepustiti, sada već nakon devet mjeseci sigurno je, zasluženom teretu kolektivne krivice. Narod koji je dobijao u ratu, a gubio u miru, kako voli reći njihov Dobrica, sada će prvi put izgubiti u ratu a još više i u miru. Imat će vremena, decenije i decenije, da se čude zašto im svi, baš kao šugavcima, oprezno prilaze.

I to je dovoljno. Onaj ko potcjenjuje težinu kolektivne krivice mora da nikada nije imao čir na debelom mesu. Od njega se ne umire, ali ti nigdje ne da mira!

Ivica Stanić, viši javni tužilac u Sarajevu: U 22 slučaja ubijeno 39 građana srpske nacionalnosti

Ubijeno 39 lica

- Vezano za slučajeve ubistava, od nepoznatog izvršioca krivičnog djela, u periodu od početka rata do danas, ovo tužilaštvo je dobilo obavještenja, bilo u formi krivične prijave protiv nepoznatog izvršioca krivičnog djela, bilo u formi službene zabilješke ili zapisnika o uviđaju o slučajevima ubistava lica srpske nacionalnosti. Prema tim podacima, do sada su utvrđena 22 slučaja u kojima je ubijeno ukupno 39 lica. U svim slučajevima radi se o licima srpske nacionalnosti, samo u dva slučaja poznat je izvršilac krivičnog djela. U jednom slučaju radilo se o ubistvu koje se desilo u službenom vozilu organa unutrašnjih poslova, dakle tu je poznat počinilac, samo je pitanje nehatno izvršenje djela ili je to umišljajno.

- Da li je izvršilac u pritvoru?

- Ne, mi imamo samo obavještenje o tome i Tužilaštvo je tu sa svoje strane zatražilo dodatna obavještenja. U drugom slučaju postoji samo indicija da je jedno lice kao pripadnik OS izvršilac u dva događaja. U jednom događaju je jedno lice ubijeno pa zapaljeno, a u drugom postoji sumnja da su dva lica, mlađe osobe srpske nacionalnosti, odvedene i da su ubijene. Istina, u ovom drugom slučaju nisu pronađeni leševi, indicije postoje da su ubijeni; međutim, indicije su samo indicije, još ne postoji pouzdan dokaz, nema leševa. U ova dva slučaja gdje su poznati izvršioци poduzete su radnje od strane Tužilaštva koje ono u ovoj fazi može inače da preduzme. U jednom je slučaju, kao što rekoh, riječ o pripadniku Armije BiH; postoje, dakle, indicije da je on izvršilac i predmet je ustupljen Okružnom vojnom tužilaštvu, jer je ono nadležno za izvršioce krivičnih djela kada su u pitanju pripadnici Armije.

(Dario Novalić)

Maj 1995: Ispaljivanja

Vazduh trepti kao da nebo gori (Autor: Edina Husić)

Da bi se ispalilo iz Sarajeva, mijenjala su se imena, vjera, nacija, falsificirali se dokumenti, upisivalo na fakultete u inostranstvu... Zbog toga je i Nada Al Issa bila specijalni izvještač iz Ženeve

Otići ili ostati u Sarajevu donedavno se, uglavnom, smatralo pitanjem patriotizma i časti. Danas su se stvari stubokom preokrenule tako da se nečiji odlazak posmatra, prije svega, kao stvar njegove snalažljivosti i umijeća. Dakle, na prvo mjesto izbio je način, dok su razlozi odlaska potisnuti na drugo mjesto. Stvari glede odlaska iz ovog grada su se toliko promijenile da je ta pojava čak dobila i novo ime - ispaljivanje. Ime je odabrano sasvim brižljivo, njegovo značenje prilagođeno je mjestu i uvjetima u kojima se dešava i apsolutno se poklapa sa načinom ispaljivanja, npr., metka ili granate iz ležišta oružja, odnosno oruđa. Onaj ko se ispaljuje, o tome ne govori nikome, čak ni prijateljima, rodbina tek nešto načuje, ali mora da šuti k'o zalivena; nema kofera i torbi, oproštajnih derneka, pozdravljanja, ljubljenja i drugih ujdurmi koje inače prate ovakva dešavanja. Jednostavno, osoba koja se ispaljuje to uradi iznebuha i za ispaljenje se sazna tek kad rokne daleko odavde.

Generalno gledajući, postoje dvije vrste ispaljivanja - legalna i ilegalna. Prva je beskrajno dosadna, dugotrajna i sa neizvjesnim ishodom, dok je druga nevjerovatno zanimljiva, mistična i, u principu, veoma skupa i rizična. Bh. vlastima trebalo je puno vremena da zakonom reguliraju izlaske iz Grada i Republike. Pa i kada su to učinili, kada su naredbama zabranjivali izlaske, iz Sarajeva se odlazilo. Oni koji su htjeli otići, pronalazili su i takve načine za ispaljivanje koji su

ravni filmskim trikovima. Ne upuštajući se u razloge nečijeg odlaska, Dani su pokušali dokučiti neke od načina na koje ovaj grad ostaje bez svojih stanovnika.

Legalni izlazak Vojni obveznik iz Sarajeva može izaći legalno, odnosno dobiti odobrenje za službeno ili privatno putovanje (Zakon o vojnoj obavezi, član 56 a). Službeno zbog: učešća u radu državnih delegacija, obavljanja poslova i zadataka značajnih za odbranu i bezbjednost Republike, izvršavanja neodložnih obaveza po međunarodnim ugovorima, dopremanja humanitarne pomoći, organiziranja i upućivanja ranjenih i bolesnih pripadnika Oružanih snaga na liječenje u inostranstvu i njihovih pratilaca, učešća na međunarodnim sportskim takmičenjima, naučnim, kulturnim i vjerskim manifestacijama kojima se reprezentira BiH.

Odobrenje za privatno putovanje može se dobiti radi liječenja po preporuci nadležne zdravstvene ustanove (ako liječenje nije moguće ovdje), posjete članovima uže porodice te školovanja na nekoj od škola ili univerziteta u inostranstvu a koje su od interesa za Bosnu i Hercegovinu. Za svaki navedeni razlog, vojni obveznik (ovdje se podrazumijevaju vojni obveznici u Oružanim snagama, na radnoj obavezi i u civilnoj zaštiti) dužan je prikupiti dokaznu dokumentaciju i tek na osnovu toga tražiti odobrenje za izlazak. Službeno putovanje, za koje odobrenje izdaje organizaciona jedinica Ministarstva odbrane u općini, može trajati do tri mjeseca, a privatno do 30 dana.

Kompletna obavještenja o tome ko upućuje zahtjeve, ko ih potpisuje, kome se prosljeđuju i ostalo, do u detalje su opisana u Službenom listu broj 4/95. Prikupljanje ovih papira traje mjesecima i mnogi odustaju od ovog načina ispaljivanja. Najgore što se može desiti nekome ko se na ovaj način dokopa odobrenja za izlazak jeste naredba o zabrani izlaska iz zemlje. Takve naredbe obično imaju rok važenja "do daljnjeg" i prva ozbiljnija naredba ove vrste izdata je 20. decembra prošle godine nakon hapšenja dr. Izudina Mačkića. Vijeće petorice Okružnog vojnog suda osudilo je ovog doktora na dvije godine zatvora zbog izdavanja lažnih ljekarskih uvjerenja o vojnoj nesposobnosti i primanja mita.

Studenti i sportisti Uz odobrenje za izlazak (za onog ko se ispaljuje iz BiH), potreban je pasoš. Jedno vrijeme bilo je obustavljeno izdavanje putnih isprava i to se pravdalo nedostatkom knjižica ili materijala za plastifikaciju, a kada je to nabavljeno, pooštreni su kriteriji za izdavanje. Zato, da biste dobili pasoš, prvo vam je potrebno rješenje o odobrenju putovanja, uvjerenje da se protiv vas ne vodi krivični postupak kod Osnovnog i Vojnog suda, prijavnica boravka, 40 njemačkih maraka i 1.500 bh. dinara.

Prema informacijama (doduše nezvaničnim) do kojih smo došli, Odjel za izdavanje putnih isprava u CSB Sarajevo bio je jedno vrijeme naprosto zatrpan lažnim dokumentima za izdavanje pasoša.

Ipak, doći do legalnog odobrenja za putovanje nije uvijek bilo teško. Vojni obveznici najradije i najlakše su izlazili radi "školovanja u inostranstvu". Da bi se na taj način neko ispalio, trebao je samo naći donatora koji će mu obezbijediti stipendiju na nekoj od stranih škola ili univerziteta. Oni koji su imali rodbinu po svijetu dobivali su potvrde o plaćenom školovanju i odlazili. Ne zna se tačno koliko je vojnih obveznika otišlo na ovaj način, ali da ih je bilo puno, i previše, govori to što je 25. februara ove godine izdata dopuna zabrane izlaska iz zemlje sa potpisom gosp. Muhameda Lemeša, zamjenika ministra narodne odbrane. Dopuna se odnosila upravo na izlaske radi školovanja u inostranstvu, a u obrazloženju se kaže: "Na prijedlog naslovnog Ministarstva, Vlada RBiH treba da donese program za školovanje u inostranstvu, te da se do donošenja

programa ne mogu izdavati saglasnosti za privatna putovanja u inostranstvo radi školovanja. Zato predlažemo da obustavite izdavanje saglasnosti za izdavanje odobrenja za put u inostranstvo radi školovanja."

Sarajevo je napustilo više sportista i umjetnika nego ih ovaj grad doista ima. Ljudi koji se nikada nisu bavili ni kulturom, ni sportom, na volšeban način stavljeni su na spisak reprezentacija i odlazili. Ko im je to omogućio, može se samo nagađati, a zvanično - to je "strogo povjerljiva informacija". Da su na mjesto sarajevskih i drugih bh. novinara na pregovore u Ženevu odlazili sasvim drugi ljudi, koji nemaju apsolutno veze sa novinarstvom, govori činjenica da je sa ovih sastanaka uglavnom izvještavala dopisnica iz Zagreba Nada Al Issa, a na prazno mjesto u avionu na sarajevskom aerodromu sjedao je, najvjerovatnije, neko ko je u bliskim rodbinskim odnosima sa nekim od članova državne delegacije.

Kartice UN-a Jedan od "najbezbolnijih" načina za ispaljivanje jeste onaj sa UNPROFOR-ovom ili UNHCR-ovom karticom. Dakle, potrebno je da ste ili zaposleni u službama ovih organizacija ili da imate press-karticu UN-a. Do ljeta prošle godine press-karticu UNPROFOR-a imali su čak i oni za koje nije sigurno da znaju i kompletnu abecedu. A onda je jedan dužnosnik UN-a uhapšen sa gomilom ovih bjanko kartica koje je pokušao unijeti u Sarajevo i, naravno, prodati. Poslije ovoga, uvedena je stroga kontrola kartica, a redakcijama su postavljeni limiti iza kojih ne mogu tražiti dodatno izdavanje akreditacija. Unproforci su postali toliko strogi da čak redakciji čiji se novinar ispalio a nije vratio karticu ne dozvoljavaju da se na njegovo mjesto izda nova i na drugo ime. A za legalno posjedovanje ove kartice potrebno je prvo imati redakciju koja nije ispunila bonus, zatim pasoš, pismo redakcije na engleskom jeziku (u kojemu vas redakcija hvali i traži od njih da vam izdaju tu karticu) te pet tekstova (ili fotografija za fotoreportera) koji nisu stariji od tri mjeseca. Sa ovom karticom i pasošem svaki dan, kada je otvoren zračni most, možete da letite do Italije ili Hrvatske.

Osim press-kartica, za ispaljivanje je dobra skoro svaka kartica koja na sebi ima pečat UN-a. Falsificiranje kartice lokal-stafa na aerodromu uglavnom su koristili sarajevski Srbi. Kartice su rađene po nalogu četničkih oficira za vezu sa UNPROFOR-om: Milenkom Indžićem, Branom Luledžijom, Draganom Despotovićem, Milidragom Svrđlinom i Slobodanom Mitrovićem. Pored veze na aerodromu, potrebne su još dvije slike - i sve je spremno za "originalnu" karticu sa pečatom UN-a. Takva kartica rastura se do primaoca koji dolazi do zgrade PTT i onda, kao radnik na aerodromu, sjeda u transporter koji ga odvozi na "posao". Na aerodromu presjeda u drugi transporter i odlazi u Lukavicu, Ilidžu... Na ovaj način otišle su desetine Sarajlija, čak i čitave familije, a donekle se ovom poslu stalo ukraj nakon što su se kartice počele izdavati u zagrebačkom sjedištu UN-a.

Konvoji i zastupnici Jedno vrijeme bili su popularni tzv. jevrejski konvoji, a onda makedonski, slovenački... U Sarajevu se, skoro preko noći, nakupio toliki broj Jevreja, Makedonaca i Slovenaca koji su, ni krivi ni dužni što su se usred rata našli u "tuđoj zemlji", morali biti evakuirani. Tako su dvije sestre Bošnjakinje, od kojih je jedna sada "Jevrejka", iz Izraela poslale očajničko pismo svojim roditeljima. Starija, koja je u Izrael otišla prije rata, dakle kada nije morala mijenjati ime i vjeru, nije mogla dobiti starateljstvo nad svojom maloljetnom sestrom, jer jednostavno one "nisu u rodu". Djevojčica je zadržana u nekom izraelskom internatu do punoljetstva.

Iz Sarajeva se može izaći i tako što ćete čekati sjednicu Skupštine Federacije RBiH i pažljivo gledati na TV ekranu kako su odjeveni zastupnici. To je vrlo bitno ukoliko neko hoće da se ispalj sa zastupnicima koji dolaze sa slobodnih teritorija. Jedan mladi sarajevski profesor (28 godina, vojni obveznik) dobio je šifrovanu poruku: "Ispit počinje u pola tri", obukao je crno odijelo, stavio kravatu i otišao na autobus koji ga je, zajedno sa zastupnicima Skupštine Federacije RBiH, odveo u tzv. Herceg-Bosnu. Profesor je tamo dobio domovnicu i otišao za Zagreb, odakle se sa hrvatskim pasošem uputio u Njemačku. Njemačke vlasti su ga vratile sa granice jer su već bile donijele odluku da otkazuju gostoprimstvo izbjeglicama iz Hrvatske. Profesor je ponovo u Hrvatskoj, odakle ga oni tjeraju u "njegovu" Bosnu.

Jedno vrijeme je veoma popularno bilo ispaljivanje "hrvatskom vezom". Preko ove veze mogli ste, bez obzira na nacionalnost, dobiti krsni list, domovnicu ili putovnicu i, naravno, sve dobro platiti. U najveće neuspjehe sarajevskih Hrvata, kada se radi o kolektivnom ispaljivanju, svakako spada pokušaj izvlačenja veće grupe katoličke mladeži pod izgovorom da idu u posjetu Međugorju. Bh. vlasti su na vrijeme prokužile o čemu se radi i ekskurzija je onemogućena. Ali sigurno će se dugo pamtiti odlazak bojovnika brigade "Kralj Tvrtko", koja je u sastavu Prvog korpusa Armije BiH, na položaj kod Kiseljaka. Naime, u noći između 21. i 22. septembra prošle godine, na kontrolnom punktu HVO-a u Kiseljaku, dezertirala su 63 bojovnika ove brigade. Očevici tvrde da je sve urađeno vrlo elegantno. Patrola HVO-a zaustavila je autobus i jednostavno im ponudila "gostoprimstvo".

Interesantan je i primjer vojnika jedne sarajevske brigade koji je prvo otišao na liniju van grada a onda se "sjetio" da mora natrag u Sarajevo jer, navodno, ima zakazano snimanje glave. Pošto je uspio da se vrati u grad i napravi snimak glave, ponovo je dobio odobrenje za povratak na liniju i krenuo, ali samo do Butmira. Iz Butmira je promijenio smjer svoga puta, noseći rendgenski snimak glave koji mu je služio kao izgovor da ide na liječenje.

Primjeri se mogu redati do unedogled, mnogi od njih vjerovatno i ne odgovaraju istini i veoma je teško dokučiti kroz šta su sve, zaista, prošli oni koji su se ispalili. Jedan od njih raji je poslao ovakvu poruku: "Možete o meni misliti šta hoćete, ali ovo nije bilo nimalo lahko i ni za živu glavu to ne bih ponovio."

Turističko ispaljivanje

Ako ipak uspijete dobiti dozvolu za izlazak, onda vam na raspolaganju stoji nekoliko turističkih agencija koje voze za Split, Zagreb, a neke i dalje, npr. u Frankfurt na Majni. Najpoznatije agencije u Sarajevu su ZEBA TRANS, BOSNIA TOURS i CENTROTRANS. Da bi se, primjerice, u "Bosnia Toursu" kupila karta, rezervacija se mora izvršiti nekoliko dana ranije. Pored toga, bar 48 sati ranije potrebno je predati ovjereno rješenje za izlazak koje vam je izdao Sekretarijat za narodnu obranu i ovjerenu fotokopiju lične karte. Agencija ove dokumente predaje u CSB na provjeru. Potom dokumenti idu na provjeru u Prvi korpus i tek tada ispunjavate uvjete za kupovinu karte. "Bosnia Tours" ima tri stalne linije: do Zagreba i Splita srijedom i do Tuzle subotom. Svaki autobus ima stjuarta, a putnicima je obezbijeden i jedan obrok i dva topla napitka.

Decembar 1993: Aerodrom Sarajevo

Prekid zračnog mosta bio bi katastrofalan (Autor: Vedrana Božinović)

"Radni dan na aerodromu" bio je naziv programa boravka naše reporterke na Sarajevskom aerodromu, koji je pod kontrolom UNPROFOR-a od 14. juna 1992. godine. U reportaži koja slijedi pročitat ćete sve detalje o načinu rada aerodroma na koji dolijeće neophodna pomoć gradu i sa koga odlaze bh. političari na pregovore

Sam zračni most, prema podacima UNHCR-a, nije dovoljan za dopremu hrane stanovništvu BiH. Ali, ako se o sigurnosti bilo čega može uopće govoriti, pokazao se kao najsigurniji. Dok konvoji stoje, zaustavljeni nesporazumima sa komandirima na terenu, sukobima, ili, najnovije, vremenskim uslovima, na Sarajevski aerodrom dnevno sleti u prosjeku 20-25 aviona, što znači deset tona hrane po svakom UNHCR- -ovom letu. Devedeset posto pomoći Sarajevu stiže upravo vazdušnim putem, te bi prekid zračnog mosta za ovaj grad bio katastrofalan. U posljednje vrijeme radi se na tome da se broj aviona poveća. Kapacitet sarajevske zračne luke je oko 50 aviona, ali ova brojka je u sadašnjim uslovima nemoguća zbog oštećenja opreme i piste, kao i sigurnosti trupa na aerodromu i posade aviona. Zato se govori o cifri od trideset aviona dnevno. Ali, u svakom slučaju, simbol preživljavanja, Sarajevski aerodrom postao je za mnoge simbol trgovine i šverca. Sve ovo bilo je razlog što sam u osam sati ujutro sjedila u bijelom transporteru UNPROFOR-a vozeći se Kasindolskom ulicom ka aerodromu.

Uz brujanje transportera, pokušavam čuti objašnjenje jednog od radnika zaposlenih na održavanju instalacija na aerodromu gdje su čiji položaji. Mada se kroz mali prozor, ili, bolje, otvor na vozilu, ne može vidjeti mnogo, ipak izvirujem kad prolazimo "čuvenu" barikadu u Kasindolskoj ulici. Na moje, moram reći, veliko razočarenje, na njoj nema nikoga. Valjda je prerano. U toku vožnje, nekoliko puta mijenjamo stranu. Sve vrijeme ne vidim ni žive duše. Konačno se zaustavljamo na bivšem aerodromskom parkiralištu. Sad su tamo parkirani transporteri UN-a. Jedino što je na prvi pogled, čini se, ostalo isto, jeste natpis AERODROM SARAJEVO na ulazu. Mada je tek 8 i 15, dan za (pretežno francuske) vojnike koji obezbjeđuju aerodrom i sigurnost zračnog mosta počeo je odavno. Upadam u opću košnicu i odmah shvaćam da sa engleskim jezikom čovjek ne može

uraditi mnogo. U potrazi za mojim domaćinom, kapetanom Fouquetom, nabrzinu obilazim glavnu zgradu. U holu, nekadašnjoj čekaonici, razapeti su šatori, koji dijelu vojnika služe kao spavaća soba. U momentu je teško prepoznati gdje se nalazim. Konačno ulazim u prvu toplu prostoriju tog jutra (kasnije sam saznala da je temperatura na aerodromu -50 C), gdje me nude kafom i objašnjavaju da će kapetan stići odmah. Prihvatam kafu, palim cigaretu i sa zanimanjem gledam pancir težak desetak kila, pitajući se kako se neko uopće može kretati u tome. Odgovor stiže zajedno sa kapetanom Fouquetom, zamjenikom komandanta aerodroma, koji mi objašnjava da je zaštitni prsluk za mene i da će program obilaska, koji je on nazvao "Radni dan na aerodromu", početi u devet sati.

Svi pričaju o tunelu UNPROFOR je prvi put stigao na aerodrom 14. juna i tada je izvršen prvi pregled tehnike i piste da bi se provjerilo postoje li uslovi za njegovo ponovno otvaranje. Po dolasku UNPROFOR-a, aerodrom je zatečen u dobrom stanju i izgledalo je da nema smetnji za rad na otvaranju zračnog mosta. Međutim, dio tehničke opreme bio je uništen, dio je nedostajao, tako da se oprema morala dovesti iz Francuske. Zvanično, aerodrom je otvoren na dan dolaska francuskog predsjednika Mitterranda, nakon što je dobijena saglasnost obje strane. Prvi avion sletio je 3. jula i to je bio prvi let UNHCR-a u BiH. Od otvaranja zračnog mosta pa do sredine novembra ove godine, na aerodrom je sletio 6.331 avion. Zračni most odvija se samo po danu, i, po riječima kapetana Fouqueta, tada je većinom mirno. Sama pista rijetko se granatira direktno, ali, zbog borbi koje se vode u toku noći oko aerodroma, dešavalo se da se dijelovi piste oštete i tada se vrše opravke. Međutim, to ne utiče na slijetanje aviona. Ono što bi moglo predstavljati problem jesu vremenski uslovi, ali oni su prolaznog karaktera, te bi zračni most bio ubrzo obnovljen. Takvi zastoji u principu ne traju više od jednog dana. Pravi problem bilo bi zaustavljanje zračnog mosta radi sukoba oko aerodroma, što se, kako ističe kapetan, može desiti bilo kada. Dovoljno bi bilo uputiti naređenje u Ženevu UNHCR-u da obustavi slanje pomoći vazdušnim putem. U tom slučaju, bilo bi potrebno više vremena da se dobiju pristanak i garancije obje strane. Dosad nije bilo većih problema sa sigurnošću i slijetanjem aviona. Izuzetak je italijanski avion, oboren nekih dvadesetak milja od aerodroma. Dešavalo se da se po slijetanju pronađu rupe od metaka, ali to je rijetko. Zadnji takav slučaj desio se početkom novembra, kada je upućen protest objema stranama zbog dva pogodena aviona.

Na svu sreću, taj dan na aerodromu je miran. Moj radni dan počinje posjetom vatrogascima, inženjerima i demonteru eksploziva. Potpuno se uklapam u okolinu stavljajući na glavu plavi šljem. Da bi se stiglo do pomoćnih zgrada, u kojima su smješteni vojnici koji obavljaju ove dužnosti, moramo preći pistu. Prve kuće naselja Butmir udaljene su nekih 400 m. Vjerovatno pretpostavljajući o čemu razmišljam, kapetan mi objašnjava da su pojedinačni i grupni prelasci piste jako opasni. Svaki primijećeni pokušaj, a njih je bilo i po danu, zaustavljen je, jer je aerodrom neutralna zona. Ako bi se dozvolio nesmetan prelazak jednoj strani (a to je, kako ističe Fouquet, bosanska, kao jedina zainteresovana), druga strana ne bi to odobravala. Zato je jedan od zadataka francuskih vojnika i sprečavanje prelaska preko piste. Kad mu spomenem prelaske ispod piste, nasmije se i odgovara: "Svi pričaju o tome, ali ja do sada nisam vidio nikakav tunel. Prema tome, mislim da ne postoji."

Nakon što me upoznaju sa nekim od njihovih dužnosti, među kojima su i doprema vode sa Bosne za osoblje i vojnike na aerodromu, provjera instalacija i opravak oštećenja, koja su, kako kažu,

brojna zbog starosti piste, kapetan se vojničkim korakom, koji jedva pratim, približava drugoj strani, tako da se nalazimo na nekih tridesetak metara od prvih kuća butmirskog naselja. Iz

dimnjaka jedne od njih izlazi dim. Neutralni prostor aerodroma i okolinu razdvaja čelična žica. U to doba pista je već puna aviona koji dolaze ili se vraćaju na odredište, praveći buku koju niko kao da i ne primjećuje. Kapetan mi objašnjava da se avioni uglavnom ne zadržavaju više od 15 minuta. Izuzetak su američki avioni, koji preuzimaju praznu ambalažu. Najčešće se avioni vraćaju na odredište, preuzimaju novi teret i u poslijepodnevnom satima ponovo slijeću u Sarajevo. Tek tad se vraćaju u baze u Njemačkoj. Dok razgovaramo, pridružuje nam se uniformisani meteorolog koji je završio provjeru vidljivosti, visine oblaka i magle. Za normalno funkcionisanje zračnog mosta visina magle mora biti najmanje 100 metara, a vidljivost tri kilometra. Do prekida zračnog mosta moglo bi doći i u slučaju sniježnih nanosa ili poledice na pisti. Sve strane uključene u zračni most obavještavaju se o vremenskim uslovima, prvo u 4 i 30 ujutro, a zatim svakog sata, da bi se po tome izradio plan letova. Od zadnje provjere meteoroloških uslova zavisi da li će zračni most biti nastavljen narednog dana.

Tu saznajem i to da je temperatura na aerodromu pala na -60C i neizmjenno se radujem povratku u glavnu zgradu, koja je, čini se, jedini zagrijan prostor. Ulazim u prostoriju u kojoj na jednom zidu visi zastava "Republike Srpske", a na drugom zastava Bosne i Hercegovine. Kapetan Fouquet mi objašnjava da se nalazimo u kancelariji oficira za vezu. Oni su tu da bi uvjerali predstavnike UN-a da se zračni most može odvijati bez opasnosti. Svaki put prilikom granatiranja dijelova aerodroma ili piste, oni su dužni kontaktirati komande i osigurati prekid vatre. U suprotnom, zračni most se obustavlja. Kako trenutno nijedan od njih nije bio u prostoriji, kapetan mi kaže da su u slučaju napuštanja kancelarije dužni prijaviti gdje idu. Na zidu nasuprot stolovima nalazi se raspored letenja za taj dan. Na dan moje posjete (19. 11.) bilo je planirano 19 letova, od toga dva UNPROFOR-ova i jedan Crvenog krsta.

U maloj prostoriji pored nalazi se specijalni radar koji se koristi u slučaju loših vremenskih uslova. Kontakt sa avionom uspostavlja se na 75 km od aerodroma i instrukcije se daju do slijetanja.

96 stepenica Da bi se stiglo do kontrolnog tornja, potrebno je popeti se uz 96 stepenica. Kapetan Fouquet kaže da ga one održavaju u dobroj formi, jer je njegovo prisustvo na tornju potrebno više od deset puta svakog dana. Prvi put sam u prilici da vidim cijeli aerodrom i okolna naselja. Jedan od dvojice vojnika koji se nalaze na tornju daje mi dvogled. Desetak ljudi se kreće Butmirskom cestom. U tom momentu aerodromu se približava njemački avion. Istovremeno, prostor piste napušta američki. U ovakvim slučajevima članovi posade moraju pristati na mimoilaženje. U suprotnom, proces slijetanja traje duže. Desi li se da ne sleti, avion se vraća na polazište, ali je kasnije teško pronaći slobodan termin.

Iz njemačkog aviona, pored paketa sa hranom, izlazi samo jedan putnik. Mnogo više njih čeka da se ukrca. Odredište aviona je Ancona. Dva velika viljuškara prazne avion i teret stavljaju na pomoćne prostore. Teret se zatim provjerava. U provjeri učestvuju predstavnici obje strane, službenik UNHCR-a i pripadnik vojne policije. Ponekad se provjere vrše dugačkim metalnim šipkama koje se provlače kroz pakete. Neki paketi se i otvaraju. Kapetan kaže da se nikada nije desilo da pošiljke sadrže oružje ili nedozvoljene artikle. Sama posada ne izlazi iz aviona, a jedan motor ostaje upaljen. Njemački avioni se ne zadržavaju više od desetak minuta. Pošiljke su

ispražnjene, putnici se ukrcajavu. Dok slušam posljednje poruke preko radioveze, pitam se koliko ljudi u Sarajevu bi željelo vidjeti kako se vrata aviona zatvaraju - sa unutrašnje strane.

Napuštamo toranj i spuštamo se desetak stepenica niže. Tamo se nalazi office komandanta aerodroma, odgovornog za bezbjednost zračnog mosta, tehnike i ljudstva i sve pokrete na aerodromu. Na moje pitanje kako je zadovoljan radom zračnog mosta, šta misli o povećanju broja letova i postoje li neki veći problemi sa kojima se susreće, odgovara kako je okružen dobrim ljudima, te mu to uveliko olakšava posao i dodaje:

"Generalno sam zadovoljan radom. Moja saradnja sa svim stranama je zadovoljavajuća. Mislim da im je jasna važnost zračnog mosta za stanovništvo i kakve bi posljedice imao njegov prekid. Velike vojne akcije, koje bi ugrozile sigurnost mojih trupa, bile bi dovoljan razlog za njegovu suspenziju. Trenutno takvih problema nema. Vojne operacije odvijaju se uglavnom tokom noći, što ne predstavlja neki veći problem. Što se tiče povećanja broja letova, na aerodromu postoji dovoljan broj vojnika za ovu operaciju, sada je samo pitanje tehnike i pristanka zemalja uključenih u zračni most. Uslovi u kojima živimo slični su uslovima ovog stanovništva. Ne dobijamo struju iz grada, imamo problema sa logistikom, nije nam dozvoljeno kretanje van aerodroma... Međutim, jasna nam je važnost ovog aerodroma i želimo nastavak operacije vazdušnog mosta."

Kako sve to izgleda u praksi pokazali su mi na primjeru upravo sletjelog američkog aviona.

Hrana zaštićena žicom Paketi sa hranom postavljeni su na pokretne trake koje ih izbacuju iz aviona. Niko od službenika na aerodromu ne ulazi u unutrašnjost letjelice, niti članovi posade izlaze na aerodrom. Po izbacivanju prtljaga, koje ne traje više od pet minuta, i njegove provjere, pošiljke se predaju UNHCR-u. Tu prestaje posao snaga UNPROFOR-a na aerodromu. Sav posao uskladištenja hrane, prvo na samom prostoru aerodroma, zatim njen transport i predaja u logističke centre u gradu, jeste posao UNHCR-a. U momentu moje posjete, u skladištu na aerodromu nalazile su se pošiljke prethodna tri dana. To otprilike iznosi 510 tona hrane, koja je od nepredviđenih događaja zaštićena čeličnim žicama i nasipima. Mada, kako kaže kapetan Fouquet, do sada nije bilo pokušaja odnošenja hrane iz skladišta, ovakva predostrožnost je neophodna. Sve i da sam željela provjeriti priče o tome kako u grad avionima stiže suho meso, voće i svježe povrće, to je bilo nemoguće jer su sve pošiljke prekrivene najlonima i učvršćene čeličnim žicama. Jedino što sam vidjela bili su kartoni sa vrećama brašna, kako saznajem, za Velepekaru.

Posljednja dužnost vojnika UN-a na aerodromu je obezbjeđivanje sigurnosti medicinskih evakuacija. Većinom, broj lica koja se medicinski evakušu ne prelazi 10-ak ljudi. Međutim, dešavalo se da se za jedan dan evakuše i 31 pacijent i pratilac. Procedura medicinske evakuacije je zbrinjavanje pacijenata, koji su po dolasku na aerodrom smješteni u šatore, i koji najčešće čekaju sat-dva do napuštanja grada. Na samom aerodromu, mada je prostorija u koju sam ušla opremljena kao operaciona sala, ne vrše se medicinska zbrinjavanja. U avionima se nalazi tim medicinskih stručnjaka iz Kanade, koji se brine o pacijentima do njihovog dolaska u bolnicu. Evakuacije se vrše specijalnim avionima, najčešće jednom sedmično.

Kako do polaska taxi transporterima imam još pola sata, kapetan me poziva na kafu u glavnoj zgradi. Razgovaramo o trenutnoj situaciji u gradu i snabdijevanju hranom sa aerodroma, ali sve što mi može reći je već poznato - prekid zračnog mosta predstavljao bi humanitarnu katastrofu.

Vraćajući se do zgrade PTT-a, vozim se tad već poznatim putem. Dočekuje me tabla sa prekriznim natpisom Sarajevo i grafit:

Welcome to Hell.

Okupacija aerodroma

Vojna vazduhoplovna baza Rajlovac je od augusta 1991. do januara sljedeće godine izvršila mobilizaciju operativnog osoblja Kontrole letenja Aerodroma Sarajevo.

Vojislav Dolić, sadašnji šef Službe sigurnosti Sarajevskog aerodroma, svjedoči da je krajem augusta 1991, sa još petnaestak radnika Aerodroma, pozvan u rezervu u Rajlovac: "Pošto smo zadužili potrebnu opremu - municiju, naoružanje, ćebad i krevete, vraćeni smo na aerodrom i rečeno nam je da ćemo naredni period provesti na dežuri, te da ćemo, u grupama po troje, tek svaku treću noć moći spavati kod kuće."

Tadašnji direktor Aerodroma Sarajevo Milivoje Jovičić određen je za komandira rezervista, a u zgradu, gdje se nalazila trafostanica i agregati, smješteno je još trinaest vojnika. Rezervisti i vojska dobivali su svakodnevno tri obroka iz Rajlovca, a Jovičić ih je uporno napominjao da zaključavaju Upravnu zgradu. Polovinom oktobra rezervisti su se počeli ljutiti zbog straža koje su im izgledale "nepotrebne". Stoga su krajem mjeseca pozvani u Rajlovac i razduženi, a umjesto njih na aerodrom su došli drugi rezervisti.

U noći između 4. i 5. aprila 1992. godine Sarajevski aerodrom je i zvanično okupiran. Okupaciju su izvršili pitomci i vojna policija Vazduhoplovne vojne akademije Rajlovac, a akcijom je komandovao pukovnik Vidoje Magazin.

Uvečer, 4. aprila, Dolića je telefonom pozvao Hamza Salčin, vođa smjene čuvara, i rekao da će svi čuvari napustiti radna mjesta ako on odmah ne dođe na posao jer se "nešto čudno dešava". Zapravo, na aerodromu je već bilo jedno borbeno oklopno vozilo (BOV) i u jedan od hangara su se povukla dva Bošnjaka - pripadnika aerodromske stanice policije.

Dolić iz istih stopa, pritom prolazeći kroz dvije barikade, dolazi na aerodrom i tamo dobija različite informacije. Mahmut Cico ga obavještava da će snage Teritorijalne odbrane doći i preuzeti aerodrom, dok mu Vidoje Magazin govori da će zapravo "doći on sa svojim snagama". Dolić sa Hamzom Salčinom odlazi do glavne kapije aerodroma, a istovremeno prema policajcima Bošnjacima koji su se povukli u hangar, kreću vojnici u BOV-u. Dvojica policajaca uskaču u land rover i pokušavaju im prepriječiti put. Međutim, posada BOV-a na land rover ispaljuje zolju.

Dolić će prisjećati tog trenutka: "Bilo je između devet i deset uvečer i stajao sam na glavnoj kapiji sa Salčinom. Primijetili smo kolonu vojnih vozila koja je išla prema aerodromu i neko je zavikao da stanemo i dignemo ruke uvis. Tada su iz trave iskočila dva vojnika i razoružali nas (imali smo po pištolj). A onda se začula jaka pucnjava. Zalegli smo u travu. Dok sam tako ležao, čuo sam za mene tad nepoznat zvuk. Kasnije sam ustanovio da je ispaljena zolja i da je pogodila land rover sa policajcima - Bošnjacima. Sutradan ujutro vidio sam policajaca Jasmina ugljenisanog u džipu, a drugog, po imenu Reuf, našao sam mrtvog u travi."

Milan Jovičić je nakon toga izdao naredbu da čuvari Hamza Salčin, Salih Dugmančić, Salih Suljević i Bećir Isaković "do daljnjeg ne dolaze na posao".

Poslije toga, na aerodrom stižu tenkovi - jedan je postavljen na glavni ulaz, a drugi na operativnu platformu. Dolić primjećuje da ga već nekoliko dana prati sin Miladina Čolakovića i shvata da je "nepoželjan". Prvog maja 1992. Vojislav Dolić napušta aerodrom i na njega se vraća tek 1996. godine.

Tokom aprila, aviokompanija JAT sa Sarajevskog aerodroma prevozi porodice oficira JNA, porodice Jevreja u organizaciji Jevrejske općine i njemačke državljane koji su se zatekli u Sarajevu. JNA ostaje na aerodromu do polovine juna, a komandu preuzima srpska paravojska. Sa povlačenjem JNA dolazi do pljačke kompletne radionavigacione opreme kontrole letenja, a uništava se ona koja se ne može demontirati. Ostala oprema (vozila, specijalne mašine i oprema za prihvat i otpremu putnika) prevozi se na "srpsku teritoriju". Od 5. aprila do početka maja 1992. godine na aerodrom skoro svakodnevno slijeće Boeing 707, popularno nazvan "kikaš", dovozeći "posade JAT-a" presvučene u uniforme JNA. "Posade" predvodi kapetan Stevo Popov. Nakon 28. juna 1992, odnosno posjete predsjednika Republike Francuske François Mitterranda, Sarajevski aerodrom preuzima UNPROFOR, a potom se uspostavlja "zračni most" za dopremanje humanitarne pomoći.

Nakon "berlinskog zračnog mosta", ovo je "najduži" zračni most u povijesti svjetskog zrakoplovstva. Za vrijeme njegovog "trajanja" na aerodrom je sletjelo i sa njega uzletjelo preko deset hiljada aviona koji su dopremali humanitarnu pomoć, snage UN-a i odvozili ranjene civile na liječenje.

(S. Mulić-Bušatlija)

Holiday Inn

Casablanca pored snajperske raskrsnice (Autor: Ahmed Burić)

Holiday Inn bi mogao ući u povijest kao Rick's Caffe Americanino iz legendarnog filma Casablanca, mjesto u kojem se u ratnim uvjetima, kad se ne može ništa, zapravo moglo sve

Ratna priča o najvećem sarajevskom hotelu počinje u martu 1992, iako je Srpska demokratska stranka kongresnu dvoranu Holiday Inna upotrijebila još u zimu 1991. da bi proglasila Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu, koja će poslužiti kao osnovni model stvaranja Republike Srpske. Prostorije hotela za vrijeme prvih barikada u Sarajevu korištene su kao štab Radovana Karadžića i njegovih najbližih suradnika. Za vrijeme referendumu o nezavisnosti BiH, strane reporterske ekipe koje su došle izvještavati, provjeravale su rezultate, a dočekali su ih *hecklerima* naoružani Karadžićevi pratoci. Ispred lifta stajao je Radovan i davao intervju za Associated Press: "To je jednostrana odluka i Srbi će joj se suprotstaviti."

Suprotstavljanje su građani Sarajeva vidjeli samo mjesec kasnije. Sa krova Holidaya snajperisti su pucali u masu ispred Skupštine. Radovan i njegovi su pobjegli, snajperiste su pohvatali specijalci, a hotel je početkom agresije prestao raditi. Isprva je bio štab TO-a, a kako su strani novinari nahrupili u grad, valjalo ga je ponovo otvoriti, iako ga je glavna kancelarija u Bruxellesu već bila izbacila s liste objekata koji pripadaju ovom lancu. Velika imena svjetskog novinarstva kao što su Christiane Amanpour, John Pomfret, Dan Damon, Jackie Shymanski, Martin Bell odlučili su "dojahati" u grad. A svaki takav grad, kako nas uče western-klasici, mora imati i *saloon*.

Svjedok, isprva borac ARBiH, nakon toga član *stuffa* jedne velike novinske agencije i čest posjetilac zgrade čija su zapadna i sjeverna strana radile cijeli rat, ovako opisuje ta vremena: "To je izgledalo potpuno nadrealno. Konobari u onim bordo uniformama, kao nekad u CK-u, šušti plastika koja nadomješta stakla, ima se i nešto pojesti: tri skvrčena krompira glume

pomfrit, a mala šnicla odrezak. Danas to niko ne bi pojeo, a tad je izgledalo kao carski ručak. U lobiju filozofiraju novinari: Britanci za jednim stolom, Francuzi za drugim, sjede i ove naše cure prevoditeljice; flaša lošeg vina 40 maraka; u uniformi uvijek neko od boraca ili komandanata čeka da bude intervjuiran, ili da se jednostavno 'ogrebe' za ručak. Kad od novinara neko nešto hoće zapisati, osvjetli baterijom papir; u sobama neki laptop kao obavezan dio inventara, poluprazne kutije, dopola ispijena boca konjaka ili viskija kojeg je novinar prošvercovao u grad, fotoaparati i discman, sve ono što bi se moglo naći i u 'normalnom' životu."

Građani Sarajeva, najčešće gladni i promrzli, ponekad su mrzili ovaj hotel. Tamo je, ipak, bilo nečega što obični smrtnici nisu mogli okusiti. Ljudi koji su rat preživjeli u Holidayu kažu da niko od njih nikada nije prešao liniju osobnog dostojanstva kako bi nekog od gostiju ili pretpostavljenih "išarmirao" da nešto pojede krišom, ili da kakvu "blagoutrobiju" odnese kući. I treba im vjerovati. Holiday je bio pored jedne od najopasnijih tačaka u gradu, između Muzeja i Tehničke škole smrt je najčešće bila bliža od košulje.

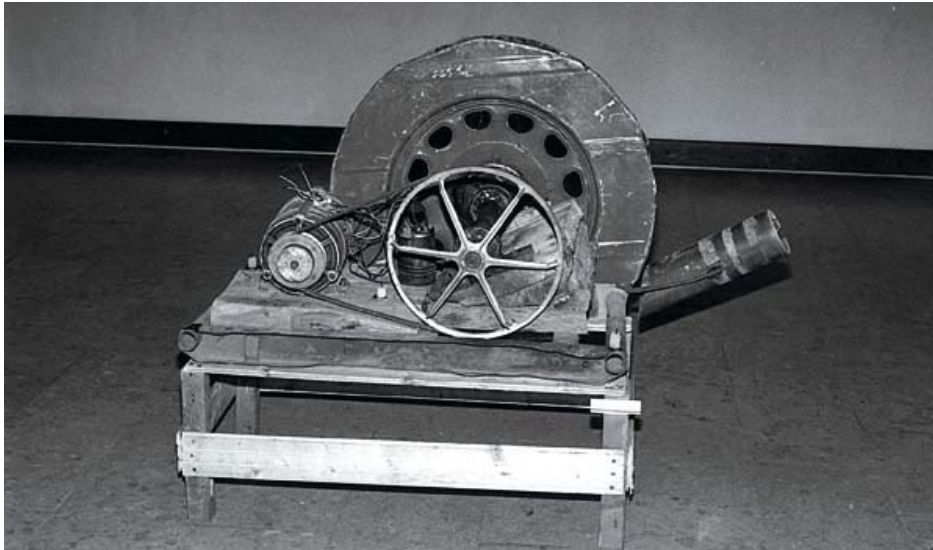
Način na koji su se u hotelu snalazili za nabavku robe katkad je graničio s nevjerovatnim. Zidovi zgrade kojoj smo, kad je već nikla za olimpijadu, zamjerali da je "ružno žuta", nikada neće ispričati cijelu istinu o mjestu koje je važno kao sklonište za one koji imaju, para ili hrabrosti, i kojima se može. Holiday Inn bi mogao ući u povijest kao Rick's Caffe Americanino iz legendarnog filma *Casablanca*, mjesto u kojem se u ratnim uvjetima, kad se ne može ništa, zapravo moglo sve.

Jedna priča o Holidayu glasi ovako: kad je plan deblokade grada - nošen irealnom nadom u slobodu - negdje u jesen 1992, među većinom oficira, pa onda i među većinom ljudi, u opkoljenom gradu već praktično postao "pitanje dana", Izetbegović je izabrao Jasmina Jaganjca za vođu operacija. Jaganjac je kroz barikade ušao u grad, a u velikoj sali Holidaya dočekala ga je svita sastavljena od boraca, komandanata, civila, umjetnika raznih profila. Nazif Gljiva, jedan od najistaknutijih vođa duhovnog otpora, ustao je i počeo skandirati "Jasmin, Jasmin!", što je prihvatila cijela sala. Rahmetli Mustafa Hajrulahović Talijan vidio je scenu. Uvijek spreman na "zezu", brkati je laf došao Gljivi iza leđa i samo mu šapnuo: "Sefer će te odrati za ovo."

Pogled na zgradu koju je projektovao Ivan Štraus, na mjestu gdje je u Sarajevo u sedamdesetim i osamdesetim dolazio cirkus, odmah donosi sjećanja. Sad su tamo, kao u Gljivinoj pjesmi, neka nova raja... Za, nadajmo se, bolje vrijeme od onog iza nas.

Novembar 1994: Sarajevski ratni izumi

Umijeće stvaranja (Autor: Jelena Mrkić)

Život u urbanom naselju, dakle gradu, podrazumijeva maksimalno korištenje svih blagodati civilizacije. Čak u tolikom obimu da se neupućenima može učiniti da je bez struje, tekuće vode i plina, nemoguć. Na sreću, Sarajlije su toplu vodu izmišljale i onda kad je ona tekla u svim stanovima, pa im nije bio nikakav problem da od ostataka jedne stvore sasvim novu civilizaciju. Manje komformu, ali civilizaciju

U ljeto 1992. prvi put je nestalo struje na duži period. Prvi put su tada Sarajlije morale da izmišljaju nove načine za pripre manje hrane, naprimjer. Počelo je loženje na balkonima, najčešće u šerpama. S dolaskom prvih hladnih dana, šerpe su izašle iz mode, a njihovo mjesto zauzele su peći pravljene od najrazličitijih materijala i koje su još uvijek u upotrebi. Trebalo je izumiti i svjetlo. Pored peći nastale su svjetiljke, kolica i drugi predmeti bez kojih bi opstanak u Sarajevu vjerovatno bio nemoguć. Svi oni rađeni su iz nužde, da se preživi, ali bilo je i zabave. U Hrasnom je, naprimjer, organizovan pravi dernek na ulici, a zadatak DJ-a bio je da "vozi" bicikl koji je izdignut na postolje. Okretanje pedala proizvodilo je struju za radio prikopčan za bicikl. Dakle, protiv mraka, hladnoće i tuge, borimo se svim sredstvima. Ovo su samo neka:

ROŠTILJ-ŠERPA: Na dnu široke, plitke šerpe napravi se nekoliko rupica. Na pod se stave dvije cigle, šerpa na cigle a na šerpu rešetka, najčešće iz električnog šporeta. Sud u kome se kuha stavi se na rešetku i već za nekoliko minuta tako pocrni da se ne može prepoznati.

PEĆ OD METALNOG BOLNIČKOG ORMARIĆA: Niski ormarić obložen je malo debljim limom. Na dnu je izrezan jedan dio ispod koga je postavljena ladica od istog ormarića koja služi kao pepelnica. Na mjesto gdje je ladica do tada bila, zakuje se komad istog lima kojim je ormarić obložen. Otvor za solunar napravljen je na vrhu peći. Solunar se sastoji od praznih konzervi za ulje, koje čine njegov valjkasti dio, i konzerve za Vegetu koja služi kao kriva.

PEĆ OD CIJEVI ZA KANALIZACIJU: Pored cijevi potrebna su još dva komada lima, prečnika kao i cijev. Limovi se pričvrste na otvore cijevi, tako da je ona potpuno zatvorena. Zatim se

naprave otvori za vrata i solunar. Otvor za pepeo može se napraviti, a i ne mora. Solunar je od oluka a onaj dio oluka koji se nalazi pri dnu i kroz koji se kiša sliva na ulicu služi kao kriva.

PEĆ OD BOJLERA: Prvi put zvanično promovisana u emisiji Stereo fliper. Bojler se skine sa zida u kupatilu, izrežu se vrata, otvori za solunar i pepeo. Solunar je takođe od oluka.

PEĆ OD KONZERVE ILI MANJE KANTE: Koristi se za brzo kuhanje kafe ili čaja. Pravi se od veće konzerve (npr. konzerva za maslo iz humanitarne pomoći) ili manje limene kante. Na konzervu ili kantu stavi se ringla sa šporeta na struju, tako da se ova peć brzo zagrije. Solunar se pravi od bočica za dezodorans. Peć-konzerva obično se stavi na kraj prave peći. Tada se u solunaru te peći napravi otvor u koji ide kraj solunara od dezodoransa, tako da dim iz konzerve ide pravo u dimnjak.

KANDILO: U posudu veličine čaše od jednog decilitra naspe se malo više od pola posude vode pa zatim ulja u visini od pola do jednog centimetra. Komadić kartona ovije se aluminijskom folijom i na sredini se napravi rupica. Dobar pamučni fitilj provuče se kroz tu rupicu i onda se karton stavi da pluta u čaši. Tako je duži kraj fitilja u vodi, a onaj gornji dio treba, prije nego se zapali, malo nauljiti, ali paziti da ne dođe u dodir sa vodom.

NAFTARICA: Za ovu svjetiljku najčešće se koristi neka flašica, npr. od kokakole. Ustvari, jedini uslov je da flaša ima čep. Čep se probuši i kroz njega provuče fitilj, najbolje od peškira. U flašu se naspe nafta, stavi se malo soli i čep, tako da kratki kraj fitilja ostane gore. Taj kraj se zapali. Od svih ratnih svjetiljki ova daje najslabiju svjetlost.

SVIJEĆA OD OSTATAKA: U prodaji su razne svijeće lošeg kvaliteta koje gore samo iznutra, dok "zidovi" svijeće postepeno otpadaju. Ti ostaci iskorištavaju se na dva načina: 1. Ponovo se istope u nekoj šerpici i taj istopljeni vosak se izlije u ranije pripremljeni kalup. Vosak se jednom rukom sipa u kalup a drugom se iznad kalupa drži fitilj koji treba da prolazi kroz sredinu, tj. da se vosak razlije svuda oko fitilja. Sve to zajedno ostavi se da se stvrdne i nakon sat-dva izvadi iz kalupa.

2. Fitilj se položi na plitku posudu, kao što je tanjirić od šoljice za kafu. Ostaci svijeće se ne tope, nego se isjeckaju i lijepo naslažu preko fitilja, s tim da jedan njegov kraj ostane slobodan, i taj kraj se zapali. Svijeću treba narezati krupnije jer ako su komadići tanki i mali - brzo izgore.

PLINSKA SVJETILJKA: Igla sa jednog kraja cjevčice za infuziju ubode se u crijevo kroz koje prolazi plin, dok se druga igla pričvrsti za zid. Tako je plin u cjevčici, a plamen nastaje na vrhu igle koja je na zidu. Plin se u nju propusti regulatorom koji je na cjevčici i kojim se smanjuje ili povećava plamen.

LAMPA NA VINTANJE: Proizvodi svjetlo slično pravom. Potrebno je: aluminijska cijev, dinamama (ne može sa bicikla, nego manja), sijalica i ručica sa ručnog mlina za kafu. Lampa ustvari radi na principu mlina za kafu. U cijev se stave dinamama i sijalica, ali sijalica - naravno - na vrh, da se vidi. Ručica se okreće, i sve dok se okreće, sijalica svijetli a jačina svjetla zavisi od brzine okretanja.

HIDROCENTRALA: Napravljena na Mošćanici, funkcioniše dobro.

VJETRENJAČA: Vjetrenjača je priključena na elektromotor u kome bi se okretanjem vjetrenjače proizvodila struja. Pokušaj nije uspio jer vjetar nije bio dovoljno jak da bi je okretao.

TRIM-BICIKL: Koristi se za slušanje radija ili gledanje televizora. Dvije diname sa bicikla za vožnju sastave se u seriju, prikopčaju na bicikl, a radio ili televizor priključe na diname. Struja se proizvodi okretanjem pedala.

OBIČNI BICIKL: Funkcija ista. Razlike: nisu potrebne nikakve dopunske diname, ali ni bicikl ne može biti na zemlji. Treba ga izdići na neko postolje dovoljno stabilno da onaj ko okreće pedale i tako proizvodi struju ne padne.

SOROŠKA: Solarna lampa, takozvana "soroška", koja ima u sebi bateriju od 12 ili 7,5 volti, koristi se u iste svrhe. Jednostavnije je nego sa biciklom jer se televizor ili radio samo žicom priključe na ovu lampu.

PRESLICA: Preslica je sprava na kojoj se prede vuna. U ovom slučaju ne radi se o ravnoj preslici, nego o onoj koja je manje poznata jer se uglavnom koristila na selima i to davno. Ova preslica ima dva točka preko kojih prelazi vuna kad se prede. Umjesto vune, preko točkova se stavi konopac koji se omota i oko motora iz nekog radija. Motor se prije toga izvadi iz radija, ali tako da sa njim ostane povezan žicama. Na jednom od točkova preslice nalazi se ručica. Kad se ručica okreće, konopac se pomjera preko točkova i motora, i tako se u motoru stvara struja koja dalje pokreće radio.

USISIVAČ: Mini usisivač (koji se ne uključuje u struju, nego se puni), kad je pun - služi za slušanje radija. Radio se samo priključi na žice usisivača.

TELEFON: Struja iz telefona koristi se u istu svrhu, na isti način. Žice iz radio-aparata spoje se sa telefonskim žicama.

SIGNALNA TABLA: Kad je u jedan stan provedena struja sa više prioriteta, koristi se signalna tabla koja pokazuje iz kog je pravca struja stigla. Na toj tabli svaki kabl koji dovodi struju posebnom žicom priključen je na sijalicu, tako da svaki kabl ima svoju sijalicu a one su sve različite boje. Kad se upali jedna od njih, to je znak da je struja iz određenog pravca stigla.

KOLICA OD GAJBE: Koriste se za prevoz drva ili vode, što je češći slučaj. Na dno plastične ili drvene gajbe pričvrste se točkovi i na jedan kraj veže konopac.

KOLICA OD STOLA: Trpezarijski sto za šest osoba okrenut je naopako i točkovi su pričvršćeni na uglovima ploče stola. Onda je sto okrenut naopako i tako su nastala kolica koja čak imaju i ogradu. Slaba strana ovog izuma je u tome što tanka šperploča, predviđena za tanjire i kašike, rijetko može izdržati težinu kanistera s vodom, tako da treba biti spreman na iznenađenja.

KOLICA OD SANKI: Postoje dvije vrste:

1. Točkovi se pričvrste na sanke, a na sjedište se stave dvije-tri gajbe.
2. Sanke se okrenu naopako, a točkovi se postave na sjedište.

ČEKRRK: Služi za izvlačenje vode i zemlje za vrtove na balkonima na višim spratovima. Potreban je deblji konopac i jedan točak, kao što su točkovi pomoću kojih se prave štrikovi za veš između dvije zgrade. Potrebna je još i jedna kuka na koju se prilikom izvlačenja zakači kanister, ceker ili nešto treće.

PUNJENE GUME: Automobilske gume, lopte i dušeci za plažu punjeni su plinom koji je tako ostavljan za dane kad ga u gradu ne bude. Ovaj izum može biti više opasan nego koristan, pa ga primjenjuju samo najhrabriji.

VOJNI IZUMI: Prvi vojni izum bio je bacač raketa, napravljen od vodovodne cijevi u koju se stavlja raketa a paljenje se vrši preko akumulatora.

Ratni recepti

Kako preživjeti

Sarajlije, bolje rečeno Sarajke, u teškim ratnim vremenima su do perfekcije savladale ispit umijeća preživljavanja. U praksi to izgleda otprilike ovako: napravi pitu od ničega, majonezu bez jaja, paštetu bez mesa i sl. Izgleda nemoguće, međutim uspijeva, pa nije mali broj onih koji pri degustaciji ovakvih specijaliteta kažu kako se oni puno ne razlikuju od onih pravih. Možda je zaista tako, a možda je i to samo jedan od načina kojim se želimo utješiti. Ipak probajte:

Sir

4 fildžana mlijeka u prahu

1 fildžan ulja

1 fildžan vode

4-5 kapi sirćeta

malo soli

Sve skupa pomiješati i dobro

izmiksati

Majoneza

4 kašike brašna

3 kašike mlijeka u prahu

Smjesu pripremiti kao za puding i

skuhati u pola litre vode. Kada se

ohladi, dodati bibera i soli po želji i

dobro umutiti.

Pašteta

Skuhati jednu kocku za supu u pola litre vode. Dodavati prezlu dok se smjesa ne zgusne. Poslije toga staviti soli, bibera i aleve paprike po želji. Jednu glavicu luka isitniti i ispržiti na malo ulja i na to dodati cijelu smjesu.

Kada skinete smjesu s vatre, dodajte pola kesice germe i, ako imate, malo bijelog luka. Ostaviti smjesu da nadođe i pretresti u teglu.

Pita od ničega

Zamijesiti tijesto za pitu u koje ste dodali germu. U zdjelu staviti 4-5 kašika mlijeka u prahu i jednu šolju ulja i malo soli. Razviti malo deblje jufke i premazivati tom smjesom (vama prepuštamo da odlučite hoćete li slagati ili savijati jufke - jednako je dobro). Nakon toga ostaviti pitu da malo nadođe i staviti je da se peče.

Šnicle od hljeba

Jedan stari hljeb potopiti u vodu. Kada omekša, vodu iscijediti i isitniti hljeb u mrvice. Dodati malo bibera, soli i jednu šolju brašna. Šnicle oblikovati pomoću brašna i pržiti na ulju.

Pituljice

5 šolja brašna
1 šolja ulja
3 šolje mlake vode ili mlijeka
1 kašika suhe germe

Napraviti tijesto koje treba da odstoji jedan sat. Razviti jufku debljine jedan centimetar i pržiti na ulju.

Pomfri

1 šolja bijelog brašna
1 šolja kukuruznog brašna
1 kašika sode bikarbone (razmutiti umalo sirćeta)

Brašno zamijesiti s mlakom vodom, dodati sodu bikarbonu. Poželjno je da tijesto bude tvrđe. Razviti tijesto u jufku debljine pola centimetra, rezati u obliku pomfrija i pržiti.

Kuglice

25 dkg prezle
2 fildžana ulja
2 fildžana mlake vode
2 fildžana kakao praha
2 fildžana šećera

Kuglice oblikovati i uvaljati u šećer ili kokosovo brašno.

"Bosnakrem"

3 fildžana brašna

3 fildžana mlijeka

3 fildžana ulja

1 fildžan kakao-praha

1 velika šolja šećera

Sve pomiješati i kuhati na

laganoj vatri 10 do 15 minuta.

Neki od ovih recepata će vam možda biti i od koristi, a ako preživimo, sačuvajte ih da se sjetite šta smo jeli i kako smo živjeli ovih ratnih mjeseci.

(Preneseno iz lista Novi Grad, februar 1993.)

Decembar 1994: Gdje stanuju Bosanci?

Zemlja o kojoj sanjaju odbjegli mravi (Autor: Dubravko Brigić)

Sarajevo je ostalo bez Sarajlija. Onih koji su otišli namnožilo se više nego onih koji su ostali. Naš saradnik Dubravko Brigić još jednom postavlja pitanje ko su i zašto su otišli. Možda i mnogo važnije: zašto i oni koji su još uvijek tu žele da odu?

Bio je peti april, bio je peti travanj '92. kad sam, kao dežurni novinar, izravno iz vještavao sa prvog dana smrti: od Dobrinje do Skupštine BiH kolona ljudi koja bi da raspiruje mir. Kao da hoće pet posto veće plaće.

Pratimo ih reportažnim kolima. Javljaju mi da sve ide u program. A, u stvari, sve ide u... Broj ljudi se povećava. Tada još nisam znao da oni stvarno jesu samo - broj. Zbog preglednosti sam na krovu kombija. Ulica Bratstvo-jedinstvo, pucaju na nas bojevim mecima. "Brigiću, snimaj ovo. Vidi šta nam rade", jedan čovjek mi donosi čahuru. Krupni kadar.

Snimatelj - Jan Beran. Vozač ne smije dalje. Pred Skupštinom: ranjeni ljudi. Krv, raskrečene noge. Pridružuju se Rade Šerbedžija i Kemo Monteno. Potom stiže Mladen Paunović. Potom Ivica Puljić. Potom je sve maglovito, kao u filmu. Sjećam se, kao u nekom američkom filmu iz Vijetnama, svog neodlaska 7. 4. Od tada, i ja sam, dakle, samo broj.

Dani sarajevskog agona i klaustrofobije primiču se broji: 1.000. Hiljadu dana, a svaki k'o godina. Kad ne bismo mjerili vrijeme od rođenja Isusovog, nego od smrti Suadine, sad bismo ulazili u jedanaesto stoljeće.

Gdje je tek treći milenij i koliko nas regresa još čeka? Hiljade mrtvih, još više otišlih. U romantično doba odbrane sarajevske civilizacije pamtili smo i voljeli svakog ko je otišao. Abdulah Šarčević, Mersad Berber, Branko Đurić, Tarik Haverić, Predrag Finci, Nazif Gljiva...

A onda je došla zima. I glad. Smrt je, ovdje, postala domaćin. Odlasci više nisu značili ništa. Poslije je napravljen/iskopan tunel. Ako je Sarajevo, kako reče Fuad Buzadžić, Corazon del mundo, tad bi tunel od Dobrinje do Butmira imao biti aorta. Ali mi više ne znamo, nama više nije važno ko odlazi. Razlog za priču je kad na tjedan-heftu-sedmicu dođe, recimo, Jasna Šamić. Evo, napokon, na vikend stigao i Dževad Karahasan. Tu je, plaču domaćice, i Ivica Puljić. To je čudo, to - vijest. A otišlo je 90 posto novinarskog kadra sa RTV BiH. Ne računam *Doge* i *Šagoljčiče*. Ljudi koji vole Bosnu. I nikome do tog nije stalo. Urednici dnevnika, i voditelji, priučeni su novinari iz bešike SDA, iz bajke o servilnosti. Kosta Jovanović, Budo Vukobrat, Dževad Sabljaković, Nedim Lončarević, Momo Jelovac, Rasim Borčak, Muhamed Masleša, Duško Škorić, Slobodan Trbojević, Lutvo Tahirović... sve su to četnici.

Od 46 predratnih akademika, u gradu ih je 18. Tek nakon godinu dana opsade grada najveći i najvažniji sinovi BiH dobili su po tri marke. U bonovima. Ako nam odu Seid Huković, Ljubo Berberović i Ivan Štraus, zacijelo će i oni biti četnici. Broj radnika na Kliničkom centru (podaci od prije pola godine) spao je sa šest na tri hiljade. Otišlo je 526 liječnika. Iz ekipe FK Sarajevo, koja je nedavno otišla na turneju, devetoro je ostalo. Pita, Repuh i Valentić su zatražili i azil. Kapiten tima Varešanović preselio se u Minhen 1860. Vani su išli i članovi Sarajevske filharmonije. Mnogi su zaključili da će bolje svirati nepromrzlim prstima. Od

Mirka Kovača čujem (kroz njegovu su kuću u Rovinju prošli): slikar Sead Čizmić je u Americi, slikar Mustafa Ibrulj u Italiji, Husein Karišik u Rovinju, još. Nedavno je otišao i Branko Ličen sa familijom. Nije, istina, kao dva člana SARTR-a, tražio politički azil za Rankom Rihtmanom i Davorom Bušićem, npr. Nedavno su otišle i mlade, talentirane pijanistice Irena Koblar i Tina Kordić. Svijet ih stipendira. Svijet ih hoće. Prije njih otišao je i Vedran Smajlović. Još prije nego je napustio grad, u stan-muzej njegova oca Avde Smajlovića, jednog od najvećih bh. kompozitora, uselili su "neki ljudi". Šahisti su nam mahom već odavno vani i osjećaju se, kao i većina spomenutih, Bosancima. Tako se osjeća i Alija Isaković dok pije bečko pivo. Tako se osjeća i Rinko Golubović koji u Novigradu, u Istri, čeka da krene u Kanadu. Tamo će i elektroinženjer Enver i njegova Slavenka. Slobodan i Merima putuju u Australiju. Na radost onima koji su protiv miješanih brakova, takvi najčešće odlaze. Što li? Gdje su Vuk Janjić, Benjamin Filipović, Šahin Šišić, Davor Korić, Faruk Piragić...? Šta će Meho iz MUP-a u Americi? Otišao da vidi Darija Džamonju. Moram mu dati adresu snimatelja Jana Berana i muzičara Fuada Buzadžića. I oni su tamo.

I iz priča onih koji su otišli, čini mi se: što su ljudi dalje od Bosne, više je vole. Zašto iz moje TV ekipe od četvero ljudi - četvero hoće vani?

Zar zaista svi misle da je naša budućnost - prošlost? Možda se mi, u stvari, krećemo od kraja drugog milenija ka godini Isusova rođenja.

Srce ostaje u Srcu svijeta, ali film se zove: MIZALDO.

Pošta

Pismo sa kraja svijeta (Autor: Emir Imamović)

Idealan dan opsade: bez granata, sunce, paket i pismo od najbližih negdje iz izbjeglištva: Mi smo dobro. Molimo te da ne brineš i da se čuvaš. Pokušat ćemo te i nazvati, ali ako ne uspijemo, samo da znaš... A kako je pismo stiglo? I otkud nada da će se čuti glas iz opsjednute prijestolnice?

Vrijeme radnje: proljeće 1992. Mjesto radnje: Sarajevo, Glavna pošta. Eksterijer. "Ovo je Srbija!"(sprejem) "Ovo je pošta, budalo!" (sprejem)

"Oni su dali život odbranivši čast, slobodu i svjetlost, pobijedivši strah u sebi i zlo u drugima", piše na spomen-ploči na ulazu u prelijepo zdanje Glavne pošte u Sarajevu. Oni, njih 67, u čiji je spomen ploča i postavljena, poginuli pripadnici Armije BiH i radnici PTT-a, nisu dali da jedno od arhitektonskih obilježja glavnog bosanskog grada bude Srbija. Zahvaljujući njima, tu je i dalje - pošta. Baš u istoj zgradi i na istom mjestu na kojem je bila do 2. maja 1992.

Jedan od najtežih ratnih dana, drugi u maju prve godine opsade, donio je toliko užasa da se ni jedna njegova minuta ne može nazvati mirnom. Poštari ga pamte po ogromnom plamenu i gustom dimu koji se nadvijao nad Miljackom. Tog dana, zapaljena je zgrada Glavne pošte i u njoj, pored ostalog, tri rejonske telefonske centrale sa 38.432 telefonska priključka.

I prije velike vatre, Bosna i Hercegovina je bila u skoro potpunoj komunikacijskoj blokadi. Poslije je Sarajevo skoro zamuklo. Postojeće veze i u gradu i pogotovo sa drugim dijelovima BiH bile su rijetke, često nemoguće.

A onda, kao u Costnerovom filmu *Poštar*, ljude podijeljene velikim ratom, opet počinju spajati riječi. Pismo, skoro zaboravljena forma komunikacije, oživljeno je. Pisalo se iz jednog dijela Sarajeva u drugi, iz Sarajeva u Tuzlu ili Zenicu, iz tih gradova u prijestolnicu, pa iz Evrope u epicentar apokalipse. Kako i kuda su ta pisma putovala, samo Bog zna. Za jedno, napisano negdje u zapadnoj Evropi, kažu da je do Sarajeva išlo mjesecima. Kada je konačno stiglo, njegov primalac je već bio van grada. I opet, to je pismo putovalo nazad. I bilo pročitano od onoga kome je i napisano.

Novembra 1992. godine čelnici Javnog preduzeća PTT BiH (kako se tad zvalo) zatražili su pomoć od UNPROFOR-a u uspostavljanju "pismo nosnog" prometa sa slobodnim teritorijem u Bosni i sa inozemstvom. Tri mjeseca prije, izvršena je prva deblokada države, uspostavom veza sa Hrvatskom koje su išle preko Tuzle. Pismo je, međutim, ostalo sigurnija varijanta. Život pod opsadom nije se mogao opisati u kratkim razgovorima i s malo riječi. Emocije - još manje.

Do kraja te godine, Bosna i Hercegovina postala je članicom EUTELSAT-a, Evropske telekomunikacijske organizacije. Pomoć od UNPROFOR-a još se čekala. Tek aprila 1993. postignut je dogovor o prevozu pisama

avionom iz Sarajeva za Split, i to jednom sedmično.

A onda se Sarajevu desio tunel. Posljednjeg dana jula otvoren je podzemni put i iz grada i ka njemu krenula su pisma, paketi, oprema... Istog ljeta, petog dana u augustu, BiH je dobila svoj državni kôd (387), a 3. septembra 1993. uspostavljena je satelitska veza BiH - Švicarska i otvoren je put glasu iz opsjednute prijestolnice.

Ratnu 1993. u Pošti su iskoristili za povratak u život. Te je godine, 27. oktobra, izdata prva redovna poštanska marka "Gradovi Bosne i Hercegovine", štampana u Sarajevu. U godinama kasnije, JP PTT BiH je najčešće - činila nemoguće. Radile su pošte, telefoni na dijelu slobodnog teritorija, Sarajevo je povezano s Rimom, markicom je obilježena desetogodišnjica Zimskih olimpijskih igara...

A kako? E, to je priča o koaksijalnim kablovima, nevjerovatnim idejama, spremnosti na improvizaciju, nemogućim misijama, opsadi Sarajeva u kojoj, po logici stvari, ništa nije trebalo funkcionirati, a jeste mnogo toga. Naravno, daleko od idealnog. Samo što je u tom dobu idealno imalo neku drugu vrijednost. Dan bez granata, sunce, paket i pismo od najbližih negdje iz izbjeglištva: *Mi smo dobro. Molimo te da ne brineš i da se čuvaš. Pokušat ćemo te i nazvati, ali ako ne uspijemo, samo da znaš...*

Open Society Fund B&H

Otvoreno društvo u zatvorenom gradu (Autor: Snježana Mulić)

Sve ono što u ratu nisu uradila ministarstva za kulturu, nauku i obrazovanje, uradilo je Otvoreno društvo, koje je u novembru 1992. u Sarajevu otvorilo svoj OUR. Da nije bilo ovog preduzeća, naša duhovna proizvodnja ne bi stala, ali bi sigurno u neko doba opala...

Da nam Otvoreno društvo (Open Society) u ratu nije pravilo društvo, ko zna dokle bismo mogli pružati kulturni otpor. Ko zna koliko bi knjiga ostalo nenapisanih, koliko napisanih bi ostalo zaboravljenih, koliko slika nikad ne bi vidjele oči izvan grada, koliko istine bi ostalo sakriveno...

Sarajevo je imalo strašnu volju da u ratu stvara, međutim, prazna nikad nije pucala.

U normalnim zemljama, pa čak i u nenormalnim vremenima, naučne, umjetničke, kulturne... projekte finansiraju i podupiru ministarstva kulture, obrazovanja, informiranja...

I Sarajevo je u ratu imalo ova ministarstva, ali njima je preče bilo da se bave zabranom emitiranja pjesama Riblje čorbe, Galije, Olivera Mandića...

I sve ono što su trebala uraditi resorna ministarstva, a nisu, uradilo je Otvoreno društvo, ili, kako smo ga tada zvali po prezimenu njegovog osnivača i donatora, Soros, a koje je u novembru 1992. u Sarajevu otvorilo svoj OUR.

Ratna sorošćad su tako, što rekao jedan kolega, postali skoro svi mediji, slikari, muzičari, povjesničari, biblioteke, folklorna društva, studenti, đaci... U svoja tri programa - obrazovanje, humanitarni rad i mediji, Otvoreno društvo obezbjeđivalo je stipendije i za studente u BiH i za bh. studente koji su studirali u Hrvatskoj, osnovalo školu kompjutera i školu stranih jezika, organiziralo konferencije i putovanja, bavilo se izdavaštvom, u opremi i novcu podržavalo medije, bolnice, domove zdravlja, lokalne ambulante, nabavljalo hranu, materijal za popravku uništenih kuća, stanova...

Otvoreno društvo jednako je pomagalo i *Muslimanski glas* i *Oslobođenje*, i zeničku *Našu riječ* i tuzlanski *Front slobode*, i *Slobodnu Bosnu i Dane*, i *Šubi dubi novine* i *Slobodno Brčko*, i *Avaz* i *Stećak*, i Radio "Vrhbosna", i NTV "Hayat" i štampanje skripti i udžbenika iz tehnologije, biologije, medicine, sociologije, religije...

Zahvaljujući ovoj fondaciji, bilo je moguće da Affan Ramić smogne snage, stvori nova djela i otvori izložbu, da "Trio" predstavi svoje postere "Pozdrav iz Sarajeva", da Alma Suljević napravi kentaure i postavi ih na tramvajске šine, da stvaraju i svoja djela predstave: Edin Numankadić, Milan Vasiljević, Mehmed Zaimović, Nada Pivac, Enis Selimović, Petar Vidić, Irfan Hozo, Nenad Radanović, Tošo Miteševski, Nesim Tahirović, Nedim Tahmišćić, Zlatko Sarajlija...

Samo je valjda Otvoreno društvo moglo snove pretvoriti u javu onima koji su pravili *Svilene bubnjeve*, *Tetoviranu ružu*, *Kosu*, *Bolero*... ili onima koji su pisali: *Nikad više zajedno* (Vlado Mrkić), *Zločin, laž i mržnja* (Ivan Kordić), *Hijatus* (Nermina Kurspahić), *Pasijans* (Alma Lazarevska), *Most* (Jasmina Musabegović), *Mađioničar* (Damir Uzunović), *Kulin* (Zlatko Topčić)... Da, i to je istina - Soros je finansirao Karićev prijevod *Kur'ana*, *Antologiju bh. ratne priče*, filmski magazin *Sineast*, *Zbirku radova Islamskog teološkog fakulteta*...

Hvala mu što nam je pomogao da u zatvorenom gradu stalno držimo oči i srca otvorenim.

Linija opstanka

Satelitska veza Sarajevo - Bern

Tokom četverogodišnjeg trajanja ratnih dejstava u BiH, PTT sistem u cjelini je pretrpio ogromna razaranja n Direktne štete u oblasti PTT saobraćaja su procijenjene na oko 900 miliona USA dolara, ali je velika, neprocjenjiva šteta izazvana i informativnom blokadom n 1993. godine, u najtežim ratnim uslovima, PTT stručnjaci su uspjeli montirati i pustiti u rad međunarodnu satelitsku vezu Bosna i Hercegovina - Švajcarska, koja je bila od izuzetnog značaja za državu Bosnu i Hercegovinu i njene građane n Od 1.895 radnika JP PTT saobraćaja BiH, koji su odmah na početku rata pristupili Armiji BiH, njih 167 je poginulo, a 134 su ratni vojni invalidi

Odmah na početku rata uništeni su svi najvažniji objekti PTT sistema: Glavna pošta u Sarajevu, zatim UKT radio-relejne stanice na svim pravcima prijenosa telekomunikacijskog saobraćaja, kablovski koaksijalni sistemi prijenosa PTT saobraćaja, građevinski PTT objekti, automatske telefonske centrale, pošte, elektronska terminalna oprema, transportna sredstva...

Dana 31. jula 1992. godine u Sarajevu je i zvanično formirano Javno preduzeće poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja Bosne i Hercegovine, sa složenim zadatkom da u tako teškim okolnostima odgovori komunikacijskim potrebama zemlje.

Kada je riječ o poštanskoj mreži, ratnim dejstvima su uništeni ili oštećeni mnogi objekti i kapaciteti. Od 667 poštanskih jedinica, koliko ih je bilo u 1991. godini u Republici Bosni i Hercegovini, funkcionisalo je samo 196 u 1993. godini, odnosno 111 u 1994. godini, i to na području pod kontrolom legalno izabраниh vlasti Republike BiH, odnosno Armije BiH.

Ratne štete U jednoj od analiza koja je u PTT sistemu BiH rađena 1993. godine procijenjeno je da su ratne štete na kapacitetima poštanskog saobraćaja do tada iznosile 220 miliona USD, od čega su štete na građevinskim objektima iznosile 140 miliona USD, a na transportnim sredstvima i sredstvima poštanske mehanizacije 20 miliona dolara.

Svakodnevna granatiranja stanovništva bosanskohercegovačkih gradova i svih objekata koji su od vitalnog značaja za njihov život su i sistem telekomunikacija PTT-a BiH totalno dezintegrisali. U uništenim ili oštećenim PTT objektima uništeni su i oštećeni mnogi kapaciteti telekomunikacione mreže, dok je dio opreme u nekim objektima preusmjeren u srpsko-crnogorski sistem telekomunikacija ili čak i opljačkan.

Ratne štete na ovim kapacitetima su bile izuzetno visoke. Procijenjeno je da su direktne štete krajem 1993. godine na telekomunikacionim objektima PTT-a BiH bile 600 miliona USD (oprema telefonskih centrala 180 miliona USD, oprema sistema prijenosa 110 miliona USD, mjesne mreže 105 miliona USD, objekti - 80 miliona USD, te 125 miliona USD šteta na opremi telegrafске mreže, mreže za prijenos podataka, informacionog sistema i dr.)

Najznačajniji primjer uništenja objekata PTT-a brutalnom agresijom i nezapamćenim urbicidom je sarajevska Glavna pošta, najfunkcionalniji objekat te vrste na Balkanu, historijsko zdanje građeno od 1911. do 1913. Zapaljena je od strane srpsko-crnogorskih agresora 2. maja 1992. godine. U tom požaru je uništeno 38.000 glavnih telefonskih priključaka, a 8.000 privremeno onesposobljeno za korištenje.

Pored navedenih velikih direktnih šteta, ogromne su i indirektno štete nanijete PTT sistemu BiH tokom rata, a procjenjuju se na više stotina miliona USA dolara.

Posebno su velike i neprocjenjive štete izazvane informativnom blokadom. Istina o agresiji je zbog informativne blokade teško prodirala u svijet, što je uz intenzivnu propagandu agresora doprinosilo realizaciji njihovih prljavih ratnih ciljeva: genocidu, urbicidu i drugim.

Velike štete za PTT sistem Bosne i Hercegovine nastale su i prekidom funkcionisanja Poštanske štedionice. Prema Elaboratu, koji su stručnjaci PTT-a BiH uradili 1992. godine, koji se odnosio na sukcesiju imovine bivše Zajednice jugoslovenskih PTT, Poštanske štedionice i Jugomarke, ocijenjeno je da su potraživanja PTT-a BiH bila nešto manja od 200 miliona USA dolara.

Dezintegracija sistema Nakon dezintegracije sistema telekomunikacija i prekida tokova poštanskog saobraćaja, od polovine 1992. godine su dijelovi jedinstvenog Javnog preduzeća PTT saobraćaja funkcionisali prema mogućnostima; u prvim mjesecima rata je potpuno prestao poštanski saobraćaj, a telekomunikacijski je funkcionisao gotovo isključivo na ostrvskom principu. Zaposleni u svim direkcijama PTT saobraćaja: sarajevskoj, tuzlanskoj, zeničkoj i drugim, ulagali su ogromne napore da održe u funkciji telekomunikacione mreže, zapravo, samo dijelove sistema koji su se još uvijek mogli koristiti. Danonoćno su se borili da stave u funkciju mreže i druge kapacitete koji su se, nakon devastiranja, mogli iole revitalizirati i upotrijebiti, makar i u improvizovanom obliku.

U tome ih nisu mogle spriječiti ni granate agresora, niti brojni problemi koji su iskršavali. Jedan od njih su bili malobrojni radnici, jer je veliki broj njih napustio kolektiv, a znatan dio bio angažovan u Armiji BiH. Velikih problema bilo je i sa nedostatkom potrošnog materijala, rezervnih dijelova, goriva, problema transporta, a posebno unošenja bilo čega u blokirano Sarajevo. Tih ratnih dana Sarajevski tunel i za PTT sistem dobija ogroman značaj, kao jedina mogućnost, kao komunikacija opstanka i put spasa.

U gotovo nemogućim uslovima rata tražena su i nalažena u PTT sistemu BiH praktična rješenja. Dokaz za to je činjenica da je samo u Sarajevu, tokom perioda njegove sramne i necivilizacijske blokade, oživljeno ili instalirano čak 25.000 telefonskih priključaka.

U traženju rješenja za probijanje telekomunikacijske i poštanske blokade Republike Bosne i Hercegovine, a posebno Sarajeva, iz Javnog preduzeća PTT saobraćaja Bosne i Hercegovine su pokrenute brojne inicijative, od kojih su samo neke urodile plodom, kao što su:

- uspostavljanje linija transporta poštanskih pošiljaka uz posredovanje UNHCR-a na relaciji Sarajevo - Split - Sarajevo,

- pokretanje postupka za posredovanje u transportu poštanskih pošiljaka od strane PTT uprava SR Njemačke i misije UNHCR-a,

- posebnog angažovanja na nabavci i iznajmljivanju mobilnih satelitskih stanica za telekomunikacijski saobraćaj preko satelita i još mnoge druge.

Veliki podvig Rezultati ovih inicijativa nisu izostali. Već tokom teške ratne godine, 1993., poštanske pošiljke su krenule sa slobodnih teritorija Zenice i Tuzle prema Splitu, uspostavljen je telekomunikacijski sistem na relaciji Sarajevo - Zenica - Tuzla, sa više stotina telefonskih kanala, uspostavljena je i višekanalna veza (u analognoj tehnici), na relaciji Tuzla - Osijek - Zagreb. Početkom septembra 1993. godine, u najtežim ratnim uslovima, naši stručnjaci su uspjeli montirati i pustiti u rad međunarodnu satelitsku vezu Bosna i Hercegovina - Švajcarska (Sarajevo - Bern), uz korištenje međunarodnog kôda 387 (dodijeljenog BiH od strane Međunarodne telekomunikacione unije /ITU/ te godine), posredstvom EUTELSAT-a. Ova veza je imala kapacitet dva Mbit/s, odnosno 30 govornih kanala. Oprema je postavljena u rekordnom roku, veza je uspostavljena 3. septembra, a puštena u javni saobraćaj 5. septembra 1993. godine.

To je bio veliki podvig naših stručnjaka, jer je uspostava međunarodnih veza u tim danima bila od izuzetnog značaja za državu Bosnu i Hercegovinu, njene građane i pravne subjekte.

Naredne, 1994, godine se završava veliki posao telekomunikacijskog povezivanja Sarajeva sa Konjicom, Jablanicom i Mostarom, projekta započetog '93. godine, za koji su kabl preko Igmana, uz radnike PTT-a, polagali i pripadnici Armije BiH i MUP-a.

U PTT sistemu Bosne i Hercegovine se nastavlja sa daljom uspostavom satelitskih veza, sa Italijom, pa Njemačkom, i uspostavlja transport poštanskih pošiljaka na relaciji Sarajevo - Filah u Austriji. Mnogi PTT-ovi stručnjaci svakodnevno rade na uspostavljanju telekomunikacijskih veza i poštanskog saobraćaja na terenu.

Revitalizira se sistem Javnog preduzeća PTT saobraćaja Bosne i Hercegovine gdje god je to moguće, ali se tih ratnih dana prave i planovi za poslijeratni razvoj ove privredne oblasti i budućnost samog preduzeća.

Godina 1995. ratna biće zapamćena kao godina uspostave mira i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. U PTT-u BiH, međutim, i kao godina potpune telekomunikacijske deblokade zemlje. Bila je to i godina tuge zbog poginulih PTT-ovih heroja, njih 167, koji su svoj život dali za odbranu BiH u ovom strašnom i sramnom ratu. Od 1.895 radnika JP PTT saobraćaja BiH, koji su odmah na početku rata pristupili Armiji BiH, 134 su ratni vojni invalidi.

(Iz arhiva BH Telecoma)

Mart 1993: Strani novinari

Robert Cappa je lagao (Autor: Karim Zaimović)

Opće je uvjerenje ovdašnjeg javnog mnijenja da inostrani novinari na sarajevskoj krvi i smrti profitiraju; s druge strane, stanovnici ovoga grada su mirniji kada se na ulicama pojave blindirani džipovi sa oznakama CNN ili Sky News iz kojih izlaze nasmiješeni mladići sa pancirkama, sa skupocjenim kamerama i fotoaparatom. I ovaj tekst je tek jedan od uglova posmatranja ovih ljudi kojima su ratišta u svijetu radna mjesta

Kako smo se samo nekada smijali česima i njihovim jajima koja bi, brižljivo obmotana spužvom i naslagana na zadnjem sjedištu njihovih lada i trabanta, sa sobom dovlačili čak iz matične domovine prilikom dolaska na ljetovanje na naše more. Bio je to dio općeg arsenala kojim su komunistički režimi unižavali ljudsko dostojanstvo, metodom u ovom slučaju očitovanom kroz bizarni pokazatelj tako mizernog životnog standarda koji nije dozvoljavao da čak ni na ljetovanju potrošiš barem novčić više. Bilo je u našem smijehu i zloradi i ironije, ali i euforičnog zahvaljivanja Bogu, te Titu, što živimo u zemlji "naprednog samoupravnog socijalizma" koji nam je, ipak, omogućavao mnogo bolji životni standard doli stanovnicima zemalja zastrtih "gvozdenom zavjesom". Međutim, sve to vrijeme oni "pravi" stranci kao da baš i nisu revnosno obraćali pažnju na našu "pobjedonosnu" različitost. Bez sumnje, ponajprije smo im bili dopadljivi radi onoga što su sebi mogli ovdje priuštiti za sitne novce - lijepe krajobrazne i priličnu gostoprimiteljnost, začinjenu karakterističnom balkanskom bahatošću. Ona grupacija stranaca koju smo posebice osjećali dragom, valjda zaista vjerujući u njihovu sudbinsku predodređenost objektivna promatrača i biblijsku komponentu "donositelja dobre vijesti", bili su novinari i fotoreporteri.

Decenijama smo se trudili da im ponudimo nešto zbilja zanimljivo i jedinstveno. Nekada su to bili politički atentati u skupštini, potom partizanija pa socijalistička obnova. Svakako, tu se nismo zaustavili. Lansirali smo potom i bratstvo-jedinstvo, nesvrstanost, poradili na kulturi i sportu, naposljetku napravili i sjajnu olimpijadu. Opet, sve se nekako činilo da i nismo previše uspješni glede *public relationsa* sa inozemnim novinarima kao medijatorima svjetske pozornosti. I, konačno, svoju najveću šansu dobili smo otpočinjanjem rata na ovim prostorima. Nažalost, sa ratom koji je možda kao niti jedan prije njega u povijesti Europe zadužen za okrutno i sistematsko uništavanje iluzija u rasponu od onih da je nemoguće na pragu 21. stoljeća planski silovati više od 30 tisuća žena samo zato što su Muslimanke, pa do toga da je ipak moguće napraviti sirnicu bez sira. A među onim iluzijama što su se možda najdrastičnije raspale bile su upravo one o inozemnim novinarima, fotografima, snimateljima, reporterima... kao ljudima koji će sve ovo do srži shvatiti i, bez ikakve sumnje, to i prenijeti u svijet. Takvo mišljenje, međutim, moglo je potrajati samo onoliko vremena koliko je bilo potrebno da shvatimo da zemljovid suverene te međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine u pozadini CNN-ovog voditelja nije ništa više do koordinacijski dekor novog medijskog spektakla globalnih razmjera.

Strani izvjestitelji u Sarajevo su stizali poput lešinara koji u kaubojcima ispune nebo nad gradićem u kom se očekuje vješanje. Na obzoru ih se prvo ukaže nekoliko, onih najiskusnijih i najosjetljivijih, koji predstojeće pogubljenje namirišu još dok se sklapa platforma za vješanje. Narednog dana već ih bude više, jasno im je što se sprema i nemaju namjeru da od toga odustanu bez obzira da li će lokalni šerif u obličju Johna Waynea uzgred ispaliti poneki hitac na njih. Oni su tu, svjesni svoje uloge u scenariju. Na sami dan smaknuća osuđenog, strpljivo sjede na granama sasušenog drveća i čekaju predstojeću gozbu. Onu gozbu koju će dobiti ukoliko grobar nije dovoljno brz i preduzimljiv da pokojnika odmah smjesti pet stopa

pod zemlju. Nešto tomu slično dešava se i u Sarajevu. Dok se svjetska zajednica još uvijek nadurava oko toga kojom lopatom da nas ukopa, strani izvjestitelji, bar većina njih koji su u Sarajevu, uporno i neumoljivo čeprkaju po ostacima naših života i, što je najbolnije, po našim sjećanjima.

Početak agresije dočekivali smo ih ljubazno, sretni što su ovdje u tolikom broju i što će cijeli svijet saznati punu istinu o našoj patnji, pogotovo uzročnike svega toga. Sačekivali smo ih po pres-konferencijama, gledajući u njima emisare istine blagoslovene pancirnim prslucima, japanskim aparatima i marlborom što je obećavajuće izvirivao iz džepa, dugo i naširoko im pripovijedajući o onome što se ovdje doista zbiva. Neumorni smo bili kada je trebalo detaljno govoriti o povijesnim karakteristikama Bosne, o našem vjekovnom suživotu, našoj miroljubivosti, o smislu pojma "raja", o našoj beskrajnoj želji da budemo dio Europe. Oni su nas pak pažljivo slušali i zamišljeno klimali glavom, po zvuku detonacija oslušujući da li je neka granata pala dovoljno blizu da mogu poći fotografirati žrtve. Doimali su se, da do kraja budem patetičan, tako puni razumijevanja za našu suverenost i sekularnost. A onda smo shvatili koliko se ono što šalju u svijet razlikuje od onoga što im govorimo, od onoga što jest. Shvatili smo da za njih nismo više nego što su u doba ekonomske depresije u Americi bili neuposleni radnici koje su za minimalne nadnice holivudski producenti unajmljivali kao statiste u filmskim, biblijskim spektaklima. Kao što je možda za Cecila B. DeMillea u *Deset zapovijedi* neki bezimni statist mogao postati bitan lik što će sudbinski pomoći Mojsiju, tako je i za inozemnog novinara svako od nas jedna potencijalna top-storija. Postali smo tako, svi mi, samo hodajuće priče, svejedno da li je njen epilog izmasakrirana obitelj ili otvaranje ratnog kina. Bitno je samo da je priča dovoljno bizarna. I da, kao što mi reče jedan francuski novinar, ne postavlja pitanja. Prilazeći nam tako kao uglavnom već formiranom procesu patnje lišenom ispitivanja onoga zašto, svodeći nam život i smrt isključivo na ono kako, inozemni novinari kao da nas smještaju u okvire određenja američkog redatelja Howarda Hawksa. "Priča ustvari nije bitna, važni su likovi", rekao je Hawks jednom prigodom. "Ako su likovi dovoljno zanimljivi, automatski imaš dobru priču i dobar film."

Priča prva. Dan je zimski i mutan, ali nema magle i vidljivost je sasvim pogodna za rad agresorovih snajperista. Prelazim preko mosta kojim svakodnevno idem na posao, a što u osnovi i nije preveć uputno glede velikog stepena rizika. Jer, ovaj, kao uostalom i bilo koji drugi sarajevski most, snajperisti imaju kao na dlanu. Prije nego što ću napustiti relativnu sigurnost okolnih zgrada i naći se na brisanom prostoru, zamjećujem inozemnog fotografa kako sa aparatom u rukama čuči skriven iza betonske saksije. Most je prazan i izlazim na čistinu. Okrećem se i gledam reportera koji je digao svoj niklovani, lijepi aparat i objektiv usmjerio prema meni. Shvatio sam da čeka moju smrt. Nije se pomjerao, samo je nepomično čučao, nadajući se da će emulzija filma efektno zabilježiti momenat kada mi snajperski hitac raznese glavu. Ili, barem me rani. Na trenutak sam se osjetio kao u nekom od starih filmova Sergia Leonea kada u završnici krupni kadrovi, obično u mukloj tišini ili praćeni nervoznom muzikom Ennija Morriconea, prikazuju napeta, nepomična lica protagonista samo trenutak pred finalni okršaj. A onda sam se okrenuo i otrčao, osjećajući tiho zujanje fotografova objektiva kojim je zumirao nadajući se da ću ipak možda poginuti, sve dok nisam stigao na drugu stranu i zamakao u dvorište jedne zgrade. Pomislio sam da se vratim i kažem mu da je budala, da je i čuvena fotografija možda najboljeg fotoreportera svih vremena Roberta Cappe na kojoj se vidi momenat pogibije španskog republikanskog borca obična laž. Otkrilo se je to prije svega par godina, Cappa je, naime, u predahu dviju borbi zamolio tog borca da se baci kao da je pogođen i napravio fotografiju koja je opće mjesto svake relevantne povijesti ovog medija. A onda sam shvatio da bi to bilo glupo i nepotrebno. Zašto praviti simulaciju smrti u gradu u kojem je pogibija češća od ponuđene cigare.

Priča druga. Obitelj moga susjeda se sprijateljila sa jednom od službenica UNHCR-a, ženom vrlo ljubaznom i druželjubivom. Nakon izvjesnog vremena njihova poznanstva, predložila im je da izvjesna TV ekipa uradi prilog o njima kao primjer svakodnevnog života prosječne sarajevske obitelji. Predusretljivi kakvi već jesu, susjedi su prihvatili i kroz nekoliko dana ekipa se pojavila. Snimali su i zapitkivali, uradili svoj posao i otišli. Nakon toga, susjed i njegovi ukućani bili su zadovoljni. Smatrali su da su uradili nešto korisno, da su doprinijeli medijskom širenju istine o nemogućem životu u opkoljenom Sarajevu. Nekoliko dana iza toga u posjet im je opet došla ljubazna službenica UNHCR-a. Poslije kraćeg razgovora upitala ih je da li su zadovoljni honorarom dobijenim od ekipe. Kada je shvatila da njeni prijatelji nisu ostavili ništa tome slično, bila je zbunjena i pomalo postidena. Rekla je da je uvijek pravilo, u svakoj zemlji, da se ljudima sa kojim se pravi razgovor daje odgovarajući honorar. Naravno, susjedima je bilo svejedno. Meni nije i bio sam ljut. Cecil B. DeMille svojim statistima je barem davao cigarete.

Danas Sarajlije uglavnom više i ne primjećuju strane izvjestitelje. Sada svi uredno radimo svoj posao. Oni fotografišu, a mi ginemo. *Deset zapovijedi* je vrlo dug film i ukoliko se sjedi na nedovoljno udobnom stolcu, gledaoca ubrzo zaboje leđa i ono na čemu sjedi, pa dobije želju da iz sale izađe prije svršetka filma. Mnogi novinari su otišli iz Sarajeva, neki novi su pristigli. Materijala još uvijek ima dovoljno. Sarajevo poput mrtvacu leži na obdukcionom stolu, a inozemni novinari poput flamanskih bradonja sa Rembrandtove slike *Predavanje dr. Tulpa o anatomiji* stoje oko istog stola i pažljivo prate seciranje umrlog. Što je razlog pokojnikove smrti, i dalje je manje-više potpuno nebitno.

Januar 1995: Sarajevski Romi

Berači hljeba (Autor: Jelena Mrkić)

“Lako me je poznati: imam 130 kila, kožnu jaknu i crnu tašnu”, kaže Alija Abazi, predsjednik humanitarne organizacije “Braća Romi”, ugovarajući sastanak sa novinarima. Stiže crvenim Opel Rekordom i odvodi ih put gradske deponije, gdje žene i djeca iz smeća vade hljeb, peru ga snijegom i jedu

Alija Abazi je predsjednik Udruženja Roma za Bosnu i Hercegovinu i predsjednik humanitarne organizacije “Braća Romi”, koja djeluje u Sarajevu. Ima dvije žene, koje se slažu kao sestre, i pet sinova.

Hasan Ibrahimović je sekretar “Braće Roma”. Kad se predstavlja, klimne glavom i kaže: “Sekretar.” Njegova žena i četvero djece su u izbjeglištvu u inostranstvu i svi petero idu u školu. Hasan priča: “Kad god se čujemo, žena plače na telefonu. Kaže, tjeraju je da uči. Pa je ja zafkavam, pitam treba li joj doći na roditeljski.” Ibrahim Osmanović, zvani Buba, predsjednik je Upravnog odbora. Njegova porodica je u Sarajevu. Djeca idu u školu, ali nerado, jer im ostala djeca govore da su firgoši. “Mi smo najslavniji narod na svijetu”, kaže Buba. “Imamo dušu nenormalnu.” Na romskom jeziku riječ rom znači čovjek. Dakle, Romi znači ljudi. U Sarajevu sada živi oko hiljadu i po Roma, od toga 700 djece. Prije rata imali su svoja četiri naselja – u Švrakinom Selu, Buča Potoku, na Kobiljoj Glavi i na Gorici. Sad je sve “otišlo u helac” i sarajevski Romi žive u podrumima i skloništima, neki u kontejnerima

Svi njihovi problemi “Braća Romi” su se do sada obraćali za pomoć mnogim pojedincima, kao i Merhametu, Caritasu, Igasi, Crvenom krstu, UNHCR-u i Komunalnom preduzeću u “Rad”. “Iznijeli smo stambene probleme našeg romskog naroda”, govori Sekretar. “Većina naših Roma su rođene Sarajlije. Znači, rođene Sarajlije a nije im riješeno stambeno pitanje. Eto, da kažem, mnoge izbjeglice, mislim, nemamo mi ništa protiv izbjeglica, imaju riješeno stambeno pitanje. Veoma smo ugroženi. I prijerata smo bili ugroženi, mi, Romi.”

Za Bubu je “najcrnje” što Romi ne mogu da školuju svoju djecu: “Naša je tradicija takva da smo neškolorani, nepismeni, zaostali, ali bismo htjeli da organizujemo našu djecu da idu u školu. Ali ne možemo, jer spriječeni smo. Mi smo većinom i prije rata živjeli od socijalne pomoći, mada su neki bili zapošljeni u Komunalnom. Sad za jedan pregled moraš deset marki dat. Kako? Na osnovu čega? Mi nemamo sto država, imamo samo jednu, a to je naša draga i lijepa Bosna i Hercegovina. Mi se borimo za nju. Ne bi nas trebali ovako zapostavljati.”

Mnogi sarajevski Romi su tokom rata izbjegli u inostranstvo. Tamo žive od socijalne pomoći i, kao i ostale izbjeglice. Ali ima i onih koji u Italiji i Njemačkoj rade već dugo vremena i mogu i žele mnogo pomoći. Veliki problem su im dokumenti. Alija priča: “Sad sam bio krenio za Njemačku, ali su mi u Austriji dali štembilj da se vratim. Onda sam probo u Italiju ali su mi tamo dali drugi štembilj. I kako ću ja da idem? Došao neki dan naš Bajro, znaš, Bajro Beganović, dovuko kamion hrane koji je osto u Splitu.” “Ma, nije”, ispravlja Sekretar predsjednika, “vozač ga je dovuko do Splita i ostavio, a ovaj Bajro je stariji čovjek, on nema vozačke.”

Prošle godine Alija je na poziv Ramesa Demirelija, predsjednika Svjetske organizacije Roma, boravio na Svjetskom kongresu Roma u Sevilji. Taj kongres se održava svake godine, i gospodin Demireli je obećao da će domaćin za 1995. biti Sarajevo. “Naša jedina pomoć je da dobijemo papire da izađemo vani. Onda ćemo pokazati ko smo i šta smo. Onda naša djeca

neće bit zaostavljena”, govori Buba. Alija nastavlja: “Treba Vlada da nam sredi papire, da nas spremi na put, da odemo kao organizacija.” “Braća Romi” su i politička organizacija, objašnjavaju nam. “Vanstranačka”, naglašavaju njeni čelnici. “To je kao Udruženje invalida, Sandž aklija ili Bosanaca”, kaže Sekretar.

Prije rata, Alija je imao kafanu i privatno preduzeće. “Ja sam najbolje živio u to Sarajevo, samo mi žao moji Romi”, kaže. Buba i Sekretar hvale svog predsjednika: “Naš predsjednik Alija (Abazi, op.a.) je nama i otac i majka. Fala dragom Allahu dželle šanuhu da ima ovakvih ljudi kao što je on.” Alijine tri kuće nalaze se u samom vrhu Buča Potoka. Ispod njih je njegova kafana koja već tri godine ne radi. Alijine žene i sinovi su u Njemačkoj. Kod kuće su njegove dvije snahe, Suvada i Sunavera. “Bilo nas je pet snaha, jedna poginula i ostale četiri”, priča Suvada. Druge dvije “mlade” su u Njemačkoj, sa svojim muževima. “Da smo znali da će rat, svak bi svoju ženu uzo i gotovo. A ovako, mi ostali i šipak!”

Brak na romski način Soba u kojoj sjedimo toliko je velika da i pored tri garniture namješ taja koje se u njoj nalaze ima mjesta za bar još jednu. Na zidovima su gobleni, a u uglovima dvije velike slike Elvisa Presleya, živih boja, u prirodnoj veličini. Na sredini sobe je ogromna limena peć, koju su kupili od izbjeglica. Alijina soba je lijepo namještena i veoma uredna. U staklenoj vitrini iznad njegovog kreveta stoji lutka slična Barbiki, samo nešto veća, obučena u široku ružičastu čipkanu haljinu. I sve ostale prostorije su prostrane i besprijekorno čiste. Sunavera ima devetnaest godina. Za Alijinog najmlađeg sina udala se prije četiri godine. Njemu je tada bilo četrnaest. Godinu dana su bili u braku prije nego što je počeo rat, koji ih je razdvojio. “Pravo da ti kažem, ja nisam šćela da se udam. Otac me prodo, to je kod nas običaj takav, kao krava što se prodaje. I dobio pare, šta misliš! A sad plače za mnom. Kažem, nemoj sad da plačeš, pojo si pare i šta si vidio od njih? Ništa od njih hajra”, govori Sunavera. Tog jutra, kad smo ih posjetili, dobila je slike od muža. Na slikama dvije kućice sa drvenim prozorima, vrt sa nekoliko lijeha luka i drvena ograda. Naslonjen na ogradu, u odijelu i kravati, Sunaverin muž. Ona gleda slike i kaže da susret s njim ne može ni zamisliti: “Nekako nisam baš navikla, i nekako me kao stid. Ma, znaš, kad furaš s momkom, kako je nezgodno kad ga vidiš. Ja i sama ponekad spavam, dosad sam spavala s ovim djecama, ali puno me diraju, znaš.” Sunavera nema djece. Igra se sa Suvadinom, a njih ima petero. Najstarijoj, Mirsadi, je deset, a onda idu Đemal, Đulijeta, Adisa i Sabaheta. Djevojčice su sa njom, a Đemal kod oca u Njemačkoj.

Pitamo Suvadu šta joj muž poručuje. “Kaže mi on: Suvada, tebi je tamo stvarno dobro. Neka što si u ratu, ali tebi je stvarno dobro, a kako je meni?” Suvada je ljubomorna. “Ja da ga vidim kako spava sa drugim, ma ja bi ga ubila s nožom”, kaže. “Ja ne bi”, uključuje se Sunavera. “Ja bi ga ostavila odma. Uzo si ovu ženu, dobro. Ja neću da budem sluga od tvoje žene. I allahimanet, spavaj ti sad s njom, nema više sa mnom!” Saznajemo da i Sunaverin otac ima dvije žene. Pitamo je li to običaj kod Roma. Suvada se smije pa kaže: “Običaj je to i kod vas, samo što vi ne znate.” Njena djeca su uredna i umiljata. Na rastanku nam pjevaju: A, moj Aljo, crne oči, što ti lutaš svake noći ... “Novinarka, imamo poklone za tebe”, rekle su Suvada i Sunavera i iznijele prugasti crno-bijeli džemper sa resama i ljetne cipele, crne sa raznobojnim tufnama. Suvada se izvinjava što je džemper učadio od plina i što su sa cipela nekad davno otpale mašne, a Sunavera kaže: “Haj, bogati, šta će ti mašne. A kakvu smo samo plavu bundu imale, ali smo je dale izbjeglicama.”

Spas u korpi Alijinim Opel Rekordom idemo dalje uzbrdo. Nakon desetak minuta, prelazimo rampu koja označava ulazak u zonu ratnih dejstava. Dva vojna policajca spuštaju lanac da prođemo. Nekoliko stotina metara dalje izlazimo iz auta. Pada snijeg, grad ispod nas ne vidi se od guste magle. Svud okolo su samo brda. Tu je gradska deponija. Svakog dana smetljari

dovezu smeće sa gradskih ulica i tu ga ostave. Na snijegu se crne velike gomile smeća i dva ognjišta na kojima gore komadi katrana. Tu se griju Romi i psi. Dževahira Bajrami izgleda kao starica. Lice joj je crno i potpuno izborano. Ima 38 godina. U ruci drži komad hljeba, potpuno crnog od prljavštine i potpuno mokrog. – Šta radiš ovdje? – pitamo je. – Berem hljeb. Dževahira ima desetero djece. Četverogodišnja Fatima drži se za njene dimije. Fatima kaže da nije gladna. Fekuš ima šest godina. Nema cipele, hoda u crnim vunanim čarapama. – Ideš li u školu? – Idem. – Koji si razred? – Prvi tri. – Rugaju li ti se djeca što nemaš cipele? Fekuš šuti. Okreće glavu od našeg fotoreportera, neće da se slika. Svakog dana oko osam sati Romi se iskupe na deponiji i čekaju Korpu. Korpa stiže oko podne, na kamionu Komunalnog preduzeća. Komunalci je isprazne i odu, a Romi tada počinju da beru. Nekad uberu samo hljeb, nekad konzervu. Hanka Bajrami došla je sa svoje sedmero djece i psom Mikijem. Miki se ne odvaja od Hanke. Zajedno čekaju Korpu i zajedno će da traže. Ono što nađu, operu snijegom i jedu. Jasmina ima četrnaest godina. “Svaki dan ovde na smeće dođemo. Ako ima nešto, fala Bogu; ako nema, opet fala Bogu”, kaže. – Tražiš li ti po smeću? – Pa tražim. – Nađeš li? – Nađem. – Jesi li gladna? – Jesam, bogami, pravo da ti kažem, ali šta ja mogu.

Jeli su leševa Pričaju kako su jednog od najstrašnijih sarajevskih ratnih dana u Korpi našli meso. Odnijeli su ga kućama i jeli. Sutradan su saznali da su to bili komadi leševa. I Dževahira i Hanka jele su ljudsko meso. “Razbolili smo se svi, zna doktor. Temperatura, groznica, počele djece da povraćaju, boli glava djece. Nosimo kod ljekara, ljekovi nema. Šta ste to jeli? – pitaju nas. Mi ne smijemo da kažemo, kažemo – konzerve neke, ali oni su saznali, doktori su saznali”, govori Dževahira. Hanka kaže: “Došla ona Korpa i mi tražimo, ko vazda, i nađemo sve ono meso. Nosili smo kući i jeli smo, nismo znali šta je. Kad smo saznali, kuku, pobesnili smo se, svi smo plakali, pobudalili smo se.” “Nemamo ni mi volje da dolazimo ovde, ali radi djeca, treba djeca da se rani, desetera djeca, draga, i hoće da jedu”, pravda se Dževahira. Njen sin Šaib (11) veli: “Umrećemo mi ovde, vidiš. Nemamo šta da jedemo.” Žene i djeca govore uglas, vrište. Kažu da u kontejneru, na samom smeću, živi dijete. Kad smo prišli kontejneru, nešto je brzo, kao zvjerka, iskočilo iz njega i otkotrljalo se niz padinu. To je Žuća. On je, kažu, glavni za smeće. Romi nas ispraćaju vrištanjem i uzvicima. “Pošaljite Korpu!”, deru se. Samo jedan dječak, od najviše pet godina, sve vrijeme šuti. Nogu u gumenoj cipeli stavio je na užareni katran i zamišljeno posmatra kako se guma polako topi i slijeva preko katrana

U blizini deponije nalaze se srušene romske barake. Krećemo do njih.

Alija, Buba i Sekretar živo objašnjavaju da su Romi borci u Armiji BiH. Pričaju o svojoj “Garavoj brigadi”. “Gospodin Jovan Divljak nas je nazvao ‘čokoladni vod’”, ponosan je Buba. Zatim govori o Balu Roma koji se održava svake godine, pa će tako biti i ove: “Po našoj tradiciji, to treba da bude između 13. i 14. januara, ali pošto je tada srpska Nova godina, mi malo bježimo od toga, da nam ne kažu da slavimo taj praznik. Tako je naša Skupština odlučila da to bude petnaestog, a tada je Dan šoferu. Ima grad da priča o tome, i treba da priča. Alija nas poziva na Bal: “Vidjeli ste kako patimo, sad dođite da vidite kako se veselimo.”

Bal je počeo oko šest poslijepodne, nekako u ono vrijeme kad se Hanka, Dževahira i njihova djeca vraćaju kućama. U osvjetljenoj i dobro zagrijanoj piceriji “Livija” velika gužva. Dotjerani, Alija, Sekretar i Buba stoje pred vratima i primaju goste. Pitamo Aliju kako se osjeća. “Gužva velika ima, biće bolje”, veli. U jednom dijelu kafane sjede pjevači koji su došli da zabave goste. Esad Rahić Maradona kaže: “Ovo je jedinstvena prilika gdje se može okupiti narod, Romi prvenstveno, da bi dokazali ne samo onima sa brda nego čitavom svijetu da u Sarajevu još ima pjesme.”

Na stolovima veliki ovali sa izrezanim sirom, suhim mesom, voćem i majonezom. Piće se služi u čašama sa plavim "Podravkinim" srcima i naljepnicom od "Vegete". Ulaznice za Bal su sve rasprodate, po cijeni od 15 maraka, a novac od prodaje ide u humanitarne svrhe: jedan dio bit će podijeljen porodicama šehida, a sa ostatkom će delegacija "Braće Roma" otići na put u inostranstvo. Sekretar kaže: "Očekujemo specijalne goste, članove Vlade i Predsjedništva: Vehbiju Karića, Avdu Hebiba i Mileta Plakalovića. Veselje će trajati do zore." Možda će ostaci sa trpeze sutra završiti u Korpi, zatim na deponiji, pa će im se neko obradovati.

Koksara

Kako smotati džoint i zašto

Sarajevo je tokom rata dotaklo civilizacijsko dno i svakim danom sve više gubi svoje urbane attribute. No, rat je popularizirao jednu stvar koja nas je približila zemljama najrazvijenije demokracije – marihuanu. Danas se ona masovno u Sarajevu sadi na skrovitim mjestima, i može se kupiti u gotovo svakom gradskom lokalu. Sarajevo, dakle, polako postaje Amsterdam, s tom razlikom što ovdje laki narkotici još uvijek nisu legalizirani. Uputa koja se nalazi pred vama nikako nije beskorisna, jer je samo pitanje vremena kada će vam neka pčelica oprášiti saksiju u kojoj ste posadili luk, a iz nje će izrasti lijepa stabljika marihuane. Prema provjerenim podacima kojima raspolaže redakcija “Koksare”, to se već desilo pojedinim bosanskim političarima koji su, misleći da je peršun, marihuanu ispočetka konzumirali u čorbama. Poslije su, ostavši bez duhana, došli na ideju da bi se i onaj peršun, koji im je (gle čuda) izrastao cijela dva metra, mogao lijepo sasušiti i pušiti. Ukoliko ste se ikada zapitali zašto se pojedini naši političari onako nekontrolisano kesere mada im je zemlja opustošena, eto vam objašnjenja. Zato redakcija “Koksare” predlaže hitnu legalizaciju lakih narkotika – to je jedini način da od hašišara stvorimo demokrate

1. Sve što vam treba za jedan dobar džoint su rizle, kvalitetan duhan i paketić peršuna. Ukoliko peršun niste posadili, možete ga kupiti u pojedinim gradskim kafanama, po cijeni od 50 DEM za jedan paket. Rizle ćete svakako kupiti u Ženevi ili New Yorku, jer su ovdje na pijaci tri za deset, a tamo su četrnaest za sedam; time ćete uštedjeti velike pare.
2. Kao idealan karton za filter može vam poslužiti posjetnica koju ste dobili od nekog stranog diplomate a koji se i nije baš pokazao korisnim za našu zemlju, te vam njegov broj telefona više i ne treba. Neka filter, koji ćete smotati u rolnu, bude nešto širi od jednog, a dug oko tri centimetra. Sada stavite malo duhana, nešto više ukoliko je peršun jači.
3. Pošto ste dobro nadrobili peršuna, možete komotno motati džoint. Mota se jednostavno: kao škija, s time da je jedan kraj širi od drugog.
4. Prije pušenja obavezno recite sekretarici da danas nećete nikoga primati u kabinet i da vam otkáže sve sastanke. Stavite vokmen na uši i zapalite džoint. Ukoliko pri prvim dimovima osjetite lagano strujanje kroz noge, peršun je provjereno kvalitetan. Eh, pošto ste ga popušili, sada svi na svoja radna mesta.

Maj 1993: Dok laste patroliraju

Sarajevo by night (Autor: Mladen Kristić)

Sintagma "sarajevski noćni život" bi se, vjerovatno, većini stanovnika koji večeri provode uz kandila učinila smiješnom, ali nije teško uvjeriti se da on doista postoji. Ili, bolje rečeno, Sarajevo život imitira i noću. Dakako, da bi se provjerila ova konstatacija, potrebno je imati basnoslovne sume novca, što si danas rijetko tko može priuštiti, i dozvolu za kretanje u vrijeme policijskog sata, što si mogu priuštiti samo oni koji imaju dobre veze u Centru službi bezbjednosti

Povod ovom tekstu bila je priča jednog nizozemskog novinara koji kaže da je u Sarajevo došao sa apokaliptičnom predstavom o umorstvima, gladovanju i sveopćoj patnji stanovnika ovoga grada. Međutim, već ga je prvi dan boravka ovdje uvjerio u šokantnu neinformisanost zapadnjačkih novinara, a i prosječnih medijskih konzumenata o sarajevskim zbivanjima. Ono što je dotičnom novinaru pokazalo sasvim drugačiju sliku od zamišljene, a i to da ovdje rata, ustvari, nije ni bilo, jeste noćni život Sarajeva, koji mu se na nekim mjestima učinio interesantnijim i od onoga u Amsterdamu.

Sintagma "sarajevski noćni život" bi se, vjerovatno, većini stanovnika koji večeri provode uz kandila učinila smiješnom, ali nije teško uvjeriti se da on doista postoji. Ili, bolje rečeno, Sarajevo život imitira i noću. Dakako, da bi se provjerila ova konstatacija, potrebno je imati basnoslovne sume novca, što si danas rijetko tko može priuštiti, i dozvola za kretanje u vrijeme policijskog sata, što si mogu pruštiti samo oni koji imaju dobre veze u Centru službi bezbjednosti. Odlazak u sarajevsku noć bez ove dozvole može biti izuzetno opasan, s obzirom na to da je kontrola poštivanja policijskog sata izuzetno pooštrena. Ulični noćni hodači bez dozvole se privode u policijske postaje, gdje večer provode udobno zavaljeni na drvenim stolicama. Za privođenje je zadužena famozna specijalna jedinica Centra službi bezbjednosti "Laste", koja svoju dužnost doista obavlja profesionalno i revno, a često i pretjerano revno. Recimo, zna se desiti da "Laste", u maniru dobro organiziranih racija, upadnu u neki lokal legitimajući goste, a oni koji nemaju dozvolu teško da će noć provesti u vlastitom krevetu.

Jedna je djevojka nedavno organizirala feštu na koju je pozvala sve preostale prijatelje u gradu, dakle njih desetak. Kada je žur došao do one faze kada se igra šota na stolu, iznenada je u stan upala povećana grupa ljudi u punoj borbenoj gotovosti i sa vunanim kapama preko lica. Odmah im je obznanjeno da su uhapšeni, pošto su preglasno puštali muziku u doba policijskog sata. Kada su privedeni u obližnju policijsku stanicu, netko se od policajaca dosjetio da preglasno slušanje muzike ipak nije dovoljan razlog za hapšenje. Potom je društvanca sa žura optuženo da nisu u dovoljnoj mjeri zamračili prozore. Pri tome se, naravno, zaboravljalo da su tu noć ulice blještale poput božićne jelke.

Pomenuto hapšenje nije moglo proći bez pominjanja već legendarnog reklamnog slogana: "Ne zaboravite drugima reći da su vas 'Laste' uhapsile!" Kada je djevojka koja je organizirala ovu feštu sjedila u nekom kafeu ispijajući kavu, prišao joj je neki momak i, po provjerenom sistemu "odakle se ti i ja poznajemo?", želio s njom uspostaviti kontakt. Kada mu je djevojka rekla da ga prvi put u životu vidi, momak joj je odgovorio: "Da, sjećam se, ja sam te neku noć hapsio. Ja sam onaj iz 'Lasti'!" Zaboravljajući pri tome da je onu vunenu kapu preko lica nosio da bi sakrio svoj identitet.

Da je novinar s početka teksta u krivu kada tvrdi da noćni život Sarajeva pokazuje da rat ovdje, u najmanju ruku, nije bio ni upola strašan koliko se to misli u ostatku svijeta, može se uvjeriti u bilo kojem gradskom restoranu. Sve donedavno, većina je restorana nudila

specijalitete spravljene od makarona i riže sa prilogom od mesa iz konzervi. Takva su si sijela, vjerojatno, mogle priuštiti i radničke obitelji u Berlinu 1945., bez potrebe da idu u restorane i da za to izdvajaju, otprilike, četiri svoje mjesečne plaće. Doduše, u Sarajevu je bilo lokala koji su nudili usluge na onoj mirnodopskoj razini, ali takvih je doista bilo malo. Recimo, restoran "Makarska" na Marindvoru je tokom cijelog rata, kada je grad preživljavao na koprivama i riži, nudio lignje, škampe i razne vrste ribljih specijaliteta. Cijena bilo koje vrste jela ovdje je premašivala cifru od 50 DM, a ipak se radilo o jednom od najposjećenijih restorana u gradu.

No, nisu samo cijene razlog tomu što većina Sarajlija radije noć provodi u kući uz svjetlost svijeće, već i strah od puškaranja koje uglavnom dolazi iz noćnih lokala. Pretpostavlja se da je većina ubojstava u gradu počinjena noću, pa već patološki strah Sarajlija "da mrak ne proguta" nije sasvim neopravdan. Do podataka o noćnim ubojstvima u birtijama danas je gotovo nemoguće doći, pošto većinu lokala drže vojnici, a njima se ni policija ne želi zamjerati. Nasreću, jednom je obračunu prisustvovao i potpisnik ovih redova koji me je uvjerio da priče o noćnim puškaranjima nisu samo produkt bolesne fantazije paranoičnih podrumaša:

Ispred kafea "Bugati", transporter UNPROFOR-a jedva da je zagrebao jedan luksuzni automobil. Istog se trenutka pojavljuje vlasnik limuzine i revolverom puca u pravcu transportera. Njegova je djevojka opčinjena, jer su samo Rambo i njen dečko bili toliko odvažni da revolverom idu protiv oklopnog transportera. Ona podvriskuje od zadovoljstva; večeras će orgazam mirisati na barut.

Samo vam jedno mjesto u gradu može pružiti osjećaj osobne sigurnosti i samo jedno mjesto predstavlja uvjerljivu kopiju onog mirnodopskog noćnog života. Radi se o diskoteci "Stare Sarajlije" (nekadašnji BB), gdje vas na rat podsjećaju samo momci u maskirnim uniformama, a i oni se sve rjeđe pojavljuju, s obzirom da je dolazak ovdje u civilnom odijelu stvar dobrog ukusa. Osjećaj sigurnosti vam pruža molba ispisana na samom ulazu da se oružje ne unosi u objekat, i toga se svi pridržavaju. Prije svega, zahvaljujući izuzetnom ugledu koji uživa vlasnik SS-a. Zvuči nevjerovatno da do sada u SS-u nije zabilježen niti jedan oružani incident, niti su izbacivači imali nekog posla. Jedan mi je prijatelj pričao da ga je SS toliko povratio u onaj mirnodopski *feeling*, tako da o ratu više i ne razmišlja. Jedino mi, kaže, smetaju one djevojke koje konstantno piju pivo, ali se nikako ne opijaju, pošto se pivo u Sarajevu pravi od riže. To što djevojke piju pivo, po njemu, predstavlja feministički odgovor na maskirni mačoizam, koga će nestati sa prestankom rata.

Prije je odlazak u BB imao okus javnog pokazivanja, nova garderoba kupljena u Trstu ovdje je promovirana. U SS-u manekensko eksponiranje predstavlja tek obično blamiranje, a nikako konvencionalnu pozu, kako je to bilo u BB-u. I to je jedina razlika između BB-a i SS-a. Čak je i muzika ostala ista kao i 3. travnja, kada je BB bio posljednji put otvoren. Stoga i ne treba da čudi kada DJ pusti prastaru pjesmu *Jugoslovenka*, na koju raja svejednako plešu kao i prije 10 godina kada se slušala u legendarnom "Kaktusu".

Mnogi su skloni tvrdnjama da će se život u Sarajevu normalizirati kada tramvaji prorade, a da će se duh noćnog života grada pojaviti tek ponovnim otvaranjem diskoteke "Teatar". No, iz ove je perspektive nemoguće predvidjeti kako će, dolaskom mira, izgledati sarajevska noć. Jedna od mogućih varijanti budućeg sarajevskog noćnog života, ujedno i najizvjesnija, otprilike izgleda ovako:

Svakog će se petka u renoviranom Domu mladih organizirati igranka. Ovog će petka svirati VIS "Zlatni ljiljani", koje je otkrio famozni Želimir Altarac Čičak. Na repertoaru ansambla

"Ljiljani" neće biti pjesama posvećenih Juki i Čeli. Poveće društvanice koje nije imalo sreću da nabavi karte za igranku, kupit će pet litara alkohola i organizovat će feštu u nekom stanu. Igrat će "kaladonta" u čvoke...

Decembar 1992: Evo ovu rumen ružu...

Zaim Imamović: Imao sam lijepu mladost (Autori: I. Lovrenović, S. Pećanin i M. Jergović)

Jednog od dana velikog granatiranja imali smo zakazanu posjetu velikom Zaimu Imamoviću. Premišljali smo se da li da idemo jer je padalo na sve strane. No, kada smo se pojavili na vratima njegovog stana, nastupio je mir, barem u nama. Za dva sata razgovora nijednom nije spomenut rat, nijednom politika. Ne zato što bismo užase namjerno izbjegavali, nego zato što se u mehkoti njegove duše oni utapaju. Zaim na koncu nije htio da mu Mile uslika desni profil. On je zvijezda i zna koja mu je strana bolja. Dok smo se opraštali, došlo nam je tužno. Vani je bio mrak i bile su granate

Kad se izađe iz doma Zaima Imamovića, nakon dva sata razgovora sa starim asom bosanske sevdalinke i s njegovom krepkom i lijepom gospođom, onda se može reći - ovo su cijeli i čisti ljudi. Dobri ljudi. Upravo tako. Jer, umjesto lamentiranja nad "ovim što nas je snašlo" i umjesto zgrčenja straha za život i za imetak, ovdje se čovjek ozari nekom zaraznom vedrinom i laškoćom, koja nije stvar lakomislenosti, već daleko od toga - stvar jednog bogato i puno proživljena života.

Ili, kako to Zaim kaže: "Meni je divno, jer sam ja dušu zadovoljio."

O čemu god da govori - o pjesmi i pjevačima, o starim majstorima i o novim pacerima, o prošlosti, o ratu (onomu i ovom), o uspomena, o poznatim i nepoznatim ljudima koje je susretao - Zaim govori u isti mah precizno i bez "pozlaćivanja", ali blago i ozareno, kao da se ovomu čovjeku nikad nitko nije zamjerio niti se on zamjerio komu...

Dok ga čovjek sluša i promatra onako prozirna i okretna, pomišlja: upravo je na vlas onakav kakve su mu bile i pjesme i pjevanje! I upravo to je bilo ono, u njegovim pjesmama i njegovu pjevanju, radi čega su ljudi, po pričanju, dolazili u Sarajevo kupovati radio-aparate, kad su tek potekli, "ali daj mi samo onaj u kojemu je Zaim"!

Umjesto bilo kakve obrade, zato je najbolje isključiti sva naša pitanja i pustiti čovjeka da sam priča, iako će čitatelj biti nenadoknadivo uskraćen, jer neće moći vidjeti kako izgleda to Zaimovo govorenje. To zaista vrijedi i vidjeti i čuti.

Ne zapjevam, brate, više slušam druge. Ubilo me ovo... Lakše sam podnio onaj rat četiri godine nego ovo osam mjeseci. Stalno puca, nigdje nisi siguran, ni na ulici, ni u svojoj kući. Onda si se morao čuvati jedino ako si bio neki veliki ilegalac partizanski, ali toga je bilo malo u Sarajevu. Inače, bilo je sve slobodno. Bilo je i kafana navečer, ništa se nisi bojao. I radilo se je pomalo, sviralo i pjevalo - i ja i Šerbo i Jozo... Čak se išlo i na neku vrstu turneja (smijeh): u Konjic, Mostar, Bijeljini, Brčko, Višegrad, Foču... A hajde sad na turneju!

Počeo sam u društvu Gaj ret. Bila je tu odlična orga nizacija, okupljali se stu denti, učenici, ljudi sa viso kih škola. Imali smo razne sekcije - učili pjevati, svirati, recitovati, radili drame, spremali koncerte i priredbe... ustvari, prvo se je moja sestra Đula učlanila u to društvo; ona je isto znala lijepo pjevati, brat Hadžo također, samo se nisu posvetili. A ja sam, eto, toliko to volio; mene ništa drugo nije interesiralo, samo muzika!

Lijepo su se pjesme tada pjevale! Sjećam se... *Gledaj me, draga, nagledaj me se, Evo srcu mom radosti, Mujo kuje konja po mjesecu, Zaprošio Alija, Sarajevo divno mjesto, Kad ja pođoh na Bembašu*, i još dosta tih starih pjesama.

Bilo je i odličnih pjevača. Bio je, naprimjer, jedan obućar, Ibrahim Aščerić, on je jako lijepo pjevao. Pa sam se poznavao s Rešadom Bešlagićem iz Tuzle, također odličan pjevač. Poznavao sam i Sulejmana Džakića iz Bosanskoga Šamca, i on je bio sjajan pjevač.

Jest, u nas ti je pjesma familijarna... Otac je svirao harmoniku, još dok smo u Mrkonjiću bili.

Kad se je onaj rat završio, dolazili su meni mnogi iz raznih krajeva, iz Krajine i drugih: - Čuli smo mi tebe, Zaimo. - Kako ste me čuli?, pitam. - Pa, preko naroda, ide narod tamo i ovamo, priča, čuje se... Nije bilo radija ni magnetofona, ali valjda se čuje po sijelima...

Tek četrdeset treće osnovalo se je nešto u Sarajevu, ali to nije bila prava radio-sta nica, već više razglasna sta nica. Naša je radio-stanica počela desetoga aprila četrdeset pete, i prvi smo ja i Ismet Alajbegović Šerbo imali muzičku emisiju. Nas smo dvojica na Radio-Sarajevu od prvog njegovog dana!

Sjećam li se koju sam prvu pjesmu pjevao? Pa, znate šta, teško se je sjetiti, malo smo mi onda pomiješali i koju borbenu... (Smijeh)

Šerbo je bio veliki harmonikaš. To više majka neće roditi! Nije on toliko poznao notni sistem i teoriju, ali je bio veliki "sluhist". Znao je za čas naučiti i odlomak iz neke opere, neku ariju. I te stvari je on odlično svirao.

Mi smo uvijek pjevali na radiju uživo. Znali smo ja i Šerbo pod klavirom spavati četrdeset pete godine, da budemo u šest sati na prvoj emisiji. Morali bismo u četiri ustati da dodemo iz kasarne (onda smo bili vojska, u kasarni) do šest sati. Nego, lijepo se mi zamotamo dekama, pa spavaj pod klavirom! Eh, knjiga bi se mogla napisati o tim našim zgodama...

Kod nas, u Sarajevu, je car sevdaha - Vratnik. Kad sam ja počeo da radim, negdje trideset devete, bili su štokakvi uranci gore na Vratniku, po mahalama, na Zmajevcu, na vrelu Mošćanice, to se je sastajalo i subotom i nedjeljom, pravili se teferiči, pekao se bestilj, tu se je pjevalo, pilo i ašikovalo... Bilo je lijepih dana, baš lijepih! Što se tiče mene, ja sam lijepo mladost proveo, zaista, ne mogu se požaliti. (Kroz smijeh) Ono, čovjeku je uvijek malo, volio bih i sad...

Sevdalinka je bosanska pjesma. Bez obzira na vjeru, ti moraš živjeti u Bosni i Hercegovini da bi znao sevdalinku. Pa bio Musliman, Hrvat ili Srbin, svejedno. Eto, vi možda ne znate, Jozo Kristić bio je sjajan, odličan pjevač. Bio je namještenik, još dok smo radili u Njegoševoj broj šest, tamo je bio divan restoran, Jozo je bio upravnik toga restorana, i pjevao je izvanredno... Dugo je pjevao, sve do smrti.

Jest možda da malo odskaču muslimanski pjevači nečim specifičnim, ali nije to toliko mnogo...

Veliki pjevač bio je prije ovoga rata Boro Janjić; veliki pjevači velika popularnost. Dolazio je ovamo u Sarajevo, begovima pjevao, zaradio velike pare. U to se vrijeme nije pjevalo puno pjesama. Desetak dobrih ako si znao, više ti nije trebalo. Niko nije znao pisati sevdalinku, a da ostane vjernija onom svom pravom duhu, kao Jozo Penava pokojni. Bilo je to prije otprilike trideset i pet godina. Zajedno smo to radili, bili smo odlični drugovi. On je svirao u orkestru na radiju, a ja sam pjevao. Bilo je još nekih, ali to nije ni blizu... Jozo je bio najvjerniji onom izvornom melosu. On je ostavio divnih pjesama, divnih tekstova, sadržajnih, melodičnih. I to bi stvarno trebalo i sačuvati i gajiti, ali to se ne radi... Valjda je i ovaj rat kriv za sve... Ali, neće to moći propasti. Ostat će to! Pjevat će se sevdalinka poslije svakog rata.

Pravio sam i sam tekstove, ali sam puno izvodio Safeta Kafedžića pjesme, on je jako dobro pisao... Ali, opet, najbolji je bio Jozo! Niko ne bi rekao da to nisu izvorne pjesme, to što je on pisao!

Jozo (Penava) bio je iz Kiseljaka. Po zanimanju bio je pekar. Ali se je odmalena bavio pjesmom i tamburom, pa je išao po kafanama, uključio se u neke sastave... Poslije je došao u Sarajevo, a kad je osnovana radio-stanica, ja sam ga ubacio: bili smo dobri drugovi, a onda je, znate, trebala neka garancija, pa sam ja za njega garantirao, da ne bi bilo poslije nekih peripetija...

Mnogi danas ne razumiju sevdah, odakle je postala sevdalinka. To je ova današnja novokomponovana muzika... Znate šta, ja u njoj ne gledam ništa. I ja sam je pravio, doduše, i pjevao, ali ovi današnji tekstopisci pišu banalno, pišu bezobrazno... Nije to to... nije to sevdah.

Nezahvalno mi je govoriti o ovim novim pjevačima. Ne može to: on spremi glas danas, sutra već pjeva! Mi smo imali na radio-stanici čitavu školu! Imali svoje profesore i za jezik i za

interpretaciju, i za solfeđo i za vokalizaciju, sve su to bili razni eksperti koji su nam pomagali. Jer, ono lijepo što je majka priroda dala, glas, to treba dopuniti, to treba kompletirati...

Ma, ovo čak i vrijeđa, ovoliki "kompozitori". Naprimjer, oni u Srbiji, oni znaju za jedan dan i po pet pjesama napraviti. Znam to dobro, jer sam mnogo s njima kontaktirao, gostovao... A ima toga i kod nas. Vrlo loših pjesama, i nekih s neartikuliranim glasovima, sa sablasnim glasovima... Sve su to diskografske kuće pokvarile. One su nametnule svoj šablon i svoj repertoar. Vidio sam ja to na gostovanjima u inostranstvu: mi koji smo pjevali sevdalinke dobro prođemo, ali ovi novi prođu puno bolje od nas, jer ta publika zna samo ono što joj je servirano preko te masovne produkcije.

Sve je to i zbog velikih para koje se vrte.

U naše vrijeme nije bilo toga. Ja sam dvadeset godina bio na radiju s plaćom. Samo - plaća. Radno mjesto - pjevač!

Tek kasnije i ja sam se profesionalizirao, ali tada me je već bilo pregazilo... Znaš kako ti je, pet godina u ovom poslu prođe, a već te je nešto pregazilo!

Neki su lijepe pare zaradili, al' su, brate, i potrošili! Pa su ostali k'o i ja. (Smijeh) S malom penzijom, bez ušteđevine... Ali meni je divno. (Smijeh) Ja sam dušu zadovoljio. A živjet će se k'o i svak što živi, je li tako!

Pitamo Zaima za poznatu pjesmu *Već godinu dana evo...*, što on misli o novoj verziji te pjesme, koja nam se čini muzički veoma uspješnom. Slušao sam, kaže Zaim, samo ja imam svoje mišljenje - govori stišano i uljudno, kao da se ispričava što se nećemo složiti. Znae šta, ja ne volim kada se od originala, bila to prava sevdalinka, bila novokomponovana pjesma, išta odvoji od njezine melodije. Išta! Nikad nisam dao na radio-stanici da išta obrađujemo. Da se stilizuje - to da, to sam uvijek dozvolio. Jer stilizacija je vjerna originalu, a obrada, to već nije to... Zatim, u ovoj izvedbi ubačene su dvije-tri riječi kojih nikako u originalu nema. Ni melodijski se ne slaže s originalom... Ovako ja kažem: nemoj se kitit' tuđim perjem. A ako ćeš već uzimati od nekoga, onda pjevaj onako kako jest! Ili, napiši, brate, sebi, pa se ponosi svojim! Inače, krasna je to pjesma...

To je tekst Nikole Škrbe, a muziku je napravio Ismet Alajbegović Šerbo. Ja sam je prvi pjevao. I Jozine pjesme skoro sve, ima ih jako, jako mnogo, ja sam prvi pjevao; uvijek mi je Jozo prvom davao. A s ovom pjesmom o kojoj govorimo, Škrba je mislio na mene, jer sam ja prije toga ležao bolestan godinu dana u Kasindolu...

Znae šta, teško se je meni odlučiti! (na pitanje: koje pjevače voli). Ko je najviše ne samo uspio nego i stvarno postigao, to je svakako Safet. Safet Isović. Iako je mogao i više. Pa, Himzo Polovina, na svoj poseban način... Đezić je jako dobar. Od dama - Zehra Deović. Ona je najoriginalnija. Azemina Zečaj odlično pjeva uz saz. To su one prave, izvorne pjesme.

Koja mi je pjesma najdraža? Pa svakako ona moja što je uvijek najviše volim pjevati - *Evo ovu rumen ružu...* To je Safvet-bega Bašagića tekst, a ja ne vjerujem da iko zna kompozitora, to je nastalo u narodu. Čuo sam je u Sarajevu od jednoga staroga čovjeka. Pitam ga, gdje si pronašao ovu melodiju? Kaže, Zaimo, i ja sam to čuo od nekoga, pa eto i ti je pjevaj ako ti se sviđa... Tako sam je lansirao, i to mi je najbolja moja pjesma, a i slušaoci je vole.

Hamić? Ej, Hamić, to je posebna priča. Ja sam ga dovedo... Sjećaš li se (pita su prugu) gdje smo ga ono čuli? Ja, u Dairama. Tu je bio jedan kutak gdje je svaki sazlija i ko god je htio da pjeva mogao pjevati... Tu je bio i Hamić... Bio je to jedan divan, divan štimung - po cijeli dan! Ako si htio čuti neku pravu sevdalinku, odeš tamo... Nije bilo alkohola, nisu dali. (Smijeh)

Snimio je samo pet ploča. Kratko je živio, neka ga se bolest nadovezala. Šteta velika! To je bio najbolji sazlija. Bio je mlađa generacija, ali je bio najbolji... Imao je nekog starog tetka, Varešanovića, koji je svirao violinu, ali na onaj potpuno starinski način, i svirao i pjevao. Tako je Hamić bio uz njega, slušao, hodao po teferičima, hvatao, i tako se razvio...

(...) Za onoga rata bili smo ovdje, u Sarajevu, cijelo vrijeme. Nije ništa pucalo, mogao si mirno spavati. Bila je okolo partizanija, jest i narod stradavao, ali ovdje je bilo mirno. Moglo se je sve kupiti... A bilo se je mlado, pa se bolje podnosilo. I ovo sada ja mislim - mladost bolje podnosi nego mi stari.

Ja mislim, dodaje gospođa Imamović, da je ovoj mladosti najteže, ona nema ništa, iscrpljena je, šta ima od života?

Bogami, dobro kaže, ispravlja se Zaim, mi smo svoju mladost baš dobro proveli. Imali svega i dušu zadovoljili...

Maj 1994: Smrt Branka Mikulića

Odlazak velikog Bosanca (Autor: Hrvoje Ištuk)

Ni jecaj nije ranjavao tišinu. Nije zujala ni TV kamera. Nije je ni bilo. Samo ljudi i toplina očiju, uspomene i nadanja, samo pianissimo pjesme o vječnoj tišini, i nadgrobna ploča: Branko Mikulić 1928-1994

Olako sam obećao glavnom uredniku *Dana* napisati tekst povodom smrti Branka Mikulića. Teško je, naime, pisati o drugu, prijatelju, političkom istomišljeniku koji je više od dvadeset godina bitno uticao i na rast i na posrtnja Bosne i Hercegovine, na njenu poziciju u ondašnjoj federaciji i, istovremeno, ostati na kritičkoj razini *Dana* kao skoro jedine naše novine koja još uvijek nije iznevjerila žurnalističko poslanje, koja se uspješno otima zagrljaju političkog oportuniteta svakodnevnice. Zato ću, vjerujući u neminovnost povijesnog pravorijeka - samo uz jednu napomenu - ostati kod nekih prisjećanja i jedne impresije.

Napomena glasi: nikada se nisam bojao onih što kažu: poslije mene potop! Takvi, po pravilu, ništa i nikoga i nisu mogli "potopiti". Bojao sam se, danas posebice, onih što vele: sve prije mene bio je potop! Nadam se da oni, ipak, neće pisati noviju istoriju Bosne i Hercegovine.

Prisjećanje 1. Pod konac 1970. godine, u jeku priprema za popis stanovništva u Jugoslaviji, grupa bivših ali neuništivih i uvijek aktuelnih bh. političara, među njima i dvojica Muslimana, požalila se Titu na stajalište koje treba i *de iure* verificirati muslimanski nacionalni status. Kao, Mikulić i Bijedić su to isforsirali, a Muslimani su, zna se, Srbi, Crnogorci, ima ih i Hrvata, Jugoslovena. Mikulić je pozvan kod Tita, kamo se za svaki razgovor valjalo seriozno pripremiti.

Tokom razgovora Mikuliću je jedan od argumenata-ilustracija bila i istina da je i sam Tito u vlastoručno pisanim tekstovima za vrijeme rata imenicu Musliman pisao velikim slovom "M". Kad se došlo do toga, Tito ga je prekinuo riječima: "Čujte, Branko, nisam vas pozvao da mi objašnjavate nešto što odavno znam, već da vam kažem da su mi to M uvijek križali intelektualci, mahom Bosanci (spomenuta imena su mi poznata, n.a.), da o tome vodite računa, jer bez takvog M nema države Bosne i Hercegovine." Koncem osamdesetih godina, dok su Kosovom i Crnom Gorom odjekivali mitinzi, po Bosni i Hercegovini nicali afere poput pečurki a puk uživao u propagandnoj mašineriji "antibirokratske revolucije" i likovao nad sudbinom "moćnika", Mikulić je kratko komentirao: "Ne, ne radi se o nama kao

pojedincima. Opet su našli 'naši' da precrtavaju veliko M. Daj Bože da uskoro ne počnu i pucati u njega."

Prisjećanje 2. Proljeće 1979. godine. Grupa sarajevskih intelektualaca uz lozu ćaska o devetnaestom stoljeću u BiH. Agrarna reforma u Turskoj carevini, "agrarni ustanci" u Bosni, u Hercegovini; Mileta Despotović, ruski poručnik i srbijanski major, vodi ustanak oko Grahova, Glamoča, pa Petar Mrkonjić, hercegovačke vođe iz Crne Gore, te "mozak" Hadži Lojinog otpora Petranović iz Like... Mikulić tiho, nestručnjački: "Čudni su agrarni ustanci u jeku agrarnih reformi. Još je čudnije što su svi ti 'voždi' došli sa strane. Da sam historičar, tražio bih tu i elemente otimačine bosanske zemlje i bosanskog svijeta..."

Prosinac 1990. godine. Hotel Evropa - skoro isto društvo. Mikulić, zagledan u novinsku fotografiju trojice bh. nacionalnih lidera čije su stranke netom pobijedile na izborima: "Profesori, evo nam ponovo poslaše vožda. Samo da se iz ovoga ne ispili i novi 'agrarni ustanak'."

Impresija Umro je Branko Mikulić dostojanstveno. Tu dostojanstvenost usadio je i u svoju familiju. Supruga, kćer, unuka - s pogledom u hladnoću otvorenog neba - hrabro, uspravno, izdržavaju posljednje trenutke oproštaja. Govornici su rekli, za ove prilike, mnogo. I da je u teškim trenucima pravio državu Bosnu i Hercegovinu, borio se za njenu ravnopravnost u bivšoj Federaciji, za materijalni razvitak, za nacionalni identitet Muslimana, ravnopravnost naroda, organizirao olimpijadu, da je odbio sve pozive da napusti ratno Sarajevo, da je svojim prisustvom ulijevao povjerenje, vedrinom optimizam; da je znao sve o teškoj bolesti, i da će umrijeti i htio da to bude ovdje, među svojim... Sve sam to i sâm znao. Znao sam da nijedan čovjek u BiH na vijest o njegovoj smrti ne može - ovako ili onako - ostati ravnodušan. Sve sam to očekivao i znao. Impresioniralo me nešto drugo.

U vrijeme/nevrijeme dok ginu hrabri i ubijaju nedužne, kad dvije godine drugujemo sa smrću, kad su mnogi od nas - tvrdi i otvrdli od nesreće i prkosa - skoro svakodnevno nad grobovima i mezarima, četrnaestog travnja, dok sahranjujemo Branka, grobljansku hladnoću zatravi i otopli oko dvije i pol hiljade dragih lica što sam ih susretao u Titovoj, na Baščaršiji, u Novom Sarajevu, u kavanama, na stadionima, taksi stanicama... njihovi pogledi, a mnogi su i muški zasuzili, impresionirali su me iskrenom predanošću trenucima oproštaja. Kazivali su ti pogledi o prošlom, minulom, iskazivali nadu u buduće i osvjedočenje da ispraćamo čovjeka što je znao to dvoje sretno usklađivati. Nitko nije tražio da mu halalimo. Nekoliko njih, kad su već došli, morali su to za sebe zamoliti. Volio bih da jesu.

Ni jecaj nije ranjavao tišinu. Nije zujala ni TV kamera. Nije je ni bilo. Samo ljudi i toplina očiju, uspomene i nadanja, samo *pianissimo* pjesme o vječnoj tišini, i nadgrobna ploča: Branko Mikulić 1928-1994.

Juli 1994: Prisjećanje

Das IST Šiba (Autor: Haris Prolić)

Jedanaestog jula navršile su se dvije godine kako je umro Hajrudin Šiba Krvavac. Možda nije bio ni najbolji ni najznačajniji filmski režiser kojeg je Bosna i Hercegovina imala, ali je onaj kojeg je najviše voljela. Ako ne Bosna, onda Sarajevo sigurno

U doba kada smo, puni ponosa i bez zazora, uživali u Šibinom "Das ist Valter!", u naš grad, koji jeste Valter, u okviru neke kulturne posjete, došao je neki "značajan" kulturnjak Meksikanac. Prema kazivanju Tvrtka Kulenovića, čovjek je bio klasično smiješan, malen, neukusno obučen, pun bezrazložne energije i potpuno usamljen. Jednostavno, gost nije znao niti jedan svjetski jezik, a oni koji su ga službeno primili nisu znali španjolski. Na zvaničnoj večeri, na kojoj su naši pričali između sebe, Meksikanac je bio potpuno zaboravljen; u jednom momentu to je primijetio Šiba pa mu se glasno, izvan svih protokola, obratio preko stola: "Meksikanac! Jebeš li ti šta?" Svi su prasnuli u smijeh. Smijao se i Meksikanac.

Pred sami kraj filma *Valter brani Sarajevo*, dobri "razvaljuju" loše momke, naši njihove; puna je sala, sada razorenog, kina Arena, a dvojica dječaka, koji su na predstavu došli sa svojom Osnovnom školom "Bratstvo i jedinstvo" sa Grbavice, od oduševljenja aplaudiraju nogama. Grbavica je sada u rukama loših, a Hajrudin Krvavac Šiba već dvije godine počiva "kod Lava". To je Sarajevo danas.

Ove dvije priče očigledno povezuju visprenost, duh, šarm, ljubav i briga za drugog. "Das ist Šiba." Šiba je veliki reditelj, pa je stoga sasvim normalno da se njegova briga za drugog, što je iz ovih anegdota bjelodano, ogleda u sposobnosti uprizorenja. Kako u životu, tako i u umjetnosti. A prizor je namijenjen gledaocu.

Hajrudin Krvavac je režijom počeo da se bavi poslije onog rata, i o tom vremenu i o svom opredjeljenju govorio je ovako: "...ja sam imao tu, možda, sreću ili nesreću... ne znam kako da nazovem... u svakom slučaju sreću, je li... da sam živio u jedno poetsko vrijeme i baš da su našim ionako emfatičnim očima gledani događaji, da smo mi neke događaje iz svakodnevnog života tog mog vremena gledali poetskim očima. Svi smo mi bili pod jednom temperaturom..." (*Sineast*, 19)

Tačno je da su tada mnogi bili "pod temperaturom", kao i danas, ali samo je Šibi pošlo za rukom da tu temperaturu u svojim filmovima sačuva i načini dijelom baštine ovog grada i podneblja. Ukratko, Šibine filmove gledala je i voljela cijela bivša Jugoslavija, pa i Kina, ali ih je ispoštovala i prema njima se ponaša časno i brani ih samo BiH. Rijetki su borci naše Armije koji u svojim sjećanjima i ljubavi za grad i pravdu ne nose matrice koje im je Šiba usadio. Istovremeno, svi sada znamo da ratovanje nema ama baš nikakvog dodira sa Šibinom filmskom "Taktikom". Znamo da se gine za svaku stopu zemlje, da nema omjera hiljadu loših za jednog dobrog, ali, i pored svega, i danas sa Šibinim filmovima dijelimo ono što je u njima neprolazno; odblesak ljudske veličine i snagu ljubavi. Samo nadobudni mogu procjenjivati Šibu sa stanovišta životnog verizma, i prebacivati mu da ne poznaje život. Hajrudin Krvavac je kao mladić proveo godinu dana na Golom otoku, ali nikada nije pričao o tome. Šibu je kroz život i umjetnost nosila temperatura, ali je iz života izašao kao potpuni realista, naslonjen na svoje djelo.

O čemu se radi? U filmu *Most*, graditelj mosta ide sa diverzantskom grupom koja treba da razori njegovo životno djelo kako bi spasila živote hiljada boraca i zaustavila neprijateljsku armiju. Graditelj ide sa grupom i sve vrijeme govori kako neće srušiti svoj most. Međutim, zanos i uvjerenje koje imaju njegovi pratioci vremenom prelazi i na njega. Kada su stigli do mosta, jedan od diverzanata mu prebacuje kako je kukavica i da se plaši da sa njima bude na mostu, na šta mu umjetnik odgovara: "Ja nisam rekao da neću biti na mostu, ja samo kažem da neću da učestvujem u njegovom rušenju."

I pored brojnih poziva koje je imao da napusti grad, Hajrudin Krvavac je ostao u Sarajevu. Nije htio da ga napusti ni kao kulturni poslanik, da bi se tamo negdje borio za svoja uvjerenja, ali je zanimljivo da nije davao ni puno izjava. Držao se po strani. Romantik po opredjeljenju, profesionalac u struci, realista u životnim procjenama, Šiba je znao šta ga kao srčanog bolesnika i teškog šećeraša čeka u opsjednutom gradu. On je svoj izbor napravio. Od svog grada oprostio se riječima: "Nedavno sam govorio sa prijateljima ovdje da priželjkujem da se kao iz magnovenja javi neki pokret obnove Sarajeva i Bosne i Hercegovine, jer njegovi ljudi su uvijek znali da naprave čuda. I ne sumnjam ni jednog trenutka da se čuda napraviti neće i da će se sve rane Sarajeva na najljepši način zaliječiti i da će Sarajevo po onom svom starom istorijskom običaju uvijek izaći novije i ljepše."

Tako je govorio veliki gospodin i Sarajlija Hajrudin Krvavac Šiba. U njegove sudove, sasvim sigurno, ne treba sumnjati. Kao stepen njihove istinitosti stoje Šibini filmovi. U školi "Bratstvo i jedinstvo" danas je četnički štab. Bata Živojinović postao je lažni Valter. Srušen je Stari most. Dva dječaka iz priče sa aplaudiranjem nogama, sasvim normalno, bore se za svoj grad. Dobri momci. Šiba je ostao isti. Nešto ide svojim tokom. Sprema se oluja.

August 1995: Na kraju puta - Ibrahim Ljubović, 1938-1995.

Slikar bosanske mirnoće (Autor: Karim Zaimović)

U predvečerje šestog jula umro je sarajevski slikar Ibrahim Ljubović. Jedan od najznačajnijih predstavnika generacije šezdesetih godina, Ljubović je do kraja ostao slikar Bosne, zračeci kroz svoj nadrealizam dio unutarnje čudesnosti ovog prostora

Neko će i primijetiti da je u Sarajevu za vrijeme rata priređeno jako puno izložbi. Možda čak i više nego što se to običavalo raditi za nekih mirnodopskih likovnih sezona. Ipak, ako je zbirna brojka fascinantna, naglašavajući kada, gdje i koliko, ona ipak ne prenosi i kako - s kojim su, dakle, kvalitetom te izložbe izlazile pred osiromašenu sarajevsku likovnu publiku. Bilo je tu svega, od amaterizma tipa "iako je doktor ili inženjer, slikarstvo mu je hobi još od studentskih dana", preko naglo nacionalno osviještenih mazala, pa do zaista vrhunskih izložbi. U grupu ovih posljednjih svakako spada i prošlogodišnja, nažalost posljednja izložba Ibrahima Ljubovića, u Galeriji Mak. Prošla je nekako smireno i tiho, sukladno kamernom prostoru ove u ratu otvorene galerije, ali, već sa zavidnom reputacijom, bez bučnih hvalospjeva i buljuka uglednih zvanica koje dođu da ih televizijska kamera snimi ispred izloženih uradaka. S druge strane, bila je to jedna od onih ipak prilično rijetkih izložbi zaista ratnog backgrounda, u smislu da su izloženi radovi nastali u ratu. Ostavši bez svoga doma i ateljea na Grbavici, prebjegavši na "našu stranu rijeke", Ljubović nije ni mogao poći za primjerom nekih kolega što na "ratnim" izložbama promoviraju prijeratne radove. Štaviše, po nekim svjedočenjima, veliki se broj Ljubovićevih radova opljačkanih sa Grbavice našao još prve godine rata po beogradskim galerijama, pa čak i pijacama. Liberalnoj srpskoj inteligenciji koja se poslije hvalila kako, eto, oni kupnjom Ljubovićevih slika pokazuju solidarnost sa Sarajevom, izgleda nije smetalo to što su te iste slike opljačkane.

Igra svjetlošću Rođen 1938. u Sarajevu, nakon završetka Škole za primijenjenu umjetnost, Ibrahim Ljubović je postao jednom od okosnica vrlo samosvjesne generacije sarajevskih i bosanskohercegovačkih likovnih umjetnika iz šezdesetih, one skupine koja je, iako kroz međusobne stilske i tehničke različitosti, bitno inaugurirala prepoznatljivost Bosne kao njihovog jasnog umjetničkog izvorišta. Bilo je to bitno jednako radi osobenog kvaliteta

iskazanog tih godina po sarajevskim galerijama, ali i kao kontrapunkt centrima poput Beograda i Zagreba što su prijetili možda ne bukvalno fizičkom homogenizacijom, ali svakako duhovnom.

Ljubovićevom opusu ne može se pripisati eksperiment unutar istraživanja apstraktnijih formulacija likovnog prostora, čemu su bili skloni slikarski stilovi u tom periodu. U slučaju Ljubovićevog slikarstva, najdojmljivijom ostaje nadrealistička sprega između minucioznosti zanatske izvedbe i poetične nadgradnje kroz igru izbora motiva i njihove kompozicije. Uzimajući svjetlost kao osnovni katalizator boje, Ljubović se upustio u opasnu igru iluzionističkog slikanja svjetlošću. Kažem opasnu, jer pri takvom postupku varljiva je granica između neukosti ili kičeraja s jedne strane i vrhunske likovne emanacije s druge, no granica koju je Ljubović uvijek znao sa lakoćom preći u korist ovog drugog.

Nadrealizam Ljubovića nije bio agresivan, već bez prizivanja dolazeće apokalipse i lišen mučne opterećenosti dubokim tumačenjima simbolike. Zapravo, ostajao je uglavnom ličan - ličan u smislu samog autora kao glavnog ključa za dešifriranje, ali ličan i u traženju bilo kojeg drugog ili novog značenja što ih posmatrač može iznaći. Također, ostalo je u toj smirenosti mnogo i od Bosne same, od njenog unutarnjeg bića koje jednostavno ne dozvoljava srklet i agresivnost. Nažalost, agresivnost donesena sa strane doprinijela je da prerano ode i Ibrahim Ljubović.

Septembar 1995: Na kraju puta

Oproštaj s kraljem (Autor: Senad Pećanin)

Karim Zaimović, 1971-1995

Kada sam u septembru 1992. godine odlučio pokrenuti *Dane*, nisam razmišljao koga pozvati u redakciju. Magloviti koncept novine koju sam želio napraviti bio je tijesno povezan sa ljudima koje sam htio pridobiti za svoju ideju. Na moje veliko oduševljenje, pristali su i Ivan i Mladen i Karim i Semezdin i Miljenko i Darko i Milomir. Najmanje vremena za ubjeđivanje potrošio sam na Karima i Milomira.

Karimova uža specijalnost - strip - ubrzo je postala prepoznatljivi zaštitni znak našeg magazina. Strip je neprimjetno ušao na naše stranice zahvaljujući Karimovom znanju i zaljubljenosti u ono što radi. Njegova ljubav prema stripu je ponekad znala biti predmetom naših šala. Recimo, kada sam prvi put izlazio iz Sarajeva, svi su naručivali da im donesem hranu, piće, cigarete, a Karim je molio stripove. Ili, nikad se na Ozrena i mene nije više naljutio nego onda kada smo ga folirali da smo u broj koji još nije odštampan pustili kritiku u superlativima o jednom jako lošem stripu. No, svoju strast prema ovoj umjetnosti, suptilno je i smišljeno, kašičicu po kašičicu, prenosio i na nas, tako da smo svi, kojima se do tada strip završavao sa *Alanom Fordom*, postali redovni "pacijenti" njegove bogate biblioteke.

Pogrešno bi iz ove priče o stripu bilo izvući zaključak da Karim nije bio veoma obrazovan poznavalac muzike, književnosti, filma i slikarstva. Nijedan rock koncert na "Obali" tokom rata nije propuštao, ali su mi se u sjećanje urezale sljedeće "terapije": tokom prve ratne zime, dok su četnici najstrašnije razarali grad, nigdje nije bilo struje, a mi smo se svi kolektivno popalili za pjesmu *Sa Gradačca, bijele kule* u izvođenju Safeta Isovića. Koliko god je puta emitovali na radiju, nama je bilo malo. Zato sam je ja nekako presnimio na kasetu, i to dva puta zaredom, pa bismo je, natrpani u *golfu*, Karim, Ivan, Mladen, Miljenko, Semezdin i ja, po nekoliko puta slušali vozeći se po Vratniku i Mejtašu, noću, bez svjetala, dok padaju granate.

Karimova otmjenost je ponekad nervirala. Bivalo je to u trenucima kada se taman ufuraš da si šatro dobar politički novinar, komentator, a onda iz razgovora shvatiš da ono o čemu se

uglavnom slažete, Karim može puno bolje napisati. Kako sam unutarredakcijsku sujetu davno sahranio, tražio bih od Karima da on to napiše. Sa punom sviješću o tome koliko je politika prljava, uvijek je nalazio načina da ne piše o njoj. Jedini izuzeci su bili kada bi svojim osjetljivim sensorima detektirao da bi neke pojave, događaji ili izjave političara mogle imati direktne veze sa kulturom, ili, tačnije, posljedice po kulturu.

Velike ljude u ovom gradu ćete prepoznati po tome što se raduju svakom i svačijem kulturnom ili medijskom uspjehu ili dobrom potezu, bez obzira radi li se o novoj izložbi, dobrom tekstu, rock koncertu, kratkoj priči, radioemisiji ili novom broju novina. Znam da su ga najviše radovali uspjesi *Dana* i da je odbio mnogo ponuda, materijalno daleko povoljnijih, da pređe u druge redakcije. No, to ga nije sprečavalo da se iskreno raduje uspjesima "Obale", Radio-Zida ili "Trija", da sa strašću ispisuje *Fantom slobode* ili visoko profesionalno saraduje sa *Bošnjačkim Avazom*. U gradu u kojem ti sve mogu oprostiti osim uspjeha, ljudi kao Karim postaju prava rijetkost.

Ovakvo Karimovo ponašanje ja objašnjavam njegovim odnosom prema svom rodnom Sarajevu. Volio je Sarajevo onako kako to mogu činiti samo plemeniti. Dva ili tri puta je tokom rata, nakratko, izlazio iz grada. Bio je jedini čovjek iz redakcije kojeg nisam pitao hoće li se vratiti. To uprkos činjenici da je, zahvaljujući svom profesionalnom renomeu i međunarodnim kontaktima, mogao biti jedan od rijetkih kolega koji bi za život vani zarađivao i bez pranja suđa. Strahovito su ga pogađala ratna napuštanja Sarajeva, posebno odlasci raje. Ipak, odakle mu širina da ne prezire one kojima su vratne žile iskakale dok su pričali o Sarajevu da bi prvom prilikom jednostavno zdušili - ne znam.

Kako ćemo dalje bez Karima - ne znam.

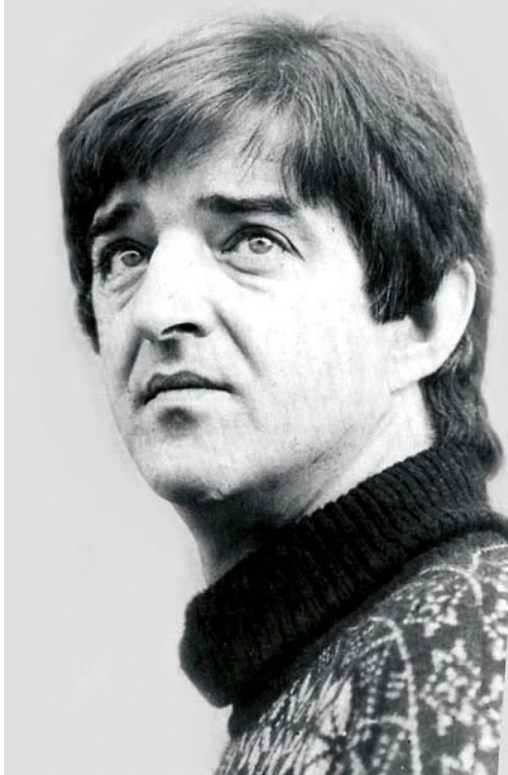
"Nemoj me zajebavati", sad bi Karim rekao na ovo. Isto kao što bi umro od smijeha da zna da sam u prvi mah Ozrenu glupo predložio da napravimo komemoraciju povodom Karimove smrti.

Ne znam.

Hvala ti, Karime!

Decembar 1992: Delibašić

Priča o Mirzi (Autor: Semezdin Mehmedinović)

Mirza jasno vidi i hladno komentira ono što se ovdje događa. Pa, kada o Bosni - o njenom spasu i o njenoj budućnosti - govori, on nema na umu politiku, nego ljubav, ne govori on o državnim institucijama, već o, za njega, veoma precizno definiranom MI: "Ovu će zemlju spasiti ljudi čistoga srca, a ima nas dovoljno", kaže

Poslije nastave svraćali smo u kafanu Tenis, gimnazijsko sastajalište. Na terasi su bile na rančaste plastične stolice koje se užare od sunca; na njima sjedimo, pijemo kokakolu i gledamo na redove teniskih igrališta koje razdvaja uredno njegovana živa ograda, zeleno šiblje. Ne sjećam se da li smo to pominjali, ali smo imali svijest o tome da je na jednom od tih terena igrao pionirski prvak Bosne i Hercegovine u tenisu Mirza Delibašić. Bješe u tome nekog adolescentnog ponosa zbog našeg čovjeka uspješnog tamo, u bijelom svijetu. Bilo je, naravno, i tipičnih provincijalnih rituala: Gajo, profesor fizičkog, deset minuta nas drži u vrsti poredane, u hladnoj fiskulturnoj sali, da se mrznemo, i prijeti svakome onome ko je riješio da postane vrhunski sportista da tada mora nositi barem dres viška u torbi ("Jer je na onom košu Mirza toliko trenirao da je u toku dana mijenjao nekoliko atlet-majica", govorio je).

U Tuzli, koju ja pamtim, Mirza je bio legenda u najčistijem značenju te riječi, sa pomalo patetičnim odnosom grada prema svom heroju. Taj odnos je, na neki poseban način, veličanstven, i čistiji od sarajevske verzije legende, u kojoj je Mirza institucionaliziran putem songova o njemu, televizijskih spotova... glamura koji uz zvijezde ide. Kada je Delibašić na olimpijadi u Montrealu odbio - i u tome ostao usamljen - da raskine ugovor s Pumom zato što je Adidas ugovorom nudio petsto dolara više, i ostao u Puma patikama, u Tuzli je identifikacija sa njegovom gestom bila tolika da je još domišljena priča o tome kako je on odbio da oblači oficijelnu odjeću jugoslavenske reprezentacije, pa izašao šetati gradom u majici na kojoj piše Tuzla. Ali, to je odnos obostrane iskrenosti; puno je topline u načinu s

kojim Delibašić, danas, govori o Tuzli. Sasvim je razumljiva ta toplina, možda je puki zavičajni patriotizam, ali to je ona nježnost za koju vjeruješ da ti se samo tamo, u tvojoj kafani, u nekom Tenisu, može dogoditi da, u sunčano majsko popodne, na tvoju ruku sleti bubamara.

Mirzina tuzlanska priča govori o zaboravljenom moralu. Njegov otac je bio gimnazijski profesor i dao je otkaz na svom poslu, preselio se u medicinsku školu, kada se u gimnaziju upisao njegov sin, Mirzin stariji brat, e da neko ne bi pomislio kako će se tom srednjoškolcu gledati kroz prste zbog oca profesora. Mirza je imao 13 godina kad su se u gradu pojavile samoposluge. I, sad, u skladu sa imenom tih novih prodavnica - i kao pravo dijete komunizma - uđe, napuni džepove i izađe napolje. Uvečer dolazi kući i nalazi ublijedjelu majku ("Zbog tebe nam je dolazila milicija", kaže ona), koja ga uputi ocu. Otac leži na kauču, nudi ga da sjedne do njega na stolicu; Mirza sluti rasplet, sjeda trudeći se da bude izvan dometa očeve šake. A onda uslijedi takav šamar da je on do osamnaeste godine hljeb i druge potrepštine kupovao isključivo u granapima, preko pulta. Pet godina nije prešao vrata samoposluge.

Tako skrojenog morala, on ima otpor prema svakoj vrsti laži. A ljudi, naža lost, tako rado lažu, ne shvatajući ka kve sve posljedice može imati laž ("Sve je počelo od neke male laži koja se počela uvećavati i umnožavati i tako je došlo do rata", kaže). Mirza ne tajni da je doživio delirijum tremens i kaže da svi govore o bijelim miševima koje su u tom stanju vidjeli; a to nije tako; ne vide svi isto. I to je laž. Delirijum tremens je stanje u kojem se ima puna svijest o ljudima u svojoj okolini; gledao je na zidu ekran i, oprezno, da društvo s kojim je sjedio ne navede na pogrešne zaključke, na tom je monitoru mijenjao kanale sve dok nije našao neki od filmova Sergia Leonea koje je, u to vrijeme, rado gledao.

Sa lažima prestaju prijateljstva. Bit će da je to razlog što je Mirza toliko voljen čovjek. Cijeli stol prati Kemu Montena; i Mirza Delibašić, također, nadahnuto gestikulira i pjeva pjesmu *Mirza, hvala ti...* Da on šuti dok traje pjesma o njemu, to bi bila obmana, ili bi to, naprosto, odavalo osobu taštu i nezanimljivu. Ovako, nema obmane. Zato je Vejn Brabender, kada se Mirzi dogodila nesreća u Italiji, već sutradan došao u bolnicu; zato je on, kada je na početku rata, uspostavljen televizijski most Sarajevo - Madrid, svoj razgovor s Kindetom završio uplakan.

Mirzina sarajevska priča je priča o prijateljstvu. Ima tome nekoliko godina, prolazio je kroz neku depresivnu fazu, budio se rano ujutro, umorniji nego je zaspao; tako je na praznoj ulici zaustavio taksi i rekao: "Vozi kod Sultana." Taksist mu je odgovorio da ne zna gdje je to, a on mu objasnio put i dao mu savjet koji je bio cijena te vožnje; taj savjet glasi: "Ako nekada budeš loše k'o što sam ja loš sada, odi kod Sultana. To je čovjek koji najbolje na svijetu umije da sluša."

E, sad, kako nekome ko ima takav otpor prema svakoj vrsti laži, pada priča beogradskih medija o tome da je Mirza Delibašić mudžahedin ili da je konvojem Dječije ambasade pobjegao u Moskvu. On je u vojničkoj uniformi bio svega jedanput: nakon što je s prijateljem proveo ugodnu noć u ćaskanju, uz vino, obukli su pancirke, šljemove, zaprtili puške i pod punom ratnom opremom zakucao je na vrata Fisa. Ko je? Policija, otvaraj. Kad je ušao, na stol je stavio flašu viskija, flašu vina, raspakovao šteku i cigarete razbacao prijateljima: "Ja sam Djed Mraz." S istom je, vjerovatno, radošću, u jedno madridsko jutro, Angelu, oružaru Reala koji je obožavao motore a mučio se sa svojim svakodnevno mu popravljajući kvarove, poklonio koverat sa novcem za novi motor. To je tipična bosanska radost u darovanju. Mirza je Bosanac ("Moja žena je Bosanka i moje dijete je Bosanče", kaže). Najviše njemu zahvaljujući, Bosna je - otkad je u Jugoslaviji bila - postigla svoj kulturni i politički legitimitet

1979. godine, kada je Bosna osvojila Kup evropskih šampiona. Zbog toga je prirodna, a istovremeno i fantastična, njegova odluka da, na poziv Reala da sebe i svoju porodicu iz ratnog Sarajeva evakuira za Madrid, ne otputuje. Ostao je tu, sa svojim borcima, s poštovanjem za svaki trenutak života; jedne je večeri, za kafanskim stolom, dok je - na njegov nagovor - Zlaja Arslanagić pjevušio *Noćas mi se snilo*, prepričavao, a zapravo homerovski recitirao svoj san iz protekle noći. O tome kako su mu, u san, došli sinovi da ga pitaju. Svaku patetičnost cijeloj situaciji je pobrisala posljednja rečenica, pitanje koje mu šestogodišnji sin postavlja: "Jelde, tata, da je situacija u Bosni - zajebana?" Taj Mirzin lirizam, odnos prema prijateljima, ima neku antičku dimenziju; on jasno vidi i vrlo lucidno komentira ono što se ovdje događa. Kada o Bosni - o njenom spasu i o njenoj budućnosti - govori, on nema na umu politiku, već ljubav, ne govori on o državnim institucijama, već o, za njega veoma preciznom MI: "Ovu će zemlju spasiti ljudi čistog srca, a ima nas dovoljno", kaže.

Mirza je čovjek čistog srca i valjda se zbog toga ne uspijeva osjećati strano ni na jednom mjestu na Zemlji. Pitao sam ga da li se osjećao strancem u Španiji. Da, dok nije naučio jezik. Sad je, dakle, u Sarajevu. To je veoma mnogo za ovaj grad. To je veoma mnogo za ovu državu. To mnogo znači i za Tuzlu, grad koji tone i koji je pojeo svoja stepeništa, a, eto, zna da se bori. Važno je da ovdje, sada, postoje ljudi pouzdani, oni koji u krajnjem slučaju dobijaju opklade kao Mirza Delibašić, Kinđe, koji se na Svjetskom košarkaškom prvenstvu u Moskvi, u zadnjim sekundama utakmice sa Brazilom - bacajući slobodna bacanja koja treba da odluče pobjednika - opkladio s Mokom Slavnićem u stotinu dolara da će od tri bacanja pogoditi prva dva. Tako je i bilo.

Septembar 1993: Kemal Monteno, Davorin Popović

Galebovi na Miljacki (Autor: Miljenko Jergović)

Svi ljudi, ili skoro svi koji su još uvijek u Sarajevu, činili su već prvi korak ka odlasku. Neki su imali sređene aranžmane, ali nisu mogli otići. Jedan prijatelj mi je rekao kako vjeruje da će Sarajevo potpuno nestati ako baš on ode. Vjerovatno još samo ta iluzija drži Sarajevo u životu, iluzija sa licima običnih ljudi i sa licima gradskih superstarova, sarajevskih amblema poput Davorina Popovića i Kemala Montena

Postoji jedan proljetni dan koji nije zapisan niti u jednom kalendaru, a sa pouzdanom se pravilnošću u Sarajevu ponovi svake godine. Dok se pod klupama na Vilsonovom šetalištu otapaju posljednji otoci snijega, nad Miljackom zalepršaju galebovi. Pravi morski galebovi zalutaju, tko zna kako, u nasukani grad, spuste se nekoliko puta u rijeku, zbunjeno lamataju krilima iznenađeni vodom koja ih odnosi, potom se uzdignu nekoliko metara u visinu, prolete ispod Ajfelovog mosta na Skenderiji i nestanu. Pojave se opet sljedećeg proljeća. Ljudi ih pamte po čudnom kričanju pomiješanom sa nevjericom. Morske ptice se u Sarajevu doživljavaju kao fatamorgana, velika iluzija ponovnog vraćanja života u jednom proljetnom danu.

Ove su nas godine galebovi posjetili na Uskrs, ponavljajući ritam prirode unatoč rastrojstvu svih drugih ritmova. Kao u davna vremena čovjek se opet svodi na izmjenu godišnjih doba i vjeru u misterij meteorologije. Izlazeći na ulicu, grčevito još želi susresti one koji su živi i koji su u gradu. Dolazi doba bijega od samoće.

Na otvaranju izložbe slikara Mehmeda Zaimovića uz gitaru pjeva Kemal Monteno. Pjesma je odgovor na poetsko pismo Arsena Dedića upućeno jesenas u Sarajevo. Prisutnima se steglo u grlu, mekša srca počinju plakati, mada tekst pjesme sam po sebi i nije tako tužan. Sarajlije u posljednje vrijeme često, katkad i bez vidnog razloga, puste suzu. Ne iz samosažaljenja, nego zato što je došlo vrijeme opuštanja, proljetnog ludila koje svaku tugu čini težom. Ljudi se

nevjerojatno lako raznježe i to je zajedničko svima. Poslije godine pod granatama Sarajevo je za njih postalo grad nježnosti. Nakon otpjevane pjesme narod se razilazi, a Monteno priča o planovima za snimanje songa čijoj smo premijeri upravo prisustvovali. Pjevači uvijek imaju tisuću planova, svejedno da li je rat ili mir.

Jednako tako, na sve strane se prepričavaju anegdote iz njihovih života. Negdje, na početku rata, u vrijeme opće neotpornosti na granate, Monteno se zatekao u nekom velikom skladištu znamenite trgovinske firme. Vrlo blizu u grozdovima su počeli padati projektili a geleri su zloslutno bubnjali po limenom krovu. Pjevač je, zaprepašten, shvatio da je potpuno nezaštićen u ogromnoj prostoriji, pa je skočio iza nekakvih kutija i za svaki slučaj počeo se zatrpavati njima. Sve dok se jedna nije otvorila, a po Montenu se rasuli reklamni upaljači punjeni plinom. I sve ostale kutije bile su pune upaljača, priča se da ih je u prostoriji bilo dva milijuna, dovoljno za prosperitet tvrtke u čitavom svijetu. Pjevač je poskočio i panično istrčao van, među granate. Tamo je ipak bilo sigurnije.

Prvih mjeseci rata Kemal Monteno je spavao u jednom ekskluzivnom motelu. Kući je odlazio tek svaki treći dan. Teško je bilo podnositi bolno prepoznatljivu toplinu doma koju je odjednom okružio pakao. Svake je večeri svirao gitaru i pjevao svoj uobičajeni repertoar, uz još neke žalostive talijanske pjesme.

Uvijek je to činio sa jednako intenzivnim osjećanjem, bez obzira koja su doba i koliko ga ljudi sluša. Monteno ne zna pjevati drugačije. Jednom je za susjednim stolom sjedio Mladen Vojičić Tifa, okružen mladim djevojkama i u sasvim drugom raspoloženju. Monteno je upravo pjevao *Jedne noći u decembru*, tiho, toplo i ravno. I kada je bio usred refrena, Tifa mu se "pridružio" svojim uobičajenim krikom. Ovaj ga je zapanjeno pogledao i odložio gitaru: "E, jebi ga..." Svi su se smijali, mada su granate bez imalo smisla za ritam i dalje padale.

Montenov otac je bio talijanski vojnik. Nekad bi se sasvim grubo reklo - fašistički vojnik. Nakon kapitulacije zaljubio se i rođen je Kemal. Danas su zajedno u Sarajevu. Oca svi zovu Nono, a on govori sa lijepim i pomalo žalosnim talijanskim naglaskom. Prije rata jako je često, sasvim sam, odlazio na groblje Kemalovoj majci. Tamo bi se molio čudnom kombinacijom muslimanske i katoličke molitve. Danas mu to nedostaje. Monteno često pjeva pjesmu koju su u dvije različite verzije nekad pjevali Claudio Villa i Tereza Kesovija: "... sve manje ljudi znam što nalik su na te!"

U istom društvu pojavi se i Davorin Popović. On obično pjeva *Žute dunje* i *Ti si mi bila u svemu naj, naj, naj*. U obje pjesme svi uvijek vide Bosnu. Prije rata je na ovu drugu snimljen spot u kojem se među ostalim, veselim i sasvim običnim svijetom pojavljuje i vojnik JNA. Scena je sa sarajevske željezničke stanice i on u priči iz spota vjerojatno ide kući na odsustvo. Sarajlijama je sentiment uvijek bio važniji od pameti. Mada ih često znaju optužiti da su sasvim svjesno bili za Jugoslaviju, za Tita i za komunizam više od ostalih.

Pjevač Indeksa se na jedinim ovdašnjim izborima bio kandidirao za sarajevskog gradonačelnika. Međutim, nije izabran. Danas govori da mu je drago zbog toga, ali mu nitko ne vjeruje. Ljudi samo traže razloge za sitna zezanja. Skoro svake večeri paljanska televizija pušta spot u kojem se sijeku turske glave, a koji je snimljen na staru obradu Indeksa epske nabrajalice *Boj na Mišaru*. I to svjedoči da su nad glavama Sarajlija munjevito projurila čitava stoljeća.

Davorin priča kako je prije dvadeset pet godina gostovao na Palama. "Imao sam užasno dugu kosu i zatekao se u nekoj sumnjivoj kavani." Prišao mu je jedan "domaćin", odvukao ga za

svoj stol, mjerkao ga koji sekund i zovnuo konobara: "Momak, daj nam dvije rakije i makaze!" Popović je kao oparen skočio od stola i zaradio žestok, bosanski, šamar koji će pamtili godinama. Neki u Sarajevu ni danas ne mogu da shvate šta to bi sa Paljanima pa su i sami pustili kose i brade.

Puno je lakše čuditi se nego pokušati nešto razumjeti.

Nisam baš siguran koliko je pjesama Davorin Popović pjevao na ovogodišnjem internom natjecanju za bosansku predstavnicu na Pjesmi Eurovizije. Ali sam siguran da ih je bilo više od tri. U nekima je pjevač Indexa bio glavna zvijezda, a u drugim je pjevao prateće glasove. Zlobnici tvrde da se toliko raspjevao samo da izađe iz Sarajeva, no malo je vjerovatno da je to tako. I Davorin je, kao i Kemal Monteno, davno mogao otići.

Svi ljudi, ili skoro svi koji su još uvijek u Sarajevu, činili su već prvi korak ka odlasku.

Neki su imali i sredene aranžmane, ali, eto, nisu mogli otići. Potrebno je definitivno se odlijepiti, a to ne može baš svatko. Jedan mi je prijatelj rekao kako vjeruje da će Sarajevo potpuno nestati ako baš on ode. Prisustvo u gradu, po njegovom sujevnom osjećaju, čuva Sarajevo od nestanka. Ljudima je svejedno što su ih negdje već proglasili mrtvima, ponašaju se poput onih životinja koje povjeruju da je cijeli svijet u kavezu, a one su na svoja tri četvorna metra - slobodne. Vjerovatno još samo ta iluzija drži Sarajevo u životu, iluzija sa licima običnih ljudi i sa licima gradskih superstarova, sarajevskih amblema poput Davorina Popovića i Kemala Montena.

Netko će, vjerovatno, pokušati ispričati izokrenutu priču o Sarajevu koje bi bilo negdje drugdje. Brojni su, naime, gradovi širom Europe u kojima su stvorene prave male kolonije Sarajlija. Lakomislen promatrač možda će na osnovu pjesama koje ti ljudi pjevaju povjerovati da su oni danas Sarajevo. No, prava je istina da je ovaj grad manji baš za te ljude koji su iz njega otišli. Sarajevo samo po sebi ne može biti nigdje drugdje osim tamo gdje svake godine, jednog proljetnog dana, nad rijekom prolete galebovi.

Vladajuća je stranka prije izvjesnog vremena pokušala ozvaničiti i legalizirati kategoriju "nepoželjnih Sarajlija", a to bi bili svi oni (naravno izuzev brojnih obitelji dužnosnika dotične stranke) koji su pobjegli iz grada. I mada većina svijeta osjeća jed i jad pri samoj pomisli na kolone onih što su bez pozdrava umakli van, inicijativa vladajuće stranke je pala u vodu. Ljudi jednostavno osjećaju prazninu i bez onih koje više ne vole.

Septembar 1993: Otvoreni grad

Najebaćemo im se majke kadli tadli (Autor: Ozren Kebo)

Sve što ste oduvijek htjeli da znate o Sarajevu, a niste smjeli da pitate.

1. SARAJEVO JE GRAD U KOJEM SE SUSREĆU ISTOK I ZAPAD

Pogrešno!

Sarajevo je grad u kojem se susreću urbano i ruralno. Na ravnoteži ta dva elementa počivala je osjetljiva struktura ovog grada. Nikad toliko papanski da iz njega ne bi strujala jaka urbana energija i nikad dovoljno urban da iz njega ne bi isijavao papanluk najgore vrste. Eto, sad stvarno možete likovati, prvi put nakon 1945. godine ruralno je nadvladalo urbano. Ravnoteža se poremetila, grad se sjebao. Kwartovi se ore od narodnjaka, ulicama hodaju tipovi u nemogućoj kombinaciji štofanih pantalona i tena, nekad vjerna publika Halida Bešlića danas masovno buši uši, a marlboro puši samo ko vozi golf, a golf vozi samo ko može doći do nafte, a do nafte može doći samo ko ima lovnu, a lovnu ima samo ko mulja, a muljati zna samo ko nije iz urbane populacije...

2. SARAJEVO ĆE BITI OTVOREN GRAD!

Tačno!

Zato što je Beograd dobio zatvor, mi sad moramo biti otvoreni. Dosta nam je naših ruralaca, sad ćemo morati da trpimo urbane tipove sa Sokoca i hipike iz Busovače.

3. SARAJEVO JE OGLEDNI PRIMJER MERHAMETLUKA

Pogrešno!

Svega ima u bašti Božijoj. Kako u bašti, tako i u Sarajevu. Slomili smo se pišući afirmativno o duši dobrog Bošnjana. Sad malo dijalektički. U Sarajevu, borac bez ruke, kad pođe u bolnicu na previjanje, može stopirati satima, može se i na glavu posaditi, ali niko od onih ruralaca iz golfova, koje je on branio kad je izgubio ruku, neće mu stati. I to je Sarajevo. Osmog aprila 1992. godine, dok su pjesnici bombardovali Vratnik s Lapišnice, kompletno Novo Sarajevo je na "Europortu" gledalo Moniku Seleš. Dva dana kasnije, čuđenja u svijetu napala su Dobrinju. Dok su tamo djeca ginula od granata, tradicionalni šminkeri su se sunčali ispred jedne ugledne slastičarne u Titovoj ulici. Ruralci su tad spašavali grad od četnika. Sedamnaest mjeseci kasnije, na Žuči ginu momci. U isto vrijeme, u jednoj sarajevskoj kafani prijem. Ustvari, klasični dernek, ali ljepše je kad se kaže prijem. Stolovi se prelamaju od rekabu, pive, sendviča i ostalih prismoka. Ugodnu atmosferu remete samo detonacije sa brda za koje prije rata niko nije znao ni da postoji. Sutradan, u novinama, ni jedne jedine riječi o poginulima sa Žuči. Ali zato ima nešto drugo, dirljiv zapis o onom teferiču. Lirski ponesen novinar, a takvi su najgori, napisao ushićen tekst o onom ožderavanju. Piše o još jednom veličanstvenom primjeru duhovnog otpora agresoru. Prava topla ljudska priča. Mogao bi nam taj duhovni otpor jednog dana na nos skočiti, naročito kad se duh reducira na čisto urbane simbole kakvi su burek, piva, sok iz humanitarne i viski iz UNPROFOR-a. Sarajevo propada kao Rimsko carstvo - uz neobuzdane bakanalije koje stvaraju privid mira i raskoši. A rat je i siromašni smo toliko da nam nema ravnih u bijedi.

4. SARAJEVO JE 50 GODINA ISPRED EVROPE

Pogrešno!

Imao sam prijatelja, bio je jedan od temelja duhovnog otpora grada. Sto dvadeset kila žive vage. Kad uđe u kafanu, nikad ne naručuje jedno. Uvijek dvoje. Dvije supe, dvije pive, dva bureka, dva kolača, dva viskija. Posljednji put me vodio u Holiday na sladoled. Dok smo jeli naše četiri porcije, strani novinari u holu zakačili alpinističko uže i organizuju spuštanje s desetog sprata do prizemlja. Vani im je opasno, padaju granate, unutra je dosadno, padaju opklade, i tako oni, pokušavajući od UNUTRA napraviti VANI, ostavljaju neizbrisive tragove svoje prljave obuće na do tada snježnobijeloj fasadi međuspratova. Moj drug poče. Kaže da je Sarajevo definitivno propao grad, da je uništen njegov san o Sarajevu i da on odlazi. To me dotuklo. Ako on, sa svojih 120 kilograma, neuništivim duhom, golfom dizelašem i 3.000 DM honorara od jedne švedske novinske kuće, gubi vjeru i posustaje, onda smo ga stvarno popušili. Šta onda da radim ja sa svojih 69 kila, izbušenom četvorkom koju ni trafo-ulje ne bi pokrenulo iz mrtvih, stanom sa dvostrukim pogledom na Vraca i Trebević, honorarom od dvije marke i načetim duhom?

Poslije dva dana ponovo ga sretnem. Blista čovjek. Nigdje ne idem odavde, kaže. Sarajevo je 50 godina ispred ostatka Evrope. Ne mogu da vjerujem u taj obrat, pitam ga šta je sad. Kad tamo, moj drug bio u Holidayu na onoj modnoj reviji. Sjećate se onih modela od jute i UNHCR-najlona? Ni ruralno, ni urbano, no avangardno, postmoderno Sarajevo. Sat vremena je pričao o reviji. Tako je to, Sarajevo je neponovljiv grad u kojem se razlozi za odlazak gomilaju 17 mjeseci, a onda je dovoljna obična modna revija da sruši sve te razloge. To je ono pravo. Morate priznati da je to jedinstven osjećaj, vrijedan ushićenja. Tako ushićen, poranih sljedećeg jutra da drugu poklonim Bašeskijin Ljetopis. Kad tamo, moj drug pobjegao, ostavivši me da naivno vjerujem u čudesnu moć modne revije.

5. SARAJEVO ŽIVI INTENZIVNIM SEKSUALNIM ŽIVOTOM

Pogrešno!

Ovo je jedna od najvećih zabluda o našem gradu. Istina je da ovdje više niko ništa ne kara. Najveću količinu zabluda glede seksualnih aktivnosti Sarajlija unijela je upravo ova novina i njena kolumnistica sumnjivih moralnih karakteristika. Ko je, ustvari, ta Olja A. Karačić? Primjećujete li da je samo tri slova dijele od jednog drugog fenomena - Sonja R. Karadžić? A što se tiče samog seksa, tu se nema šta pričati. Od silnih kanistera Sarajlijama su ruke duže nego u majmuna, uglavnom imaju bruh i ne pada im na pamet bilo šta iz domena spolnog općenja. U podmetačinu o seksualnim nestašlucima najviše vjeruju oni koji ništa ne karaju. Jedan od tih junfera, velika medijska zvijezda u susjednoj državi, u brojnim je intervjuima nakon napuštanja svog omiljenog opsjednutog grada razvio pravi SF sustav o falusoidnoj kasabi podno Igmana. O čovjeku koji je prvi put izbliza pičku vidio kad se dokopao Bregovićeve kasete, imam nekoliko izvanserijskih tračeva, ali čekam da i ja malo iziđem širiti istinu o Bosni i Hercegovini pa da mu to podastrem u njegovom osobnom tisku. Samo polako, strpljen - spašen.

6. SARAJEVO JE 50 GODINA IZA EVROPE

Pogrešno!

Ako nešto ne mogu, onda ne mogu ovih blaziranih tipova koji mi trune o uzrocima i posljedicama, o zasluženju krivici grada koji propada kao Rimsko carstvo. A najgori su mi oni što sad izjednačavaju krivicu. Ko puca? Svi pucaju! Nema te krivice zbog koje je neko zaslužio da bude zaklan, granatiran, silovan. Niti ima tog argumenta koji će me ubijediti da je moj primitivizam ekvivalentan primitivizmu bilo kojeg ruralca s Pala. Mi smo uvijek bili dva svijeta, iako smo sad za spoljni svijet svi ista bagra. U Sloveniji, u Njemačkoj, u Francuskoj, gdje god da pokažete pasoš s ljljanima, isto kao da ste pokazali onaj na kojem piše - YU. To mogu prihvatiti, ali samo kao sudbinu, fatum, a nikako kao vlastitu krivicu, ili zaslugu.

7. PA DOBRO, GDJE JE ONDA SARAJEVO: 50 GODINA ISPRED ILI IZA EVROPE?

Ispred, ispred.

Onaj drug, kad je vidio da se sa svojim markama može prčiti, i da se može bez svega, osim bez Sarajeva, sad kopa i nogama i rukama da se vrati. Dasvu đipo, ćiku đido, đeni mane Rajvosa. Taj grad sa svojim veličanstvenim modnim revijama pravi je evropski biser, kaže mi neki dan preko satelitskog. Znao sam da ćeš se vratiti, kažem mu i hvalisavo dodajem da je došla struja, da je došla voda, da curi plin, i da pjesnici više ne pucaju. On samo što ne zaplače od ushićenja, istog onog kakvo je preplavilo mene kad mi je prvi put pričao o modnoj reviji.

8. DOBRO JE UVIJEK JAČE OD ZLA

Pogrešno!

Zlo je uvijek jače od dobra. Dobro meditira, zlo radi. Zlo je aktivno, dobro pasivno. Dobro se ne može odbraniti od zla. Jedinu način da se odbranite od zla jeste da i sami usvojite zlo kao vlastiti princip. Ali nije ni to za svakoga. Pristati na osvetu u našem slučaju znači izjednačiti se sa krvnikom.

Uglavnom, pred nama su dva puta. Prvi je da otmjeno podnosimo nesreću. To je istinski izazov, biti otmjen u bolu, zadržati dostojanstvo kad vam drugi nanese nepravdu, kad unakazi sve što je vaše samo zato što je vaše. Jedina istinska osveta je vlastiti uspjeh. Napornim radom zaslužiti da se poštuje pasoš s kojim ćemo ići na modne revije u Francusku. Ko se odluči na ovaj princip, izabrao je teži put. Kulturom i obrazovanjem oduprijeti se principu zla. Znači - jezici, kompjuteri, elektronika, tehničke znanosti, sve vrste umjetnosti, sport i ostali megatrendovi. Mi smo uvijek u miru osvajali ono što su nam gedže u ratu otimala. Niti oni znaju zaraditi, niti mi oteti, osim kad se otimamo među se. Znači, opet dođoh do one sumnjive kategorije duhovnog otpora kao jedinog pravog izbora.

Drugi je da nikad ne zaboravimo, da nikad ne oprostimo, da se spremamo i čekamo podesan raspored istorijsko-političkih čimbenika. Pa onda udri. Slobodarsku Loznicu za Ahatoviće, Užice za Foču. Ko preferira ovaj princip, taj nek' istrajno bilda, nek' trenira karate i tae kwon do, nek' do besvijesti gađa iz svih vrsta naoružanja. Ko je za ovaj princip, nek' pažljivo pročita naslov ovog teksta i nek' mu on, gluho i daleko bilo, bude zavjet za sva vremena. Principi su uvijek sumnjivi, ali ko se za ovaj odluči, nikad neće sreće vidjeti.

9. VODA JE NAJDRAGOCJENIJA TEČNOST NA SVIJETU

Pogrešno!

Najdragocjenija tečnost na svijetu je piva. Voda je najteža tečnost na svijetu. Drva su mila majka u odnosu na najdragocjeniju tečnost na svijetu poslije pive. Neki dan, tri čovjeka u godinama nosili su pune kanistere s jednog na drugi kraj grada. Kad su stali da se odmore, neki šaljivdžija s Grbavice opali iz snajpera i jednom od ovih probuši oba kanistera. Ona druga dvojica krepaše od smijeha. Čovjek vukao vodu šest kilometara, a kući će se vratiti praznih ruku. A on, bijesan, opsuje ovu rečenicu iz naslova. Možda to i nije najbolji način naslovljavanja tekstova, ali je pouzdano najbezbolniji model rasterećenja kad vam probuše kanistere.

10. SARAJEVO IS STILL ALIVE

Tačno!

Ako smo preživjeli ovakav rat, preživjećemo mir, kakav god da bude. Niko nije toliko važan da se bez njega ne može. Svaki je pojedinac marginalna pojava. Rat priznaje samo kolektivne paradigme. Uostalom, toliko je veličina pobjeglo, a Sarajevo ipak preživjelo. Više se niko ne uzbuđuje kad sazna da se neko od njih vratio. Zvoni telefon. Dižem slušalicu, kad tamo moj drug. Kad si se vratio, pitam sretan, ushićen, pijan. Sve je krenulo nabolje. Odavno niko nije poginuo, u grad ulazi 30 megavati, telefoni rade, cijene polako padaju i, što je najvažnije, ljudi se vraćaju. Živjeće ovaj narod.

Nisam se vratio, kaže on, zovem iz Švedske, preko Sorošija. Jebi ga, izvini. Ništa mu ne govorim, nesretan, popišan, mamuran. Šta ima tamo kod nas? Nema ništa. Šta radiš? Ništa, spremam se u grad. Gdje ćeš, pita me. Na modnu reviju, pizda ti materina.

Beograd za postčjetnike

Šta se ne smije zaboraviti (Autor: Petar Luković)

Sarajevo - šta god ono značilo - predstavljeno je kao Zlo koje valja uništiti; radost, veselje i vrsta normalnog života u Beogradu bili su jedini odgovor za šutnju spram onoga o čemu smo svi znali. Bolje reći: svako ko je hteo da sazna šta se u Sarajevu dešava - mogao je; ali većina nije; zatvorila je oči, ćutala, brinula o sebi, sve vreme se plašeći da se i Miloševićevoj Srbiji ne dogodi neki belaj, daleko bilo, recimo, da i nas bombarduju!

Sad Srbi znaju na čemu su i sve će učiniti da što manje žive s drugima, a što više pored drugih.
(Radovan Karadžić, Nin, januara 1992)

U Sarajevu sam, poslednji put uoči rata, boravio upravo u trenutku kad je Radovan-Rašo Karadžić razgovarao s patriotskim novinarima Nina, ćirilichnog nedeljnika čiji je tadašnji slogan "Kreativni rukopis" bio, vaistinu, kreativni doprinos srpskom fašizmu u njegovom četničkom rukopisu. Stigao sam avionom, u subotu popodne, 18. januara 1992, iz Beograda; zašto pamtim sve detalje - autobus sa aerodroma koji nas je vozio u grad, monolog vozača koji nam je iz karadžićevske političke vizure pokazivao "turske kioske", tvrdeći da je "islamska arhitektura" tek uvod u novo klanje nesrećnih Srba, zlokobno ćutanje putnika koji su tupo gledali kroz prozor, brojeći pahulje; dolazak pred Holiday Inn; torba koja mi je ispala na pločnik, otvorila se i sve ispalo na ulicu - zbog čega su mi se negde u mozgu urezali datumi i slike: olovno nebo nad planinama oko Sarajeva, nekakvi zabrinuti ljudi koji su gledali u pločnik, prvi telefonski pozivi prijateljima čiji su glasovi bili bolesno veseli: kao što se prost čovek, kad nešto ne razume - rastuži, tako su moje Sarajlije, kao da su razumeli više nego što treba, odjednom postali napadno veseli; uveravali su me da rata u Bosni ne može da bude, da su izjave Radovana Karadžića i Momčila Krajišnika i Velibora Ostojića (seća li se iko Ostojićevih sinova koji su ga gvozdenim šipkama prebili zbog preljube da bi potom optužili "muslimane", malim slovima, naravno?) samo politička špekulacija, da SAO Romanija ima značaj koliko i SAO Paolo. Sećam se da sam svoj rođendan (21. januara; Vodolija) dočekaao u automobilu Gorana Milića, tadašnjeg šefa Yutela; negde oko ponoći - krenuli smo njegovim kolima u jednu od kockarnica u okolini Sarajeva. Padao je sneg, bilo je mračno, Milić je u jednom trenutku usporio i rekao mi: "Odavde počinje SAO-teritorija." Očekivao sam

straže, legitimisanje, maskirane momke iz ratova sa Slovenijom i Hrvatskom; ali, ništa. Izgledalo je kao vic: proglašiš Srpsku Autonomnu Oblast Na Periferiji Grada tek da nerviraš komšije koji mašu SDA-zastavama. Milić je lepo prošao u kockarnici: nešto je čak i dobio, pili smo viski i onako omamljeni vraćali se u grad. Koliko zbog rođendana, četrdeset prvog, koliko zbog prethodne večere u Domu pisaca - opet pamtim: bili su tu Goran Bregović, Saša Lošić i Veso Đorem, vlasnik "Crvene galerije", tako se zvaše galerija u Titovoj? - povratak u Holiday Inn potvrdio je sasvim lažno uverenje da imam posla sa Sarajevom koje jeste pod stresom, ali, jebi ga, biće sve u redu. Te večeri sam spavao kao zaklan: pod vlašću viskija - rata nije moglo biti!

Nama je demokratija donela ropstvo. (Radovan Karadžić u razgovoru za Yutel, marta 1992)

Vratio sam se u Beograd očajnički želeći da verujem da su Sarajlije u pravu: nažalost, nisam zaboravio susret sa Senadom Pećaninom u jednoj od "naših" aščinica - između zalogaja, kao da su u razgovoru postojale nevidljive pauze, čak ni hrana više nije imala onaj okus na cimet, jer smo pričali o Beogradu i Sarajevu, kao što smo, po običaju, ali u nekim drugim gastronomskim uslovima, godinama radili. Sećam se da sam negde, tokom boravka u Sarajevu, upoznao Zdravka Greba: on je bio prvi koji me je izbacio iz sedla uvrnutnog optimizma, pohvalio tjednik Vreme (u kojem sam tad bio novinar) ali mi rekao da u Srbiji nema mnogo onih koji su protiv rata u Bosni; znao sam da sam reagovao kao dijete - mislio sam da nitko neće hteti da se kolje i da se ubija i da se granatira i da se etnički čisti, uveravao sam Greba da je ratom u Hrvatskoj stavljena tačka na tačku. Tek kad sam stigao u Beograd, shvatio sam koliko je Zdravko u pravu a ja u krivu: Srbija se - ozbiljno - spremala za rat u Bosni. Opšte antimuslimansko-antitursko-antibalijsko raspoloženje moglo se, bukvalno, seći nožem: Šešelj, Arkan, dobrovoljci, mediji, crkva, vojska... sve kao da se svelo na poziv na Pravoslavni Jihad; Bosna, videlo se već početkom marta 1992, nije imala nikakve šanse.

Čini mi se da je u ovom trenutku Beograd, na žalost, pravi petokolonaški grad, pun smutljivaca, kukavica, lažnih pacifista, navijača za suprotni tabor, ali to nije čitava ova zemlja Srbija koja može sebi i u ovakvom trenutku da dozvoli taj luksuz i trpi tu menažeriju na svojoj grbači sa koje može da je strese kao onaj vepar sa Karadorđeve zastave koji stresa dosadne buve. (Momo Kapor, maj 1992)

Srpske barikade u Sarajevu izazvale su prave ovacije u Srbiji: Radovan Karadžić bio je svake večeri Glavna TV Zvezda, svaka SAO Nedođija dobijala je značaj Amerike: iz Trebinja se redovito javljao kamiondžija & pjesnik Božidar Vučurević, nezadovoljan što Dubrovnik već nije srušen; Milorad Vučelić, budući RTS-direktor, prihvatio se odgovorne funkcije: postao je ministar inozemnih poslova SAO Hercegovine; stizale su - pamtim - vesti da se "muslimani zvani balije" (sve malim slovima) organizuju u Banjoj Luci i da hoće da uzmu "srpsku zemlju". Vesti o dobrovoljcima koji idu u Bosnu da "štite srpski narod" postale su običnije od meteorološke prognoze: sve se kuhalo proverenim pričama o "masakrima nad Srbima", o "islamskim ratnicima", o čudovištu zvanom Alija Izetbegović, ubacivala se teorija Dobrice Ćosića o "humanom preseljenju"; sećam se - krajem marta 1992 - netko je iz Televizije Sarajevo stigao u Beograd: tražio je intervju sa mnom. Usred parka u Skupštini grada, pred kamerama, rekao sam sve najgore o Karadžiću i njegovim zlodusima: da nije u pitanju psihijatar, već pacijent; da je čovek lud; da niko ne zna razmere budućeg rata u Bosni koji će biti strašan i strašniji i najstrašniji; da je srpski nacionalizam na takvom talasu fašizma da ga jedino svet/međunarodna zajednica može obuzdati,

ako bude htela. Pamtim reakcije: jebali su mi majku telefonom Srbi iz Bosne, u Vremenu su bili zagušeni pozivima da čuju tu "balijsku pičku", "to govno", "tog pedera" koji zaboravlja šta znači biti patriota u ovom odlučnom trenutku.

Kad sam video kako se Sarajevo puši i gori, moram priznati - osetio sam radost. (Dragoš Kalajić, 1. marta 1994. u Beogradu, na promociji knjige Svedok Sarajeva)

Rat u Sarajevu - za mene u Beogradu - počeo je očajničkim telefonskim pozivima poznatih i nepoznatih Sarajlija koji su, ne znajući šta da rade, zvali Vreme, pokušavajući da nam objasne kako ih granatiraju i ubijaju, sve vreme pitajući samo jedno: zašto? Ideološka panika u redakciji: od onih koji su sumnjali i bili oprezni preko onih koji su sve hteli da provere do onih - među kojima sam i ja - čija je reakcija bila emotivna, da odmah na naslovnu stranu stavimo naslov da je Radovan ubica i zločinac i kriminalac i manijak i kreten i pizda mu materina, dabogda mu kćer snimila još jednu ploču! Kako su telefoni sa Sarajevom radili, sve je izgledalo lako: zvao sam poznate i nepoznate, pokušavajući samo jedno - da objasnim da Karadžić & Debili nikako nisu reprezentivni Srpstva, šta god to značilo; da u Beogradu ima ljudi koji su rat sa Sarajevom shvatili strašnije od bilo kojeg strašnog horrorra, da je maltene nemoguće da se bombarduje grad koji smo, hteo sam da verujem, svi toliko voleli. U očaju: šta raditi - preko sarajevskih informacija tražio sam i dobio broj Televizije; tražio uredništvo Dnevnika - predstavio se: Petar Luković iz Beograda, novinar, i hteo da poručim da je ono što se sa Sarajevom dešava užasno i da se stidim što sam Srbin u čije se ime isto to Sarajevo bombarduje. Pustili su me u Dnevnik nekoliko večeri zaredom; javio se i Bogdan Bogdanović - ali sem nas dvojice niko više, kao da je čitav Beograd učutao, jeste učutao, sklonio pogled od Sarajeva, zaboravio na Sarajevo, nije trenutak, rekli su mi. Sve luđe vesti - da se granatira centar grada i da ima desetine mrtvih - imale su eho sa Pala: Radovan, naš Radovan, naš srpski Radovan, s budističkom mirnoćom objašnjavao je da mi samo uzvraćamo i da nas, u stvari, granatiraju prljavi muslimani (s malim "m") i da su, kao obično, Srbi opet ugroženi, zar ima te situacije kad fucking Srbi nisu ugroženi? Taj kaos zvani haos glede vijesti o prvim granatama, ta konfuzija i, napokon, odluka - svi mi uz Radovana, nije bila samo medijska već i politička, da se ne zezamo: nacionalna odluka. Sarajevo - šta god ono značilo - predstavljeno je kao Zlo koje valja uništiti; radost, veselje i vrsta normalnog života u Beogradu bili su jedini odgovor za šutnju spram onoga o čemu smo svi znali. Bolje reći: svako ko je hteo da sazna šta se u Sarajevu dešava - mogao je; ali većina nije; zatvorila je oči, ćutala, brinula o sebi, sve vreme se plašeći da se i Miloševićevoj Srbiji ne dogodi neki belaj, daleko bilo, recimo, da i nas bombarduju!

A opet: protesti u beogradskom Pionirskom parku, povremene demonstracije, paljenje sveća, sastanci kod Borke Pavićević u Centru za kulturnu dekontaminaciju, protesti Žena u crnom, sastanci na "Beogradskom krugu", tekstovi u nezavisnim medijima - Vreme, Naša Borba, B92, Republika - davali su nam svima nadu da se Beograd baš nije totalno usrao; telefonske veze sa Sarajevom (prekinute tek 27. jula 1992) bile su kao pojas za spasavanje. Opet se sećam: zvao sam Marka Vešovića da piše za Vreme, bio na vezi sa Grebom i Televizijom 99, zvao prijatelje, učestvovao na debatama usred fašističkog Beograda da kažem koju reč u odbranu Sarajeva koje ništa od ovoga nije zaslužilo, da ne pominjem bgd. dvojac Lula Mikijelj & Jasna Bogojević: njih dve su za Bosnu uradile više nego čitava međunarodna zajednica!

U bukvaru, koji su izdali beogradski i novosadski zavodi za udžbenike, pominju se tipična muslimanska imena: Emina, Omer, Merima. Na taj način se kod najmlađih Srba rađa sasvim isti odnos prema ovoj vrsti imena kao prema imenima: Rastko, Sava, Nemanja, Uroš, Miloš. (Miroljub Jevtić, profesor na Fakultetu političkih nauka, samozvani stručnjak za islam, u listu Javnost, 1993)

Granatiranje/ubijanje Sarajeva postalo je u Srbiji tokom 1992/1993. masovna medijska zabava; dok su se populističke televizije iz sve snage trudile da golim sisama folk-pevačica gledaoce prevedu u nacionalističku Nirvanu, u kojoj je sve savršeno i sve sexy i sve uzbudljivo, državna Radio televizija Srbije dizala je tonus svojim ratoborno/patriotskim izveštajima, objašnjavajući da su sankcije svetska osveta zbog pomoći braći preko Drine; masakr u ulici Vase Miskina, maja 1992, zbog čega je tzv. Savezna Republika Jugoslavija postala predmetom moralne pošasti i s punim pravom stavljena u karantin i izolovana - bio je tek prvi u seriji događaja koji ne samo da nisu osvestili javnost Srbije, već su svojim stravičnim rezultatom - desetinama mrtvih i ranjenih - potvrdili rešenost mилошевићevsko-nacističke Srbije da nastavi rat do istrebljenja. Pod granatama i bombama i mecima, građani Sarajeva - ni onda a ni sad nisu svesni kako se i na koji način pisalo o njima, kakva je slika stvorena o "navodno bombardovanom gradu": ispostavilo se da su žrtve samo one četvrti u gradu gde su živeli Srbi (recimo: Grbavica); ispostavilo se da se u Sarajevu vodi verski, građanski rat i da on nikakve veze nema sa Srbijom; ispostavilo se da jadni/poor Srbi nemaju šanse da prežive u tom nehumanom, otuđenom gradu u kojem ih bacaju lavovima u zoološkom vrtu (radio je to lično, pisali su srpski mediji, pokojni Davorin Popović), ubijaju na ulici i kafićima koji rade, masovno streljaju, kolju, vešaju, nabijaju na kolac, a kad se balijama osladi - seku im glave (sve primeri iz srpske štampe).

Zato je Sarajevo - u najgorim godinama opsade - postalo opšte mesto srpske osvete; više se u državnim medijima gotovo niko i nije trudio da objasni da ono što se dešava nikakve veze s ratom ima - likovalo se nad Sarajevom, upravo na gore citiran Kalajićev način. A to, da izvinite, ja lično, Beogradu nikad neću zaboraviti!

Nije problem nabaviti nuklearno oružje na tržištu, čak i kad ga ne bismo imali. (Radovan Karadžić u Večernjim novostima, decembra 1993)

Hajde da se kladimo: da je, daleko bilo, Radovan-pacijent nekako nabavio A-bombu, da li bi je upotrebio? Naravno da bi je upotrebio, nije bez veze Radovan sopstveni pacijent za kojeg nema leka; ono što jeste bitno - a bilo je bitno još 1993/1994/1995, sadrži se u činjenici da se Karadžićeva paranoja proširila Srbijom upravo u godinama kad su se pojavljivali koncentracioni logori ili nečuveni masakr u Srebrenici ili "čišćenje terena" u istočnoj Bosni. (Zar još aprila 1993. Biljana Plavšić u listu Svet nije izjavila: "Ja bih više volela da potpuno očistimo istočnu Bosnu od Muslimana. Kad kažem očistimo, nemojte da me niko uhvati za riječ pa da misli da govorim o etničkom čišćenju. Ali, oni su nam jednu sasvim prirodnu pojavu podmetnuli pod naziv 'etničko čišćenje' i okvalifikovali to kao neki ratni zločin.") Suočena sa zgražanjem svetske javnosti kojoj je i Sarajevo bilo previše za njihov ukus - a kamoli konclogori - većina Srba makijavelistički, s idejom da cilj opravdava sredstva, uspela je da relativizuje čitavu stvar. Danas, aprila 2002, kad u Beogradu pitate za logore oko Prijedora - gledaće vas blede: koji logori, koji Muslimani? Zar vam, družo - reći će vam - nije poznato da Srbi nisu sposobni da čine ratne zločine?

Srbi nemaju ratnih zločinaca.(Brana Crnčević, februara 1994. na Televiziji Politika)

Tokom opsade/ubijanja Sarajeva imao sam horror-priliku da usred Beograda često gledam Televiziju Pale: ono što su radili Risto Đogo i Ilija Guzina prevazilazilo je sve dimenzije ratnog zločina, jer se u biti radilo o mentalno bolesnim likovima čiji se ekstremno-fašistički rasizam naslanjao na najbolje tradicije četničkih koljača. Guzina je tih "sarajevskih godina" bio rado viđen beogradski gost: u Dugi je, recimo, 1993. izjavio: "U Prijedoru su samo u ovom vijeku bila dva ili tri genocida nad Srbima. Dobro, Srbi su sada vratili za sve", a svoj profesionalni kredito pred kamerama RTS-a objasnio parolom: "Objektivni su oni koji su na našoj strani." Pominjem ovu dvojicu - srećom po sve nas: rahmetli ludaka - samo da bih potvrdio ono što se zna: da su Đogo/Guzina oblikovali "novinarstvo" koje je postalo zaštitni znak Srbije. Dugačak je spisak onih koji su istinski uživali nad tragedijom Bosne i posebice Sarajeva: pod dirigentskom palicom Milorada Vučelića - RTS direktora u godinama opsade - na ekranu su se pojavljivale različite forme duševnih bolesnika: prorok Milja Vujanović, slikar Milić od Mačve (dobra vest: umro pre nekoliko godina), novinar Miloš Marković (zadužen za Božidara Vučurevića), Rada Đokić (specijalni dopisnik sa Pala), književnik koji je otkrio gusle Momo Kapor, fašista Nebojša Pajkić i lepa mu naci-ljuba Isidora Bjelica, novinar Nebojša Jevrić (poznat po reportaži s dubrovačkog ratišta u kojoj je opisao kako se posrao na klavir Tereze Kesovije i ispišao u njen bazen), Miodrag Popov (ratni reporter s druge strane Drine; danas zvezda Televizije Pink i - zanimljivo - tužilac u sudskom sporu protiv autora ovog teksta, o čemu je u Danima pre nekoliko nedelja opširno pisano), patriota Brana Crnčević, pesnik Rajko Petrov Nogo (poznat po izjavi glede Muslimana: "Zar se naši neprijatelji ne boje naše krvi nenamirene?"), vođa Belih orlova Dragoslav Bokan, istoričar Milorad Ekmečić, otac nacije Dobrica Ćosić, novinarka Milijana Baletić... spisak je predug čak i za Haški tribunal.

U nekoliko navrata Beograđani su imali čast da na svojim lokalnim televizijama ugoste vitku i zanosnu Sonju Karadžić čija je telesna zapremina - po sistemu: šta zna dijete šta je trista kila - bila proporcionalna njenim umnim ispadima. Novembra 1992, nezadovoljna što u Beogradu ima i takvih koji su na strani Sarajlija a ne na strani njenog oca, izjavila je: "Mi tamo (u RS) pravimo jedinstvenu srpsku državu koja jako dobro funkcioniše, i uskoro ćemo biti matica ljudima iz SRJ. Mi nismo veseli i lepi zato što je nama ovde (u Beogradu) dobro, već zato što je nama tamo (u RS) super, i zato dolazimo tako zdravi, i kad vidimo sve ovo bolesno stanje ovde (u Beogradu), pogotovo bolesnu omladinu koja ništa ne radi osim što je nešto buntovna... Oni bi sad da skinu Miloševića ne razmišljajući šta kad ga skinu, ne razmišljajući šta će se iza toga desiti, ne nude nikakav novi program. E kad sve ovo vidimo, onda smo pogotovo srećni kad treba da se vratimo na Pale."

Ništa ja nisam osvojio u ovom ratu. Samo sam oslobodio ono što je oduvek bilo srpsko, iako još ni izbliza nisam oslobodio sve što je srpsko. Zadar je pretežno srpski grad. I Trst je stari srpski grad. (Ratko Mladić, RTS, aprila 1993)

Vesti o Sarajevu i njihovom životu pod opsadom - nisu se nalazile u opisu beogradskih medija; onaj mali krug prijatelja koji se trudio da pomogne Sarajevu kako zna i ume - od slanja humanitarnih paketa i prihvata izbeglica, preko tekstova u retkim novinama koje su imale

hrabrosti da pišu šta se zaista dešava (Naša borba, Vreme), do različitih tribina i apela međunarodnoj javnosti da jednom, konačno, zaustavi ubijanje grada... taj mali ali najbolji deo Beograda, osećao se potpuno nemoćnim. Sasvim dobro poznajem to osećanje: pišeš o Sarajevu, povremeno - negde u svetu - srećeš ljude koji su iz Sarajeva izašli da bi se u njega ponovo vratili, ali, šta god da kažeš i pretočiš u riječi, malo je, gotovo ništa. Histerično nadržana Srbija, napumpana fašizmom, perfektno primitivna u svojoj krvavoj odeždi - apsorbirala je svaku česticu snage, iz dana u dan ponavljajući tezu o nepravdi nad jadnim srpskim narodom koji se bori protiv još jednog genocida.

Juna 1994, sećam se, u Beču sam se sreo sa Senadom Pećaninom; znam da sam ga zagrlio kao da mi je najrođeniji brat, ne umeći ništa da mu kažem, verujući da će zagrljaj biti dovoljan da ispriča sve ono što se u grlu skupljalo svih tih godina. Uradio je intervju sa mnom: kao kroz maglu, pamtim da sam govorio o Nedi Ukraden, Nadi Obrić, političkim reklamama Arkanove stranke koje je Vreme - tad sam već bio zamenik glavnog i odgovornog urednika - publikovalo, uprkos uverenju nekolicine nas u redakciji da pare nisu važnije od principa. Sećam se da sam imao tu neprijatnu dužnost da pokušam da branim ono što se nikako braniti nije moglo; hteo sam da verujem da čak i takvo Vreme - daleko od onog što sam zamišljao - može da bude korisno i bitno na srpskom medijskom prostoru. S tim u vezi, u intervjuu, osvrnuo sam se na lik i delo nekadašnje dopisnice Oslobođenja iz Brisela Ljiljane Smajlović: ne preterano biranim rečima, tu Karadžićevu obožavateljku - s kojom, zanimljivo, nisam uopšte govorio, niti s njom sarađivao, mada smo, praktično, radili u istoj redakciji - pomenuo sam kao nešto najgore što se Vremenu moglo desiti. Njeni tekstovi, svaki bez izuzetka, pokušavali su - tobož - da vaspostave "ravnotežu" kad je sarajevska drama u pitanju; koliko je to uspešno radila pokazuje detalj koji nisam zaboravio: Ljiljana Smajlović umalo nije postala glavna urednica Srpskog oslobođenja na lični Radovanov predlog!

Kad se taj intervju pojavio - Smajlovićeva je bila na bezbednom mestu: negde u Americi, na jednoj od svojih mnogobrojnih turneja. S druge strane okeana javila se telefonom u redakciju Vremena i histerično-unjkavim glasom počela da mi preti jer sam joj, navodno, uništio "reputaciju" u gradu iz kojeg je pobešla.

Sve se okončalo onako kako je moralo: dao sam otkaz u Vremenu zgađen političkim licemerjem, naročito glede Bosne (čitaj: Sarajevo). Ljiljana Smajlović, u međuvremenu, postala je miljenik svih režima: kao što je nekad strasno podržavala Karadžića, danas još strasnije (bosanski: strašnije) podržava Koštunicu i među vodećim je medijskim ličnostima koje se protive saradnji s Hagom. Njen neprikosnoveni status komentatora u Ninu daje joj mogućnost da često o Bosni & Sarajevu govori ono što je dosledno činila poslednjih desetak godina; zanimljivo ali ne neočekivano - čovek kojeg najviše mrzi zove se Petar Luković. Kad su Smajlovićevu pre desetak dana na Televiziji Studio B pitali da komentariše Lukovićevu izjavu da novinare-fašiste koji su širili versku, rasnu i svaku ostalu mržnju valja obesiti ili streljati ili poslati u Hag, rekla je s prezrenjem: "O toj odvratnoj pojavi ne želim ništa da kažem."

U aksiologiji naroda dominira mudrost da je samo jedno Sunce na nebu - a to je nepobitno Radovan Karadžić u Republici Srpskoj. (Srpsko oslobođenje, avgusta 1998)

Ponovo sam stigao u Sarajevo u jesen 1997. Moj brat od strica Vasko Luković, pukovnik u Armiji BiH, otac dva sina od kojih je mlađi poginuo boreći se na jedinoj pravoj strani - u bosanskim specijalcima, poveo me je u obilazak "fronta". Sve ono što sam mislio da znam, da sam negde video, čuo ili su mi pričali - palo je u vodu nad prizorima nečuvenog, nepojamnog divljaštva. Kao da sam tu mržnju s okolnih brda mogao fizički da osetim, kao da mi je tek tad, na svim tim strašnim razvalinama, postalo jasno u šta se floskula o Srpstvu izrodila.

Koliko god iracionalno izgledalo - osećao sam stid što stižem iz Beograda; kad sam na promociji svoje knjige Ćorava kutija, u Buybooku, oktobra 1998, zaplakao pred svojim prijateljima (govorili su, opet pamtim: Senad Pećanin i Ahmed Burić), činilo mi se da je plakati sasvim prirodno, ne samo zbog grada koji toliko volim, već pre svega zbog ljudi u tom gradu.

Zato i hoću da kažem da su moji sarajevski prijatelji - Pirke, Bure, Senad, Dino, Draško, Durmo, Zijo, Žika, Enes, Čenga... ima ih na stotine - možda nešto najdragocenije što imam u svom životu; oni su dokaz da se Sarajevo nije moglo ubiti.

Doktore! (Autor: Benjamin Isović)

Prijatelju stari, gdje si sad?!

Ja, znam: šta ćeš - pos'o - Beograd...

Snimilo se: ide suša,

a sitno dijete i sitna duša

i još na vrijeme braća javila...

Čitam šta si nam napisao...

Greška!!!

Majakovski ne bi nikad zbrisao!

Ost'o bi sa svojom rajom:

s Tifom, Dinom i sa Zlajom,

a i koja bi se piva zbavila.

...I k'o u tvojoj pjesmi:

slavni režiseri,

statisti po mjeri

i Švabo za novi, dotirani film!

Pričaš da rat ovaj nije tvoj.

Jok, nego je Sulin, ili moj!

Ovako ti stvari stoje:

Nema šta tu moje-tvoje

kada s brda pucaju na grad!

Sve ustaše i sve balisti:

Žita, Lale, "Nadrealisti"...

Kakva basna - srne lažu!

A znaš kad ovdje nekom kažu
da je papak ili da je smrad...!

...I k'o u tvojoj pjesmi:
od Gazimestana,
jedna zvijezda sa Balkana
i njen trag po zemlji krvavoj!

Ili im je pamet sluđena,
ili im je podlost suđena?
Bože, ako imaš oči,
a znam da imaš - daj priskoči,
miševi bi nazad na moj brod!!!!

Samo,
ovo nije pjesma!
Jer, Sarajevo plamti,
jer Sarajevo pamti
svoju bol i svoje zlotvore!

Jer, Sarajevo plamti,
jer, Sarajevo pamti!
FUCK YOURSELF
(i slične fuck-tore),
Doktore!

(Benjamin Isović bivšem prijatelju i komšiji dr. Neletu Karajliću; Dani, 25. 9. 1992)

Maj 1994: Povodom jednog intervjua

Nikoletina Berber (Autor: Senad Pećanin)

Sjećate li se Nikoletine Bursaća kad mu je rečeno da "od danas nema Boga". E, tako i Berber u intervjuu priča o njegovim zajedničkim fotografijama sa Franjom Tuđmanom. Čuo Berber za (kon)federativni ugovor i Vašingtonski sporazum, pa konta da nama Franjo...

Prije nekoliko mjeseci glasilo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine *Preporodje*, pišući o ratnom repertoaru sarajevskih pozorišta, napalo činjenicu da obnovljeni komad *U agoniji* Miroslava Krleže režira jedan Srbin, dodajući uz to da "muslimanski narod nikad nije volio ni razumio Krležu". Obraz sarajevske ne samo kulturne javnosti tada je spasio Alija Isaković svojim tekstom u *Oslobođenju*.

Prije dvadesetak dana zapljusnuo nas je intervju sa slikarom Mersadom Berberom, objavljen u jednom ovdašnjem nedjeljniku. Veliki slikar, čija su djela, uz *golfa* i vikendicu u Neumu, predstavljala statusni simbol guzonja od izvršnih sekretara Saveza komunista pa naviše, na početku rata je otišao iz Sarajeva u Zagreb. U Sarajevo se vratio, ali samo pomenutim intervjuom, u kome pljuje po sarajevskoj multikulturalnosti, propisujući recepte bošnjačke renesanse. A na putu samooplemenjivanja najveća prepreka su, kako kaže slikar, "bastardi multikulturalnosti i suživota, poput sarajevskog *Oslobođenja*".

I tako, manje-više, čitav intervju do rata "jednog od najvećih jugoslavenskih slikara" protiče u naglašavanju njegovog bošnjaštva i propisivanju recepta Sarajlijama za bolju budućnost, uz količinu "neophodnog" nacionalizma (a, bogami, i rasizma), uvećanu za činjenicu da je gospodin Berber jednostavno, ipak, samo zdušio iz ovog grada. Kolegu, mog prijatelja koji je radio pomenuti intervju, pitao sam da li zna, a proposit Berberovih izliva bošnjaštva, šta je pomenuti radio tokom ove dvije godine u Zagrebu. Kaže mi da zna i, smješkajući se, dodaje

da njemu to nije bitno. E pa, za razliku od mog prijatelja i njegovih čitalaca, meni i mojim čitaocima jeste.

Naime, tokom rata između Hrvata i Bošnjaka (tačnije: uglavnom napada Hrvata na Bošnjake), u Zagrebu se sistematski (tačnije: sistemski) redovno javnim saopćenjima oglašavala grupa intelektualaca, koja je u vrijeme najvećih hrvatskih zločina nad Bošnjacima pisala otvorena pisma uglavnom predsjedniku Izetbegoviću, kojim ga poziva na "gušenje ekstremista u muslimanskim redovima", "povezanost, srodnost i interese naroda", "hrvatsko utočište našim izbjeglicama", i tra, la, la, la... U zavisnosti od trenutne situacije na ratištima i produktivnosti stroja za ubijanje Bošnjaka, mijenjala se i oštrina prijekora upućenih Izetbegoviću, ali su postojale dvije konstante: jedna je da su oni počinjali sa "Mi, Hrvati islamske vjere..." i druga je da je u grupi od nekoliko potpisnika, uglednih intelektualaca, uvijek bio i Mersad Berber.

Smatrajući da ovdje niko ne zna za ono što se, u najmanje, ne slaže sa njegovim izlivima bošnjaštva, Berber nam pomenutim intervjuom nudi i informacije o svom radu u proteklom ratnom periodu, posebno naglašavajući svoj angažman u najvećem projektu u istoriji hrvatskog kazališta. Moj prijatelj, koji nije maliciozan kao ja, nije mu postavio pitanje: "Sa čime se vremenski poklapa vaš rad na sceni Hrvatskog narodnog kazališta, gospodine Berber? Mislim, da li sa paljenjem džamije u Počitelju, rušenjem Starog mosta, otvaranjem Dretelja...?" No, Berberov intervju ima i vedriju stranu. Sjećate li se Nikoetine Bursaća kad mu je rečeno da "od danas nema Boga". E, tako i Berber u intervjuu priča o njegovim zajedničkim fotografijama sa Franjom Tuđmanom. Čuo Berber za (kon)federativni ugovor i Vašingtonski sporazum, pa konta da nama Franjo...

Januar 1993: Ekskluzivno - Ko je zapravo Emir Kusturica

Enigma zvana Pantelija S. Milisavljević (Autor: Abdullah Sidran)

Nakon dugog istraživanja, Koksara prva javnosti saopštava senzacionalnu vijest. Emir Kusturica nije Emir Kusturica. Dok se pravi Emir hrabro bori na fronti oko Sarajeva, četnički ideolozi manipulišu njegovim likom i djelom. Zašto se Emir skriva? Ko igra njegovu ulogu? Da li je vrijeme da javnost konačno dozna dugo zataškavanu istinu?

Do Emira Kusturice, borca jedne od ovdašnjih brdskih brigada, nije bilo nimalo lako doći. Jer, čovjek koji je u svijetu ostao zapamćen kao redatelj, sada već klasika evropske kinematografije i kao jedna od najkontroverznijih ličnosti na političkom terenu nekadašnje Jugoslavije, još od marta mjeseca nalazi se u prvim redovima odbrane grada od srpskog, fašističkog agresora.

Ova informacija je poput pravog VBR-a nedavno odjeknula u sarajevskim kuloarima, a *Koksara* je ta koja će prva javnosti prezentirati ovu senzacionalnu i uzbudljivu povijest, u momentima svojom dramaturgijom nalik na pravi triler.

Sve je počelo kada je prije mjesec dana naša patrola uhvatila dvojicu četnika koji sada svoje dane provode u Vojnom zatvoru "Viktor Bubanj", iščekivajući suđenje za svoja zlodjela. Jedan od njih, tridesetmogodišnji Milentije Bizetić, bivši bravar iz Pančeva, privukao je pažnju istražnih organa svojom neobičnom pričom kako je njegova jedinica krajem novembra u borbi zarobila nikog drugog do Emira Kusturicu, našeg slavnog redatelja. Iako četnici nisu mogli izvući nikakvo priznanje iz tog stasitog momka odjevenog u maskirnu uniformu sa oznakom Armije RBiH, Bizetić se kleo da je u pitanju bio Kusturica. Nakon dva dana zarobljeništva, prema Bizetićevim riječima, Kusturica je izveo spektakularni bijeg, pri tome likvidiravši petoricu četnika i uništivši im skladište municije.

Iako smo bili skloni da ovu priču pripišemo fantazijama pijanog četničkog uma, sasvim slučajno i neočekivano potvrda nam je došla od jednog visokog oficira naše armije. Nakon što

je uz zagonetni osmijeh saslušao našu priču, izrekao je tvrdnju koja je zapanjila sve trudbenike *Koksare*. "Nije u pitanju laž. Emir ne samo da je jedan od najhrabrijih boraca u našim redovima već je jedan od organizatora Zelenih beretki" - rekao nam je dotični oficir. Iako sa skepsom, odlučili smo da ovu izjavu uzmemo za ozbiljno. Prvo pitanje koje se time nametalo, bilo je pitanje identiteta čovjeka koji se krije pod imenom našeg slavnog sugrađanina i koji po svijetu snima filmove, šurujući istovremeno sa srpskim kolovodama. Povodom toga odmah smo aktivirali naše ekipe u Parizu i Beogradu. Nakon tegobnog istraživanja, poslali su izvještaj koji je prevazilazio i našu najluđu maštu.

Naime, Emir Kusturica koji je nedavno u svijetu održao premijeru svog novog filma, ustvari je niko drugi do najobičniji dvojnik i marioneta u rukama velikosrpske ekspanzionističke politike, stanoviti Pantelija S. Milisavljević. Pantelija sa uspjehom "glumi" Kusturicu već duže od godinu dana, širom svijeta crneći našu državu i šireći smrad dedinjskog nacionalizma. Iza njega stoji perfektno organizirana mašinerija kojom rukovodi lično Vojislav Šešelj, čovjek koji je zadužen i za pisanje Pantelijinih izjava kojim ovaj sablažnjava evropsku javnost. Agilni Šešelj se potrudio da za Panteliju nađe i redateljsku pozadinu, pa je Emirov navodni novi film Pantelija režirao po uputama Gorana Paskaljevića. Paskaljević pak sve upute daje iz Pantelijinog logističkog centra, smještenog u jednom od zloglasnih podruma Miloševićeve vile na Dedinju.

Pantelija S. Milisavljević i već prema ovome je kon troverzna ličnost, ali se prava slika o njemu dobija tek kada se slože svi djelići njegove biografije. Rođen u opskurnoj kragujevačkoj radničkoj porodici, već od rane mladosti svojim kriminalnim ponašanjem postaje poznat pravosudnim organima. Za vrijeme izdržavanja trogodišnje robije u Lepoglavi, Pantelijini zatvorski drugovi ukazuju mu na njegovu frapantnu sličnost sa tada već poznatim Kusturicom. Nakon izlaska iz zatvora, Milisavljević je pokušao da tu sličnost unovči, imitirajući bosanskog redatelja po palanačkim kafanama širom južne Srbije. Tu ga jednom prigodom primjećuje Sejdo Bajramović koji to odmah dojavljuje Šešelju. Dovode Panteliju u Beograd, i nakon što oduševljeni Milošević daje zeleno svjetlo, sve je spremno za provođenje plana Đurđevdan, kako je Mirjana Milošević kumovala ovoj akciji.

Nakon svega ovog, imali smo samo jedan cilj - pronaći pravog Emira Kusturicu. Poslije dvije sedmice napornog rada, trud nam se isplatio! Emir je pristao da porazgovara s jednim od naših novinara. Susret se zbija za vrijeme policijskog sata, u unutrašnjosti jednog porušenog sarajevskog kina, u ambijentu koji je bio Emirovo dirljivo podsjećanje na svoje sineastičke prve korake. Kada smo se nakon čekanja već pobojali da od susreta neće biti ništa, iznenadno se pojavljuje Emir u pratnji trojice šutljivih bosanskih oficira. Više nema nikakve sumnje, pred nama je lično Emir Kusturica! Vidno smršao, sa podočnjacima i pokojom borom više, kudrave kose skupljene u rep, šeretski se osmjehuje pročitavši zapanjenost na našim licima. Nudi nas cigarom i počinje priču. Govori brzo i odsječno, stalno pogledajući na sat. I već nakon deset minuta razgovor je gotov. Emir žuri u novu akciju, i zajedno sa svojim ljudima nestaje onako brzo i neprimjetno kao što su i došli. Prenosimo vam najzanimljivije dijelove Emirove priče.

- Moj burazeru, sve ti je počelo poslije *Doma za vešanje* kada me je Sloba, a koristeći se mojom obitelji, ucijenio da radim za njega. Nije mi bilo druge do preći u ilegalu, inače bi me ubili. Odmah sam se povezao sa ovdašnjim patriotskim pokretom i započeo pripreme za odbranu naše zemlje. I eto, i sam znaš kako je dalje išlo. Sada sam borac naše armije i radim na svim linijama. Ma, ljudi, izdržaćemo do kraja, ima da bradonje otjeramo do Drine. Ali, najteže mi padaju ove laži o meni i to što po dunjaluku radi taj moj dvojnik. Boli me to što raja konta da sam to zaista ja. Pa zar bih ja toliko pljuvao na svoju Bosnu i pravio četnicima

FEST u Beogradu, zar bih ja podržavao onog četničinu Slobu? Ali neka, sve će uskoro izaći na vidjelo, istina mora da pobijedi! I svi ovi miševi što su pisali protiv mene, ima da dobiju svoje. Reci tom svom Jergoviću da ću mu diktafon u žvalje nabiti. A Paskaljević će pojesti svoja muda, to neka se zna - završava Emir svoju priču, dajući glavom znak ljudima da je vrijeme da krenu. Ovo je svakako samo jedan mali dio cijele misterije. Mnogo detaljnije o ovom pročitat ćete u sljedećem broju, možda i u ekskluzivnom razgovoru sa Emirom. A ako ne vjerujete, do tada pogledajte fotografije. Ako laže koza, ne laže rog.

Januar 1993: Intervju - Affan Ramić

Umjetnost je moja religija (Autor: Marko Vešović)

Kad smo se pojavili na vratima, pokucali, pred nas je izišao čovjek sa šubarom na glavi. Poradovao se našoj posjeti, pristao na intervju, pomalo rezignirano, i samo stoga jer je to obaveza umjetnika. I, obaveza prema prijateljima. Sutra ćemo razgovarati, jer danas - upravo se spremio - ide na Žuč, tragom 1. Šaljapinove brigade ("Prije nego je postao Šaljapin, on je bio drvosječa", kaže), da skuplja "grančice za vatru". Uspjut je na stol, u improvizovanoj sobi za slikanje - jer je njegov atelje "ostao na Grbavici", iznio desetinu boca u kojima je, pri dnu, bio po prst viskija, martela, konjaka svih vrsta, proška, egzotičnih likera. U većini su male, ukrasne, reklamne bočice iz kojih su tekućine napola ishlapile, zato jer su "proizvedene u socijalističkim zemljama", tumači Affan Ramić. Tako je protekao sat razgovora kojem nije manjkalo radosti, ni tuge. Intervju je načinjen sutradan

Još jednom sam se uvjerio da neiskustvo - jer ovo je prvi intervju koji sam u životu napravio - ni u čemu i nikad ne može izići na dobro. Sa Semezdinom, skoknuo sam do Affana da ugovorimo dan kada ćemo ga snimiti. Ostali smo dva sata: razgaljen, pa još potpomognut prisustvom Mirze Idrizovića, svog dugogodišnjeg prijatelja, Affan je pričao k'o iz mitraljeza! "Ovakav je", reče mi Semezdin, kad iziđosmo na ulicu, i pokaza palac dignut uvis. Jeste, rekoh, Affan je ovakav, a mi smo preispoljni tokmaci: da smo ponijeli diktafon, sad bismo imali gotov intervju, i to prvorazredan. Vidjećeš, sutra uopšte neće moći da ponovi ovo današnje. Ili bar neće na način kako je danas pričao.

Što se djelimično i obistinilo. Kad smo u Affana uperili diktafon, umalo nije uvis podigao ruke, u znak predaje! Jer sad je trebalo da odigra ulogu čovjeka koji daje intervju. A igranje uloga kosi se sa dubljim Affanom, kakvog sam barem ja upoznao u posljednjih devet mjeseci. Jučer, pred prijateljima se njegova duša otvarala prirodno, kao cvijet pred svjetlom. Danas, diktafon je od nas napravio isljednike koji su došli da mu kliještima iščupaju priznanje. Stoga sam pokušao da od snimljenog materijala, i od stvari koje smo Semezdin i ja upamtili iz jučerašnjeg razgovora, napravim cjelinu. Vrag će znati koliko sam uspio.

- Ne bi trebalo da svojim pitanjima kopamo po tvojim ranama, još vrućim, ali ta je surovost neizbježna, jer si svoju izložbu pod nazivom *Dokumenti rata* 1992. posvetio sjenima svoga sina. Kaži nam nešto o svojoj nesreći?

Plaši me mogućnost da ljudi ne pomisle kako sam na smrti svog sina želio učariti kao slikar. To jest, bojim se da zli jezici ne kažu kako sam pogibiju svog jedinca iskoristio za javnu promociju sebe kao umjetnika.

Ustvari, to je sve što sam, zasad, kao otac i kao slikar, mogao preduzeti protiv njegovog nestanka sa zemlje: posvetiti njegovoj uspomeni djela koja sam od polovine jula do nedavno stvarao kao svoj jedini mogući odgovor neljudskim vremenima koja su nas snašla.

Doduše, bliski ljudi mi prigovaraju što nisam sina zaštitio. Što ga preko veze nisam sklonio sa prve borbene linije. Ali, računao sam, dvadeset šest mu je godina, dovoljno je star da o sebi odlučuje, imao je svoje razloge zbog kojih odlazi u borbu, koje sam ja morao poštovati.

Uostalom, u ratu ne možeš nikada biti dovoljno pametan: znam čovjeka koji je, za svoga sina, nabavio jednu od onih sto hiljada akreditacija i doveo ga sa prve linije u grad, gdje je poginuo

od granate! Najzad, i da sam intervenisao za svoga sina i izvukao ga iz rovova, na njegovo mjesto došao bi drugi mladić, i danas bi neka majka bila zavijena u crno, danas bi plakala nečija sestra ili brat.

Uzdao sam se u njegovu srećnu zvijezdu, uzdao sam se čak i u njegovu tankovijastost, vjerovao da će ga svi meci promašiti. A kad se izgubi sin, a uz to i jedinac, onda je to, kako se obično kaže, nenadoknadiv gubitak. Stotinu stvari, najednom, prestanu za tebe da postoje. U tvome svijetu zine rupa koja se nikad više ničim neće moći ispuniti.

- Tvoja nesreća je, rekao bih, utoliko veća što ne možeš utjehu potražiti na drugoj strani, jer koliko sam razumio iz našeg dosadašnjeg druženja - ti u Boga ne vjeruješ.

Jeste. Ateista sam. Postojimo samo na zemlji i samo jedanput. Doduše, moj ateizam iskupljen je, u neku ruku, mojim boravkom u umjetnosti koja se, smatram, svojom srži približava religiji. Nekad sam govorio: Kamenjar je moja religija, naslanjajući se na Camusa koji je (u *Kugi*, mislim) rekao: "More je moja religija." Jer ako nas religija okreće ka čistoti, ka poštenju, ka vjerovanju u Svrhu, onda i umjetnost u kojoj pokušavam da se preko crteža, preko kolorita, preko pikturalnosti, preko čisto likovnih elemenata, dakle, domognem istine i ljepote, onda sve to skupa može da bude jedna religija. Utjehe, ako je ima, moglo bi biti u pomisli da je moj sin poginuo u borbi protiv neljudi koji pokušavaju da iz našeg svijeta prognaju istinu i ljepotu.

- Iz jučerašnjeg razgovora s tobom, razumjeli smo da je Zuko Džumhur za tebe bio veliki žrec te istine i te ljepote.

Kojih nema izvan kontinuiteta, a Zuko je bio duh koji pazi da se taj kontinuitet ne prekine. Sjećam se, bili smo srednjoškolci, a možda već i studenti, ne znam, pa ljeti napušemo veliki šlauf i otisnemo se niz Neretvu sve do Čapljine, odakle smo se vraćali vozom ili čak pješke. Jednom, pristanemo u Počitelju, gdje sam prvi put vidio Zuku, u kAffani, pred njime bokalče rakije, kafa, pa orasi i smokve. Djelovao mi je, tada, kao Neko iz prošlih vremena, ne znaš sigurno je li vezir ili asker iz minulih vojni, tu zaboravljen, ustvari ostavljen da se preko njega sadašnjost i prošlost mogu sporazumjeti.

Jednom, pričamo o političkim i duhovnim pokretima u Bosni, dotakli smo se i fundamentalizma, o kojem je tada u javnosti počelo da se buba. Kaže mi Zuko: "Znaš li koji je najvažniji događaj u dosadašnjoj istoriji Bosne?" "Koji?" "Dolazak jezuita." "Kako?" "Jezuiti su Bosance natjerali da misle." "A prije? Šta je bilo prije toga?" "Prije toga, Bosanci su znali samo za degenek!" Da je živ, vjerovatno bi ovaj današnji, ovaj četnički degenek proglasio drugim najvažnijim događajem u istoriji Bosne, i možda bi zaključio da, nakon ovoga degeneka, nije nam druge nego da - iznova počnemo misliti.

Zuko je u svemu tražio ljudsku mjeru. Odemo jednom na more. Zuko se u vodi kiselio boga pitaj koliko. Ne ide, veli mi u neka doba. Čuj - ne ide, a ne vadi se iz mora. Nije to to, kaže, nego hajdemo u Počitelj. Mi tamo, a on će: "Kad bismo se negdje mogli okupati?" A šta si drugo vazdan i činio? - pitam. On - u Neretvu, i sve od meraka ohohoče! "Ovo ti je za mene", kaže. "Jebeš more, vazda sam se pred njime pitao: šta ću ja ovoliko mali kraj onoliko velike vode. Meni je rijeka - taman." I bilo mu je taman sve što je po ljudskoj mjeri. Uopšte, volio je stvari koje niti čovjeka suočavaju sa njegovom sićušnoću, niti ga navode da oholo uобрази da je prevažan i prevelik. Nego - onako.

Zuku je bio glas da postaje, kako stari, sve veći musliman, a, po meni, radilo se ipak o drugome: kako se bližio smrti, postajao je sve više mudrac, na istočnjački način, a to dvoje nije isto.

- Ali mi se čini da jeste gotovo isto kad pričaš o Zuki i kad pričaš o svojoj kući u Počitelju. To dvoje, izgleda, sačinjava bitnu jednačinu u tvom duhovnom svijetu?

Zuko je došao, jednom, kod mene na kafu, a ostao tri dana. Vjerovatno ga je zarobio ambijent u kojem sam našao utočište za svoj duh i azil za svoj mir. Od avlije, koju sam popločao, ona je kao amfiteatar, u stijenama je, a opasana zidom, jer to je ženski dio muslimanske avlije koji je bio opasan zidom zna se iz kojih razloga, od te avlije pa gore, do nebesa - sve mu se činilo posebnim. Izvečer, zagleda se u nebo pa kaže: "Uf, kolike su zvijezde ovdje kod tebe." Kao da sam i komad neba nad svojom kućom, bogati, naručivao po svome ukusu!

A ja sam tu kuću pravio po instinktu, i kad je ko pohvali, branio sam se da u njoj nema mnogo moje zasluge, jer sam samo slijedio, njuhom, dundersku zamisao koju sam naslutio u toj ruševini iz vremena kad je Počitelj još bio na prelazu između sela i grada a već imao i han i mejtef i medresu i džamiju i hamam, a nastajao je i pod uticajima dalmatinske arhitekture. Oko gradnje te kuće pomogli su mi i razgovori sa starcima koji su pamtili vrijeme kad se u Počitelju moglo, od gornje do donje kapije, saći sve preko krovova, i kad su dućani bili u raznim bojama, nije bilo, kao danas, natpisa GRANAP ili SAMOUSLUGA nego je majka slala dijete u, recimo, plavi dućan da joj kupi to i to.

- Pasternak kaže da novo nastaje ushićenim podražavanjem starog. Ti si, izgleda, jureći misao onog dundera, uhvatio samog sebe?

Izgleda. Zuko je, pored mog truda da vratim život ruševini, bio oduševljen što sam praveći kuću poštovao stari adet, to je kamenita, kamena kuća sa gredama koje sam mećao na stari način. Prvo dođu grede, pa daščice, pa trska, pa malter, i tako se dobije jedna grafička kontrastna varijanta koja je, po senzibilitetu, negdje blizu mome slikarstvu. Kuća, kad se uđe, djeluje kao potleušica, jer se prvo ulazi na najgornji sprat, a potom je kuća pratila teren, pošto je u stijenu, i padala u baštu sve naniže, i kako se god spuštala, tako se otkrivaju sve novi prostori, u kojima se najednom nađe veliki komad stijene.

Savjetovali su mi da to miniram, da protjeram, je li, taj komad divljine iz svoga doma!

Došao majstor i donio visak. "Šta će ti, Alija, taj visak?", pitam. "Kako šta će mi? Pa da pratim zid, da ne ode ukoso." E, sad, objasni ti njemu da i jeste stvar baš u tome "ukoso", da baš u njemu ima mrva života. I objasnim mu da se danas pravilna forma doživljava uglavnom kao mrtva!

Jer ja sam ostavio prošle grede iz stare kuće da strše iz zida kao crni čađavi klinovi, kao zubi, i podsjećaju me na ruševinu iz koje je sadašnja kuća ustala. I samo sam sve to digao dvadesetak centi i ostavio tako, a zid otišao malo u stranu. I sad mi dolazi da malteriše majstor koji bi koristio visak, htio bi da nabaca sloj maltera, pa da se to osuši, pa drugi, pa treći, pa da izravna po propisu, da po današnjemu sve ugladi, a ja sam drugo ganjo, ostavio sam neke zidove nemalterisane, neke sam samo fugirao, neke malterisao, neke okrečio preko kamena, pazeći kakvu ću likovnu igru dobiti s obzirom na svjetlo koje pada kroz prozor i s obzirom na stijenu kao stijenu.

Neće majstor po mome! Čuvam, veli, obraz. Kakav obraz? Kad bih uradio kako ti hoćeš, ljudi bi došli da te pitaju: Ko ti je ovo radio? Ti bi rekao: Alija! I tako, ode moj majstorski obraz, zavazda!

A komšije me neprestano pitaju: kad misliš useliti u ovu tvoju kuću? A ja uselio boga pitaj kada. Za mene, kuća je odavno gotova, a oni ne vjeruju, jer čekaju da ubacim kauče i trosjede i slične divote!

A kad mi dođu prijatelji, pa stave najlonsku kesu na avlijski sto, ja im ne kažem ništa, da se ne bi naljutili, a isto mi je k'o da su mi pljunuli i na taj sto i na tu avliju! Jer sto je "vikiški", od jakih debelih greda, kraj njega kamena sećija, i šta onda tu ima da traži najlonska kesa? Ne mrzim plastiku, smatram je na sto načina korisnom, ali je doživljam kao uvredu u mojoj avliji, uvredu elementima od kojih je napravljena, uvredu toplini tog drveta i istinitosti toga kamena patiniranog od kiša i vjetrova hercegovačkih.

- Slatko je, i tužno u isti mah, slušati tvoj monolog o gradnji kuće dok Karadžić, p'jan od rušenja, rastura sve, od potleušice do nebodera, i pravi na stotine hiljada beskućnika. Moramo se, nažalost, iz predratnog Počitelja vratiti u ratno Sarajevo. Daj mi nekolike slike, videne tvojim očima, u kojim se sažima svekolika mora i groza u kojima smo!

Prolazio sam Alipašinim Poljem onoga dana kad je granata pobila ne znam više koliko ljudi kod pijace. Vidio sam na trotoaru ljudski mozak koji se puši. Ko to jednom vidi, više nikad neće biti što je bio tren ranije. Ni svijet mu neće ostati onaj prijašnji. A drugi put, u ulici kod Svjetlosti, ne u Miskinovoj, to je bilo kasnije, pala je granata, i koliko god čovjek bio plemenit i spreman da pomogne, svi smo pobjegli u haustore, proradio u nama instinkt za samoodržanje, a i bila je tada priča da odmah ne treba prilećeti žrtvama, jer ovi sa brda imaju običaj da ispale nekolike granate zaredom. Prvi koji su žrtvama prišli bili su psi, ispaćeni i podvijenih repova, koji su počeli da jedu komade ljudskoga mesa.

Na to smo svi istrčali iz haustora, otjerali pse, i pokušali da preduzmemo šta se moglo... Ili onaj starac, ima mu preko osamdeset godina, oduvijek je volio vino i cigarete. Nađem flašu vina da ga obradujem poklonom. Donio sam ti nešto, kažem. On dobro ne vidi, uzme lupu, i pod njom posmatra moj poklon. Pa uzvikne: "Viiino!" Onda metne flašu na prsa, prigrli je i počne da se njiše, kao majka kad uspavljuje čedo, samo što još ne zapjevuši *Nina nena...*

- Na koji način je sve to ulazilo u tvoje slike?

Prvih mjeseci nisam mogao ništa da uradim. U julu su počele nastajati slike koje su moja instinktivna reakcija na katastrofu a trebalo bi da budu i pokušaj njenog metafizičkog obasjanja. Prvih mjeseci, mislim da smo svi mi bili izgubljeni, ko više ko manje, i u nesporazumu sa samima sobom i sa stvarima koje su se dešavale mimo nas a nismo znali gdje da ih smjestimo, jer nije postojao okvir u kojem bi postale razumu dokučive. Jer, ovo što nam se devet mjeseci dešava - izvan je svega što ulazi u moralni prtljag čovječanstva, ovo čak nije ni rat, jer se i ratovi vode pod izvjesnim pravilima, imaju svoju etiku. Ovoj katastrofi naš razum, naprosto, ne zna s koje strane da priđe. Moje slike, dijelom, trebalo bi da idu preko te stvarnosti, kako bi dohvatile čistu likovnost, jer život koji se oteo svim zakonima možeš bar podvrgnuti zakonitostima slike. Stoga, na mojoj izložbi ima slika koje su napatuk gdje je rodno mjesto mog likovnog doživljaja svijeta, a na drugoj strani su "spržotine", dovoljno ubjedljive i rječite same po sebi da im ne treba nikakvo objašnjenje, i koje stoje umjesto slike, i zbog toga nisu samo goli dokument, nego svjedoče o porazu slike pred zbiljom.

- Odakle si uzimao sve te spržotine?

Mislim da svaka potleušica, svaka stračara doživljavaju svu dramatiku rata jednako kao i kuće sa velikom kulturnom ili ekonomskom ili privrednom vrijednošću. Uzimao sam dokumente iz Gradske biblioteke, iz Vijećnice, iz Orijentalnog instituta, iz Crkve Svetog Vinka, pa kuća na uglu Kralja Tomislava i Danijela Ozme, pa Hepok, pa Glavna pošta...

- A gdje je rodna kuća tvoje likovne uobrazilje?

Po duhovnom habitusu, ja sam Mediteranac. Istina, prvih godina živio sam u Derventi, odakle smo preselili u Mostar, koji je zapravo jezgro moga djetinjstva i moga bića. Moji su upamtili da sam, kad smo došli u Mostar, upitao: kako se zove rijeka u njemu? Neretva, odgovorili su mi. A zašto, rekao sam, onda oni (mislio sam na Dervenčane) svoju Neretvu zovu Ukrina? Tu slutim nešto važno: u dječijim očima, već od prvog pogleda, Neretva je postala - praobrazac rijeke!

Februar 1993: Drage moje, dobri moji

Glas za gruba vremena (Autor: Alma Lazarevska)

Javljale su mu se domaćice, penzioneri, djeca, radnice treće smjene kojima je, na neviđeno, znao reći da su lijepe, dajući im tako podstreka da se uistinu i uljepšaju, njima koje su odavno zaboravile sve valjane razloge uljepšavanja. U tome je jednostavna tajna mudrosti Željka Ružičića. Lijep si kad se uljepšaš. Ako sam ti rekao da si lijepa, obavezujem te da se uljepšaš

Ovaj tekst nastaje uz bojazan da mu vremenska distanca što ga dijeli od povoda ne da prioritetno nekrološki značaj. To bi umanjilo značenje fenomena o kojem je riječ i gestu postavilo u ravan puke konvencionalnosti. Uostalom, krivica je ispisivača novinske hartije pa i potpisnice ovih redaka što su olako prelazili preko fenomena koji je bio uočljiv na nivou snažne usmene potvrde, a da mu zapis nije poklonio makar konvencionalni osvrt. E da bi smrt, taj kruti konvencionalista, konačno isporučila nalog.

Poginuo je Željko Ružičić, najdraži sarajevski radio i, uopšte, medijski lik. Ova je smrt u gradu u kome je pogibija postala "nešto sasvim ljudsko" proizvela rijetko žestok kolektivni osjećaj, kako to samo može događaj koji ima svojstvo medija, a "medij jeste poruka", ma šta pod tim podrazumijevali.

Vijest je prostrujala rijetkim sarajevskim novinarskim telefonima kao obavijest iz mrtvačnice da treba "identificirati leš". Činjenica koja je već na nivou riječi ("identificirati leš") nespojiva sa svijetom kojem pripada medijski lik Željka Ružičića. Činjenica nemoguća, neprimjerena i nespojiva! Kao kad se autor odluči da ubije dragi lik iz popularnog serijala, olako zaboravljajući da je konačni vlasnik njegovog života publika. Kao što je "opšta činjenica" da ljudi umiru, neviđeno opšta da ljudi u Sarajevu ginu, nemoguće je, nelogično je i medijski neprimjereno da umre "najdraži lik".

Kojeg sam, inače, primijetila prije godinu dana, povirujući tad sedmogodišnjeg S-a, ljubomorno zatvorenog u sobi s radijom, svake subote ujutro. Jer je ponosno pronašao svoj odgovor na roditeljsko buljenje u novine, veseli glas koji mu kaže "drage moje, dobri moji"!

Subotnja doza slatkorječiive ljubaznosti u svijetu u kome su jednako usamljeni i sedmogodišnji dječaci i njihovi roditelji! Samo je pitanje zrelosti, lukavstva i discipline kako i koliko to pokazuju.

Željko Ružičić se obraćao onima koji tu činjenicu nevino, naivno, prostodušno priznaju. Stoga njegova popularnost i nije imala valjanu estetsko-medijsku valorizaciju jer nju uglavnom dijele oni što od prostodušnosti zaziru, znalački upućeni u medije, ali jednako neznalice pred prostom činjenicom da je ovo grubo vrijeme i da su ovo grubi prostori i da je ovdje čovjeku potrebna, prosto, lijepa riječ.

Pred tom činjenicom se topi univerzalna medijska logika. Medijski znalac je mogao podsmješljivo odmahnuti rukom, ali je neporecivo fascinirao kontakt koji je Željko Ružičić uspostavljao sa slušaocima. Javljale su mu se domaćice, penzioneri, djeca, radnice treće smjene kojima je, na neviđeno, znao reći da su lijepe, dajući im tako podstreka da se uistinu i uljepšaju, njima koje su poodavno zaboravile sve valjane razloge uljepšavanja. U tome je jednostavna tajna mudrosti Željka Ružičića. Lijep si kad se uljepšaš. Ako sam ti rekao da si lijepa, obavezujem te da se uljepšaš!

Nastup Željka Ružičića imao je jednostavnu i u me dijskom smislu nezgrapnu dramaturgiju pučke propovijedi, naivnog i vedrog vaza. Ovaj u sušti ni staromodni nastup bio je namijenjen ovdašnjem čovjeku kojeg zlo zbunjuje ("šta nam rade") i koji strašno pati kad se rasture njegovi mali, svakodnevni rituali ("eh, da nam je sad kafu"). Željko Ružičić je u tom smislu bio sedativ, ma koliko se ljubomorno mrštili diplomirani psihoterapeuti koji napaćenim izbjeglicama još uvijek poturaju formulare sa stupidnim pitanjima, ne znajući da njima treba pozdrav, mrva mira i da me bar malo uvažavaš.

Željko Ružičić je bio, što bi bez negativnih konotacija rekla definicija jednog američkog teoretičara medija, "umjetnik sreće". A ona je na ovim prostorima uvijek bila skromno zahtjevna. Pomenuta mrva mira, jutarnja kafa i da svira radio.

Terapija Željka Ružičića je u ratu stekla atribut ratna, što nije uspjelo svim onim neinteligentnima i nesenzibilcima koji se, kaobajagi, ovom djelatnošću zvanično bave. I dok su zvaničnici opaljivali one glupave informacije da je "neprijatelj u rasulu" i da u njegovim redovima "vlada panika i raskol", na što se i najneviniji podrumski publikum znao grohotom nasmijati, Željko Ružičić je uspijevao da nametne osjećaj da prefrigani i lukavi Radovan Karadžić jeste tek Jadovan. I da ga tako naivno minimalizira! Baš kao što je Paja Patak za vrijeme Drugog svjetskog rata sa filmskog platna poručivao "Hajl, hajl, pravo Hitleru u lice."

Stvar je, naravno, grubosti srca i nepopustljivosti zdravog razuma koliko ćete se ovakvoj terapiji pre pustiti i koliko ćete u krajnje konzekvence njene moći povjerovati. Uostalom, ona ih i ne obećava. Ona podstiče! U svakom slučaju, efikasnija od onih zvaničnih, grohotom se smijem, saopštenja. I tu su se, konačno, znalci medija morali složiti sa ljudima koji imaju sitne i nježne zahtjeve srca. U ovo grubo vrijeme!

Čak je i u nekrološke svrhe nepreporučljivo i otužno reći da si otplakao nečiju smrt. Ali, kao što rekoh, pogibija Željka Ružičića jeste medij, jeste poruka. Razum mi je još u aprilu kazao da svako u ovom gradu jeste kandidat pogibije. Danas sam to spoznala srcem. Strašno i konačno! U gradu u kome je granata ubila lik ("najdraži lik!") nestaje tanka nada da se stopostotno može bar preživjeti. Red golih fakata više ne može uljepšati ni najsrčaniji "umjetnik sreće". Koji je, uostalom, mrtav i čiji je serijal, čiji je lik, po logici medija, s njegovom smrću nestao.

Hoće li se neko u ovom gradu, koji olako prelazi preko svojih vrijednosti, sjetiti da utemelji nagradu za "najdražeg radio-voditelja" koja bi, naravno, nosila ime Željka Ružičića? Znalci medija nisu skloni atributu "najdraži" (sklon mu je onaj, sad osmogodišnji dječak, radnice treće smjene i penzioneri) kao što, inače, nisu skloni razlozima srca.

Koje, konačno, treba uvažavati (makar na nivou "umjetnosti sreće") jer su se u ovom gradu pokazali kao temeljno važeći.

Sarajevski duh

Trijumf volje (Autor: Vedrana Seksan)

Jedne je prilike Nermin Tulić, sarajevski glumac i direktor Pozorišta mladih, izjavio kako mu nedostaje rat jer smo u ratu bili bolji ljudi. Da li smo, stvarno, bili bolji? Bili smo, u svakom slučaju, kulturniji. Preko stotinu održanih izložbi, preko 40 premijera i deset obnovljenih predstava, medijski projekti tipa RatArt i fenomenalni tekstovi rahmetli Karima Zaimovića o stripu, pa čak i Tennis magazin, u vremenu kada su se specijaliteti od riže i makarona po restoranima nudili za fantastičnih 50 maraka, to dokazuju

Da me ubijete, ne sjećam se tačno koja je predstava bila u pitanju, ali se sjećam da sam tog šestog aprila jedno, brat-bratu, četiri sata imala viklere na glavi i birala odjeću za pozorište. Kad je ozbiljno zapucalo, moja mama je iz kreveta dobacila samo kako ona iz svoje kuće na sedmom spratu jedne tipične socijalističke zgrade "neće mrdnut", a ja sam bila u fazi konačnog glanca.

Kad nam je metak ušao kroz prozor i prošao kroz jastuk nekih pet centimetara od mjesta na kojem je ležala, završili smo u haustoru (treba li reći na čiju inicijativu?). Sve do osam sati sam se nadala. Čak promijenila cipele. Popravljala maskaru. U pola devet sam na stepenicama otvorila svoj prvi ratni pasijans. I tako...

Kada sam sistemom "ti si dobrovoljac" određena da pišem kako je Sarajevo pružilo duhovni otpor opsadi, što bi značilo pročitati nekih 1.460 Oslobođenja, plus sve primjerke svih drugih novina (srećom, malo ih je izlazilo), nisam imala pojma kako će putovanje kroz vrste papira, štampe, nagli gubitak ćiriličnih stranica paralelno sa povećanjem broja onih na kojima su od ljudi ostajale samo slike, zapravo biti putovanje kroz vrijeme. I to ono najgore moguće, patetično putovanje. Ono koje završi tekстом kojeg pišeš u "ja" formi. I zbog kojeg ti je uvijek neprijatno.

A počelo je ovako: "Generacija učenika II muške gimnazije koji su maturirali 1957. odlažu proslavu 35 godina mature za nekoliko dana, do konačnog oslobođenja našeg grada." Ovakav

oglas u dnevnom listu Oslobođenje izašao je 27. juna. Prve ratne godine. Mjesec dana nakon što je granata pala u red za hljeb u ulici Vase Miskina. Gotovo mjesec dana od polijetanja posljednjeg aviona JAT-a sa sarajevskog aerodroma. Dvadesetak dana od prve zabilježene haustorske priredbe u ulici Danila Đokića 23. Sedamnaest dana nakon što je granata koja je pala na tri metra od kase u kojoj je čuvana, gotovo uništila Hagadu. Petnaestak dana nakon što je umjesto obaveznog TV programa izašla vijest kako Milošević daje ostavku. Deset dana nakon što je na naslovnoj strani najavljena deblokada za četiri dana.

I četiri godine prije nego što će se, ako su ostali živi i dosljedni svojoj odluci, moći sresti maturanti Druge gimnazije.

Drugog juna tog prvog ratnog ljeta, naslovom U svijet sa ljiljanima, promovisan je novi pasoš građana Bosne i Hercegovine. Koliko ćemo putovati po svijetu sa ljiljanima pokazalo se samo nekoliko dana kasnije, kada su izabranici novoformljenog Olimpijskog komiteta BiH krenuli na pripreme. I vratili se prije nego što su pošli. Nisu im dozvolile vlasti Srpske Republike BiH. Zaustavili su ih na prvoj barikadi (negdje kod aerodroma) i poslali kući. Bez obzira na sve molbe, zahtjeve i apele poslanske svijetu i predstavnicima tog svijeta u vidu UNPROFOR vojnika, oficira i pomoćnog osoblja, Vlada Srpske Republike bila je jača. Olimpijcima je (barem se tada tako činilo) ostalo samo da pjevaju borbene.

A barem je borbenih bilo. Doduše, ne toliko koliko akreditacija, ali sasvim dovoljno da se pjeva danima. I da ih svi složno zapjevamo. Od 28. maja, kada je formiran štab estradnih, sportskih, teatarskih i filmskih radnika, pa do dana kada su zapjevali i olimpijci, snimljeno je i promovisano deset novih pjesama i spotova koji "veličaju našu borbu". Tako je 14. juna promovisana pjesma za koju je tekst telefonski izdiktirao vojvođanski prijatelj Sarajeva Đorđe Balašević i koja je poručivala kako će sve proći samo će Sarajeva biti.

Nakon samo tri mjeseca rata, svakom trezvenom čovjeku ovo bi bila sumnjiva konstatacija. Između ostalih stambenih zgrada i kuća, uništeni su zgrada Pošte, bivša Fabrika duhana, Orijentalni institut sa zbirkom rukopisa, zgrada Muzeja XIV ZOI... Svakom čovjeku koji nije bio u Sarajevu. U kojem je trezvenost tada, uza sve zalihe šminkerskih pića duginih boja iz barova mama i tata i ispaljenih komšija, bila i više nego upitna.

Pušili smo svi Dok su padale granate (a moja tetka javila kako je čula da zapravo one i nisu opasne koliko oni komadići koji lete kada granata eksplodira), u gradu, koji se odjednom skupio na veličinu otkuhane vunene čarape, bilo je sve manje ljudi i sve više ideja. Pokrenuta je inicijativa da se zaštiti kulturno-historijska baština. Počeli su prvi ratni Sarajevski dani poezije. Organizovana olimpijada u šahu u mjesnoj zajednici Alipašino Polje B faza, na koju se prijavilo 70 ekipa. Organizovano prvo ratno kulturno veče na kojem je violončelo svirao Vedran Smajlović, a poeziju Maka Dizdara, Tina Ujevića i Branka Miljkovića govorio Miki Trifunov. Usvojen je novi znak RTV BiH, čiji je dizajner bio Mile Srdanović iz Zenice, koji je svoj prijedlog poslao faksom.

I koji mi u Sarajevu nismo mogli vidjeti. Nestalo nam struje.

Dan prije nego nam je stigao prvi posjetilac iz inostranstva, a uz to još i predsjednik Francuske, uz izjave "Sarajlije su hrabri ljudi" i "Niko ne smije da krši ljudska prava", izvjesna Zvezdana

Bošković našla je geler u cigareti izvučenoj iz kutije plave Morave. Da je pušenje opasno za zdravlje obavijestili su nas i pripadnici MUP-a, koji su izdali sopćenje u kojem se kaže kako su cigarete na bh. tržištu zatrovane. Zatrovalo ih na Palama, pa pustilo da se prodaju u Sarajevu. Čime su zatrovane? Uz duhan instalirali opijum.

Mogućno je stoga da se Bob Geldof napušio Morave pa izašao sa prijedlogom da se, nekoliko dana nakon što je UNPROFOR uspješno oslobodio aerodrom, organizuje koncert na istom mjestu na kojem bi nastupile sve svjetske zvijezde rocka i popa, prodavale se karte, a prihod išao za obnovu Sarajeva. Možda su napušeni bili i fudbaleri BiH koji su u Skenderiji odigrali prvu ratnu utakmicu protiv najboljih nogometaša UNPROFOR-a i odrali ih od guzova rezultatom 25 naprema 5. Sumnje se povećavaju kada su u pitanju tadašnji entuzijasti u Ministarstvu kulture, koji su, samo deset dana nakon što je izgorjela Vijećnica, dogovorili njenu obnovu (oni, kao, sve plaćaju) i najavili da biblioteka uskoro počinje sa radom. Ili, kada je u pitanju tročlana komisija za koordinaciju obnavljanja porušenih olimpijskih objekata. Ili, Udruženje filmskih radnika, koje je za tu godinu planiralo snimanje tri igrana filma i 15 dokumentarnih.

Ljudi, ljeto je 1992. Šta vam je, tek je počelo?

Ama, pušili smo svi!

I to naročito naslove u novinama tipa Danas je dan odluke (12. august 1992), Deblokada teče po planu (1. septembar 1992) ili Deblokada sigurno prije zime (13. septembar 1992). Koliko je Milošević puta dao ostavku, bivao smijenjen ili pobudalio, suvišno je i pisati. Struje uporno nije bilo, voda se već donosila u kanisterima sa obaveznim imenom i prezimenom napisanim flomasterom, uvedena je hrana na tačkice, a Vedran Smajlović je odsvirao Albinonijev Adagio u ulici Vase Miskina, tačno u podne, kao dio svoje molbe svim muzičarima svijeta da toga dana, ma gdje bili, urade to isto.

Ghali umjesto Djeda Mraza U ljeto 1992. zabilježeno je i prvo ratno vjenčanje. U ponedjeljak 29. juna, u uniformama TO vjenčala su se dva para. A Sarajevo se počelo vezivati uz riječ duh. I vrijeme se, umjesto na novu i staru eru, počelo mjeriti kao prijeratno i ratno.

Počinju prve predstave, izložbe, koncerti za borce i za civile, dječije priredbe, maskenbali u skloništima, upis prvačića i planovi za snimanje TV drama, koje se ne snimaju ni danas - deset godina kasnije. Igra se predstava Siroti, mali hrčki, za koju ne piše ko igra, ali piše da su u publici bili Zlatko Lagumdžija, Jusuf Pušina i Nikola Kovač. Novooformljeni teatar SARTR igra šestog septembra premijeru predstave Sklonište; studenti ASU, koja počinje sa radom, igraju dječiju predstavu Čika-Bajkine bajke; Vesela sveska slavi četrdesetogodišnjicu postojanja u podrumskim igraonicama; u galeriji Paleta izložba Arsenali zla, na kojoj su izloženi oni komadići što ubijaju i meci sakupljeni po gradu.

A grad postaje jedno dvadeset ulica sa raskrsnicama zagrađenim izgorjelim autobusima ili blokovima cementa na kojima piše Pink Floyd.

Nekoliko dana nakon što je Zlatan Saračević na stadionu u Barceloni ponio zastavu sa ljiljanima i tako poručio če(tni)kpointerima iz Srpske Republike da se smije najslađe onaj koji se nasmije zadnji, promovisan je i bh. novac. Za do tada već ustaljeno platežno sredstvo Sarajlija, njemačku marku, mijenjao se u omjeru 35.000 dinara za 100 maraka. Crni hljeb koštao je 800 dinara,

kilogram šećera 2.000 dinara, Marlboro 8.800 dinara, a penzioneri su obaviješteni da će penzije biti isplaćene - ako bude para. Šta ima novo?

Izgorio je hotel Evropa, promovisan novi grb Grada Sarajeva, planirano snimanje filma po drami Sklonište, za koji bi bilo potrebno oko 400.000 maraka, a Juso Prelo u Oslobođenju vodi rat protiv krilatice sarajevski duh kolumnom u kojoj, između ostalog, piše: "Kad bi se u sličnoj situaciji našli građani Madrida ili Barcelone, ne bi im trebao čuveni sarajevski duh da pronađu vodu ili hranu, već bi počela borba za preživljavanje."

Sarajevski duh je ono što Prelo nije shvatio. A shvatio bi da je pročitao novinu za koju je pisao u naredna dva broja. Tako je 28. augusta javilo da je na jednom neboderu na Trgu Pere Kosorića okačena zastava slobode sa ljiljanima. Narednog dana neboder je zapaljen.

Došla nam je jesen.

U oktobru se na bh. tržištu pojavila kokakola. Petog novembra je Bill Clinton izabran za predsjednika SAD-a. Istog dana umrla je posljednja životinja u Pionirskoj dolini. U novembru je premijerno izveden mjuzikl Kosa u Kamernom teatru. U decembru je završeno emitovanje serije Vjetrovi rata u okviru noćnog programa TV BiH, raspisan je konkurs za Pjesmu Evrovizije, prvu predstavnicu BiH, i najavljeno da će nam za Novu godinu umjesto Djeda Mraza doći Boutros Boutros Ghali.

Sretnu Novu 1993. čestitao nam je predsjednik Alija Izetbegović porukom: "Sloboda je jedini izlaz."

Period užasne naivnosti zamijenio je period očajja. Shvatili smo da su četiri dana potrebna za deblokadu četiri dana nosilaca crnog pojasa. Jako duga.

U šporetu Blagojević Smederevo tog su januara naložene moje klizaljke, od kojih su ostali jedino noževi, i disko rolšule (tako smo ih zvali u doba kada nije bilo oneline skates), od kojih nije ostalo ništa, samo je užasno smrdjelo; u humanitarnoj pomoći stizalo je brašno, urijedili su lanč-paketi američke vojske, najavljena je premijera novog filma Emira Kusturice u Beogradu, a Oslobođenje je pisalo kako Radovan Karadžić prijeti atomskom bombom.

Sirove strasti U bazi stranih novinara, hotelu Holiday Inn, promovisana je nova bh. poštanska marka. Činjenica da je pošta iz grada izlazila samo i isključivo uz pomoć stanovnika tog hotela, Crvenog križa i Dobrotvora, i da marke apsolutno nisu trebale, nije značila ništa. Kao što nikome ništa nije značilo ni to što je RAI predložio Sarajevo za Nobelovu nagradu za mir. Nagradu za upornost definitivno je odnijela Sarajevska zima - najavljena i održana po planu.

U januaru je EZ dala agresoru rok 15 dana, iz vodovoda su nam obećavali vodu, iz Elektroprivrede struju, žiri za izbor pjesme koja će nas predstavljati na Eurosongu bio je zatran pjesmama, a Clinton je tražio da se ispita da li je Milošević zločinac. Počasne doktorate Univerziteta u Sarajevu dobili su Cushman i Levy. SARTR je na repertoaru imao čak tri predstave. Do toga dana održano je toliko izložbi da su i dnevne novine odustale od brojanja.

Tog je mjeseca promovisan prvi ratni animirani film Nedžada Begovića Provakacija čula, a dokumentarni film Let iznad Bosne Nedima Lončarevića i Nedima Džuherića prikazan je u Cannesu. Samo dan prije nego što su počeli mirovni pregovori u Ženevi.

Sa isključenim televizorima Sarajevo je postalo grad teatra. Predstave su se igrale pod svijećama, ali to nije smetalo nikome. Naročito ne publici. U Kamernom teatru Haris Pašović režirao je predstavu Grad, Narodno pozorište je uposlilo Sulejmana Kupusovića, koji je na scenu postavio Majku Ahmeda Muradbegovića, svi smo pjevali Sva bol svijeta je noćas u Bosni, ostajem da bolu prkosim... A broj građana se tanjio.

Ivan Sokolov i Vesna Bašagić postali su prvi najbolji sportisti BiH. Oslobođenje je postalo list godine u svijetu. Održan je ratni rock koncert na kojem su svirali Amra Daca i Mr Amir, Mjesečari, Teška industrija, Kike i veliki cirkus... Sredinom februara otvoreno je prvo ratno kino na Otvorenoj sceni Obala. Prvi prikazani film bio je Terminator. Ali se definitivno tražila karta više za Sirove strasti sa Sharon Stone u glavnoj ulozi. Sve je zanimao odgovor na samo jedno pitanje - vidi li se stvarno ono?

Kao prvoaprilska šala te 1993. došlo je saopćenje sarajevske mljekare koja je najavljivala sladoled u situaciji kada smo mlijeko u prahu mijenjali za drva i cigare. Mijenjali, mijenjali, pa odustali i počeli uzgajati vlastite. Zabilježeno je tako da su podnesene 22 krivične prijave protiv uzgajivača koji su vodu sakupljenu na Pivari trošili na zalijevanje rijetke biljke smijuljice.

Joan, Susan, Annie U Sarajevo su počeli stizati stranci koji su nas voljeli, koji su tražili svojih pet minuta slave ili koji su željeli da nađu sebi mladu. Stigla nam je Joan Baez i dala izjavu za Dane: "Mislim da je muzika jako bitna za uzdizanje duha, što uostalom i predstavlja razlog mog dolaska ovdje. Jedan stih pjesme Bread and Roses kaže: 'Dajte nam kruha, ali dajte nam i ruže.' Svijet je poslao nešto kruha, ali ne živi se samo od toga. Muzika je potrebna duši i to je doista jedini razlog mog dolaska ovdje."

Susan Sontag je došla ponovo, ovoga puta da radi predstavu Čekajući Godota, a neki nesretni Amerikanac je naletio na tanak led i priženio Sarajku. Na Evroviziji je pobijedila Irska, Fazla je bio "sjajan" - šesnaesti, otvoren je prvi ratni vrtić i pokrenuta manifestacija Ljeto u Kamernom - jedna od rijetkih ratnih stvari koja se održala do danas.

U maju te godine dobili smo prvu Miss opkoljenog Sarajeva. Inela Nogić pronijela je natpis na kojem je pisalo "Ne dozvolite da nas ubiju" kada je već bilo jasno da će nas ubijati sve dok im bude ćeif. Mi smo čekali Godota. I dočekali premijeru koja se igrala u Pozorištu mladih.

U oktobru je održana izložba fotografija Annie Leibovitz Sarajevski portreti i otvoren je nevjerovatni i neponovljivi prvi Sarajevo Film Festival. Sjećat ćemo se svih filmova, jer smo ih gledali sve. Do kraja svijeta Wima Wendersa, Tri boje: plavo Kieslowskog, Ljubavnici sa Pont Neufa Leosa Caraxa, Howard's End Jamesa Ivoryja, ili Drakula Francisa Forda Coppole dali su nam na trenutak privid kako je sve u redu, ako ste dovoljno brzi da izbjegnute snajpere koji pucaju po raskršću kod Higijenskog. Kako se ništa ne dešava, kako nema problema, kako živimo u normalnom gradu.

Privid koji bi vrlo brzo nestajao kada bi čovjek gledao izložbe Milomira Kovačevića Strašnog, "Svjedoka postojanja", filmove koje je, kao nikad dotad (a ni poslije toga), radila producerska kuća SAGA, od kojih se jednostavno mora izdvojiti MGM (Man, God, Monster) Mirze Idrizovića, Ademira Kenovića i Pjera Žalice.

Nije bilo struje, nije bilo vode, nije bilo hrane, nije više bilo ni klizaljki za naložiti. Bilo je samo sarajevskog duha napretek. I bljutavog piva iz Sarajevske pivare u kojem se utapalo novogodišnje slavlje.

Sretna Nova 1994. Juan Antonio Samaranch poručio je kako nismo sami, dok je u svojoj prvoj posjeti Sarajevu ruski diplomata Ćurkin izjavio kako je rat seksi. Počeli su da dolaze kao mahnuti. Sarajevo je bilo najbolji trade mark na svijetu. Bila je to godina u kojoj nam ih je sviju bilo već dosta. U kojoj je pala prva granata na Markale. U kojoj je TRIO napravio razglednice koje su, uz metak sa početka ovog teksta, jedini suvenir koji sam sačuvala iz rata.

Petnaestog februara Alija Izetbegović je poručio: "Dolazi nam proljeće", a u martu su počeli saobraćati tramvaji.

I sve se to podvodilo pod krilatice sarajevski duh i duhovni otpor, koje su polako počele ispuhivati i do 1995. postale nešto sa čime smo se i mi počeli zezati. Potpuno sigurni da nikada neće stati.

Bilo bi nepristojno raditi ovaj tekst a ne spomenuti Sarajevski gudački kvartet, manekenke modne agencije Front, koje su se u Gaultierovim odijelima smrzavale na snimanju u sarajevskim ruševinama, rock bendove SCH, Big Daddy, Lezi, majmune!, Sikter, Moron Brothers, Grafiti, Don Guido&Misionari, Protest, Meantime, od kojih su samo neki preživjeli pridjev ratni, izložbe Affana Ramića ili Mehmeda Zaimovića, Obalu Art Centar, Šobu, časopise Fantom slobode i Life, Radio Zid, film Tvrtka Kulenovića Smrt u Sarajevu u proizvodnji Filmskog arhiva Oružanih snaga i RTV BiH, Muhameda Dželilovića, Nadrealiste, Mizaldo, Tifin koncert u Slozi ili Trokinog Djeda Mraza...

Jedne je prilike Nermin Tulić, sarajevski glumac i direktor Pozorišta mladih, izjavio kako mu nedostaje rat jer smo u ratu bili bolji ljudi. Da li smo bili bolji, ne znam. Bili smo, u svakom slučaju, kulturniji. Preko stotinu održanih izložbi, preko 40 premijera i deset obnovljenih predstava, medijski projekti tipa RatArt, fenomenalni tekstovi Karima Zaimovića o stripu, pa čak i Tennis magazin, u vremenu kada su se specijaliteti od riže i makarona po restoranima nudili za fantastičnih 50 DEM, to dokazuju.

P.S.

Klizaljke nisam kupila ni kada je obnovljena spaljena Zetra, nikada nisam spremala ispit u Vijećnici, ne vozim rolšue i više se ne uređujem za predstave (na koje sve rjeđe i odlazim). Jedina stvar koju ponekad radim (da izvini visoki predstavnik i svi kojima bi to moglo zasmetati), kad čujem novu bosansku himnu, u nju uklopim riječi Jedna si jedina.

I o opsadi mislim kao o najboljem periodu života.

Koncert u opkoljenom gradu

Dvadeset i sedmog novembra 1993, zajedno sa Ruždijom Metanovićem, Mladen Vojičić Tifa pravi prvi koncert u opkoljenom Sarajevu. "Prvi razlog je bio taj što su mi toliko smetale priče o donacijama iz dijaspore. Noć prije mog koncerta dobio sam informaciju da su neki ljudi, neću da im spominjem imena, sakupili 25.000 maraka i ta je lova poslana nama. Noć poslije toga mi smo imali limitirani koncert - znači, koncert koji je podrazumijevao 600 karata po cijeni od 20 maraka, i inkasirano je 12.000 maraka. Taj je novac podijeljen djeci."

Tifa se sjeća da je za realizaciju koncerta trebalo 300 litara nafte, u vrijeme kad je cijena nafte na crnom tržištu bila 30 maraka. Dobili su je od UNPROFOR-a: "Na tonskoj probi nam je nestalo nafte i ja sam krenuo da je isisam iz vozila i dobro se napio. Cijeli koncert sam pjevao tako pun nafte. I bilo mi je super. U tom trenutku, kad sam izašao na binu, zaboravio sam na sav jad i čemer koji nas je u tom trenutku okruživao. Bilo mi super, jer sam bio svjestan da radim pravu stvar. Bio sam sretan što postojim, mada nisam znao koliko trebam još da živim."

Tifu ćemo pamtiti i po pjesmi Ponesi zastavu, s početka rata, posvećenoj Draganu Vikiću, komandantu Specijalne jedinice MUP-a: "Ne mogu se tačno sjetiti kad je ta pjesma nastala. Znam da smo Dragan Pecikoza, Edo i Adi Mulahalilović i ja dobili termin u Kecu, koji je krenuo negdje oko četiri poslijepodne i trajao sve do pola sedam ujutro - tek tad sam imao priliku da je otpjevam. Naime, taj dan i tu noć smo neplanirano zadužili litar štoka. U tom trenutku ja nisam toliko bio svjestan patriotizma, koliko sam bio svjestan da pravim pravu stvar."

A da li bi danas uradio isto? "Mislim da bih, mada sam se sto puta pokajao, ali kao čovjek, u četiri zida."

Kamerni teatar 55

Prvog ratnog proljeća, na mjesto direktora Kamernog teatra 55 postavljen je Gradimir Gojer. Ubrzo potom počinju se održavati subotnje teatarske molitve za mir, te drugi programi, nekada i po četiri na dan: poetske večeri, pozorišne predstave. U martu 1993, Gojer, u koprodukciji sa SARTR-om, režira predstavu Kako Musa dere jarca; autor Zlatko Topčić zadnje je dvije scene napisao u grbavičkom zatočeništvu, da bi ih prilikom razmjene prenio u cipeli. Sarajlije se iz tog perioda sjećaju i predstave Ljubovnici, koja je u ratnu svakodnevicu uspjela unijeti bar malo radosti. Gojer priča: "Dobro se sjećam dana kada je ranjen Zlatko Lagumdžija, tada je tridesetak naših sugrađana ranjeno. Mi smo u 11 sati imali zakazanu predstavu Ljubovnici. Glumci su iz solidarnosti sa ranjenim sugrađanima došli do mene i rekli da možda ne bismo trebali igrati predstavu. Ja sam otišao, doveo glumce do vrata Kamernog teatra i pokazao im da je od ulaza do drugog kata sve bilo zakrčeno gledateljima. Rekao sam: ako hoćete ove ljude da vratimo, da idu pod granate neobavljena posla, onda nećemo igrati predstavu. Predstava je odigrana, a završni prizor, koji je neka vrsta kolektivne katarze, bio je sa suzama u očima i gledatelja i glumaca. Tu scenu neću nikad zaboraviti, završni song su glumci pjevali plačući."

Sarajevski gudači

Profesor Dževad Šabanagić formirao je 1967. godine Gudački kvartet, koji se početkom aprila 1992. raspao, da bi ubrzo potom bio formiran novi, ratni. Gudački kvartet Kamernog teatra 55 - kako od 1994. glasi njegov naziv, održao je tokom hiljadu dana opsade Sarajeva 250 koncerata:

"Da se agresija nije desila, mislim da ne bih ni znao kakva može biti glad za duhovnošću: bibliotekari su me informisali da nikada više knjiga nije pročitano kao što je to bilo u tom periodu, publika na koncertima je bila brojna - svaki koncert je bio ispunjen do posljednjeg mjesta", veli danas profesor Šabanagić. "Sjećam se dobro kad smo 1993. godine svirali u crkvi u Novom Sarajevu, na nekih -170C u otvorenom prostoru, dok je u crkvi bilo -200C. Poslije mise smo održali koncert, ljudi su sjedili u bundama, kaputima, i niko se nije pomakao s mjesta - tražili su bis, i to po nekoliko puta."

Ratno kino Apollo

U februaru 1993. godine u Sarajevu je otvoreno prvo ratno kino Apollo, kao zajednički projekat Akademije scenskih umjetnosti, Obala Art Centra i magazina Dani. Almir Palata bio je direktor kina, dok je uređivanje programa dopalo najprije Srđana Vuletića i rahmetli Karima Zaimovića, a kasnije Milana Cvijanovića. Srijedom i subotom u 13 sati, publika je sa zadnje strane igrališta ulazila u Akademiju scenskih umjetnosti, izbjegavajući tako snajpere koji su vrebali na glavnoj ulici. Program je uvijek bio rasprodan, po cijeni od jedne marke ili jedne cigarete.

"U početku je to bio program koji smo uzimali iz kućnih videoteka ili videoteka koje nisu radile. Kasnije smo neke filmove nabavljali svana, strani novinari su ih donosili. U augustu 1993. godine je Senad Pećanin donio tada najveći hit našeg kina, film Sirove strasti, koji je bio prikazan 20-25 puta i uvijek je bio rasprodan sto posto", priča Almir Palata Prle. "Poslije je program već bio nešto drugačiji, filmovi su bili novi, prevedeni, imali smo svakog mjeseca jednu premijeru. U vrijeme kad niko nije imao struju u kući, kad je rat bio svuda oko nas, mi smo, i to zahvaljujući agregatu, gledali Terminatora, Nikitu..."

Obala

Nesuđeno otvaranje Obala Art Centra u renoviranoj zgradi kina Sutjeska bilo je zakazano za 17. april 1992. godine - zgrada je, odmah po izbijanju rata, izgorjela. Izeta Građević ju je, zajedno sa Nusretom Pašićem, Sanjinom Jukićem, Petrom Waldeggom, Zoranom Bogdanovićem, Edinom Numankadićem, Radoslavom Tadićem, Antom Jurićem i Mustafom Skopljakom, autorima jednog od najznačajnijih ratnih projekata, koji pod nazivom Svjedoci postojanja nastaje još u ljeto 1992, ipak oživjela, pretvorivši je u ratnu galeriju: "Kako se konflikt produbljavao, kako je život postajao sve strašniji i teži, to je ono što radimo postajalo važnije. Taj svoj projekat smo počeli doživljavati kao nešto mnogo više nego što jedan umjetnički projekat može da znači u životu jednog čovjeka, za nas je to bio način borbe, važnije od hljeba. U trenucima kad se pucalo, kad je to bila jedna od najopasnijih tačaka u gradu, mi smo tamo postavljali izložbe", prisjeća se Izeta Građević. Nakon reprize u Umjetničkoj galeriji BiH i učešća putem video-zapisa na 45. Biennalu u Veneciji, Svjedoci postojanja u februaru 1994. putuju u SAD, u The New York Kunsthalle, a zatim natrag u Evropu. U Obali se za to vrijeme nižu posjete i izložbe svjetskih umjetnika, kao što su Annie Leibovitz, Jean- Christian Bourcart, Paul Lowe, Christian Boltanski...

Otvaranjem ratnih kina Apollo i Radnik, 1993. i 1994. godine, Obala se polako približava filmu. Apollo se tada okreće retrospektivama i programima kao što su Novi švedski film, Sedmica francuskog filma, Edinburgh Film Festival u Sarajevu, Locarno Film Festival.

"Iz toga je proistekla ideja da pokrenemo filmski festival, sa filmskim trakama, i da ćemo ga raditi bar osam dana", sjeća se Mirsad Purivatra, direktor SFF-a. "Reditelji Milčo Mančevski i Leos Carax došli su u Sarajevo preko Igmana, noseći svoje filmove, 40 kila teške trake. Ljudi su ponovo bili u prilici da vide normalno kino, ne na videotrakama, nego na pravome filmu. Tada smo rekli da ćemo, kako god da bude, pošto se sve to još uvijek odvijalo u ratna vremena, praviti ljetni festival, jer znali smo da će narod kad-tad poželjeti da se okuplja vani, da se rat mora završiti..."

Sklonište

Prvi produkcijski projekat Sarajevskog ratnog teatra SARTR, izniklog potkraj aprila 1992. godine u Kabareu Pozorišta mladih, bila je predstava Sklonište Safeta Plakala i Dubravka Bibanovića. Sklonište je tokom prve dvije ratne godine odigrano stotinjak puta, a SARTR je publici često odlazio u gostovanje - primjerice, u blokiranu Dobrinju 1992. godine - pa je predstavu imalo priliku vidjeti bezmalo 20.000 ljudi. "Sarajlije su naprosto hrlile u teatar", veli danas Safet Plakalo, "ne osvrćući se na neprestana granatiranja i rizik da besplatan ulaz na kraju plate sopstvenom glavom. Zašto je to bilo tako, najbolje je objasnila jedna naša sugrađanka koja je u knjigu utisaka upisala: Hvala sarajevskim glumcima što su nam pomogli da ne poludimo. Jednostavno, mi smo se borili teatrom protiv neslobode i smrti."

Affan

Affan Ramić još na početku agresije napušta atelje na Grbavici i u njemu tri stotine slika, nakon čega na drugoj obali Miljacke dane provodi u iščekivanju povratka: "Dok nisam shvatio da mi tako, čekajući nekog mirnog Godota, prolaze dani, a da u meni kao i u svakom umjetniku postoji imperativ za stvaranjem, čak i u takvom vremenu. Sve mi je ostalo u ateljeu, pa sam tragao za materijalom, nešto sam posudio, nešto zamijenio, pa kupovao materijale, otpatke, nagoretine, izgoretine i pravio od toga kolaže, aplikacije. Sjećam se kad sam pripremao svoju prvu samostalnu izložbu u ratu, krajem decembra 1992. godine. Tada sam, da bih posjetiocima pomogao da vide porijeklo tih destrukcija na mojim slikama, došao na ideju da tamo gdje padne granata, idem da skupljam nešto od čega bih mogao praviti neku vrstu instalacije. Rečeno mi je da je u Strossmayerovoj na neku petospratnicu pala granata, i ja odem i vidim jedan radijator koji se pretvorio u harfu od granate, od toplote, pa zamolim jednog prijatelja koji stanuje blizu da mi pomogne. Nosimo nas dvojica taj radijator Strossmayerovom, skoro jedna polovina je izgorjela, istopljena, savijena - ja sam odmah shvatio da može vrlo dobro doći na jednoj centralnoj poziciji u Muzeju savremene umjetnosti - i sretne nas jedan sredovječni, ozbiljan gospodin i pita: 'Šta će vam taj radijator?', a ja se šalim, kako da mu objasnim svoju namjeru, znam da mi neće povjerovati, pa velim: 'Radijator? Možda će doći jednom grijanje, pa da ga mogu upotrijebiti', a on gleda, klima glavom i kaže: 'Pa vidite da je sav istopljen i savijen od temperature', a ja na to: 'Pa šta ja znam - možda neće moći, a možda će moći, pa ja uzimam da se nađe za svaki slučaj.'"

Tvrđava

Direktor Drame i v.d. upravnika sarajevskog Narodnog pozorišta u periodu od decembra 1993. do jula 1995. godine Tahir Nikšić spasio je kuću od propasti: u situaciji apsolutnog nedostatka bakra uspio je zakrpati 125 m² krova, kroz koji se kiša, padajući direktno na 148 reflektora postavljenih na sceni, spuštala u suteran Narodnog pozorišta, namjenjujući mu tako ili potop ili požar. Personalno osiromašena kuća, čiji je dramski ansambl brojao tek sedam-osam glumaca, publici je samo tokom 1994. ipak ponudila osam premijera i balet, kao i stare izvedbe Hasanaginice i Majke. No, i publika i glumci najbolje pamte prvu reprizu Selimovićeve Tvrđave, remakea Nikšićeve mostarske postave:

"Deset minuta do dvanaest, u pozorištu je 150 ljudi, 150 je sigurno u prilasku, ja igram glavnu ulogu, režirao sam komad, umjetnički sam direktor, upravnik pozorišta, u kostimu, kad - prva, druga, na tri smo navikli, a kad je četvrta pala, ja sam se ukočio. Onda je pala i peta i sad je pitanje bilo samo je li iko živ. Prvog sam vidio doktora Bakira Nakaša kako je izletio iz pozorišta. Zadnji sam ja izletio. Na platou nigdje nikog - ni povrijeđenog, ni ogrebanog, vile su nas pronosale. Zamislite koja je to odgovornost moja bila. A kako su saznali, tačno tempirano, kao: Kome vi Tvrđavu?!"

Pozdrav iz Sarajeva

Prvi štampani plakati u ratnom Sarajevu, na kojima Juka unclesamovski poziva na odbranu grada, samo su dio bogatog opusa Dalide i Bojana Hadžihalilovića, članova dizajnerske grupe Trio, za vrijeme opsade.

Slijede brojni projekti: za Teritorijalnu odbranu, serija plakata Sjećaš li se Sarajeva?, prva obilježja i uniforme pripadnika MUP-a, Dani, prvi Avaz, Slobodna Bosna, Fantom slobode, Tennis magazin, Cocktail, brojne knjige, prvi znak za Željeznicu BiH...

Svjetsku slavu Trio je stekao godine 1994. Zahvaljujući ne samo kvalitetu već i činjenici da je 40 rukom urađenih plakata odštampano i u formi razglednica, njihova izložba Pozdrav iz Sarajeva posjetit će galerije evropskih gradova i naći se na stranicama brojnih svjetskih magazina. "Bila su to čudna vremena, kada na bilo kakav zahtjev nikada nismo govorili ne ili nemamo vremena", priča Bojan. "Imali smo dva stara kompjutera i jedan printer, pa smo kao ekipa trčali za strujom i smještali se s jednog mjesta u gradu na drugo, gdje smo se mogli uštekati u struju i raditi. U to vrijeme nikad nismo vidjeli niti novca niti bonova, nego smo jednostavno radili za ono što nam je bilo potrebno za preživljavanje."

Troka

I deset godina poslije, današnji tinejdžeri sjećaju se Mladena Jeličića Troke: radio je na Dječijoj televiziji, u TV školi, učio djecu čitati i pisati, te se bavio posttraumatskim tretmanom djece putem igra-terapije. Tokom rata je odigrao više od 960 predstava (Troka i vi, Glumimo bajku.), uglavnom posjećujući mjesta na kojima su se djeca okupljala, tako da je i broj male publike varirao: od pet do stotinjak.

Vjerovatno najveću radost u danima opsade, po mnogima najbolji Djeda Mraz bivše Jugoslavije, mališanima je priredio 1992. i 1993. godine, kada je, obučen u crveno-bijelo odijelo, u blizini Narodnog pozorišta dijelio paketiće - igračke svoje kćerke i sestrića: "Jednostavno, ja u periodu oko Nove godine imam potrebu da igram predstave djeci, to je kao uslovni refleks - neko pritisne zvono, a ti obučeš kostim i žuriš da dijeliš paketiće. I dok sam davao neke kćerkine lutke, imao sam jedno jako teško osjećanje; radost je bila vidjeti sjaj u očima djeteta, a meni se odvajao komad neke uspomene - postoje stvari za koje se čovjek jednostavno veže i imaju stravično značenje kao uspomene.

Ali to je bilo čudo: u tom trenutku, da si njihovim roditeljima dao kartu za izlazak iz grada ili da si im dao vreću od 50 kg brašna i 20 kg mlijeka u prahu, ja mislim da bi uzeli ovo, jer se apsolutno ništa nije moglo mjeriti sa tim osmijehom, tim sjajem u očima te djece."

Studenti u ratu

Ejla Bavčić pripada prvoj ratnoj generaciji studenata glume, iz klase Admira Glamočaka 1993. godine. Osim što su se predstavili svojim Sarajevskim skicama, završnim ispitom s druge godine, mladi su glumci bili angažirani u svim pozorišnim kućama Sarajeva. Ejla se danas prisjeća svojih studentskih dana: "Kad čovjek nešto stvarno voli, u tome ga ne može spriječiti ni rat, a kad je on došao, ja sam samo čekala da objave audiciju. Kada smo došli na Akademiju, nikoga nismo zatekli, bili smo sami godinu dana, gore na zadnjem spratu, gdje su glumačke prostorije. Tu je bilo miševa, paučine, metaka. Mi smo bukvalno pustili neki novi vazduh u taj prostor. Nije bilo struje, radili smo pod svijećama, ja sam donosila skoro svako večer jednog miša u torbi; za vrijeme granatiranja bježali smo sa trećeg sprata, brzinom svjetlosti, dolje u podrum, u onim crnim suknjama i trikoima. Ali, koliko god je bio težak period, nevjerovatno težak, meni je, s druge strane, bilo lijepo, radila sam ono što sam voljela, mi smo se družili i trudili da zaboravimo gdje se nalazimo. Nas pet-šest cura motale smo jednu cigaru, jele sve skupa, pile prljavu vodu iz iste čaše..."

Sikter

Enes Zlatar Bure, pjevač grupe Sikter, danas se sjeća: "U ratu smo sa drugim bendovima svirali u Klubu Obala; Žile i Adis su se trudili da nabave benzina za agregat, da ima struje i da se može svaku noć svirati, da bude ljudima dobro: vani su granate i snajperi realnost, a onda uđeš u neki klub, i to je nadrealan momenat, kao da si bilo gdje u Parizu, Amsterdamu..."

Onda je u ljeto 1994. došla ekipa MTV-a, koja je snimila i emitovala zajednički koncert bendova SCH, Lezi Majmune!, Moron Brothers i Siktera. "U martu 1995. odlučili smo snimiti spot sa Harisom Pašovićem i dvojicom naših prijatelja kamermana, Niallom McCormickom i Christianom Bushillom, za pjesmu Pain in Brain, koja je izražavala sve one emocije sakupljene u ratu. U aprilu smo otišli u London i smontirali taj spot - odnijeli ga na MTV, oni su napravili jedan intervju s nama, uzeli spot i vrtjeli ga nekoliko mjeseci. Kad sam ga prvi put vidio, bilo mi je smiješno: puštali su ga samo poslije 22 sata, jer je, kao, 'strašljiv' za djecu, iako u njemu nema ništa; kad gledaš spotove Sepulture, naprimjer, sa kilometrima krvi, to nije strašljivo, a kad vidiš porušene zgrade, po noći, u Sarajevu, to je strašno, jer je to dokumentarno, stvarno, dok je ono njihovo samo fol."

Opstanak kulture

Za šta smo se borili (Autor: Haris Pašović)

Ovo je podsjećanje na samo neke od projekata MESS-a u vrijeme opsade Sarajeva

Festival MESS smo 1993.godine transformisali u Međunarodni teatarski i filmski festival. Do 1996. moja ekipa, koju su sačinjavali Lejla Pašović-Mustafić, Lejla Hasanbegović, Sead Kreševljaković, Mirsada Bjelak-Škrijelj, Nihad Kreševljaković i Almin Karamehmedović i ja realizovali smo brojne projekte - teatarske, filmske, televizijske, književne, arhitektonske i likovne. S nama je sarađivao veliki broj kolega među kojima Ognjenka Finci, Nermin Tulić, Mirza Idrizović, Marijela Margeta, Nada Salom, Vladimir Premec, Medmed Drino, Senada Kreso, Aida Čengiđ, Tanja i Stjepan Roš, Tahir Nikšić, Enes Zlatar i mnogi drugi. Iz inostranstva s nama su bili Annie Leibovitz, Paul Auster, Dragan Klaić, Chris Keulemans, Peter Brook, Peter Schumman, Susan Sontag, Iv Tangy, Damjana Černe, Maria Black Belair, John Fawcett, Bibi Andersson, Anne Marie Bezdob, Claude Lantzmman, Lebbeus Woods, Ed van Tijn, Massimo Schuster, Johan van der Keuken, Wade Greene i opet mnogi drugi. Podršku festivalu u različitim prilikama dali su Fond Otvoreno društvo BiH; Mott Fondacija, Open Road Sarajevo - Stockholm, kabinet predsjednika Slovenije Milana Kučana, UNESCO, vlade SAD-a i Nizozemske, De Balie, gradovi Amsterdam i Berlin.

Ovo je podsjećanje na samo neke od projekata MESS-a u vrijeme opsade Sarajeva.

HIROSHIMA 45 - SARAJEVO 93: U MESS-u smo 1993. pripremali Euripidovu Alcestis i filmski festival kada su mi Zdravko Grebo i Hrvoje Batinić predložili da MESS i Radio-Zid, na kojem smo sva trojica tada imali svoje emisije, naprave Dan Hiroshime u Sarajevu. Pripremajući ovo obilježavanje, primili smo stotine poruka iz cijelog svijeta. Sljedeće tri poruke su posebno zanimljive.

Stevena Hawkinga smatraju za najvećeg naučnika današnjice i jedinog nasljednika Isaaca Newtona. On je profesor na britanskom Univerzitetu Cambridge na Odsjeku za primijenjenu matematiku i teorijsku fiziku. Napad na Sarajevo uporedio je sa minhenskim sastankom 1938, nakon koga je uslijedio Drugi svjetski rat: Napad na Sarajevo je okrutnost koja ne smije biti dopuštena u svijetu koji za sebe tvrdi da je civiliziran. Veoma sam razočaran reakcijom zapadnih vlada. Ovo je skoro isto tako loše kao i München. Šaljem svoje najbolje želje i podršku građanima Sarajeva. Steven Hawking. 4.6.1993.

Poruke su također stigle iz New Yorka i Hiroshime: Kao vodećem svjetskom multietničkom gradu, New Yorku je veoma važan opstanak multietničkog Sarajeva, jer ono što se napada tu upravo je ta ideja da različiti ljudi mogu živjeti zajedno u miru. Ukoliko žrtvujemo principe multietničnosti i raznolikosti te ih zamijenimo "etničkim čišćenjem" u Bosni danas, mi tada legitimiziramo etnički i vjerski separatizam sa potencijalno katastrofalnim posljedicama za druga nemirna područja u svijetu - a da ne pominjemo mjesta poput New Yorka, gdje 178 različitih grupa uspješno živi i radi zajedno. I zaista, veoma je prikladno da su upravo građani New Yorka na čelu Američkog pokreta za dostavljanje pomoći kao i onog koji poziva da se preduzmu akcije za zaustavljanje agresije na Bosnu.

I tako, u ime osam miliona građana New Yorka, Sarajlijama šaljem ovu poruku solidarnosti na Dan Hiroshime. Molimo vas da se i dalje držite vašeg multietničkog ideala - radi nas kao i radi sebe samih.

David N. Dinkins, gradonačelnik New Yorka, 6. 8. 1993.

Svim građanima Sarajeva šaljem svoje pozdrave iz Hiroshime sjećajući se patnji ovog grada u vrijeme nuklearnog holokausta 6. augusta 1945. Saučestvujemo s vama.

Učesnici Međunarodne konferencije za svijet slobodan od nuklearnog naoružanja, Hiroshima, 5. 6. 1993.

ČEKAJUĆI GODOTA: O predstavi *Čekajući Godota* u režiji Susan Sontag se već mnogo zna. Među brojnim tekstovima u domaćem i svjetskom tisku, ovaj tekst je jedinstven:

"Gospođo Susan Sontag... Iskreno se nadam da ćete napraviti lošu predstavu!" (Vlatko Perković, redatelj; *Godot neće doći!*, Slobodna Dalmacija, 2. 8. 1993)

SARAJEVO FILM FESTIVAL "POSILIJE KRAJA SVIJETA": Kada je MESS organizovao prvi Sarajevski filmski festival 1993. godine, to je izazvalo ne samo ogromno interesovanje Sarajlija nego i svih svjetskih medija. Desetine novinara iz cijelog svijeta postavili su mi, bez izuzetka, isto pitanje: "Zašto filmski festival za vrijeme rata?" Ja sam svima odgovarao pitanjem: "Zašto rat za vrijeme filmskog festivala?"

SVILENI BUBNJEVI: Između mnogih uzbudljivih predstava tokom opsade najpotresnija je bila premijera predstave *Svileni bubnjevi* na Hirurgiji bolnice "Koševo" 10. januara 1994.

NADA SALOM: Posljednje dvije decenije u svijetu se istražuju tradicionalna azijska pozorišta: japansko, kinesko i indijsko. Peter Brook, Bob Wilson i cijele ekipe američkih naučnika se time bave, a kod nas to u ratu čini Pašović. O kakvom se projektu radi?

HARIS PAŠOVIĆ: U decembru prošle godine počeli smo da pripremamo *Svilene bubnjeve* bazirane na tradicionalnom japanskom pozorištu. Projekat je bio rađen zajedno sa IRC-om u okviru programa zaštite mentalnog zdravlja i namijenjen je i igran u bolnicama i rehabilitacionim centrima. Za mene je to bilo jedno od najuzbudljivijih životnih i teatarskih iskustava u najtežem periodu rata u Sarajevu. Napravili smo predstavu koja na najmoderniji način tretira jednu od najvažnijih i najsloženijih teatarskih tradicija na svijetu, a publika te predstave bili su ljudi koji su preživjeli strašne tragedije. Bilo je neponovljivo i nadam se da će biti neponovljivo - svi gledaoci su bili na štakama. Ta vrsta komunikacije sa publikom je ono po čemu je to jedno od mojih najuzbudljivijih iskustava. Ljudi su voljeli predstavu. A mi smo voljeli publiku u kojoj su bili i ljekari, kojima se najviše divim. (Oslobođenje, 27. 5. 1994)

Predstavu *Svileni bubnjevi* igrao je Sarajevski festivalski ansambl u kojem su bili Ines Fančović, Izudin Bajrović, Irena Mulamuhić, Lejla Pašović-Mustafić, Velibor Topić, Mirza Halilović, Mario Marković, Timur Mehmedbašić, Amela Vilić, Osman Arslanagić, Mirjana i Boris Čistopoljski...

REKONSTRUKCIJA BIBLIOTEKE HAMDJE KREŠEVLJAKOVIĆA: U ljeto 1994. MESS i FAMA International Suade Kapić su realizovali projekat *Beba Univerzum*, nazvan tako po teoriji Stevena Hawkinga da se iz svemirskih crnih rupa rađaju novi svemiri. Jedan od programa je bila i rekonstrukcija radne sobe i najveće privatne biblioteke o Bosni, legendarnog historičara Hamdije Kreševljakovića. Lejla Pašović-Mustafić, Nihad Kreševljaković, Sead Kreševljaković i Lejla Hasanbegović vjerno su rekonstruisali historičarevu sobu u kojoj su nastajala njegova najveća djela i iznijeli iz podruma i

katalogizirali knjige. Tog ljeta u Kreševljakovićevoj avliji, iz koje se kroz ruže penjačice mogu jednim pogledom vidjeti sinagoga, pravoslavna crkva, katolička katedrala i džamija, gostovali su naučnici i umjetnici među kojima su bili Hajrudin Numić, Vanesa Redgrave, Robert Donya i Nedžad Kurto. Među posjetiocima bili su Boro Kontić, Alma Lazarevska, Greta Ferušić, Azra Begić, Nermina Kurspahić, Senada Kreso, Boris Nilević, Ibrahim Tepić, Amra Zulfikarpašić, Behija Zlatar, Senad Pećanin, Tomislav Išek, Velid Spaho...

PRAVEDNI GNJEV: Pored holokausta u Bosni i Hercegovini, famozni evropski duh na kraju dvadesetog stoljeća žalosno pozira u svojoj bespomoćnosti, ali se ne pomjera ni za centimetar iz svog samoljubivog, neosjetljivog egocentrizma koji je koliko bespomoćan toliko i zao. Korupcija i hipokrizija ni ne pokušavaju da se sakriju, a individualizam se preobratio u malograđanski narcizam. Faustovski mit nastao u zaparloženim evropskim kancelarijama je korisno pokriva za posljednje ostatke savjesti koji mogu biti iritantni kao muhe zunzare. Faustovska žeđ za "znanjem" se najbolje utičuje nacionalizmom. Godine 1993. nova ključna riječ je ušla u evropske salone: Sarajevo! Sarajevo je dovoljno užasno, dovoljno misteriozno i dovoljno blizu da uzbudi i da potakne osjećanje milosrđa. Sarajevo je postalo idealan digestiv za evropsku glupost koja sasvim ozbiljno sebe naziva evropska inteligencija.

(Haris Pašović, iz teksta *Opstanak kulture* objavljenog na engleskom jeziku u FAMA Newsletter, ljeto 1994)

GRETA: U Sarajevu, Auschwitzu, Parizu i Jerusalemu 1996. godine snimili smo film o Greti Ferušić, jedinoj osobi na svijetu koja je preživjela logor smrti Auschwitz i četverogodišnju opsadu Sarajeva.

MODUL MEMORIJE: Godine 1996. smo radili projekat *Modul memorije*. Potrebu da radimo jedan takav projekat sažeo sam u jednom intervjuu magazinu *Dani* : Kad god pogledam Trebević, ja znam šta je bilo gore. Kad god prođem pored Markala, ja se sjetim onoga. Ja shvatam da život ide dalje, ali dio tog života mora da bude jedna svijest, jedno znanje, istina, jedna memorija. Nama zaborav ulazi kroz usta. I tu vidim ulazak najstrašnijeg, najopasnijeg kapitalizma. Kapitalizam ima i svoje ljudskosti. Mogli bismo da idemo dalje gradeći "kapitalizam sa ljudskim likom".

Godine 1996. vođstvo MESS-a preuzeo je Dino Mustafić. Danas je MESS najveći teatarski festival u istočnoj Evropi i jedan od značajnih evropskih teatarskih događaja. U poslijeratnom periodu na MESS-u su gostovali najveći teatarski umjetnici današnjice: Anne-Marie Keesmaker, Thomas Ostermeir, Eimuntas Nekrošius, Frank Castrof, Oskaros Korsunovas, Christopher Marthaler... Igrane su predstave iz Njemačke, Bugarske, Slovenije, Francuske, SAD-a, Južne Afrike, Italije, Makedonije, Litvanije, Poljske, Srbije i Crne Gore, Hrvatske, Mađarske, Rumunije, Gruzije, Japana... Sarajevo Film Festival postao je samostalna institucija. Mnogi mladi ljudi stekli su svoje najvažnije profesionalno iskustvo u MESS-u. Danas su oni izvrsni profesionalci koji rade od Sarajeva do Londona, Atlante, Barcelone, Miamija...

Sjećaš li se Sarajeva

Suze i smijeh (Autor: Ahmed Burić)

Sjećaš li se Sarajeva je film koji su od amaterskih video-radova napravili Sead i Nihad Kreševljaković i Nedim Alikadić. Oko sat vremena podsjećanja na vremena u kojima je osvojen ponos, u kojima su se, baš kao i u filmu, preplitale sve emocije: užas, patnja, humor, sve ono što se u opkoljenom gradu dodirivalo, tvoreći atmosferu jedinstvenu u povijesti svijeta. Ovaj nam je film potreban kao dokaz "da se može" - bez čekanja državnih sredstava, bez tromih i učmalih kadrova iz ministarstava i kvaziautoriteta s raznih katedri - napraviti film koji autentično govori o opsadi Sarajeva. Tako je u sjenci velikog uspjeha Ničije zemlje i jedan "mali" autentični zapis našao svoje mjesto pod filmskim suncem

Onome ko ih poznaje nije čudo da su napravili ovaj film. Nihad i Sead, "Braća Kreše(vljaković)", kako ih raja odmilja zovu, dugogodišnji su suradnici Internacionalnog teatarskog festivala MESS. Učestvovali su i u realizaciji dokumentarnog filma Harisa Pašovića *Greta*, a najčešće ih je bilo moguće susresti negdje po gradskim ulicama, gdje obično s kamerom provode vrijeme.

Tehnička duša projekta je njihov prijatelj Nedim Alikadić Pelda, koji je upisao režiju na ASU u Sarajevu, ali je ljubav prema pravljenju filmova, čini se, u njegovom slučaju nadvladala učenje.

Pogled iz pakla Razgovor započinje Nihad. "Snimanje materijala za ovaj film počelo je 1992, a rad na filmu negdje 1996, kada smo počeli sakupljati i pregledavati te materijale. Šest mjeseci smo bili zatvoreni u biblioteci naše kuće, gdje smo montirali opremu i gdje smo pokušali da vratimo ono stanje u kojem smo bili u tom periodu. Iščitali smo svaki broj *Oslobođenja* od početka do kraja rata, pregledali smo oko 500 sati materijala. Sad možemo reći: hvala Bogu da živimo u miru i da više ne puca, a s druge strane se čini da su u onom periodu stvari bile mnogo jasnije nego danas. To je najlakše objasniti ovako: politika nije imala toliki utjecaj na naše živote, tada je sve bilo mnogo više vezano za neke egzistencijalne stvari. Ljudi u takvim uvjetima lakše i postavljaju pitanja i lakše dolaze do odgovora, dok je u poslijeratnom periodu očigledno da se potenciraju stvari koje su se smatrale manje bitnim. To vrijeme opsade je nešto što mi smatramo blago sakramentalnim i vjerujemo da smo u njemu i sami bili bistriji. Pazi, danas je rijetkost da sretnoš nekoga ko će reći 'hvala Bogu što živimo u miru'. Svi su nekako na tome - 'joj crnjaka, treba pobjeći'. Ni nakon jednog rata nije nastupilo neko blagostanje, već, naprotiv, uvijek su nastupale teške ekonomske situacije, a mi smo definitivno protiv ovakve depresije koja vlada i mislimo da se ona radom da prevazići. Ovaj film je mali prilog koji pokazuje da ljudi, radeći na nečemu, mogu naći smisao u jednom realno teškom periodu, kojeg treba gledati kao nešto što će proći."

Opet film: kamera u drhtavoj ruci s jednog grbavičkog balkona snima skupinu diverzanata ARBiH koji vode jednog zarobljenika. Drži je Nedim Alikadić, čiji je otac Ibro, kao u filmskoj priči, na onaj svijet otišao samo dan prije premijere filma koji je montirao i snimao njegov sin.

"Imao sam 16 godina kada sam to snimao: naravno da sam imao strahove i očigledno je to drmusanje kamere, ali, i pored tog straha, ja sam nastavio snimati, misleći da me neće upucati. Nekako je strah bio sastavni dio života. Moji su roditelji ostali na Grbavici do 1993, izašli su razmjenom 2. februara i uspjeli su prenijeti tu kameru i materijale koje sam snimao, tako da smo na kraju odlučili da ubacimo te snimke. Ovom prilikom pozivam sve koji imaju materijale sa Grbavice, koji su preživjeli, da se to arhivira."

U filmu Dragan Vikić, komandant specijalaca, 1992. poziva građane koji imaju videokamere da snimaju materijal koji će biti od velike vrijednosti. Danas i jeste. Scene skijanja po strmoj sarajevskoj ulici pod smrtnom opasnosti u kojima nastupaju Enes Zlatar, poznat kao pjevač Siktera, i Sead Traljić, ili sekvenca kad mladić, van sebe, ranjenom amidži lupa šamare, a ranjenik mu govori: "Deder, kenjče, šta si toliko prepadnut?", na šta će mladić: "Nisam, zar sam?", pokazuju susret užasa i komedije, emotivni naboj pod kojim je nastajao ovaj "dokumentarac koji je u sebi htio imati dramaturgiju igranog filma", kako kaže Nihad.

Da ne iščezne Sead (samo oni koji ih dobro poznaju znaju ih "iz prve" razlikovati) nastavlja objašnjavati: "Sjećam se da su 1993, kada smo tek počeli snimati sa Enesom Zlatarom, uz par stvarčica koje su ponijeli s Grbavice, Peldini roditelji ponijeli i kameru."

Sam Nedim ovako opisuje svoj odlazak s Grbavice: "Odmah sutradan su mi došli i tražili snimke. Ja sam bio naivan i rekao komšiji da sam snimao, pa je čete interesovalo šta ja to imam. Rečeno mi je da se javim u kafanu, gdje su pili, da oni to pregledaju. Kameru nisu nikada uspjeli pronaći."

Najveći cenzori i neprijatelji ovog materijala bili su roditelji, kaže Nihad.

Zlatan Prohić, jedan od snimatelja - i to se vidi u filmu - govori sa svojom majkom koja ga moli da se skloni sa prozora, da više ne snima.

Nekolicina likova koji se pojavljuju u filmu danas su poznati umjetnici. Ljudima koji poznaju kontekst opkoljenog Sarajeva ne treba objašnjavati ko su Nebojša Šerić Šoba, Enes Zlatar ili Igor Vukašinović. Ovaj film je nastao u Sarajevu i za Sarajevo, njegova jedina mana bi mogla biti lokalna poetika. Sead i Nihad na to skoro uglas odgovaraju: "Htjeli smo izbjeći da postoji glavni lik, da bismo izbjegli potenciranje bilo čije lične priče. Videokamera je u prvom planu, ona je interesantna kao medij, ona samim kretanjem čuva stanja čovjeka koji to snima. Mi smo htjeli napraviti film koji će se svjediti Sarajlijama, a bili smo svjesni da, ako to želimo, nema potrebe da nekog od nas stavljamo u prvi plan, budući da mi nismo ništa više uradili od 99 posto ljudi koji su ostali u tom gradu."

Ova hronika počinje citatom iz *Ljetopisa* Mula Mustafe Bašeskije. "Ono što se pamti, iščezne, ostaje ono što je zapisano." Kakva je veza ovih modernih kroničara sa najpoznatijim bilježnikom sarajevske kaldrme.

Derviš i litar mlijeka "U našoj se kući uvijek znalo ko je Bašeskija, a i rahmetli Alija Isaković nas je podsjetio na to da kod njega piše da je on neki naš dalji rođak. Mi smo se na ovom filmu potpisali kao ljetopisci, kako bismo potcrtali značaj interesa za ono što se dešava čovjeku. Jer, ako čovjek nema interes za ono što se događa oko njega, teško će naći rješenja. Ime *Sjećaš li se Sarajeva* dolazi i odatle da se ignorira to što je bilo, dolazi zaborav, demencija. Zdrav čovjek koji živi u Sarajevu treba držati do te memorije kao što treba držati do svog zdravlja; ako počnemo zaboravljati taj period, bojim se da bi, ako ne mi, onda naša djeca mogla imati iste probleme. Mi samo vjerujemo da čuvanjem uspomena čuvamo ljude od negativnih emocija, vjerujući da je potenciranje istine u interesu svih ljudi na ovom prostoru. Nije nam želja nabijati nekome krivicu na nos, nego podsjetiti na to da kada jedan genocid počne da se zaboravlja, drugi počinje", kaže Nihad.

Sjećaš li se Sarajeva prikazivat će se u kinu Obala Meeting Point sve dok bude interesa publike. "Nema smisla, ali vrijedi pokušati", kako kaže Šoba u jednoj od sekvenci.

"Drago nam je da nam se pružila ta sretna okolnost da se nalazimo u klubu inventivnih ljudi. Sarajlije su inventivne, ali im ta ekstremna individualnost smeta. Ovdje je rijetkost da se trojica ljudi ne posvađaju za vrijeme rada." Ističu uspješnu saradnju sa Deblokodom, kućom koja im je pomogla da realiziraju film, i Šejlom Kamerić-Sijerčić, jednom od autora plakata koji vizualno podsjeća na sliku udara u WTC.

Sljedeća stvar koju planiraju raditi jeste film koji bi se ticao New Yorka. "To neće biti film o New Yorku 11. septembra, već o New Yorku 12. septembra. Priča bi se trebala zvati *Blizanci u New Yorku*, bavila bi se identitetom i fokusirala bi se na fenomen blizanaca i fenomen dva grada. Niko od nas nije završio akademiju, ali to smo konstantno smatrali našom prednošću, budući da smo dobili prostor u kome sami možemo ispitivati određene stvari bez ikakvih uticaja. Držali smo se jedne rečenice koju je rekla mlada iranska rediteljica Samira Makhmalbaf, koja je, potencirajući pojavu videokamere, skrenula pažnju na to da će sada masa različitih pojedinaca imati prostor da sama eksperimentira filmskom formom."

Na kraju, ništa bez humora. "Kad uzmeš kameru i snimaš, to ti je isto kao što svako kod kuće ima olovku, ali ne može svako napisati *Derviš i smrt*, nego zapiše da mora kupiti kilu hljeba i litar mlijeka. Od igranih filmova uključenih u ovaj dokumentarni tu su *Mahmuti na ostrvu* i naš drugi ratni hit *Jahali smo pješke*. Htjeli smo snimiti i *Suha krpa na dnu mora*, međutim, nismo imali gdje snimati more. Ali, lijepo bi bilo da ovaj film stoji u videoteci pa da ga neko može uzeti. Od tih 500 sati materijala svako bi napravio drugačiji film."

Ovakvi filmovi i ovakvi ljudi, pogotovo u Sarajevu, treba da postoje. Zbog grada. I njegovih dušmana, ali prvenstveno zbog onih koji će se sa smiješkom sjetiti najtežih dana. Odnosno, suzama i smijehom.

Decembar 1992: Sarajevo, metalni grad

Pismo iz Chicaga (Autor: Aleksandar Hemon)

Chicago je lijep grad, pomalo me podsjeća na Sarajevo. Kad se ulične bande počnu pretjerano ubijati, onda gradonačelnik Chicaga kaže: "Nećemo dozvoliti da Chicago bude Sarajevo." Tako da Chicago nikad neće biti Sarajevo

Ponekad mi se čini da sam Sarajevo i svoj život izmislio, da se sve ono što mi se dešavalo u Sarajevu, u stvari, dešavalo u mojoj glavi, a da je stvarno istinito Sarajevo bilo ono što je sada - kotlina smrti. Ponekad mislim da me se niko u Sarajevu ne sjeća zato što sam živ i što ću vjerovatno biti živ još izvjesno vrijeme. Pretpostavljam da se u Sarajevu sjećaju samo mrtvih ili sebe samog. A ja se pokušavam sjetiti svih onih kojih se ne mogu sjetiti, pa ih izmišljam. Ponekad ne mogu misliti o Sarajevu - misli o Sarajevu ne tvore nikakvu cjelinu, ne stapaju se ni u kakav smisao. Samo parčići osjećaja, samo parče sjećanja, bljeskovi lica iz grada koje sam zaboravio. Sve to baulja po mojoj glavi i ja znam da to može natrpati na smisao samo u Sarajevu. A u Sarajevu, možda bilo šta osim smrti, nema smisla i ja sam sve te komadićke, ili barem nekoliko njih, složio u nešto i onda će se barem jedna ruševina, ruševina moje nostalgije pretovriti u nešto što će barem kratkotrajno imati smisla, a možda i neće. Jedino što bih ja u stvari volio, to je da ljudi prežive. Ipak ću pokušati, i svi vi koji umirete ili pokušavate da preživite oprostite mi na mojoj brbljivosti, oprostite mome sebičnom sjećanju.

Prije deset godina iz prilično misterioznih razloga proveo sam mjesec i pol dana u Zairu. A zairsku je reprezentaciju reprezentacija ondašnje Jugoslavije iz 1974. pobijedila sa 9:0. Na povratku iz Zaira moja porodica i ja proveli smo nekoliko dana po naopakim evropskim aerodromima, zbunjujućim free-shopovima i klozetima u kojima se voda sama povlači. Od beogradskog aerodroma do željezničke stanice vozio nas je taksista koji je psovao državu bez jasnog razloga i koji je, kao i svi oni, služio vojsku u Sarajevu. Na željezničkoj stanici gužva je bila pretjerana, centralni glas je bezizgledno objavještavao da neki vozovi idu nekuda a neki ne idu nikuda, preko Stalaća, ali će možda ići u sljedećem obavještenju. U staničnom klozetu su tekli potoci prljave vode i mokraće, neočišćene danima i mjesecima, bujale su žučkaste gljivice, možda mokraćna mahovina, sve se razlijevalo u ogromnu lokvu, a smrad je, kao volja Božija, bio sveprisutan. Shvatio sam tada da Balkan počinje na dovratku željezničke stanice, a ne završava se nikada osim možda na Sudnji dan.

Voz za Sarajevo bio je pun i svi su zaspali u vožnji širokim ravnicama, a ja sam se probudio usred maglovite zore smrdljivog kupea sa dva vojnika. Magla je bila iznad Bosne i voz je bio uglavnom napušten na prijašnjim stanicama. Voz je prolazio kroz maglu kao kroz tunel i ja sam pomislio: "Koji nas đavo goni da se vraćamo u ovu zemlju." Bosna je bila okružena štitom od magle, štit je bio slab. Nije mogao zaštititi, mogao je samo zakloniti, sakriti. Zakloniti, sakriti Bosnu, dok Bosanci Boga mole da ih svi zaborave, da ih se niko nikad ne sjeti. Kao začarani kraljevi na Himalajima, iz cmo-bijelih američkih filmova, Bosna je mogla biti pronađena samo slučajno ili iznutra. Otkrivena izvana, dočekivala je na oštricu noža i ja se nisam mogao sjetiti nijednog razloga za povratak u tu prokletu zemlju. Mislio sam, ko god da se vraća u Sarajevo i u Bosnu od svoje volje mora imati neki mutan i uklet razlog, ko god napušta svijet da se vrati u Sarajevo mora biti posebno ili potpuno lud, i bio sam neobjašnjivo ponosan što se vraćam. Kad sam izašao iz

voza i osjetio smrad svega i svačega poznatog, kad sam vidio bolesnu fontanu u kojoj bakarne žabe štrcaju vodu i ljudi piju iz žabljih usta osjetio sam isto ono mračno zadovoljstvo koje osjete djeca kad urade nešto posve nerazumno, pljunu učiteljicu recimo. I osjetio sam strah koji ide uz to.

Prije pet godina bio sam u Kairu, Egipat, kao turista. U Kairu je svijet pametan, a turisti su zbunjeni, pa je turistička sezona zasnovana na varanju stranaca i turista koji nikad, najblaže rečeno, ne kontaju. Grad je prštao životom, ali stranci od tog života malo vide, jer je on od njih bogato sakriven, a otvara im se samo uz posebne uslove i uz prebogate napojnice. Ja sam se neprestano osjećao i ponašao kao potpuna budala, jer Kairo ima izvjesne zakone življenja o kojima ja ništa nisam znao, rizikovao sam život i pravio idiota od sebe kršeći te zakone. I zavidio sam onima koji su živjeli u Kairu, ali sam znao da je Sarajevo imalo istu vrstu zakona i bilo mi je drago što ih poznajem, jer to je značilo da sam imao mjesto u svijetu koji se mogao zvati mojim. Kad sam se vratio u Sarajevo, bilo je proljetno jutro, vozio sam se iz misterioznih razloga trolejbusom punim mrzovoljnih sivih ljudi i domaćica na ivici suza. Trolejbus je prolazio pored ondašnje zgrade Centralnog komiteta, ispred kojeg je bila odvratna, opasna, ogromna, metalna statua. Ja tad nisam znao, a nisam ni sad siguran je li to bila statua Vase Miskina-Crnog ili Đure Pucara Starog, ali nije bilo ni važno, niti je sada važno. Tad sam prvi put Sarajevo doživio kao crno, staro, metalno i bio sam na ivici suza. Prvi put sam pomislio da postoje neki stari, crni zakoni o kojima ja ništa ili malo znam i uplašio sam se tada, jer šta god da se dešava, mislio sam, neće na dobro izaći i još jednom sam se začudio svom povratku u Sarajevo.

Došlo je ljeto '91, bio sam u Ukrajini, tamo je bila propast. Ali bila je to zemlja u kojoj se moj djed rodio i ja sam se osjetio čudno povezanim s tom pustopoljinom. Ali, onda opet, ja se osjećam čudno povezanim sa svakom pustopoljinom. Prije nego što sam otišao u Ukrajinu, izgubili su rat u Sloveniji i i započeli rat u Hrvatskoj i svi su bili uplašeni jer niko tačno nije znao na šta će to izaći, ali su svi pretpostavljali. Sve su se nadali da se to neće pretvoriti u pakao, ali su ih geni žderali urlajući istoriju. Kad sam se vratio iz Ukrajine rat je bio sveprisutan kao smrad na beogradskoj željezničkoj stanici. Svi su znali da rat ne prestaje - rat se dobije ili izgubi, uglavnom izgubi. Izašao sam te večeri u Olimpijski muzej i sjedio na stepenicama i gledao sam sve te mlade ljude i njihove stare oči. Većinu sam poznao - pola ih je bilo drogirano i pijano, pola ih je htjelo da bude drogirano i pijano. Svi su znali, svi su osjećali smrad, ali su se pravili da ne osjećaju i da ne znaju odakle dolazi. Svi su htjeli da vjeruju da je Sarajevo grad koji je nekad bio, ali nikad sada nije bilo kao što je nekad bilo i ja sam pomislio da je Olimpijski muzej primjereno mjesto za tu vrstu nostalgичnog strahovanja, primjenjeno groblje naših dragih sjećanja. I još jednom sam se upitao: zašto se, kojeg kurca, stalno vraćam u ovaj grad? I opet nisam znao.

Sada sam u Chicagu, Chicago je lijep grad, pomalo me podsjeća na Sarajevo. Kad se ulične bande počnu pretjerano ubijati, onda gradonačelnik Chicaga kaže: "Nećemo dozvoliti da Chicago bude Sarajevo." Tako da Chicago nikad neće biti Sarajevo. Ne znam hoću li se ikad vratiti u Sarajevo. Prvo ne znam hoću li moći pogledati sve te ruševine, grobove i mrtve prijatelje, ne znam hoće li me mrziti oni koji nisu živi zato što sam živ. Sarajevo koje sam ja znao i u koje sam se nerazumno vraćao je uništeno, možda iščezlo. A možda i nije, ja ne znam, suviše sam daleko. Ali, ako se ikada vratim u Sarajevo, sasvim sam siguran da opet neću znati zašto sam se vratio.

Maj 1994: Sarajevski dani teku

Kako upokojiti alcohol (Autor: Damir Hrasnica)

Pred rat sarajevske su kafane bile krcate, ukazujući na vjerovatnost teze da se, između ostalog, uzroci za izbijanje rata na prostorima bivše Jugoslavije mogu potražiti u bizarnoj činjenici da su njihovi građani bili bogatiji od svoje države. Slična situacija ponovila se sada u ratnom Sarajevu. Međutim, pokušaj da se unese reda u lokalni ugostiteljski Hong Kong, odluka gradskih vlasti o zabrani točenja alkohola, žive muzike i igara na sreću, iako potrebna, stiže zakašnjela i kao previše kruta

Sarajevo, koje je decenijama važilo za jedan od "ugostiteljskih centara" Jugoslavije, svoje se tradicije nije htjelo odreći ni u ratu. Nije trebalo proći mnogo, ne više od prve ratne godine, pa da kafanski život Sarajeva zaživi do mjere koja je razbješnjivala borce, zbunjivala strane novinare, ushićivala lokalne šminkere i profitere, ignorisala gradsku vlast, a na licima vlasnika kafana ili poker aparata izvlačila osmijehe srazmjerne debljini njihovih novčanika što su samo stranu valutu poznavali. I tako se ponovo došlo do situacije slične onoj kakva je vladala do rata, a kafanski se život grada zaglavio na pola puta između najunosnijeg posla i ključnog argumenta o "nepobjedivoj opstojnosti sarajevskog duha".

No, nedavna odluka gradskih vlasti - koja zabranjuje ne samo rad mnogim kafanama već ukida točenje alkohola (u šta nije uračunata nenadmašiva Sarajevska piva), stavlja embargo na glasno puštanje muzike i iz javnih prostora protjeruje živu muziku - gore pomenutu situaciju teško da će bitnije promijeniti. S jedne strane, takva odluka stiže prekasno. Nova gradska elita obogaćena kafanskim zanatom već se mudro prebacuje na unosnije stvari kao što su hrana i obimniji šverc svega onog što se do sada tek slučajno moglo naći na uličnim tezgama. Istovremeno, sama zabrana je u tolikoj mjeri drastično decidirana da se čini kao da želi zagušiti opušteniji život Sarajlija recipročan trenutačnoj situaciji koja im po prvi put u posljednje dvije godine svojom varljivošću daje bar mjestimičnu priliku za takvo nešto.

Kanalisanje svijesti Oni naoštreniji "analitičari" u gradu, a još više oni van njega, ishitreno su ovakve odluke gradskih vlasti pripisali "islamizaciji" Sarajeva. No prije se čini da je to samo pokušaj da se pod kontrolu stavi obrt ogromnih sredstava, zakasnio koliko i nepraktičan. Činjenica da je u formulaciji odluke ostavljena dovoljna rupa, govori o tome da je kanalisanje kapitala ovdje mnogo bitnije nego njegova stvarna kontrola koja se jednostavnije i praktičnije mogla provesti preko pooštavanja poreskog sistema i pažljivijeg izdavanja dozvola za rad vlasnicima kafana i poker aparata.

No, ako kao nespornu prihvatimo zabranu točenja alkohola, prikladnu glavnom gradu države koja je u odbrambenom ratu, dio odluke koji se odnosi na muziku, bilo onu "uživo" ili koja trešti sa razglasa, ima mnogo opasnije konotacije koje se mogu sagledati i kao želja za ukazivanjem na ozbiljnost situacije, ali i kao opasan pokušaj kanalisanja građanske svijesti onim što će izmicati takvoj zabrani. Koja će to i kakva kategorija muzike biti, ne treba mnogo nagađati. Ukoliko građani Sarajeva za dvije godine nisu zbilja shvatili svu ozbiljnost onoga što se Bosni dešava, a dobar dio nije, malo je vjerovatno da će im u tome pomoći bilo koja zabrana čija momentalna nelogičnost može imati samo suprotan efekat dodatne letargije i beznađa u kojoj se Sarajlije nalaze nakon prestanka aktivnog granatiranja grada.

Između neshvatljivih krajnosti kojima u protekle dvije godine kreće rad gradskih vlasti, ova odluka nalazi mjesto kao poželjan korak, ali ne na ovakav način i uz ovakvu nepromišljenost koja ekonomske relacije unutar grada ponovo gura u anarhiju privremenosti umjesto u

organizovanu strukturu, gdje bi trebalo biti mjesta za zakonski ispoštovan rad kafana, ali i takvu poresku politiku koja bi sredstva pićem i poker aparatima izmužena od onih koji nemaju pametnijeg načina da ih utroše, usmjerila onima koji ovaj grad i državu brane, njihovim porodicama i invalidima.

Maj 2000: Sarajevo, od opsade do dosade

Čovjek zijeva poslije rata (Autor: Nerzuk Ćurak)

Neko je jednom prilikom, u trenutku stvaralačke dokolice, kazao da su lijeni ljudi nosioci progresa čovječanstva. Mislio je na one muškarce i žene koji legnu na krevet, saviju ruke ispod glave, zagledaju se u zvjezdani plafon iznad sebe, te, uvjereni u ispravnost svog ležećeg, moralnog zakona, kažu Eureka i iziđu na Ulicu ubijedeni da su otkrili nešto novo. Onako veseli i raspojasani, bivaju šokirani kad ih to nešto novo zaustavi i kulturno pozdravi. Njihov šok biva još veći kad prepoznaju da je to što ih je pozdravilo predstavnik predratnog sarajevskog duha dokolice. Onog duha koji se prije nekoliko godina hinjski izvukao iz Grada i pridružio agrarnom totalitarizmu Radovana Karadžića. A nije ubica. Nije ratni zločinac. Nema ga na haškoj listi. Kako mu kazati dobar dan?

Tokom opsade Sarajeva navikli smo se na precizni opis našeg užasa - najveći koncentracioni logor na svijetu. Na sreću (moram baš tako kazati), čuvari *bosanskog Buchenwalda* izmjestili su svoje kule stražare na brda iznad Grada; njihovo neprisustvo u samom Gradu omogućilo je intelektualnu živost. Ona će tek naknadno, sredinom rata, biti upropaštena licemjernim javnim favoriziranjem sintagme "duhovni otpor" od strane "prodavača magle" koji su se idiotskim projektima spašavali od mobilizacije. Ipak, niko ne može zanemariti veličanstveni *dionizijski princip* koji je svakodnevno tokom Opsade pobjeđivao Smrt. Jeste da su papir, štafelaj i "daske koje život znače" svašta trpjeli, jeste da su recenzenti i kritičari bili previše popustljivi pred naletima mediokriteta, ali sve je dozvoljeno u ratu ako imaš čime pucati. Ako ne strojnicom, onda perom, kistom, igrom... Ćoraka je bilo puno, ali i blistavih uzleta ljudske imaginacije koja je posvjedočila Svijetu da je Sarajevo grad kakvim će metropole tek biti.

Već na početku rata susreli smo se sa svojevrsnim paradoksom. Grad su napustili Oni koji su, navodno, svih tih predratnih godina tvorili urbanu kulturu grada, onaj famozni sarajevski duh po kojem je naš Grad bio prepoznatljiv na dijagonali bratstva-jedinstva od Triglava do Đevđelije. Nakon njihovog odlaska, urbana gerila, baš kao da je bila u ilegali, odjednom je iskočila iz mahala i sokaka, proizvođači kulturu rata: na brdima bog Mars, na Ferhadiji bog Ars. Simbioza rata i umjetnosti bila je klopka na koju smo morali pristati da ne bismo izgubili dušu, da ne bismo poludjeli. Ponekad se činilo da je cijeli Grad velika tvornica kulture, pa ako je to i bio mit, stvorila ga je naša ljudska slabost da Sarajevo tih ratnih godina volimo više nego što zaslužuje. Previše ljubavi vratilo se kao bumerang.

Nostalgija Pet godina poslije naša zajednica siromašnija je za duše onih koji su ovu lokalnu čaršiju tokom Opsade podigli na nivo globalnog znaka. U Gradu nema Caspera, nema Samarićana, nema onih lutajućih anđela poput Milomira Kovačevića, toliko dobrog da se od uroka morao braniti nadimkom Strašni. Nema onih koji su potrebni da bi Sarajevo opet sebe imalo. Ne zbog nostalgije, jer nostalgija je samo poetizirani eufemizam za tapkanje u mjestu, već zbog ravnoteže, opasno narušene povratkom sarajevske predratne *Nomenklature*. One koja je znala šta se sprema Gradu kad Oni napuste zidine. Srednjovjekovna opsada u režiji sarajevskog duha.

Oni su sada opet tu. Privremeno. Stalno. Parcijalno. Totalno. Ne postoji zakon protiv ljudskosti koja ti se ne sviđa. Šta da radimo kada u gradskoj vrevi sretnemo jednu od tih Ljudskosti, uz to uvaženu osobu predratnog Sarajeva, pa te Ljudskost, onako fina i kulturna, niskog čela i još nižeg morala, lijepo pozdravi, i umjesto da se Ljudskost unezgoditi, unezgoditi se Ti, pa ne znaš treba li otvoriti usta i otpozdraviti Onome koji nema uši za tvoje riječi.

Dobro kaže moj prijatelj - Nama treba Uputa za ponašanje u takvim situacijama, nama treba hitan odgovor kako su se Jevreji ponašali kada su na ulicama njemačkih gradova sretali one koji nisu znali za Auschwitz, Buchenwald, Dahau, mada su uredno upravo na tim mjestima obavljali svoje stražarske dužnosti. Prezir. Šutnja. Ravnodušnost. Sve su to odgovori koje ta Ljudskost, taj Čovjek želi da čuje. Njega ne uznemirava urlikanje tišine koje ćeš mu ponuditi kada ti on usrdno kaže dobar dan. Mora mu se odgovoriti. Mora se biti korektno licemjerman.

Taj pretpostavljeni susret, *boja* tog susreta mjera je našeg odnosa prema budućnosti u kojoj nećemo biti taoci prošlosti. To znači pojavno pristati na pravila igre koja su nam nametnuta poslije rata. A na vrhu tih pravila kao Norma, kao Aksiom, kao Jedina Prihvatljivost figurira Sud za ratne zločine u Haagu. I tu ništa nije sporno, što implicira pravo onih koji nisu uprljali ruke krvlju nevinih da se vrate, da budu tu, naši sugrađani. Oni nisu ubili, nisu napravili ratni zločin, nisu optuženi za genocid, već samo za racionalizirani, unaprijed ukalkulirani *bjegocid*. Nema i ne može biti Suda za tu *trčecu krivicu*.

Problem je što unutar iščašenog društvenog ambijenta ne postoji druga mogućnost do omogućavanja predratnoj Nomenklaturi da se polemički iskaže, situira kao nova sarajevska društvenost, pa da se onda silom argumenata razori baš kao što je Bregoviću pušteno da svira, a onda je dostojanstveno demoliran u nezavisnim sarajevskim medijima. Već sutra to isto treba omogućiti Kusturici i svima drugima koji zaslužuju retorički (ako ne kakav drugi) nokaut.

No, opravdana je bojazan da Sarajevo nije grad sa unutrašnjom *hemijom prezira*, već prije grad sa frustrirajućim kompleksom niže vrijednosti, bife *Titanik* nad kojim lebdi duh Mente Pape, duh straha i poniznosti, strpljive dopadljivosti bez ikakve svrhe. Unutrašnja destrukcija Grada od strane SDA agrara dodatno je osnažila starosjedioce grada koji u širokoj lepezi od taksista do urbanih rasista vjeruju da su bolji oni koji su otišli nego oni koji su došli. Zbog već pomenute politike SDA koja je sve učinila da Grad liči na one koji dolaze a ne oni na Grad, iluzija o dobroti i kvalitetu predratne Nomenklature se osnažuje u "plemenu starih Azra".

Budućnost Taj sud se naročito odnosi na srpski melos i eros; ako nije tako, neka me neko razuvjeri da Neda Ukraden ne bi napunila BKC; neka mi neko kaže da tribina Nenada Kecmanovića i Aleksandra Tijanića ne bi bila dobro posjećena, dočim bi eventualno gostovanje Mirjane Miočinović, tog svjetla u tami srpstva, zaintrigiralo tek nekolicinu dokoličara. U pravu su Max Weber i weberovci - oblast kulture je oblast nepredvidivog, kauzalno neobjašnjivog, dakle iracionalnog. Sarajevo na kulturne podražaje reaguje potpuno iracionalno.

Zamislimo otvorenu scenu Lora: sjede i piju Sarajevsko pivo Goran Bregović, Raka Marić, Nele Karajlić, Emir Kusturica, Nenad Kecmanović, pridružuje im se i ona žurnalistička rospija Ljiljana Ugrica-Smajlović. (Ako mislite da je to nemoguće, samo da vam kažem - nezvanični portparol te, uprkos svemu, homogene grupe, neki dan je viđen u Sarajevu. U funkciji Izviđača.) Tik do njih, recimo, sjede Zdravko Grebo, Abdulah Sidran, Haris Pašović, Mirza Tanović, Nermin Tulić (u kolicima). Hoće li porazgovarati? Možda neko hoće, a neko neće. Hoće li se potući? Jest' da nema Admirala Mahića, ali... Kako će reagirati okupljena publika? Hoće li iko primijetiti da za trećim stolom sjede ljudi koji trebaju Sarajevu, recimo Hamdija Demirović, Slobodan Blagojević, Stevan Tontić...? Zašto Sarajevo ne primjećuje ljude koji mu trebaju? Zašto Hamdija Demirović ili Stevan Tontić ne bi bili mjera naše savjesti, a ne Emir Kusturica? Pitanja, pitanja, pitanja... E, da bi moralni neutralci bili umireni, neću ih lišiti zadovoljstva pa ću se OHR-ovski zapitati: otkud meni pravo da postavljam ovakva pitanja, pa niko u ovoj priči nije kandidat za Haag?! A to je jedini biotop

razlikovanja Dobrog od Lošeg. Ili, da idem još dalje - zašto bi oni koji su ostali imali veća prava od onih koji su otišli sa Svrhom (znali su da počinje treći srpski ustanak) i Razlogom (mrzili su Grad koji ih je volio)?

Metafora Ili, ima li veće pravo na grad onaj koji je otišao a pripada čistoj i nevinoj mitologiji Sarajeva, kao npr. novinar Manojlo Tomić, od onoga koji je u osvit rata propovijedao mržnju u Domu pisaca a zvao se i još uvijek se zove Todor Dutina? Da se razumijemo, pravo na grad je šetnja Ferhadijom koja se satima ne može završiti zbog iskrene radosti prolaznika - vidjeli su drago lice na Ulici. Hoću da vjerujem da Manojlo Tomić ima veće pravo na Grad od Todora Dutine. Ali u kastriranom jeziku postdejtonske Bosne, nema. Hajde, Todore, hajde, Ambasadore, prošetaj Ferhadijom, jer moj jezik je projektovan, reduciran na nenanošenje bola, tvoja lična karta je ispravna, hajde, Ambasadore, hodaj i šuti svoju mržnju, jer Zapad je i tvoj jezik skratio, mada ti je produžio zemlju za 49%. Hodaj, Metaforo, na koju se moramo naviknuti, osvajaj Ferhadiju dok se Muzafer kupa. To je cijena koja se mora platiti da bi Sarajevo ostalo "brod što putuje do zvijezda", da bi izbjeglo zamkama nostalgije koja će biti veća ako predratne Nomenklature nikako nema. A nostalgija ne može sačuvati urbani duh grada. Od nje se ne može živjeti, već samo patiti. Ipak, ima nešto što budi optimizam. Duh ratnog Sarajeva ostao je da živi u malim enklavama nezavisnih boraca, intelektualaca i medija. Do boljeg imenovanja i do bolje prilike zvat ćemo ga duh nepristajanja na Novogovor. Pa makar pomahnitali od nemoći.

Šestoaprilska elegija

Mrtvi umiru brzo (Autor: Mile Stojić)

Fragmenti za jednu pjesmu o tišini

Listam korektorske otiske priloga *Dana* sa imenima poginulih Sarajlija u godinama opsade, tu virtualnu pustinju bez oaze. Više od jedanaest tisuća imena (ovaj broj ne mogu napisati znamenkama, jer se užasavam i pomisli da su oni postali tek znamenke u sveopćem računu zaborava!) poredana u grobljanskim alejama novinskih špalti, taj jezivi broj lica koja su nekada skupa sa mnom činila ovaj grad. Očni živac mi zadrhti kad prepoznam imena, neka mi lica provaljuju iz sjećanja munjevito, neka sporo i mučno, neka su potisnuta ili izbrisana iz pamćenja. Crnom olovkom podvlačim ljude koje sam znao, s kojima sam drugovao, koje sam volio ili prema kojim sam bio ravnodušan - takvih sam izbrojio preko stotinu. A onda odlažem spisak. Ljudska se fantazija umori od ove preteške računice, od nizova ovih pogrebenih sudbina glava klone. Deset godina je prošlo i ja koji sam pobjegao i dan-danas zatičem sebe u oholom pitanju kako je sve to bilo moguće? No, upozorava nemilosrdni Tadeusz Różewicz, "odvažnost dezertera teška je da se podnese za bliske. Tko je pobjegao sa polja slave, tko je pobjegao s klaonice, neće naći oprostaja kod suvremenika i potomaka. Tko se izvukao od ubijanja, sam je sebe ubio i živ se pokopao u zaboravu".

***

Ne mogu pisati o Sarajevu, poručuje mi ovih dana prijatelj, uvijek kad pokušam nešto izreći, zastidim se pred blijedim zvukom vlastitih riječi. Umjetnost je za mene uvijek podrazumijevala ideju reda, a ja sam samo djelić jednog svijeta koji nestaje. Osim toga, pjesma ne trpi riječi kao što su "opsada", "klanje", "silovanje", pogotovu ne apstraktne brojke o poginulima. Najradije bih napisao knjigu o biljkama, travama, o tišini.

Jedna knjiga o tišini došla bi kao melem za naše izranjavane duše. Ali, kako opisati tišinu? To pitanje se uvijek postavljalo pred znalce stilskih tehnika i postupaka i opće je mišljenje da se tišina najbolje može opisati uz pomoć nekog zvuka. Glas zrikavca u daljini, bubnjanje kiše na oluku, nerazumni ljudski žamor zvučna su kulisa tišine. F. G. Lorca tišinu doživljava sinestezijski, kao tračak svjetlosti što silazi s nebesa ("tišina valovita"), a Thomas Mann njenu voluminoznost i njen "zvuk" otkriva u trenutku kad zlatni prsten pada u srebrnu zdjelicu.

Milan Kundera to mjesto smatra najboljim opisom jedne teško uhvatljive pojavnosti (prokleta njemačka preciznost, veli on, jednako funkcionira i u zbilji i u metafori).

***

Zvuk koji nastaje iz dodira dviju plemenitih kovina, mene, međutim, podsjeća na jednu davnu pjesmu Marlene Dietrich, koju sam ovih dana ponovno slušao na izložbi posvećenoj "Plavom anđelu" u muzeju Novi hram. *Sag mir, wo die Blumen sind?* Prsten ritmično pada dok napukli glas sjenči taj zvuk: Kaži, gdje su cvjetovi?

No, vratimo se Lorki. Čovjek razgovara sa sinom kojeg nikad nije imao. Odgovor mu se javlja kao epifanija, val svjetlosti što silazi s nebesa. On kaže: "Čuj, sine moj, tišinu, tišinu koja s neba silazi." Njegov nerođeni potomak javlja mu se iz svjetla njegove krvi, iz onog njenog klijavog šumora što nas brani od nepostojanja i ništavila.

Marlene Dietrich, međutim, ponavlja vječnu fugu o drugom kraju toga luka: o grobovima. Svojim glasom ona uokviruje tišinu vijeka dok pjeva o vojničkim grobljima, nad kojima fijuču hladni vjetrovi i hvata se led. Kaži gdje su grobovi, žali ona za mladićima što nisu dočekali trublju pobjede i sad po vlažnim grabama čekaju zvuk trublje anđeoske.

***

Deset godina je od početka rata, rata čija bilanca zbog svoje okrutnosti i moralne nepojmljivosti još dugo neće biti povučena. Suvremenici smo kukavnih torpediranja gradova što su bili u opsadi godinama, novih formula i metoda masovnog uništenja (etničko čišćenje), očevici potpuno zbrisanih dijelova Europe, uništenja desetina tisuća civila u jednom danu, a da ljudi još zapravo ne znaju zašto su ratovali. Mojsije je najavio put kroz pustinju do obećane zemlje, ali se čudo nije dogodilo niti se Crveno more rastvorilo, umjesto njega u pustinji je nastao ocean krvi. Računi koji stižu u znamenkama mrtvih glava polako tonu u zaborav. "Mrtvi umiru brzo, i što brže umiru, brže se zaboravljaju!" (G. Benn).

Majke naše, ne nadajte nam se, zaručnice, vi se udavajte, glasi refren stare bosanske vojničke pjesme. Taj stih je kazaljka na našem kalendaru, u kojem je noć nadvladala dan i više se nitko ne raduje proljeću. Sprema se ponovo svečanost u spomen na mrtve sinove i u prvom redu dvorane bit će sestre i majke. Antigone, Niobe, Marije, Fatime, Rabije, Jovanke ponovo stoje na podnožjima hramova povijesti. Njihova izborana lica i iskapjele oči u vremenu obrubljuju nepregledno more tišine, tihi ocean bola. Iz tog oceana izdvaja se onaj zlatnokristalni zvuk i on treperi iznad stropa svečane dvorane, u vrhovima krošanja, zajedno sa glasom slavuja što pozdravlja proljeće. Potom zabruje koračnice, na oknima zavibriraju trompete, pozaune, saksofoni, fagoti. Iznad svega je bas.

Djevojčica, sva ozarena, prima ordenje za oca, heroja, kojega će se cijeli život maglovito sjećati. Pisci su stali, oni pokušavaju sastaviti jednu knjigu o tišini. Djevojčica se više nikad neće radovati, vukući svoje djetinjstvo kao olovni kofer za sobom. Godine će se smjenjivati i sve će nekako "klapati". *Wann wird man je verstehen?*

***

Govoreći o žrtvama rata, mi gotovo nikad ne spominjemo one što su ubijali. Zločini koje su počinili ostavljaju nam usta nijemima, srce bešćutnim. Oni što su se otisnuli u zločin i sami stradali na putu zločina, posthumno su osuđeni na sporost i dostižnost ljudske pravde. Nad

grobom ljudskog ubijaa pravda bjesni i ljudi mru, pjevao je A. B. Šimić, a ljudska pravda ne mari za onu drugu tamnu stranu ljudskog bića, za onu kainovsku osobinu, svakom od nas pridodanu od praroditelja. Jer, u velikim društvenim potresima nasilje se javlja kao zaštita vrste i s tim uvijek računaju planeri zločina.

Temeljno pitanje romana *Zločin i kazna* glasi: Zaslužuju li zločinci ljubav? Oni koji su druge slali u smrt zaslužuju li išta više od osude, smrti i prezira? Dostojevski kaže da i Raskoljnikov nalazi konačno smirenje u Sonjinoj ljubavi. Dječaćko lice Dražena Erdemovića, koji je, po vlastitom priznanju, pobio više desetaka ljudi u Srebrenici, ne podsjeća li nas da u ratu zločinci izviru iz naših redova, da nedefinirane situacije rađaju zlo nevjerojatnih razmjera. U miru su kriminogeni tipovi markirani i oni su tema brojnih socijalnih službi, u ratu, pak, nema kontrole, zločin se pojavljuje kao česta ljudska djelatnost. Formula pukog preživljavanja (ako neću ja njega - on će mene) rezultira nevjerojatnim krvološtvom i zvjerstvima nad čitavim ljudskim skupinama. Razmišljao sam često i o mnogobrojnim srpskim mladićima koji su rođeni i odrasli u Sarajevu, da bi u jednom trenutku napustili svoj grad i okrenuli u njega puščane cijevi. Neki od njih nisu mogli izdržati, neki su pobjegli u inozemstvo sa svojim potresnim pričama da se jednom vrate "kad se situacija smiri", neki su pali od svojih kolega s kojima su do jučer sjedili i pili po brojnim sarajevskim kafićima. Neki od njih bili prisilno mobilizirani, ali većina je povjerovala da postoji "pravedni zločin". Svi ti Raskoljnikovi danas traže ljubav negdje izvan Sarajeva, izvan svoga rodnog grada, ali teško da će je igdje naći.

Ovako je Sonja govorila Raskoljnikovu: "Kreni za mnom, stani na trg, poljubi zemlju koju si ukaljao, pokloni se pred cijelim svijetom i reci tako glasno da svi čuju: ja sam ubojica. Imaš li snage krenuti sa mnom?"

I on je pošao.

***

Pisati neposredno o ratu ne može se ugladenim rečenicama, možda su najbolje opise rata dali oni sa strane, oni bez grča i emocija. Ja sam iz daljine gledao kako preko noći nestaju cijeli kvartovi moga grada, gledao sam kako na asfaltu leže deseci leševa mojih miroljubivih sugrađana, gledao sam kako plamen guta Željeznički kolodvor kao posljednju nadu odlaska. Slušao sam radio i notirao poginule. Nakon Hrvatske skrasio sam se u Austriji, gdje sam prvih dana pokušao objaviti neke činjenice o našoj, o mojoj vlastitoj tragediji. Nije išlo. Kaos moje duše nije dugo mogao pronaći izražajnu formu. Povremeno sam u sitne notese upisivao nevezane bilješke, najčešće rukopisom nečitljivim i za mene sama. Jednu od njih ovih dana sam izdvojio i ona me podsjetila na davno pročitane stihove Czeslawa Milosza, te je prenosim bez izmjena, kao "zaključak" ovom tekstu:

Naši mrtvi spavaju na planinskim vrhuncima. U rane jeseni kad se šumom razgaraju rumenkasti požari, oni se noću skupljaju na proplancima i mi ujutro na rosi zatičemo njihove tragove. Na riječi naše žalosti oni prskaju od smijeha, jer mi ne znamo kako se gine od okrutne ljudske ruke.

A oni znaju. Oni dobro znaju.

(Sarajevo - Beč - Sarajevo, 1992-2002)

Februar 1993: Sarajevo Blues

Pojmovnik opsjednutog grada (Autor: Semezdin Mehmedinović)

STAKLO.

1) Stajem uz prozor i gledam napukla stakla Jugobanke. Mogao bih tako stajati satima. Plava staklena fasada. Sprat iznad prozora s kojeg gledam, na svoj balkon je izišao profesor estetike: podešava naočale i prstima provlači kroz bradu. Gledam ga odraženog u plavoj fasadi Jugobanke, u napuklim staklima koja od prizora tvore živu kubističku sliku u sunčanom danu.

2) Uvečer slušam vijesti, skupa sa džamdžijom, vrhovnim staklarom Starog grada. Na pomen toponima u ratnim izvještajima, on, usput, dometne poneku živu sliku, sjećanje čovjeka kojeg je posao vodio po Bosni; negdje je staklio školu, negdje dom kulture, sportsku salu... Slušam ga onda kao što učenik sluša učitelja. Nakon vijesti, Bosnu doživljavam kao veliko skladište stakla koje pršti iz tranzistora tankim žicama pričvršćenog za automobilski akumulator. Krto se lomi domovina u ušima staklara, njenog suštinskog predsjednika.

FOTOGRAFI.

1) Decembar 1991. godine. Sjedi se u Theater clubu na čijim zidovima su fotografije Mladena Pikulića (izložba se zove Vukovar danas... a sutra?). Muzika je preglasna; mladići i djevojke za stolovima šutke sjede, proširenih zjena. Na raširenim dlanovima konobari, iznad glava, nose masivne tacne od rostfraja pune limenki piva, kokakole, i s naporom se provlače kroz prolaze zakačene omamljenim mladim tijelima. Krvave šprice na patosu klozeta. A onda: mladić za stolom prstom pokaže na jednog drugog mladića - onog na fotografiji koji plače ispred granatama smrskane vukovarske pozadine - i čudeći se kaže: "Ima isti džemper ko i ja!"

2) Sarajevski fotografi, za razliku od svojih kolega koji iz inozemstva dolaze ovamo da od smrti naplaćuju svoje dolarske honorare u dnevnim, sedmičnim listovima i art-magazinima, jedini su hroničari rata u svom gradu; imaju problema sa nedostatkom foto-materijala, nemaju nikakve nadoknade za svoj rad... To ih ne izdvaja i ne čini njihov posao veličanstvenijim od onoga koji obavljaju hirurzi, npr., ili vatrogasci. Ali, njihov angažman obilježen je moralom intelektualca, tako rijetkim za naše predratne i ratne prilike. Jedan je, dakle, fotograf učinio da narkoman u sarajevskoj kafani prepozna svoj džemper na vukovarskom mladiću sa fotografije. Tada još nisu padale granate ovdje, ali se, itekako, vidjelo da je Sarajevo već obuklo džemper Vukovara. O tome su intelektualci - oni koji se tako zovu - šutjeli.

Sa ratom se ništa nije izmijenilo; šta su, npr., pisci uradili nakon što je izgorjela Vijećnica? Šta su uradili znanstvenici i historičari? Ništa. Valjda zato što tamo, ionako, nisu zalazili. Ali kad se piscima oduzima Dom, njihova kafana - onda je to skandal, onda su to polemički protesti u Oslobođenju. Na hiljade je fotografija razrušene Vijećnice... To je, između ostalog, i profesionalni patos: Vijećnica je u prednjem planu standardne razglednice Sarajeva (nju su fotografi izabrali).

U vrijeme one Pikulićeve "uočirata-izložbe", možda mladić s fotografije više nije bio živ. Ne znam, danas, ni da li je živ onaj koji je prstom pokazivao na džemper s fotografije. Naslov izložbe je u svom produžetku imao pitanje: a sutra? I svi su znali da je u tom pitanju sadržan odgovor, ali su se nadali da sutra neće doći. Kažem: svi, a pritom mislim na intelektualce koji su šutjeli,

sklanjali se, u promiskuitetnim sarajevskim noćima, od moralne obaveze da barem kažu kako ipak nije u redu da granate mrve gradove. Jedan je fotograf pripadao rijetkim koji su postavljali pitanja.

Nakon deset mjeseci rata, u Sarajevu možeš čuti "intelektualce" koji pitaju: zašto nam se ovo desilo, i zašto tako brutalno? Nepametni, oni ne vide da je odgovor: Zato!

Upravo zato.

I zato jer sva pitanja sada dolaze prekasno.

ŽIVOTINJE.

Sve ovo počinje da mi prija. Opasnosti ima dovoljno, a tuge u izobilju. Ležim i ne prestajem misliti: koliko dugo se može podnositi ovakav život. Na mojim prsima spava mačka. Ona je odabrana; iznad njenih kosih zjena - šara je u obliku slova M. Ja to nisam znao: ti si mi to otkrila onog dana kad sam podivljao i poželio da ju smrskam; da smrskam njenu mačju prirodu. Tad si mi otkrila šaru na njenom čelu i rekla: M imaju samo one mačke koje je Muhamed milovao. Otad joj puštam na volju, da spava gdje se zatekne. Ne znam koliko se još dugo može podnositi ovakav život. Svaki put me podiđu srsi kad se na tutnjavu spolja mačka iz sna prene, i tada na prsima osjetim sporo izvlačenje pandži...